

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1993

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1993

ΑΘΗΝΑΙ 1996

TOMOS 148 (1993)

ISSN 1105-0969

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

Τηλ. (01) 3600589, Fax (01) 3644996

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου, τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῶν σχεδίων χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ Ἑταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ποὺ περιλαμβάνονται σὲ τοῦτο τὸν τόμο.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἑλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ευεργέτες	ι'
Διοικητικὸν Συμβούλιον κατὰ τὰ ἔτη 1991-1994	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιδ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ις'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιζ'
Πρόλογος	λα'
Ἐκθεση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Βασιλείου Χ. Πετράκου γιὰ τὸ ἔργο τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1993	λγ'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφή Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-8)	1 - 35
2. Ἀνασκαφή Μυκηνῶν ὑπὸ Σπύρου Ε. Ἰκωβίδη	36
3. Ἱερὸ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα Ἐπιδάουρου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 9-21)	37 - 43
4. Ἀνασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 22-24)	44 - 47
5. Ἀνασκαφή Μεσσήνης ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 25-49)	48 - 72
6. Ἀνασκαφή Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου (πίν. 50-63)	73 - 110

7. Ἀνασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος ὑπὸ Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου (πίν. 64-68)	111 - 116
8. Ἀνασκαφή Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 69-70)	117 - 127
9. Ἀνασκαφή Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Χαράλαμπου Μπακιρτζῆ (πίν. 71-73)	128 - 134
10. Ἀνασκαφή ἀρχαίων Ἀβδῆρων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη- Χρυσανθάκη (πίν. 74)	135 - 136
11. Ἀνασκαφή στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῶν Φιλίππων ὑπὸ Χάιδως Κουκούλη Χρυσανθάκη (πίν. 75-84)	137 - 150
12. Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαήλ Ἀνω Κορακιάνας Κερκύρας ὑπὸ Παναγιώτου Λ. Βοκοτοπούλου (πίν. 85-86)	151 - 153
13. Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὸ Παλιόκαστρο Κυθήρων ὑπὸ Ἰω- άννη Ε. Πετρόχειλου (πίν. 87-91)	154 - 161
14. Ἀνασκαφή Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (πίν. 92-93)	162 - 163
15. Ἀνασκαφή Ἀκρωτηρίου Θήρας ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 94-113)	164 - 187
16. Ἀνασκαφή Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 114-126)	188 - 208
17. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (πίν. 127-142)	209 - 230
18. Καταγραφή φρουρίων καὶ κάστρων τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Ἰω- άννη Μπαντέκα	231 - 243

Β' ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

— Ἔργασίες ταξινόμησης καὶ ἀπογραφῆς ὕλικου ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου ὑπὸ Δημήτρη Σκιλάρντι	244 - 246
— Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῶν Ζάκρου ὑπὸ Λευτέρη Νικ. Πλάτωνος	247 - 249

— Ἔργασίες μελέτης καὶ συντήρησης εὐρημάτων ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς Ἱεραπέτρας ὑπὸ Ἀντώνη Α. Ζώη	250 - 261
— Συντήρηση φορητῶν εἰκόνων τοῦ Μουσείου Καστοριᾶς ὑπὸ Εὐθυμίου Τσιγαρίδα (πίν. 143-152)	262 - 263
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ	264 - 265
Δ' ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ	266 - 270

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
Η ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΑΜΑΛΙΑ
Ο ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ Β' ΤΗΣ ΟΛΛΑΝΔΙΑΣ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΟΙ ΕΝ ΚΑΛΚΟΥΤΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΟΙ ΕΝ ΣΕΡΒΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΙΑΣΙΩ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΟΙ ΕΝ ΜΑΓΧΕΣΤΡΙΑ ΕΛΛΗΝΕΣ
STRATFORD CANNING
MARTIN WILLIAM LEAKE
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΑΝΑΚΗΣ
DUC DE MONTRENSIER
ΜΑΝΤΖΟΥΡΑΝΗΣ
KONSTANOWITZ GERMANI
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC A. DE LUYNES
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΘ. ΜΑΚΡΗΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΕΥΔΟΞΙΑΔΟΣ
Σ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΗΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΜΑΖΟΥΡΙΝΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΒΟΥΤΣΙΝΑΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η ΓΟΕΚΟΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΧΟΣΤΕΒΑΣ
WILLIAM RATON
ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΣΤΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ
ΕΛΠΙΣ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. & ΛΕΛΑ ΜΥΛΩΝΑ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ & ΟΛΓΑ ΛΑΓΑΚΟΥ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1991 - 1994

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΚΟΦΑΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΑΝΙΝΙΑΣ (ἀπὸ 10 Ἰουν. 1992)
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ (†27 Μαΐου 1992)
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Σέμνη Καρούζου Παπασπυρίδη (Π.Μ. 2464, 1988)

Pierre Amandry (139, 1987)

Homer Thompson (204, 1987)

Hector Catling (364, 1989)

Έλένη Ahrweiler Γλύκατζη (689, 1987)

Nicolas Hammond (839, 1992)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Emil Kunze (255, 1962)
Βάσος Καραγιώργης (258, 1972)
Pierre Demargne (309, 1968)
Hans Günter Buchholz (363, 1989)
John Chadwick (365, 1987)
Emmett L. Bennett Jr (366, 1987)
Jean Pouilloux (399, 1987)
Werner Peek (420, 1977)
Georges Roux (422, 1987)
Karl Schefold (425, 1977)
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς (491, 1983)
Μελίνα Μερκούρη (690, 1987)
Ἰωάννης Γεωργάκης (691, 1987)
Olivier Picard (692, 1987)
Luigi Beschi (693, 1987)
Giovanni Pugliese Carratelli (694, 1987)
Sir Steven Runciman (695, 1987)
Robin Hägg (696, 1987)
Antonino di Vita (697, 1987)
Helmut Kyrieleis (698, 1987)
Ἰωάννα Τσάτσου (717, 1987)
Βερόνικα Μητσοπούλου Leon (768, 1987)
Ernst Berger (773, 1989)
Evelyn Harrison (774, 1989)
Sinclair Hood (775, 1989)
Nicolaus Himmelmann (776, 1989)
John Boardman (777, 1989)
Jean Marcadé (778, 1989)
Klaus Fittschen (815, 1990)
Jale Inan (817, 1990)

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Hamit Zübeyr Kosay (72, 1938)
Jeanne Robert (253, 1961)
Ulf Jantzen (357, 1972)
James R. McCredie (359, 1972)
William C. Brice (397, 1974)
Arthur Dale Trendall (398, 1974)
Ulrich Hausmann (421, 1977)
Peter M. Warren (700, 1987)
Nicolas J. Coldstream (701, 1987)
Paavo Castrén (702, 1987)
Hermann F. Mussche (703, 1987)
Jacques Perreault (704, 1987)
Jan Jaap Hekman (705, 1987)
Pierre Ducrey (706, 1987)
Armin Hohlweg (707, 1987)
Denis Knoepfler (708, 1987)
Hans Georg Beck (709, 1987)
Bernard Andreae (710, 1987)
Hubert Faensen (711, 1987)
José António Falcão (712, 1987)
Günter Kopcke (713, 1987)
Paul Zanker (714, 1987)
Δημήτριος Περίδης (715, 1987)
Βασίλειος Βιτσαξής (716, 1987)

- Ὅδυσσέας Ἐλύτης (718, 1987)
 Johannes Koder (719, 1987)
 Rismag Gordesiani (720, 1987)
 Takashi Seki (721, 1987)
 Vasile Dragut (722, 1987)
 Tanino de Santis (723, 1987)
 Ἰόνη Shear Μυλωνᾶ (728, 1988)
 Theodor Leslie Shear Jr (729, 1988)
 Μίνως Κυριακοῦ (769, 1987)
 Ἀνδρέας Bielecki (779, 1989)
 William Coulson (780, 1989)
 Lilly Kahil (781, 1989)
 René Ginouvès (782, 1989)
 Denise Καλλιπολίτου Feytmans (783, 1989)
 Colin Renfrew (807, 1990)
 Georges Le Rider (808, 1990)
 Tony Hackens (809, 1990)
 Jacqueline Lafontaine Dosogne (818, 1990)
 Virgil Cîndea (819, 1990)
 Antonio Carile (820, 1990)
 Marianne-Irene Mc Donald (821, 1990)
 Razvan Theodorescu (824, 1991)
 Vincenzo La Rosa (835, 1992)
 Giovanni Rizza (836, 1992)
 Gottfried Gruben (837, 1992)
 Jos A. K. E. De Waele (838, 1992)

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Ibraim Noshay (75, 1938)

Iwan Velkoff (77, 1938)

Henri Ducoux (79, 1938)

Karl Kübler (80, 1938)

Peter M. Fraser (254, 1962)

Αϊκατερίνη Melrose (360, 1972)

Asher Ovadiah (362, 1973)

Jerome W. Sperling (466, 1980)

Πάνος Σαριάνος (784, 1989)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1993

1. 'Αγγελίδου Ζωζώ (657, 1986)
2. *'Αδαμίδης Κωνσταντῖνος Χρ. (283, 1964)
3. 'Αλαβάνος Κωνσταντῖνος (503, 1984)
4. *'Αλεξίου Στυλιανός 'Ελευθ. (157, 1950)
5. 'Αλευρά Κοκκοροῦ Γεωργία 'Ιωάν. (681, 1986)
6. *'Αναστασιάδου Αἰκατερίνη (591, 1985)
7. *'Ανδρειωμένου 'Αγγελικὴ Κων. (232, 1959)
8. 'Ανδρέου 'Ηλίας Γεωργ. (502, 1983)
9. 'Αξιότῃ Κορνηλία (730, 1988)
10. 'Απέργης Μάκης Γεωργ. (437, 1978)
11. *'Αποστολίδης Νικόλαος Χρ. (521, 1984)
12. 'Αραβαντινός Λεωνίδης Βασίλειος (802, 1990)
13. 'Αραβαντινός Διονύσιος (649, 1986)
14. 'Ατσακᾶ 'Ασημακοπούλου Παναγιώτα 'Ιωάν. (489, 1982)
15. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας Κων. (188, 1953)
16. Βαγιακάκος Δικαῖος Βαγάκη (373, 1974)
17. * Βάλδικιρχ Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα (334, 1972)
18. Βαλλιάνου Χατζῆ Δέσποινα Χριστοφ. (395, 1974)
19. Βάλτερ Καρύδη 'Ελένη (412, 1976)
20. Βαρουφάκης Γεώργιος 'Ιωάν. (531, 1985)
21. Βασιλάκης 'Αντώνιος Σπ. (688, 1986)
22. Βασιλικῷ Τσιλιμγκρα Ντόρα Γεωργ. (603, 1985)
23. * Βασιλόπουλος Γεράσιμος Παναγ. (512, 1984)

Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση δηλώνουν τὸν ἀριθμὸ Μητρώου καὶ τὸ ἔτος ἐγγραφῆς σ' αὐτό.
Τὰ ἀρχικὰ Π.Μ. σημαίνουν Παλαιὸ Μητρώο, τὸ πρὸ τοῦ 1938, ἐνῶ μὲ ἀστερίσκο δηλώνονται οἱ ἐσόβιοι ἐταῖροι.

24. Βελένης Γεώργιος (751, 1988)
25. Βλάχος Ἀγγελος (480, 1982)
26. Βλάχος Γεράσιμος Μιχ. (543, 1985)
- 27.* Βοβολίνης Σπυρίδων Ἀντων. (319, 1971)
- 28.* Βοκοτόπουλος Παναγιώτης Λεων. (343, 1972)
- 29.* Βοκοτοπούλου Κουλεϊμάνη Ἰουλία Παναγ. (344, 1972)
30. Βολανάκης Ἰωάννης Ἡλ. (548, 1985)
- 31.* Βορίδης Κίμων Μαυρουδῆ (328, 1971)
32. Βότση Κρυστάλλη Καλλιόπη (409, 1976)
33. Βουδούρογλου Ξενοφῶν (654, 1986)
34. Βούλγαρης Χρῆστος Σπ. (628, 1986)
35. Βρανούσης Λέανδρος (396, 1974)
- 36.* Γαλανόπουλος Ἀγγελος Γεωργ. (493, 1983)
37. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος (391, 1974)
- 38.* Γέροντας Δημήτριος (822, 1991)
- 39.* Γερουλᾶνος Ἰωάννης (495, 1983)
40. Γεωργακόπουλος Βασίλειος Ἀθαν. (638, 1986)
41. Γεωργάνας Ἰάκωβος Γεωργ. (682, 1986)
42. Γεωργίου Παῦλος Σωτ. (481, 1982)
43. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος (650, 1986)
- 44.* Γιαλούρης Νικόλαος Φιλήμ. (170, 1951)
- 45.* Γιαννακόπουλος Γεώργιος Παναγ. (114, 1943)
46. Γιαρμενίτης Ἰωάννης (810, 1990)
47. Γιούρη Εὐγενία (474, 1982)
48. Guest Παπαμανώλη Ἀννα Bernard (608, 1985)
49. Γκιολᾶς Νικόλαος Ἀθαν. (551, 1985)
- 50.* Γκόφα Παντελίδου Μαρία Θεοφάν. (272, 1962)
- 51.* Γκόφας Δημήτριος Χρ. (289, 1968)
52. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν. (394, 1974)
- 53.* Γουλανδρῆ Νίκη Ἀγγ. (440, 1979)
54. Γούναρης Γεώργιος Γρ. (611, 1985)
55. Γριτσόπουλος Τάσος Ἀθαν. (473, 1982)
- 56.* Δαβάρας Κωνσταντῖνος Δημητρ. (263, 1962)
- 57.* Δάικος Γεώργιος (516, 1984)

58. * Δαΐκου Μαρία (517, 1984)
59. * Δάκκαρης Σωτήριος Ἰωάνν. (153, 1950)
60. Δακορώνια Φανουρία Γουλ. (731, 1988)
61. Δανασσῆς Ἀφεντάκης Ἀντώνιος Κων. (504, 1984)
62. Δανιήλ Ἡρακλῆς (832, 1992).
63. Δασκαλάκη Βλαχάκη Καίτη Γεωργ. (453, 1979)
64. Δασκαλάκης Γεώργιος Δημητρ. (558, 1985)
- 65.* Δεϊλάκη Πρωτονοταρίου Εὐαγγελία Χαραλ. (225, 1958)
66. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια Ἡλ. (408, 1976)
67. Δεληβορριάς Ἀγγελος Σπ. (385, 1974)
- 68.* Δελμούζου Πέππα Κωνσταντῖνα Ἀλκη (260, 1962)
69. Δεριζιώτης Λάζαρος Ἀντων. (770, 1989)
70. Δεσπίνη Αἰκατερίνη Γεωργ. (732, 1988)
71. Δεσπίνης Γεώργιος Ἰωάν. (470, 1982)
72. Δεσποτοπούλου Τσακατίνα Ὀλγα Κων. (686, 1986)
73. Δημάκης Παναγιώτης Δ. (790, 1990)
74. Δημακόπουλος Ἰορδάνης Εὐστ. (411, 1976)
75. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη Κων. (469, 1982)
76. Δημητροκάλλης Γεώργιος Νικολ. (431, 1978)
77. Dismoor Δημητριάδου Ἀναστασία (607, 1985)
78. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ. (151, 1950)
79. Δρακόπουλος Γεώργιος (796, 1990)
80. * Δρανδάκης Νικόλαος Βασ. (179, 1952)
81. * Δροσογιάννη Κουτσοκώστα Φανή Ἀντων. (264, 1962)
82. Δρούγου Στέλλα Ἀρτ. (609, 1985)
83. Δωρεῖ Δεληγιάννη Ἑλένη Φιλίπ. (679, 1986)
84. * Egon Matrona (593, 1985)
85. * Egon Nicholas (594, 1985)
86. Ἐτζεογλου Ροδονίκη Ἀβρ. (733, 1988)
87. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων Ἀντιόχ. (675, 1986)
88. Εὐστρατίου Κλεοπάτρα (811, 1990)
89. * Ἐφραίμογλου Λάζαρος Δημητρ. (507, 1984)
90. * Ἐφραίμογλου Οὐρανία Λαζ. (510, 1984)
91. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος (446, 1979)

92. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος Σταύρ. (154, 1950)
- 93.* Ζαφειροπούλου Παπαδοπούλου Φωτεινὴ Νικολ. (269, 1962)
94. Ζερβουδάκη Ἡὼς Ἀλεξάν. (387, 1974)
95. Ζίας Νικόλαος Θεοδῶρ. (406, 1976)
96. Ζιρῶ Δημοσθένης (799, 1990)
97. * Ζολώτας Ξενοφῶν (442, 1979)
98. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος Νικολ. (497, 1983)
99. * Ζώης Ἀντώνιος Ἀναστ. (322, 1971)
100. * Ζώρα Καλλιόπη (290, 1968)
101. Ἡμελλος Στέφανος (812, 1990).
102. * Θέμελης Νικόλαος (725, 1988)
103. * Θέμελης Πέτρος Γεωργ. (338, 1972)
104. Θεοχαράκη Ἑλένη (734, 1988)
105. Θεοχάρη Μαρία Δημητρ. (368, 1974)
106. * Θεοχάρη Μαρία Σταύρου (276, 1964)
107. * Θεοχάρης Περικλῆς Σταύρου (485, 1982)
108. * Θρεψιάδη Ἀντιγόνη Ἰωάν. (278, 1964)
109. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων Εὐστ. (167, 1951)
110. * Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ Σπ. (298, 1968)
111. Ἰατροῦ Γεώργιος Κων. (763, 1988)
112. Καθάρειος Χρίστος Ἰωάν. (597, 1985)
113. Κακούρης Ἰσίδωρος Ἰωάν. (735, 1988)
114. * Καλλίας Κωνσταντῖνος (195, 1955)
115. Καλλιγᾶ Γερουλάνου Αἰμιλία (477, 1982)
116. Καλλιγᾶ Εἰρήνη Παύλου (414, 1976)
117. Καλλιγᾶς Παῦλος Μαρίνου (631, 1986)
118. * Καλλιγᾶς Πέτρος Γεωργ. (340, 1972)
119. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ (259, 1962)
120. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος Δημητρ. (180, 1952)
121. Καλοπίση Βέρτη Σοφία Θεοδῶρ. (680, 1986)
122. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος Ἀντων. (284, 1965)
123. Καμπόλη Ἀννα Νικολ. (646, 1986)
124. * Κανελλόπουλος Παῦλος (275, 1964)
125. * Κανίνιας Σπυρίδων Ἀθαν. (726, 1988)

126. Κάντα Ἀθανασία (478, 1982)
127. Kaufmann Σαμαρά Ἀλίκη Jean Claude (752, 1988)
128. * Καπετανόπουλος Ἡλίας Ἀνδρ. (280, 1964)
129. Καραγιαννόπουλος Ἰωάννης (736, 1988)
130. * Καραγιωργα Θεοδώρα Γεωργ. (270, 1962)
131. Καρανῆκος Αὐρήλιος Νικολ. (545, 1985)
132. * Καρδαρά Χρυσούλα Πάνου (282, 1964)
133. Καρέτσου Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα Ἀνδρ. (401, 1976)
134. * Καρούζου Παπασπυρίδη Σέμνη Χρ. (Π.Μ. 2464, 1926)
135. Καροῦσος Γεώργιος Νικολ. (683, 1986)
136. * Καρράς Κωνσταντῖνος (589, 1985)
137. Καψάσκης Κωνσταντῖνος (615, 1986)
138. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος (544, 1985)
139. Κεφαλληναίου Εὐγενία (737, 1988)
140. Κισκύρας Δημήτριος Ἀνδρ. (499, 1983)
141. Κοζομπόλης Δημήτριος Νικολ. (801, 1990)
142. Κοκολάκης Μίνως Μιχ. (374, 1974)
- 143.* Κοκοτὸς Γεώργιος Φωτ. (523, 1984)
144. Κόκκινος Δημήτριος Κων. (451, 1979)
145. Κοκκολιάδης Σπυρίδων Ἰωάν. (450, 1979)
146. Κόκκου Ἀγγελικὴ (472, 1982)
147. * Κόλλιας Ἡλίας (347, 1972)
148. Κομίνης Ἀθανάσιος Δημητρ. (427, 1978)
149. Κοντέλλης Παῦλος Ἰωάν. (580, 1985)
150. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη Νικολ. (175, 1952)
151. Κοντὸς Παναγιώτης (379, 1974)
152. Κοντοῦ Θεοφανοπούλου Δήμητρα (378, 1974)
153. * Κορρές Γεώργιος Στυλ. (326, 1971)
154. * Κόρσος Δημήτριος (560, 1985)
155. * Κορωναῖος Δημήτριος Νικολ. (193, 1955)
156. Κοσμάς Γεώργιος Βασ. (621, 1986)
157. Κοσμόπουλος Μιχαὴλ Βασ. (724, 1988)
158. Κοτιώνη Ρέα Ἀλεξάν. (738, 1988)
159. Κουβελά Ἀγνή (829, 1992)

160. * Κουβελάκης Γεώργιος (527, 1985)
161. Κούκου Ἑλένη Εὐαγγ. (600, 1985)
162. * Κουμανούδης Ἰωάννης (323, 1971)
163. Κουνουπιώτου Μανωλέσου Ἑλένη (342, 1972)
164. Κούρου Νότα Ἀθαν. (739, 1988)
165. Κούσουλας Φάνης (635, 1986)
166. * Κουταλίδης Τρύφων Ἰωάν. (514, 1984)
167. * Κουταλίδου Χριστίνα Τρύφ. (515, 1984)
168. Κουτρούμπα Παπαμιχαήλ Ἀννα Δημητρ. (605, 1985)
169. Κουτρούμπας Δημήτριος Εὐθυμ. (532, 1985)
170. Κρανιδιώτης Νικόλαος Ἰωάν. (459, 1980)
171. * Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος Βασ. (297, 1968)
172. Κριτζᾶς Χαράλαμπος Βύρ. (405, 1976)
173. Κυπραίου Εὐαγγελία Νικολ. (787, 1990)
174. * Κυριαζῆ Ἡλέκτρα Ἀνδρ. (513, 1984)
175. Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος (620, 1986)
176. * Κύρου Ἀδωνις Κύρου (316, 1969)
177. * Κωνσταντινίδη Ἀργυροπούλου Εὐθαλία Κων. (587, 1985)
178. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος Γεωργ. (241, 1959)
179. Κωστόπουλος Ἰωάννης Σπ. (432, 1978)
180. Λάββας Γεώργιος Παναγ. (740, 1988)
181. Λαζαρής Ἀνδρέας (371, 1974)
182. Λαζαρίδου Θάλεια Δημητρ. (753, 1988)
183. Λαιμοῦ Ἀννα Ἀνδρ. (754, 1988)
184. Λάλη Ἔνυ (670, 1986)
185. * Λαμπρινουδάκης Βασίλειος Κων. (321, 1971)
186. Λαναρᾶς Χρῆστος (518, 1984)
187. Λάτσης Ἰωάννης Σπ. (566, 1985)
188. Λεβεντάκης Νικόλαος Γρ. (651, 1986)
189. Λεμπέση Ἀγγελικὴ Κων. (400, 1976)
190. Λιάγκουρας Ἀγγελος (595, 1985)
191. Λιβαδάρας Νικόλαος Ἀνδρ. (530, 1985)
192. Λοβέρδου Τσιγαρίδα Κάτια (549, 1985)
193. Λοτῆζου Ἀλεξάνδρα Ἀλεξάν. (645, 1986)

194. Λούβαρης Βέλτσος Νικόλαος Γεωργ. (392, 1974)
195. Λουκάκης Θεόδωρος (429, 1978)
196. Λουκᾶς Ἰωάννης Κυριάκ. (652, 1986)
197. Λουλλουπῆς Μιχαήλ Χριστοφ. (834, 1992).
198. Λουρίδης Ὀρέστης Ἀθαν. (627, 1986)
199. Λῶλος Ἰωάννης (800, 1990)
200. Λῶς Ματθαῖος Δημητρ. (626, 1986)
201. Μαζαράκης Αἰνιάν Ἀλέξανδρος Ἰωάν. Μάρκου (755, 1988)
202. *Μαζαράκης Αἰνιάν Ἰωάννης (823, 1991)
203. Μαλαγαρδῆ Ἀθανασία (756, 1988)
204. *Μαλάμου Ἑλλη (567, 1985)
205. Μαλτέζου Χρύσα (827, 1992)
206. Μανάφης Κωνσταντῖνος (382, 1974)
207. Μανέας Χρῆστος Ἀνδρ. (632, 1986)
208. *Μανούσκακας Μανοῦσος Ἰωάν. (190, 1953)
209. *Μαντζούφας Γεώργιος Ἀνδρ. (Π.Μ. 2575, 1933)
210. *Μαντζώρου Ἑλπίς Νικολ. (614, 1986)
211. Μαραγκοῦ Εὐαγγελία Λίλα Ἰωάν. (415, 1976)
212. Μαρθάρη Μαρίζα (804, 1990)
213. *Μαρῖνος Ἀναστάσιος Νικολ. (555, 1985)
214. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης Πάνου (584, 1985)
215. Μαριολάκος Ἡλίας (791, 1990)
216. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων (108, 1942)
217. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος Ἰωάν. (166, 1951)
218. Μαυρόγιαννης Διονύσιος (622, 1986)
219. Μαυρολέων Βασίλειος (582, 1985)
220. Μαυρομάτη Μαρία Ἀχ. (462, 1980)
221. Μελισσηνοῦ Χριστίνα Γερ. (500, 1983)
222. *Μερίκας Γεώργιος (505, 1984)
223. Μεταξᾶς Ἀνδρέας Νικολ. (522, 1984)
224. Μεταξᾶς Μεσσηνέζης Διονύσιος (330, 1971)
225. *Μεταξᾶς Νικόλαος Μιχ. (444, 1979)
226. Μίχαρος Νικόλαος (636, 1986)
227. Μινῶτος Διονύσιος (813, 1990)

228. Μιράσγεζη Μαρία (418, 1976)
229. Μιχαλᾶ Νίκη Ἐλευθερία (647, 1986)
230. Μιχαηλίδης Μύρων (484, 1982)
231. Μιχαηλίδης Νουάρος Γεώργιος Μιχ. (438, 1979)
232. Μιχαηλίδου Νουάρου Εὐθυμία Γεωργ. (464, 1980)
233. Μοδιάνο Μάριος Σαμ. (668, 1986)
234. Μολοκότος Μιχαήλ (619, 1986)
235. * Μούσουλος Λουκᾶς Σοφ. (526, 1985)
236. Μουστάκα Ἀλίκη Δημητρ. (741, 1988)
237. Μουστάκα Λήδα Χαραλ. (664, 1986)
238. Μουστάκας Χαράλαμπος Γεωργ. (667, 1986)
239. * Μουτσόπουλος Νικόλαος Κων. (279, 1964)
240. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος Νικολ. (490, 1982)
241. * Μπακόπουλος Ἀγησίλαος (557, 1985)
242. Μπαμπινιώτης Γεώργιος (380, 1974)
243. Μπέζη Ἐλένη Ἰωάν. (436, 1978)
244. Μπενάκη Ψαρούδα Ἄννα Λίνου (537, 1985)
245. * Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ (345, 1972)
246. Μπουντῆς Γεώργιος (449, 1979)
247. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος Νικολ. (684, 1986)
248. * Μπούρας Χαράλαμπος Θεοδώρ. (268, 1962)
249. Μπουρνιᾶ Σημαντώνη Εὐαγγελία (687, 1986)
250. * Μπουφίδης Νικόλαος (182, 1952)
251. Μπρατζιώτη Λούση (789, 1990)
252. * Μπρούμης Ἰωάννης Στυλ. (333, 1972)
253. Μπρούσκαρη Ἑρση Σίλα (831, 1992)
254. * Μπρούσκαρη Μαρία Σίλα (350, 1972)
255. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος Παύλου Κυριάκ. (676, 1986)
256. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κυριάκος Μιλτ. (105, 1942)
257. Νασούφη Κροντηρᾶ Λήδα Παναγ. (644, 1986)
258. Νικολαΐδου Κουρκουτίδου Εὐτυχία Ἐμμ. (388, 1974)
259. Νικολάου Γεώργιος Δημητρ. (625, 1986)
260. Νικολάου Μιχαηλίδου Ἰνῶ Κυριάκ. (455, 1979)
261. Νικολόπουλος Παναγιώτης Γεωργ. (447, 1979)

262. Νικονᾶνος Νικόλαος Ἀχ. (348, 1972)
263. Νίνου Αἰκατερίνη Ἀγγ. (742, 1988)
264. *Νομικός Πέτρος Μάρκ. (785, 1990)
265. Ντελόπουλος Κυριάκος (828, 1992)
266. Ντίνα Ἀσπασία Κων. (552, 1985)
267. *Ντούμας Χρίστος Γεωργ. (267, 1962)
268. *Ξυλᾶ Κυριακή (569, 1985)
269. *Ξυλᾶ Σταματία Μιχ. (576, 1985)
270. *Ξυλᾶς Μάρκος Ἰωάνν. (574, 1985)
271. Oekland Παπαδάκη Στυλιανή Arne (402, 1976)
272. Οἰκονομάκου Μαρία (833, 1992)
273. *Οἰκονομίδου Μάντω Λόντου (242, 1959)
274. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης Πέτρ. (599, 1985)
275. Οἰκονόμου Ἡλίας Βασ. (648, 1986)
276. Παζαράς Θεοχάρης (794, 1990)
277. Παλαιοκρασσᾶ Λυδία Δημητρ. (772, 1989)
278. Παλιούρας Ἀθανάσιος Δημητρ. (534, 1985)
279. *Παλλάντιος Μενέλαος Γεωργ. (727, 1988)
280. *Πάλλας Δημήτριος Ἰωάν. (Π.Μ. 2558, 1931)
281. Παναγιωτίδη Μαρία Παναγ. (419, 1976)
282. *Παναγιωτόπουλος Γεώργιος (524, 1984)
283. *Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγησ. (293, 1968)
284. Παναγοπούλου Κιτσίκη Μπεάτα Ἐπαμ. (757, 1988)
285. Πανταζόπουλος Νικόλαος Ἰωάν. (98, 1941)
286. Παντερμαλῆς Δημήτριος (467, 1980)
287. Πάντος Πάντος Ἀγγ. (476, 1982)
288. Παπαγεωργίου Βενετᾶς Ἀλέξανδρος (788, 1990)
289. Παπαγεωργίου Χαράλαμπος Ἀναργ. (634, 1986)
290. Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Δημήτρ. (743, 1988)
291. *Παπαδημητρίου Ἀναστάσιος Θεοδώρ. (564, 1985)
292. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος (525, 1984)
293. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος Ἰωάν. (376, 1974)
294. Παπαδόπουλος Ἰωάννης (826, 1992)
295. *Παπαδόπουλος Στυλιανός Ἀγησ. (266, 1962)

296. Παπαδοπούλου Κοντορλή Λίτσα Ἀθαν. (598, 1985)
297. Παπαθανασίου Ἐλευθέριος (825, 1992)
298. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος Ἀθαν. (243, 1959)
299. Παπαῖωάννου Ἀγγελος (454, 1979)
300. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Δημητρ. (553, 1985)
301. Παπαμαρινόπουλος Σταῦρος Πάνου (764, 1988)
302. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ Ἰωάν. (539, 1985)
303. Παπαμιχαήλ Παντελῆς Ἰωάν. (671, 1986)
304. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος Ἀντων. (643, 1986)
305. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη Ἐλπιδοφ. (281, 1964)
306. * Παπαπάνος Κωνσταντῖνος Παναγ. (320, 1971)
307. Παπαπετρόπουλος Δημήτριος Ἀνδρ. (758, 1988)
308. Παπαποστόλου Ἰωάννης Ἀνδρ. (390, 1974)
309. * Παπαστάμος Δημήτριος (351, 1972)
310. Παπαστάμου Μαρία Ἀριστείδ. (434, 1978)
311. Παπασταύρου Ἑλένη (786, 1990)
312. Παπαχατζῆς Νικόλαος (479, 1982)
313. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης Χριστοδ. (389, 1974)
314. Παπίδας Λεωνίδα (606, 1985)
315. Παρλαμᾶ Στυλιανή (403, 1976)
316. * Πασαδαῖος Ἀριστείδης Ἀλεξάν. (302, 1968)
317. * Πατέρας Γεώργιος Μιχ. (570, 1985)
318. * Παυλάκης Ἰωάννης Ἐμ. (588, 1985)
319. * Παυλόπουλος Παναγιώτης Γ. (509, 1984)
320. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ. (213, 1958)
321. Πέννας Χαράλαμπος Ἰωάν. (501, 1983)
322. Πεντάζος Εὐάγγελος Γεωργ. (404, 1976)
323. * Πετράκος Βασίλειος Χρ. (236, 1959)
324. Πετρονώτης Ἀργύρης Παναγ. (410, 1976)
325. Πετρουνάκος Γεώργιος (629, 1986)
326. Πετρόχειλος Ἰωάννης Ἐμ. (765, 1988)
327. * Πέτσας Φώτιος Μιχ. (159, 1950)
328. Πηλαβάκης Ἀριστείδης Νικολ. (630, 1986)
329. Πιπιλή Μαρία Γεωργ. (759, 1988)

330. Πολέμης Δημήτριος Ἰωάν. (498, 1983)
331. * Ποταμιάνος Ἀνδρέας (586, 1985)
- 332.* Ποταμιάνου Ἀχειμάστου Μυρτάλη Σπυρ. (296, 1968)
333. * Πουλαντζᾶς Ἰωάννης Κων. (571, 1985)
334. Πουλιανὸς Ἄρης Νικολ. (384, 1974)
335. * Πουρναρόπουλος Γεώργιος (300, 1968)
336. Προκοπίου Γεώργιος Λέων Ἀγγ. (677, 1986)
337. Προμπονᾶς Ἰωάννης (533, 1985)
338. Πωλογιώργη Μέλπω (814, 1990)
339. Ραυτοπούλου Ἐλῆνα Γεωργ. (550, 1985)
340. Ρογκᾶν Ἀδέλκης Ἰωάν. (581, 1985)
341. * Ρουμπάνης Γεώργιος (Π.Μ. 2563, 1931)
342. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη (271, 1962)
343. Σακελλαράκη Σαπουνᾶ Ἐφη Ἰωάν. (381, 1974)
344. * Σακελλαράκης Ἰωάννης Ἀθην. (339, 1972)
345. * Σακελλαρίου Ἀγνή Μιχ. (229, 1959)
346. * Σακελλαρίου Μιχαήλ Βασ. (216, 1958)
347. * Σαμπεταί Ραφαήλ Μιχ. (559, 1985)
348. Σαπουνᾶς Θωμᾶς (486, 1982)
349. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος Ξενοφ. (361, 1972)
350. * Σεργόπουλος Γεώργιος (233, 1959)
351. * Σιαφάκας Ἀναστάσιος Γεωργ. (583, 1985)
- 352.* Σιγανίδου Καραμανώλη Μαρία Κων. (245, 1960)
353. * Σιμωντᾶς Παναγιώτης Νικολ. (565, 1985)
354. Σῖνος Στέφανος (370, 1974)
355. Σκαμπαβίας Κωνσταντῖνος Νικολ. (744, 1988)
356. Σκιλάρντι Δημήτριος Φραγκῆ (372, 1974)
357. Σκορδᾶ Χατζημιχαήλ Δέσποινα Ἰωάν. (745, 1988)
358. * Σολομωνίδης Γεώργιος (261, 1962)
359. Σούλη Τζουβάρα Χρυσῆς Κων. (685, 1986)
360. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμεινώνδας Παναγ. (508, 1984)
361. Σπυρόπουλος Θεόδωρος (546, 1985)
362. * Σταθόπουλος Μιχαήλ Κωνσταντῖνος Παναγ. (613, 1986)
363. Σταῖνχάουερ Γεώργιος (746, 1988)

364. Σταυρίδου Ἀλκμήνη Ἀντων. (760, 1988)
365. Στεργιάδης Στέργιος (487, 1982)
366. Στεφανίδου Τιβερίου Θεοδοσία (803, 1990)
367. * Στράτου Νία (590, 1985)
368. Συμεώνογλου Σαράντης Μιλτ. (468, 1982)
369. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος (294, 1968)
370. * Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ (579, 1985)
371. * Τακόπουλος Γεώργιος Ὁρ. (519, 1984)
372. * Τακοπούλου Ἀννα Γεωργ. (520, 1984)
373. * Τεγοπούλου Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα (Π.Μ. 2538, 1929)
374. Τελεβάντου Χριστίνα (792, 1990)
375. * Τζαβέλλα Τερψιχόρη Χαρά (291, 1968)
376. * Τζαννετᾶτος Θησεύς (273, 1962)
377. * Τζάχου Ἀλεξανδρῆ Ὀλγα Εὐαγγ. (224, 1958)
378. * Τζεδάκις Ἰωάννης Γεωργ. (337, 1972)
379. Τζιαφάλιας Ἀθανάσιος (806, 1990)
380. Τιβέριος Μιχαήλ Ἀνδρ. (747, 1988)
381. * Τουλούπα Στασινοπούλου Ἐβη Δημητρ. (244, 1959)
382. * Τούντας Κωνσταντῖνος Ἰωάν. (612, 1986)
383. Τουράτσογλου Ἰωάννης Πολυβ. (393, 1974)
384. Τουρτόγλου Μενέλαος Ἀλεξάν. (496, 1983)
385. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς Στεφ. (596, 1985)
386. Τριανταφυλλόπουλος Δημήτριος Διον. (547, 1985)
387. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης (221, 1958)
388. Τριάντη Ἀλίκη Ἰσμήνη Στυλ. (475, 1982)
389. Τριάντης Στυλιανός (793, 1990)
390. * Τσάκος Κωνσταντῖνος Παναγ. (346, 1972)
391. Τσαμπαράκης Ἰωάννης Χριστοφ. (641, 1986)
392. * Τσαντίλας Ἰωάννης Γεωργ. (315, 1969)
393. Τσαπόγας Μάκις Κων. (610, 1985)
394. Τσαρουχᾶς Βάγιας (656, 1986)
395. Τσεκούρας Γεώργιος Κων. (748, 1988)
396. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος Νικολ. (488, 1982)
397. Τσιρίγου Δήμητρα (663, 1986)

398. * Τσιροπινᾶς Δημήτριος Γεωργ. (556, 1985)
399. Τσίτουρας Δημήτριος Παναγ. (674, 1986)
400. Τσόλας Ὀρέστης Ἐρωφ. (601, 1985)
401. * Τωμαδάκης Νικόλαος (189, 1953)
402. Φάκλαρης Παναγιώτης Βασ. (678, 1986)
403. Φαράκλας Νικόλαος (407, 1976)
404. * Φατούρου Ἡσυχάκη Κάντω (240, 1959)
405. * Φαφαληδὸς Πανάγος Στάμου (616, 1986)
406. * Φιλιππάκη Βαρβάρα (160, 1950)
407. * Φουρλῆς Στυλιανὸς Βασ. (585, 1985)
408. Φυλακτόπουλος Γεώργιος Σωκρ. (460, 1980)
409. Φωτιάδης Ἀλέξανδρος Δημητρ. (761, 1988)
410. Φωτίου Κωνσταντῖνος Φωτ. (377, 1974)
411. Χαιρέτη Μαρία Κων. (639, 1986)
412. Χαλαζωνίτης Κίμων Μαρῖν. (749, 1988)
413. Χαλιορῆς Χριστόδουλος Ἰάσ. (637, 1986)
414. * Χαμπούρη Χρυσούλα (617, 1986)
415. Χανιώτης Ἀγγελος Παναγ. (602, 1985)
416. * Χαραμῆ Ἀγγέλα Ἰωάν. (592, 1985)
417. Χατζηδάκη Θεανὼ (797, 1990)
418. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ Γερ. (95, 1941)
419. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος Δημητρ. (126, 1947)
420. Χατζημιχάλη Σβορώνου Ἰωάννα Νικολ. (417, 1976)
421. Χατζημιχάλης Ἰωάννης (463, 1980)
422. * Χατζηνικολάου Ἀννα (185, 1952)
423. Χατζόπουλος Μιλτιάδης (798, 1990)
424. Χολέβας Νικόλαος (805, 1990)
425. * Χρήστου Χρῦσανθος (173, 1952)
426. Χριστοδούλου Γεώργιος Ἀνδρ. (604, 1985)
427. * Χριστόπουλος Παναγιώτης (318, 1971)
428. Χριστοπούλου Δωροθέα Κων. (672μ 1986)
429. * Χρυσανθάκη Κουκούλη Χάιδω Δημητρ. (341, 1972)

- 430. Χρυσὸς Εὐάγγελος Κων. (762, 1988)
- 431. Χωρέμη Σπετσίερη Ἀλκηστις Ἀγγ. (830, 1992)
- 432. Χωρέμης Ἀγγελος Κων. (483, 1982)
- 433. Ὠνάσογλου Ἀρτεμῖς (750, 1988)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Κατὰ τὴ χρονιὰ πὺν πέρασε δὲν ἐκπληρώθηκαν οἱ ἐπαγγελίαι δημοσιεύσεως νέου ἀρχαιολογικοῦ νόμου καὶ τοῦτο εἶναι εὐχάριστο, γιὰτὶ τὸ σχέδιο νόμου πὺν ἔγινε γνωστὸ δὲν ἀποτελοῦσε τὴν ιδεώδη διαδοχὴ τοῦ ἰσχύοντος νόμου 5351/1932. Ἐξάλλον ἡ πλησμονὴ συμβάντων ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπωθοῦν πολλὰς κατηγορίαι κατὰ τοῦ Ν. 5351/1932 καὶ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀρχαιότης του ὡς ἀπόδειξη ἀχρηστίας ἐνῶ, ὅπως πολλὰ εὐκόλα ἀποδεικνύεται, οἱ παραβάσεις τῶν διατάξεων του δὲν ὀφείλονται στὴν ἡλικία του, ἀλλὰ στὴν καθολικὴ περιφρόνηση τῆς νομιμότητος, ἐκ μέρους τῶν ἰδιωτῶν, πὺν γίνεται δυνατὴ ἐπειδὴ γνωρίζουν ὅτι ὁ νόμος δὲν θὰ ἐφαρμοθεῖ ἀπὸ ἐκείνους πὺν εἶναι καθῆκον τους ἡ τήρησή του.

Ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεῖς, ἡ σύνταξη καὶ ψήφισις ἀρχαιολογικοῦ νόμου εἶναι ὑπόθεσις πολλὰ σοβαρὴ καὶ παρουσιάζει δυσκολίας. Δὲν εἶναι νέος ΓΟΚ οὔτε φορολογικὸς νόμος πὺν ἀλλάζουν κάθε χρόνο μὲ τέτοια εὐκολία πὺν τελικὰ χαρακτηρίζει καὶ τὰ νομοθετήματα αὐτά. Ὁ πρῶτος ἀρχαιολογικὸς νόμος τῆς 10/20 Μαΐου 1834, πὺν κατηγορήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα γιὰ τὴν ἀνεπάρκειά του, φθάρηκε κυρίως ἀπὸ τοὺς πολιτικούς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870. Χρειάστηκαν 65 χρόνια, νὰ φθάσουμε στὸ 1899, γιὰ νὰ ψηφιστεῖ νέος ἀρχαιολογικὸς νόμος, ὁ ΒΧΜΣ', ἔργο τοῦ Παναγιώτη Καββαδία. Αὐτὸς πὺν διαδέχτηκε τὸν νόμο τοῦ Καββαδία, ὁ 5351/1932, χρειάστηκε καὶ αὐτὸς 33 χρόνια γιὰ νὰ κωδικοποιηθεῖ.

Ὁ νόμος πὺν ἰσχύει γιὰ τὰ ἀρχαῖα εἶναι παλαιὸς καὶ ἡ ἀνάγκη βελτίωσής του ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ ἀνθρώπους κατ' ἐξοχὴν ἐιδικούς, πὺν ἔργο τους ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου αὐτοῦ. Ἡ σύνταξις τοῦ νέου νόμου ὅμως δὲν εἶναι θέμα τεχνολογικὸ ἀλλὰ οὐσιαστικόν. Ὁ νέος νόμος πρέπει νὰ προστατεύει τὰ ἀρχαῖα περισσότερο ἀπὸ τὸν 5351. Ἡ συρραφὴ θεωρητικῶν γνωμῶν ἀνθρώπων πὺν δὲν ἀσχολήθηκαν, κατ' ἐπάγγελμα, μὲ τὴν προστασία τῶν μνημείων θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νόμο ἀνεφάρμοστο (ὑπάρχουν πρόσφατα παραδείγματα) ἡ νόμο χειρότερο ἐκείνου τῆς Ἀντιβασιλείας. Εἶναι χαρακτηρι-

ριστικό ὅτι τὸ νέο σχέδιο νόμου δὲν ἔδωσε λύση, ὥριμη ἐκ τῶν πραγμάτων, στὶς πληγὲς τῶν λατομείων καὶ τῶν παρανόμων οἰκοδομῶν, πληγὲς ποὺ ὁμοθυμαδὸν ἀποδοκιμάζονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ νοιάζονται γιὰ τὸν τόπο.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Τύπου γιὰ τὴν ἐπάρκεια ἢ ὄχι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴν ἔξαρση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ τὴν ἀδυναμία ἀντιμετώπισής της. Ἀλλὰ ὅπως δείχτηκε, δὲν ἦταν ὁ νόμος ποὺ προκάλεσε τὴν ἔξαρση ἀλλὰ ἄλλες αἰτίες. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι τὸ 1993 ἀνακτιήθηκαν ἀρχαῖα ποὺ εἶχαν κλαπεῖ πρόσφατα ἀπὸ μουσεῖα τοῦ Κράτους. Δὲν ἀρκοῦσε νὰ λειτουργεῖ μὲ ἀριτιότητα ἡ Ὑπηρεσία, ἔπρεπε νὰ μειωθοῦν καὶ οἱ ἐγγενεῖς δυσχέρειες ἄλλων παραγόντων ποὺ ἔργο τους εἶναι καὶ ἡ προστασία τῶν μνημείων.

Ἡ ὑπαρξη ἐνὸς νέου καὶ ἀπόλυτα ἐπαρκοῦς ἀρχαιολογικοῦ νόμου δὲν σημαίνει πὺς τὰ προβλήματα θὰ πάφουν νὰ ὑπάρχουν. Ἡ δυσκολία βρίσκεται στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου, κάτι ποὺ συμβαίνει καὶ μὲ τὸν 5351 καὶ φάνηκε μὲ μεγάλη ὁμότητα τὸ 1993. Οἱ ἐγγενεῖς δυσχέρειες ὑπάρχουν παντοῦ, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ἀπ' ὅπου πρέπει νὰ πηγάζει ἡ ἰδεολογικὴ καθαρότητα τῶν γύρω ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες ἀποκτοῦν νομικὴ καὶ ὑλικὴ ὑπόσταση μὲ τὴ συλλογικὴ διατύπωσή τους, χωρὶς ταλαντεύσεις καὶ ὑπολογισμούς. Μιὰ τέτοια στάση καὶ τὰ μνημεῖα προστατεύει καὶ τοῦ συκοφαντημένου Ν. 5351 τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα ἐλευθερώνει.

B.X.II.

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1993

Ἡ χρονιά πού πέρασε δὲν ἀποτελέσσε ἐξαίρεση ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ παρουσίασε καὶ αὐτὴ ἔντονο, ἐντονότατο μάλιστα, ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ δυσάρεστο ὅμως εἶναι πὼς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ σὲ κέρδη τῆς ἐπι-
στήμης καὶ τοῦ τόπου ἀλλὰ σὲ ζημίες εἴτε τῶν ἀρχαίων εἴτε τῆς ἡθικῆς ιδέας
πού ἔχουμε γι' αὐτά.

Κατὰ τὸ ἀρχαῖο ἔθιμο, πρὶν προχωρήσω στὴν περιγραφή τοῦ ἔργου τῆς
Ἑταιρείας θὰ σᾶς θυμίσω τοὺς ἐταίρους πού ἔφυγαν τῇ χρονιά πού πέρασε.
Ἦδη στὴ Δημόσια Συνεδρία τῆς 9 Μαΐου 1993 σᾶς εἶχα μιλήσει γιὰ τὸν *Κων-
σταντῖνο Τρυπάνη* καὶ τὸν *Διονύσιο Ζακυνθινὸ* πού τὴν ἴδια ἡμέρα, στίς 18
Ἰανουαρίου, ἀπεβίωσαν πλήρεις ἡμερῶν. Ἀκολούθησε στίς 20 Ἀπριλίου 1993
ὁ *Λέανδρος Βρανούσης*, παλαιὸς καὶ ἀγαπητὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας,
διαπρεπὲς ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατίας καὶ μελετητὴς τοῦ ἔργου
καὶ τῆς δράσης τοῦ πρωτομάρτυρα τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας *Ρήγα Φεραίου*,
τοῦ *Βελεστινλή*.

Ἀλλὰ οἱ ἀπώλειες τῆς Ἑταιρείας δὲν ἦσαν ὅσοι μνημόνευσα στὴν περυσινὴ
Δημόσια Συνεδρία. Κατὰ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἔτους ἀπεβίωσαν ἀπὸ
τοὺς ἐταίρους ὁ *Ἰωάννης Γερουλάνος*, ὁ γνωστότατος φιλάρχαιος Ἀθηναῖος ὁ
ὁποῖος ἀπὸ χρόνια εἶχε δωρίσει τῇ μεγάλῃ του συλλογῇ στὸ Δημόσιο, ὁ πα-
λαιὸς ἐταῖρος *Διονύσιος Μεταξᾶς Μεσσηνέζης*, ὁ *Κωνσταντῖνος Καφάσκης*, ὁ
ἐπίτιμος Σύμβουλος *Ἰωάννης Γεωργάκης* καὶ ὁ ἐταῖρος *Γεώργιος Φυλακτό-
πουλος*, καθηγητὴς, παιδαγωγός, ἐπὶ πολλὰ χρόνια στέλεχος τοῦ Κολλεγίου
Ἀθηνῶν καὶ τρεῖς φορὲς πρόεδρος τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων.

Στις 25 Νοεμβρίου ἀπεβίωσε ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης, ἑταῖρος ἀπὸ τὸ 1953, διδάσκαλος γενεῶν Ἑλλήνων φιλολόγων, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκονται στὴν αἴθουσα τούτη.

Ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης εἶχε ἐπιδείξει ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑταιρεία καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι διετέλεσε Πρόεδρος τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων ὁκτῶ φορές, ὑπολειπόμενος μόνον τοῦ Δημητρίου Βικέλα, τοῦ Κωνσταντίνου Πολυγένη καὶ τοῦ Παναγιώτη Πουλίτσα. Ὅσοι εἶχαν τὴν τύχη νὰ διδάχθουν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη γνωρίζουν τὴν ἔντονη προσωπικότητά του, τὸν μαχητικὸ καὶ πολλὰς φορές ἐριστικὸ χαρακτήρα του ποὺ ἐμπόδιζε καμιά φορά τὴ νηφάλια κρίση γιὰ τὸ πρόσωπό του.

Ἀπὸ πολὺ νέος ἀναμίχθηκε μὲ τὰ δημόσια πράγματα καὶ τὸ 1935, σὲ ἡλικία 42 ἐτῶν, ἔγινε διδάκτωρ μὲ τὴ διατριβὴ «Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ». Ἡ διατριβὴ αὕτη, ἡ πρώτη μὲ θέμα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἦταν ἡ ἀρχὴ σειρᾶς μελετῶν γιὰ τὸν Ποιητὴ ἀλλὰ καὶ μεγάλης φιλολογικῆς διαμάχης ποὺ αἰτία στάθηκε ἡ ἐκ μέρους τοῦ Τωμαδάκη ἀνάληψη, μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τῆς λεγόμενης κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ, δηλαδὴ νέας ἐκδόσεως, σὲ ἀντικατάσταση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πολυλᾶ, τοῦ 1859. Παρὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰωάννου Συκουτρῆ πρὸς τὸν Τωμαδάκη ἡ ἐκδοσις δὲν ἔγινε. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1954, ὁ Τωμαδάκης ἐξέδωσε στὴ Βασικὴ Βιβλιοθήκη τὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, μὲ ἐκτενέστατη εἰσαγωγὴ καὶ κατάταξη διάφορη ἀπὸ τοῦ Πολυλᾶ, τοῦ ὁποῖου παρέλειψε καὶ τὰ φημισμένα προλεγόμενα. Θυμοῦμαι πὼς ὅταν τὸν ρώτησα, φοιτητῆς τοῦ ἐγώ, γιὰ τὴν παράλειψη αὕτη, μοῦ ἀπάντησε: «Αὕτη εἶναι ἡ δική μου ἐκδοσις καὶ ἔχει τὰ δικά μου προλεγόμενα».

Ὁ Τωμαδάκης ὑπῆρξε πρόσωπο ἀντιλεγόμενο ὄχι μόνον γιὰ τὸ σολωμικὸ του ἔργο, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε μεγάλο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ βυζαντινὸ καὶ κυρίως τὴν ἐκδοσις, ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τοῦ φροντιστηρίου του, τῶν «Υμνων» τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ. Τὸ ἔργο ἦταν μεγαλεπήβολο ἀλλὰ παρὰ τίς ἀντιρρήσεις καὶ τίς ἀντιδράσεις ποὺ τὸν τάραζαν, ἦταν ἡ αἰτία γενναίας ὥθησης τῆς μελέτης καὶ τῆς γνώσεως τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ ὕμνογράφου.

Τόνισα δύο σημεῖα τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη, κρητὸς ἀπὸ τὸν πατέρα καὶ ματιὰτῃ ἀπὸ τὴ μητέρα του, τὴν Ὁλγα Θεοδωρακάκου, μὲ τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ὑπέγραφε δημοσιεύματά του. Μεγάλο καὶ μακρόχρονο ὑπῆρξε τὸ διδακτικὸ του ἔργο στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου καὶ

ἐκεῖ βρῆκε, ἐκ μέρους τῶν φοιτητῶν, ἀφοσίωση ἀλλὰ καὶ ἀντιπάθεια. Τὴν ἀντιπάθεια δημιουργοῦσε ὁ ἄκαμptos καὶ συντηρητικὸς χαρακτήρας του καὶ ἡ, κατὰ τὸν βιογράφο του, προσήλωση στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας ἦταν «φρούριον τῆς παραδόσεως», ἄποψη ποὺ ὑποστήριξε ἔμπρακτα.

Ἡ Ἑταιρεία θὰ θυμᾶται πάντα τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη ὡς συνεργάτη, καὶ ἄρκετὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου ὡς διδάσκαλο ποὺ τοὺς ὁδήγησε στοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης τοῦ λόγου.

Τὶς πρῶτες μέρες τῆς χρονιᾶς τούτης, στὶς 13 Ἰανουαρίου, ἀπεβίωσε ὁ διαπρεπὴς Γερμανὸς ἀρχαιολόγος καὶ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Emil Kunze*. Τὸ ἀρχαιολογικὸ του ἔργο εἶναι μεγάλο καὶ ἀπὸ μακροῦ ἀναγνωρισμένο. Θὰ ὑπενθυμίσω μόνον πὼς ὁ *Emil Kunze* ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου μετὰ τὴ διακοπὴ λειτουργίας του κατὰ τὸ διάστημα 1944-1951. Ὁ προκάτοχος τοῦ *Kunze* ἦταν ὁ *W. Wrede*, ἐξαίρετος ἀρχαιολόγος, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἄφησε ἀγαθὲς ἀναμνήσεις. Ὁ *Kunze* ἔχοντας ἄλλωστε Ἑλληνίδα σύζυγο, τὴν Ἀθηνᾶ Δρίνη, ἀποκατέστησε τὶς σχέσεις τοῦ Ἰνστιτούτου μὲ τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους καὶ ἔδωσε πνοὴ στὸ Ἴδρυμα, τὸ ὁποῖο ἔφερε στὴν παλιά του περιωπὴ χάρι καὶ στὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Χρήστου Καρούζου. Μὲ τὸν *Kunze* ἄρχισε νέα περίοδος ἀκμῆς τοῦ Ἰνστιτούτου, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀδιάκοπη.

Οἱ δεσμοὶ τοῦ *Kunze* μὲ τὴν Ἑλλάδα ἦσαν παλαιοί. Τὸ 1929 διορίστηκε ὡς ἐπιστημονικὸς βοηθὸς στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Ἀθήνας, θέση ποὺ τὴν κράτησε ἕως τὸ 1933. Ἀπὸ νωρὶς στράφηκε πρὸς τὴ μελέτη τῆς παλαιότερης ἐλληνικῆς τέχνης, καὶ ἀπὸ τὸ 1937 λαμβάνει μέρος στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ὀλυμπίας τῆς ὁποίας μετὰ τὸν πόλεμο ἔμελλε νὰ γίνῃ ὁ ἐμπυκνωτὴς καὶ μὲ τὶς μελέτες, τὶς δικές του καὶ τῶν συνεργατῶν του, νὰ δοθεῖ νέα ἐρμηνεία σὲ παλαιὰ εὐρήματα καὶ πλῆθος ἀπὸ νέα νὰ ἰδοῦν τὸ φῶς.

Ὁ Αἰμίλιος *Kunze*, μαθητὴς τοῦ *Franz Studniczka* ἀποτελοῦσε ἕναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους κρίκους ποὺ μᾶς συνέδεαν μὲ τὴ μεγάλη παράδοση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ὅπως θὰ γνωρίζετε ἀπὸ τὶς προηγούμενες χρονιές, τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας μειώνεται κάθε χρόνο. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ Ἑταιρεία θὰ πᾶψει νὰ κάμνῃ ἀνασκαφές. Ἀντίθετα ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τους θὰ ἐπιτρέ-

ψει νὰ ὁλοκληρώσουμε τὸ πρόγραμμα ποὺ ἀπὸ τὸ 1988 τὸ Συμβούλιο ἔχει θέσει σὲ ἐφαρμογή, δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου καὶ τὴν ἀποπεράτωση μεγάλων ἀνασκαφῶν, ὑπὸ νέο ὀργανωτικὸ σχῆμα ποὺ δὲν θὰ παρουσιάζει τὰ ἐλαττώματα τῶν ἐκατοντάδων ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος.

Ἦδη ἐτοιμάζεται ἡ ἐπανάληψη τριῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τοῦ παρελθόντος μὲ σκοπὸ νὰ ὁλοκληρωθοῦν καὶ νὰ δημοσιευθοῦν ὀριστικά. Οἱ ἀπαιτήσεις τῆς σημερινῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας εἶναι, ἐκ τῶν πραγμάτων, πολὺ μεγαλύτερες καὶ ἓνας ἄνθρωπος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ σοβαρῆς ἔκτασης ἀνασκαφή. Οἱ νέες ἀνασκαφές τῆς Ἑταιρείας δὲν θὰ εἶναι ἀτομικές, προσωπικές, ὅπως αὐτές ποὺ περιγράφονται στὴ συνέχεια. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἀποδείχτηκε ἀνεπαρκὲς καὶ βλαπτικὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ.

Τὸ 1993 ὑπῆρξε ἰδιαίτερα πλούσιο σὲ δυσάρεστα φυσικὰ καὶ ἄλλα συμβάντα ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀρχαιότητες. Μερικὰ μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ εἴλκυσαν ἐπὶ μῆνες τὸ ἐνδιαιφέρον τῶν πολιτῶν. Θὰ σταθῶ μόνον σὲ δύο φυσικὰ συμβάντα τὰ ὁποῖα καὶ θὰ μνημονεύσω γιὰτὶ ἀφοροῦν τὰ μνημεῖα δύο μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας: τὴν πυρκαγιά τοῦ Σουνίου κατὰ τὴν 1 Αὐγούστου καὶ τὴν πλημμύρα τῆς Βραυρῶνος κατὰ τὴν 21 Νοεμβρίου. Καὶ οἱ δύο καταστροφές ἦσαν ἔργα ἀνθρώπων. Ἡ πυρπόληση τοῦ Σουνίου ἦταν ἡ κατάληξη μιᾶς ἐπιχείρησης ποὺ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀλλὰ μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ δάσους τῆς Λαυρεωτικῆς σὲ οἰκόπεδα. Ἡ πλημμύρα τῆς Βραυρῶνας εἶναι ἡ συνέπεια μετατροπῆς μεγάλων ἐκτάσεων σὲ οἰκόπεδα καὶ καταστροφῆς τῆς φυτείας. Ἡ βροχὴ τῆς 21 Νοεμβρίου προκάλεσε μεγάλες ζημιές σὲ οἰκισμοὺς καὶ σὲ περιουσίες. Τὸ πλημμυρισμένο ἱερὸ τῆς Βραυρῶνος εἰκονίζει περισσότερο ἔντονα τὸ ἀδιέξοδο τῆς αὐτοκαταστροφῆς τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς. Τὸ φαινόμενο θὰ ἐπαναληφθεῖ ἀλλὰ δὲν θὰ διδάξει.

Ἡ Ἑταιρεία συνέβαλε καὶ συμβάλλει στὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων. Τὸ νέο φυλάκιο τοῦ Σουνίου, ἡ ὕδρευση καὶ ὁ ἠλεκτροφωτισμὸς τοῦ χώρου εἶναι ἐν μέρει ἔργο της. Ἡ φωτιὰ τοῦ Σουνίου εἶχε καὶ ἀρχαιολογικὸ ἀποτέλεσμα. Μὲ τὸ κάψιμο τῶν πολυετῶν θάμνων ἀποκαλύφθηκαν πάλι οἰκήματα τοῦ φρουρίου ποὺ εἶχε ἐρευνήσει ὁ Βαλέριος Στάτης, ἀλλὰ δὲν εἶχε δημοσιεύσει. Μετὰ τὸν πρόχειρο καθαρισμὸ ποὺ ἤδη ἔγινε θὰ ἀκολουθήσῃ συστηματικὴ ἀνασκαφή καὶ μελέτη τοῦ φρουρίου.

Τὰ λατομεῖα καὶ οἱ καταστροφές ποὺ προκαλοῦν ὑπῆρξαν ἐπίσης κύριο θέμα ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Μία μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀττική, ἕνας ἱστορικὸς τόπος, ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ πολιτικοὺς προστάτες του στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση χάριν προσωπικῶν σκοπιμοτήτων.

Σὰς εἶχα μιλήσει πέρυσι γιὰ τὸν ἐπικείμενο, τότε, κίνδυνο ἀπὸ τὴν ψήφιση ἐνὸς νέου νόμου γιὰ τὰ λατομεῖα. Οἱ φόβοι δὲν διαψεύστηκαν ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν. Ὁ νόμος ψεφίστηκε καὶ στὴ βλαπτικὴ ἐφαρμογὴ του συνέβαλε ἡ πρόθυμη συνεργασία ἐκείνων ποὺ ὡς ἔργο τους εἶχαν τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων καὶ τοῦ τόπου. Προβλήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ δικαιολόγηση κακῆς ἀπόφασης, νομικὴ ἄγνοια. Παρὰ τὴν ἰσχύνητα τοῦ ἐπιχειρήματος ἀξίζει νὰ τὸ προσέξουμε. Ἡ μνημειακὴ παράδοση ἔχει δικαίωμα νὰ προστατεύεται ὄχι γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ γι' αὐτὸ ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἀλλὰ γιὰ τὸ νομοθετικὸ ἔνδυμα μὲ τὸ ὁποῖο τὴν περιβάλλουμε κατὰ περίστασι.

Ἡ νομικὴ προστασία τῶν ἀρχαίων ὑπῆρξε καὶ αὐτὴ θέμα συζητήσεων καθὼς μάλιστα ἕνα νέο σχέδιο νόμου περὶ ἀρχαιοτήτων εἶχε παρασκευαστεῖ ἀλλὰ ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ τέλους τῆς χρονιᾶς δὲν ἐφθασε στὴ Βουλὴ. Καὶ ἄλλοτε εἰπώθηκε σὲ τούτῃ τὴν αἴθουσα, ὅτι ἡ κακὴ μοίρα τῶν ἀρχαίων στίς μέρες μας δὲν ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη νέου νόμου ἀλλὰ στὴν ἰδέα ποὺ ἔχουμε ἐμεῖς, πολῖτες καὶ κυβερνήσεις, γιὰ τὴ μνημειακὴ παράδοση. Οἱ Ἕλληνες ἀρέσκονταν ἐξ ἀρχῆς, ἤδη ἀπὸ τὸ 1828, νὰ μεταχειρίζονται διπλὴ γλῶσσα γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Μᾶς εἶναι εὐχάριστα ὅσο στηρίζουν τὴν κολακευτικὴ ἰδέα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, αὐτὴ τὴν ἰδέα τῆς ὁποίας καὶ σήμερα κάνουμε κατάχρηση, γιὰτὶ ἀρνούμεθα νὰ δεχθοῦμε τὴν πραγματικότητά καὶ νὰ ἐνεργήσουμε ἀνάλογα, μὲ τὸ κόστος ποὺ συνεπάγεται φυσικὰ ὁ ἀναγκαῖος τρόπος ἐνεργείας. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὰ ἀρχαῖα μᾶς εἶναι δυσάρεστα καὶ τότε ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἐμποδίζουν τὴν πρόδομάς ὡς σύγχρονου κράτους. Ὅταν ὅμως ἀπογυμνωθῶμε ἀπὸ τὸ πρόσχημα τῶν ἀρχαίων καὶ τῆς πατραγαθίας μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσουμε μὲ τίς δικές μας δυνάμεις.

Τὸ 1993 δὲν εἶχε μόνο δυσάρεστα γεγονότα γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Πολύτιμων πραγμάτων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ποὺ βρίσκονταν στὸ Ἐξωτερικὸ ἔγινε ἡ ἀνάκτησή τους καὶ αὐτὸ εἶναι εὐδαίμων ἀρχὴ γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας. Ἀλλὰ μνημεῖα λησμονημένα ἀπὸ καιρό, στὸν τόπο μας, εἶδαν πάλι

τὸ φῶς. Μέρος τοῦ τροπαίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ 490 π.Χ., ἀναστυλῶθηκε στὸ ἐκεῖ μουσεῖο καὶ τὸ μεγάλο ἱστορικό μνημεῖο παρὰ τῇ φθορᾷ του ὑπενθυμίζει τὴ μάχη καὶ τὴ νίκη.

Ἡ ἱστορία τοῦ τροπαίου ποὺ διασώθηκε ἕως ἐμᾶς οἰκτρὰ φθαρμένο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ τόπου. Βρέθηκε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια χτισμένο στὰ ἐρείπια ἐνὸς μεσαιωνικοῦ πύργου, στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, κοντὰ στὴν Παναγία τῇ Μεσοσπορίτισσα, στὸ σημεῖο ὅπου πιθανότατα εἶχαν ταφεῖ οἱ 6400 νεκροὶ Πέρσες τῆς μάχης. Ἡ ὕπαρξή του ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς μνηεῖς ποὺ σώζονται στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸ μνημονεύει τρεῖς φορές. Ὁ Πλάτων στὸν «Μενέξενον» μνημονεύει τὴν ἀρετὴ τῶν Μαραθωνομάχων οἱ ὅποιοι «πρῶτοι ἔστησαν τρόπαια γιὰ τὶς νίκες τοὺς ἐναντίον τῶν βαρβάρων» καὶ ὁ Κριτίας, ὁ σκληρότερος τῶν τριάκοντα τυράννων, παινεύει σ' ἓνα ἐλεγεῖο του τὴν Ἀθῆνα «ποὺ ἔστησε στὸν Μαραθῶνα τὸ ὠραῖο τρόπαιο».

Ἐνα δεύτερο μνημεῖο τῆς Ἀττικῆς μὲ μεγάλη νεώτερη ἱστορία ξαναπρόβαλε στὸ φῶς, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει τὸ ἐγγεῖρημα. Πρόκειται γιὰ τὸ μυστηριῶδες οἰκοδόμημα τοῦ Θορικοῦ, στοὰ ἢ Τελεστήριο, ποὺ ἐρεύνησαν πρῶτοι οἱ Dilettanti τὸ 1813 καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τὸν Βαλέριο Στάη τὸ 1893. Ἡ μοῖρα τοῦ ἀτελῶς γνωστοῦ αὐτοῦ μνημείου ἦταν, μετὰ ἀπὸ κάθε ἀνασκαφή, ἡ ἐκ νέου ταφὴ μέσα στὴ λάσπη ποὺ σώρευαν ἐπάνω του οἱ χεῖμαρροι τῆς περιοχῆς. Ἐκατὸν ὀγδόντα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή του καὶ ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴ δεύτερη, τὴν ἐλληνική, ξαναῆλθε στὸ φῶς γιὰ νὰ μᾶς θυμίσει ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχὴ τῆς. Ἡ Ἑταιρεία θὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Θορικοῦ, ἔργου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας τελείωσε μὲ εὐχάριστες ἀνακοινώσεις. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσω ὅτι καὶ οἱ φυσικὲς καταστροφὲς καὶ οἱ ἄδειες ἰδρύσεως λατομείων ἔχουν τὴ θετικὴ πλευρά τους, γιατί γίνονται αἰτία δημιουργίας ἀνησυχίας καὶ ἐνδιαφέροντος σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων τῶν ὁποίων ἡ αὐθόρμητη ἀντίδραση, χάρη καὶ στὸν Τύπο, θέτει ὅριο στὴν ὑπερβολὴ τῆς φθορᾶς τῶν μνημείων καὶ τοῦ τόπου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη τὸ 1993 πιθανῶς νὰ ἦταν εὐδαίμονο.

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 8)

Κατά τή χρονιά τούτη ἔγινε ἀνασκαφική ἔρευνα, συντηρήσεις καί ἀναστηλώσεις, στή νότια ὁδὸ τοῦ Ραμνουῦντος καί στὸ φρούριο. Τῇ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, τῇ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, κεραμικῶν, χαλκῶν κλπ. ἔκαμε ἡ κυρία Ἀναστασία Βουτσινᾶ, τὶς ἀναστηλωτικές καί μαρμαρινὲς ἐργασίες ἔκαμε ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς καί ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἦταν ὁ κ. Δημήτριος Ἀλαγιάννης. Τὰ πλεῖστα τῶν σχεδίων φιλοτέχνησε ὁ ζωγράφος κ. Ἰωάννης Γιαρμενίτης.

Νότια ὁδὸς

Περίβολος τῆς λουτροφόρου

Τὰ λείψανα τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς λουτροφόρου (συμβατική ὀνομασία ἀπὸ τὴν εὕρεση μαρμαρίνης ἐπιτύμβιας τραπέζης μὲ ἀνάγλυφο λουτροφόρο καί καλύμματος μεγάλης ὀλογλύφου) ἦσαν πάντοτε θεατὰ καί ἀρκετὰ ὀνόματα βοσκῶν καί ξωμάχων εἶναι χαραγμένα στὶς λιθοπλίνθους τοῦ πρώτου δόμου. Ὁ περίβολος ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ κατὰ τὸ δεύτερο ἔτος τῆς ἀνασκαφῆς (ΙΑΕ 1976, 16-20 εἰκ. 9-11 πίν. 7-9)· τῇ νύχτᾳ τῆς 21 Φεβρουαρίου 1993 θησαυροθῆρες ἀρχαιοκάπηλοι τὸν ἀνέσκαψαν μέχρι διαλύσεως. Τὰ ἀνιχνευτικά τους μηχανήματα ἐρμήνευσαν λανθασμένα τοὺς κρυμμένους σιδερένιους συνδέσμους ποὺ συνέδεαν τὴν κρηπίδα μὲ τὸν πρώτο δόμο. Οἱ ἀρχαιοκάπηλοι μὲ ἐκσκαφέα ἀνέτρεψαν τὶς λιθοπλίνθους καί σκόρπισαν τοὺς ἀρχαίους γόμφους μὲ τὴν μολυβδοχόηση. Γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ μνημεῖο στὴ γνωστὴ μορφή του, ἔγινε συστηματικὴ ἔρευνα τῆς διαταραγμένης ἐσωτερικῆς ἐπίχωσης καί μελέτῃ τῆς κατασκευῆς τοῦ περιβόλου ποὺ ἔδωκε νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή καί τὴν ἱστορία του.

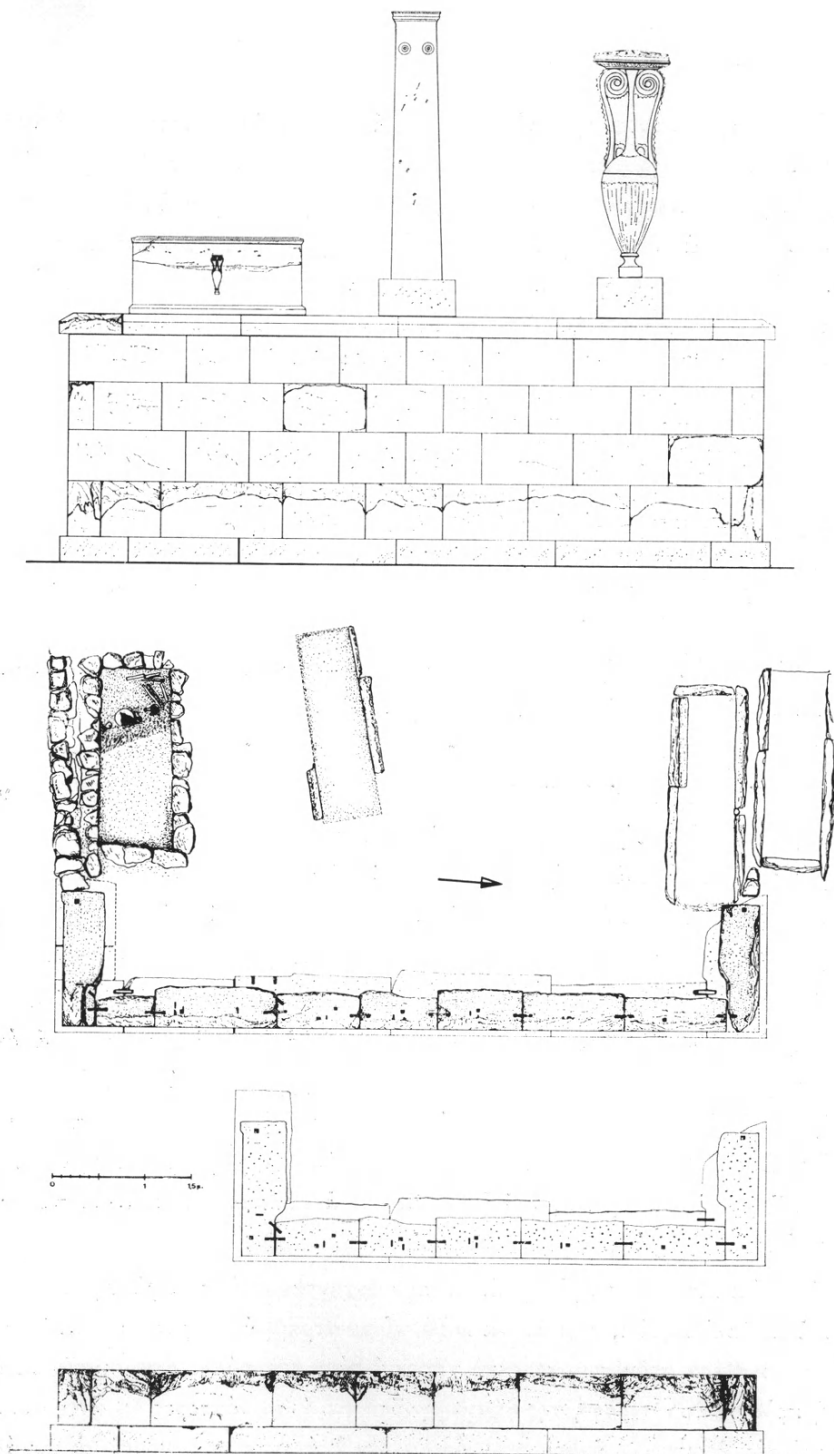
Πρώτῃ καί κύρια διαπίστωση εἶναι ὅτι ὁ περίβολος εἶχε κατασκευαστεῖ ἀρχικὰ μικρότερος, μὲ κρηπίδα μήκους 5.83 μ. καί πρώτο δόμο μήκους 5.67 μ.

Τοῦτο δὲν εἶχε γίνει ἀντιληπτό κατὰ τὴ μελέτῃ τοῦ 1976, γιατί δὲν ἦταν θεατὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κρηπίδας. Παρὰ ταῦτα στὴν ἀνω ἐπιφάνεια τοῦ πρώτου δόμου εἶναι φανερά στὴν πρώτη λιθοπλίνθο ἀπὸ Νότο (ἀριστερὰ στὸν θεατή), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν πλάγια ὄψη τοῦ περιβόλου, καὶ στὴν τέταρτη, τὰ δύο ἡμίση λοξοῦ τόρμου στὸν ὁποῖο κρυβόταν ὁ σιδερένιος σύνδεσμος σχήματος πεῖ ποῦ ἀρχικὰ συνέδεε τὶς λιθοπλίνθους. "Όταν ὁ περίβολος ἐπεκτάθηκε πρὸς Νότον οἱ λιθοπλίνθοι ἀπομακρύνθηκαν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ τὰ δύο ἡμίση τῶν τόρμων ἔμειναν κενά, χωρὶς νὰ δικαιολογεῖται ἡ ὑπαρξὴ τους. Ἡ ἐσωτερικὴ ἔρευνα τοῦ περιβόλου ἀποκάλυψε στὴν ἀρχικὴ τελευταία (νότια) πλίνθο τῆς κρηπίδας δύο ἡμίση τόρμων συνδέσμων γιὰ τὴν πλίνθο τῆς κρηπίδας τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς. Ἡ πλίνθος αὐτὴ εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν ἀντίστοιχη θέσῃ τῆς σημερινῆς κρηπίδας τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ ἐπέκτασις πρὸς Νότον τοῦ περιβόλου ἔγινε πρὶν ἢ κατασκευὴ τοῦ προχωρήσει στὸν δεύτερο δόμο. Ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε πρῶτα ἡ γωνιακὴ πλίνθος, τοποθετήθηκαν δύο ἀκόμη, μία μήκους 1.32 μ. καὶ ἄλλη μικρότερη, μήκους 0.66 μ. καὶ ὡς γωνιακὴ τοποθετήθηκε ἡ ἀρχικὴ γωνιακὴ, ἡ ὁποία ὅμως δὲν συνδέθηκε καὶ μὲ τὸν λοξὸ σύνδεσμο ὅπως συνέβη ἀρχικὰ ἀλλὰ μὲ ἓνα μόνον, σχήματος πεῖ. Τὸ μήκος τοῦ περιβόλου ἔγινε 7.78 μ. στὴν κρηπίδα καὶ 7.62 μ. στὸν πρῶτο δόμο.

Ἀπὸ τὴ νέα μελέτῃ προκύπτει ὅτι ὁ περίβολος εἶχε τέσσερις δόμους ἀντὶ τριῶν ποῦ πίστευα παλαιότερα (ΙΑΕ 1976, 17). Τὸ σωζόμενον τμήμα ἐπίστεψης τοποθετεῖται στὴ νότια ἄκρῃ τοῦ περιβόλου, τὴν ἀριστερὴ (εἰκ. 1).

Ἐκτὸς τῶν δύο κιβωτιοσχημῶν τάφων στὸ βόρειο μέρος τοῦ περιβόλου, ποῦ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὸ 1976, βρέθηκαν δύο ἀκόμη στὸ νότιο μέρος. Ὁ νοτιότατος ἐφάπτεται τοῦ μήκους 2.50 μ. τοίχου ἀπὸ ἀργοὺς λίθους ποῦ ἀποτελεῖ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου. Οἱ ἐσωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 0.70-0.80 × 1.95 μ. καὶ τὰ τοιχώματά του ἔχουν πάχος 0.20-0.40 μ. Στὸν τάφο βρέθηκε λατύπη μαρμάρου, προφανῶς ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μαρμαροπλίνθων τοῦ περιβόλου, ἓνα κρανίον καὶ θραύσματα ὁστῶν ἀπὸ μηροὺς καὶ κνήμες. Κοντὰ στὸ κρανίον βρέθηκαν τρία ἀγγεῖα (δακρυδόχοι) τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ τάφου βρέθηκε ἓνα μυροδοχεῖο τοῦ τέλους τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ νεώτερη κατεστραμμένη ταφή.

Είχ. 1. 'Ο περίβολος τῆς λουτροφόρου. Ὁψη, κάτοψη πρώτης καὶ δεύτερης περιόδου κατασκευῆς, ἀναπαράσταση.

Ὁ δεύτερος τάφος, πρὸς τὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου, διαστάσεων 0.60×2.10 μ., κτιστὸς κιβωτιόσχημος, ἦταν ἐντελῶς διαταραγμένος. Στὴ μία μακρὰ πλευρὰ (νότια) εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης (ἀρ. 1259) ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ροδάκων τῆς ὁποίας χρονολογεῖται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τάφου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τμῆμα τῆς πλάκας τοῦ βάθους ἐπιτύμβιου ναύσκου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Τὸ ὑπόλοιπο τῶν πλευρῶν τοῦ τάφου εἶχε συμπληρωθεῖ μὲ ἀργοὺς λίθους.

Φρούριο

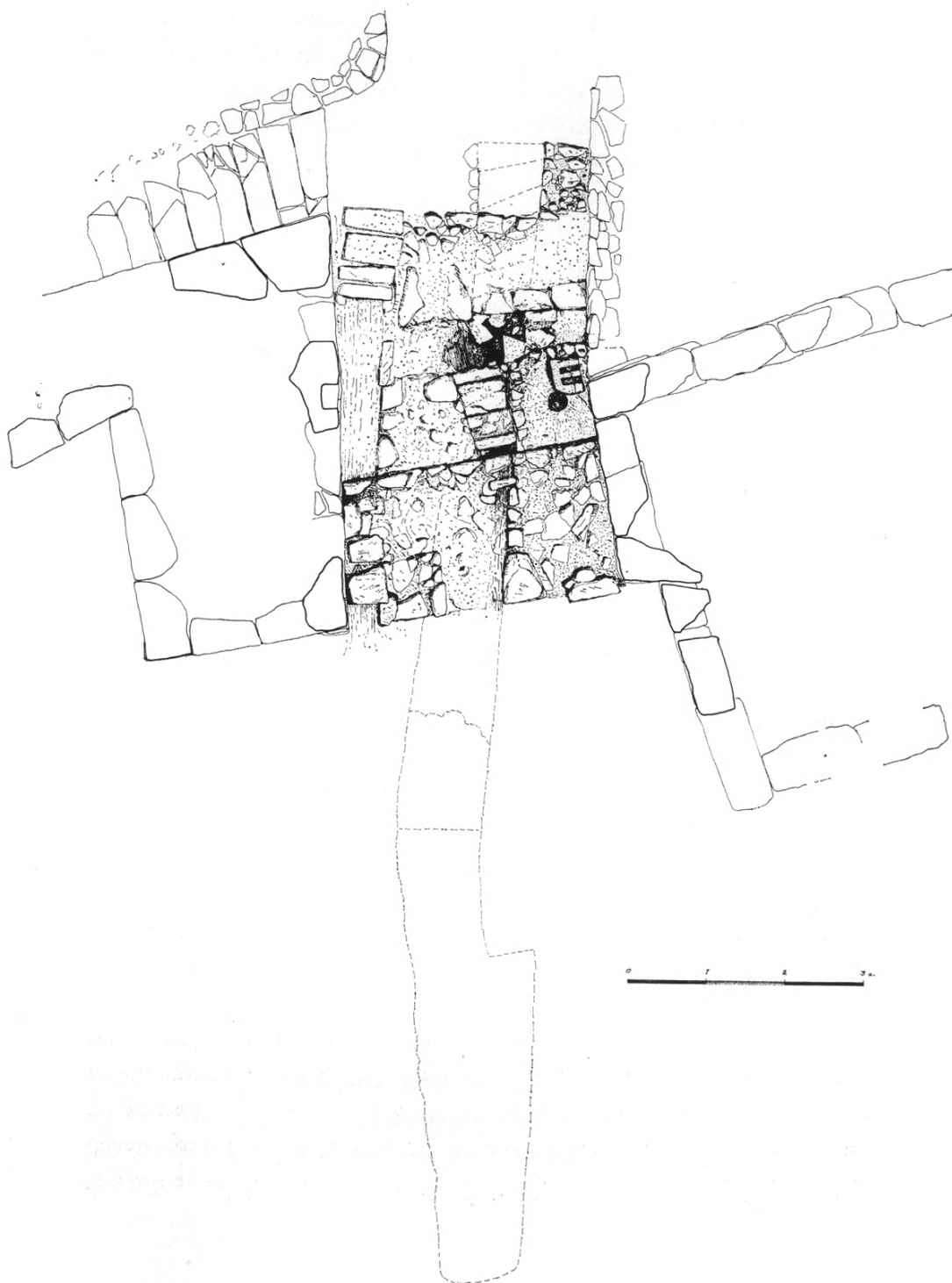
Ἡ νότια πύλη (εἰκ. 2)

Περιγραφή τῆς νότιας πύλης, χωρὶς ἀνασκαφή, ἔχει δώσει ὁ Pouilloux (La forteresse, 24-27). Ἀνασκαφή τῆς καὶ μελέτη ἄρχισα τὸ 1990 (ΙΑΕ 1990, 11-13 πίν. 3), τὴν ὁποία συμπλήρωσα τὸ 1993. Ἡ πύλη εἶναι πλέον, ἀπὸ ἀποψη ἀνασκαφική, πλήρως ἐρευνημένη (πίν. 2-3).

Ἡ πύλη βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ πρώτου τρίτου (ἀπὸ Δυσμῶν) τοῦ νότιου τείχους τοῦ φρουρίου τὸ ὁποῖο, ἐπὶ ἰδεατῆς εὐθείας γραμμῆς ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ πύργου Α ἕως τὴ ΝΑ γωνία τοῦ πύργου D, ἔχει συνολικὸ μῆκος 59 μ. Μετρώντας 19.25 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ πύργου Α φθάνουμε στὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης πλ. 3.50 μ. ἐμπρὸς (νότια) - 3.20 μ. ἐσωτερικά (βόρεια). Μετὰ τὴν πύλη ὑπολείπεται συνεχὲς τεῖχος μήκους 36.50 μ., χωρὶς ἄλλο ἄνοιγμα.

Τὸ νότιο τεῖχος κατασκευάστηκε παράλληλα σχεδὸν πρὸς τὸν λόφο τοῦ Ἀμφιαρείου ποῦ ὑψώνεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀρκετὰ ἀπότομα καὶ ἀπέχει 20 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν. Σχηματίζεται δηλαδὴ βραχὺς αὐχένος ἀνάμεσα στὸ φρούριο καὶ τὸν λόφο, ὁ ὁποῖος συνδέει τὶς δύο χαράδρες ποῦ περιβάλλουν τὸ φρούριο ἀνατολικά καὶ δυτικά. Ἡ κατάληξη τῶν δύο χαραδρῶν στὴ θάλασσα ἀποτελοῦσε τὰ δύο λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ, ποῦ σήμερὰ εἶναι ἐπιχωσμένα.

Ἡ νότια πύλη ὡς πρὸς ἐκείνους ποῦ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἢ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι, ἔχει ἄξονα λοξό, εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ΝΔ. Ὅπως φαίνεται καθαρὰ στὸν τοπογραφικὸ χάρτη ἡ θέση τῆς πύλης στὸ σημεῖο ἐκεῖνο καὶ ἡ πρὸς τὰ ΝΔ στροφή τῆς δημιουργοῦσε τὶς δυσμενέστερες δυνατὲς συνθηκες γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ ἐχθρὸ στὸν ὁποῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ κινηθεῖ μὲ μεγάλες

Εἰκ. 2. Φρούριο. Κάτοψη τῆς φραγμένης νότιας πύλης.

δυνάμεις. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀνατολικὸ μακρὸ σκέλος τοῦ νότιου τείχους βρίσκεται, ὡς πρὸς τὸ δυτικὸ βραχύ, νοτιότερα. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἐξέχει πρὸς Νότον κατὰ 1.80 μ. τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ σκέλους· ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου C ἐξέχει τοῦ δυτικοῦ σκέλους 7.30 μ., σχηματίζεται δηλαδή ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νότια πύλη μικρὴ πλατεία ὅπου ὁ πολιορκητὴς μπορούσε νὰ μεταβληθεῖ σὲ πολιορκούμενο.

Ἡ θύρα τῆς πύλης πιθανῶς ἦταν δίφυλλη, πλάτους 3.20 μ. καὶ βρισκόταν στὸ μυχὸ τοῦ ἀνοίγματος ἀνάμεσα στὸν πύργο B καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ τείχους. Σώθηκε, πιστεύω στὴν ἀρχικὴ θέση του στὴ δεξιὰ (ἀνατολική) πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ νότιου τείχους, λίθος περίπου ὀρθογώνιος μήκους 0.61 μ., πλ. 0.35 μ., ὕψ. 0.37 μ., ὁ ὁποῖος ἔφερε θυρόφυλλο τῆς πύλης. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λίθου (κατὰ τὰ 5/6) βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους. Τὰ θυρόφυλλα τῆς πύλης λοιπὸν δὲν προστατεύονταν, κατὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, ἀπὸ τὸ τεῖχος ἀλλὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ οἰκήματος ποὺ θὰ ἦταν προσαρτημένο ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους, καὶ τὸ ὁποῖο διαδέχθηκε στὴν ἴδια θέση τὸ μεταγενέστερο σήμερα σωζόμενο ποὺ στὸ σχέδιο ΠΑΕ 1992, 30 εἰκ. 8 δηλώνεται μὲ τὸ γράμμα Α.

Ἡ ἐντελῶς στὸ βάθος τοῦ ἀνοίγματος τοποθέτηση τῶν θυροφύλλων δημιουργοῦσε δυσπρόσιτη στενωπὸ γιὰ τὶς πολιορκητικὲς μηχανές ποὺ δύσκολα πλησίαζαν καὶ γιὰ τὰ λιθοβόλα τῶν ὁποίων τὰ βλήματα δὲν ἦταν πολὺ εὐκόλο νὰ τὸ πλήξουν. Γιὰ τοὺς ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου ποὺ βρίσκονταν κυρίως στὸν πύργο C οἱ ἐπιτιθέμενοι ἦσαν εὐκόλος στόχος. Ἀκόμη, τὸ κενὸ μεταξὺ τοῦ πύργου B καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ νότιου τείχους ἦταν ὅπως-δήποτε στεγασμένο. Ἡ στέγη χρησίμευε ὡς γέφυρα γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τῶν δύο τμημάτων τοῦ τείχους. Ἀπὸ ἀνοίγματα αὐτῆς τῆς γέφυρας ἦταν δυνατόν νὰ προσβληθοῦν οἱ πολιορκητὲς τῆς πύλης μὲ ποικίλους τρόπους· μὲ πέτρες, μὲ βέλη ἢ μὲ ἄλλον τρόπο.

Ὁ λίθος στὸν ὁποῖο στερεωνόταν τὸ δεξιὸ θυρόφυλλο τῆς πύλης εἶναι κατὰ τὴν κατεργασία καὶ τὴν κατασκευὴ ὅμοιος μὲ τὸν λίθο τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ΠΑΕ 1989, 10 εἰκ. 3 πίν. 4β, 5α). Φέρει στὸ βόρειο μέρος του χάλκινο κύβο (χοινικίς) 0.10 × 0.10 μ. στερεωμένο μὲ μολύβι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κύβου, τὴ φανερὴ, ὑπάρχει κυκλικὸ κοίλωμα (στροφεὺς) διαμ. 0.075, βάθ. 0.015, μέσα στὸ ὁποῖο περιστρεφόταν ὁ ἄξονας (στρόφιγξ) τοῦ θυρο-

φύλλου. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ λίθου ὑπάρχουν τρεῖς ἐντομές μήκ. 0.21 μ., πλ. 0.055 μ., βάθ. 0.07 μ. γιὰ τὴ στερέωση ξύλινων παραστάδων· ἡ πρώτη δὲν ἔχει τοίχωμα στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς (πρβ. *Hesperia* 12, 1943, 354-5 εἰκ. 55-56. Γιὰ τὸ μέλος αὐτὸ βλ. γενικὰ F. E. Winter, *Greek Fortifications*, 1971, 255-259 εἰκ. 290-293· A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, 1979, 249 κέ. εἰκ. 41). Δὲν σώζονται στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν, μὲ τὸν μοχλό, ἡ ἐσωτερικὴ ἀσφάλιση τῶν θυροφύλλων. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ πύργου Β σώζονται σὲ διάφορα ὕψη τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ θέσεις ποὺ δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸ θυρόφυλλο. Καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν μοχλό.

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης στὴ θέση ὅπου βρίσκεται, πιθανῶς νὰ ἐπέδρασε καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀτείχιστου οἰκισμοῦ καὶ τοῦ καὶ σήμερα σωζόμενου δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἕως τὸ θέατρο-ἀγορά. Οἱ Ἀρχαῖοι προσπάθησαν νὰ περιλάβουν μέσα στὸ τεῖχος τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἔκταση καὶ ἄρχισαν τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸ ἔδαφος ἀρχίζει ἔντονα νὰ ὑψώνεται, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ αὐχένα νότια τοῦ φρουρίου καὶ τὸν χῶρο τῶν δύο λιμανιῶν ἀνατολικά καὶ δυτικά. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τείχους μὲ τὸν γύρω του χῶρο ἦταν μεγαλύτερη· μειώθηκε ἐξαιτίας φυσικῶν καὶ τεχνικῶν ἐπιχώσεων.

Κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς πύλης, τὸ 1990, ὁ χῶρος τῆς ἦταν περίπου ὅπως τὸν βρῆκε ὁ Στάης τὸ 1892 καὶ ὅπως εἰκονίζεται στὶς σύγχρονες φωτογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου. Χώματα καὶ λίθοι, μικροὶ καὶ μεγάλοι, κάλυπταν τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης σὲ ὕψος τριῶν δόμων πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο καὶ ἔφθαναν ἕως τὴν κόγχη τῆς δυτικῆς ὀψῆς τοῦ πύργου C· ἡ ἐπίκωση αὐτὴ στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἔφθανε τὸ ὕψος τοῦ 1.5 μ. καὶ εἰκονίζεται στὸν σχετικὸ πῖνακα ἐκτὸς κειμένου τοῦ βιβλίου τοῦ Pouilloux (πίν. 2).

Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1990 ἀποκαλύφθηκε, ἐγκαρσίως στὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης, χαμηλὸς τοῖχος, ὕψ. 1.20 μ. καὶ πλ. 2.10 μ. ὁ ὁποῖος ἔφραζε τὸ ἄνοιγμα καὶ ἀποτελοῦσε, ὡς πρὸς τὴ θέση, συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ νότιου τείχους· δὲν προβαλλόταν δηλαδὴ καθόλου στὸν πύργο C. Ὁ τοῖχος

αὐτὸς εἶχε κτισμένες τὶς ὀφείες του, βόρεια καὶ νότια, μὲ μᾶλλον μικρὲς πέτρες καὶ τὸ μεταξύ τους διάστημα ἦταν γεμισμένο μὲ πέτρες, κόκκινο χῶμα, καὶ λατύπη μαρμάρου ἀγίας Μαρίνας. Μόνο τὸ ΝΔ τέταρτό του ἦταν συμπαγές, κτισμένο ὅλο μὲ πέτρες, ὡς πεσσὸς διαστάσεων 1×1 μ. (εἰκ. 2 πίν. 1α).

Ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου καὶ μὲ κατεύθυνση βορρονότιο ὑπῆρχε στενὸς ἀγωγός, πλ. 0.20 μ. σκεπασμένος μὲ πέτρες ἀπὸ τὶς ὁποῖες λίγες βρέθηκαν στὴ θέση τους. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς διοχέτευε τὰ νερὰ τοῦ χώρου Α ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο. Τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου ἦταν ἀπὸ ὠμές πλῖθες, γιὰ τὸ τμήμα ποὺ σώθηκε ἐξαιτίας τῆς τοιχοδομίας του δὲν δεχόταν λίθινη ὑπερκατασκευή, ἡ ὁποία ἀνασκαφικῶς δὲν ἀποδεικνύεται.

Σύγχρονος μὲ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο εἶναι ὁ ἡμικυκλικὸς χαμηλὸς τοῖχος, κοινῆς κατασκευῆς, ὁ ὁποῖος κατεύθυνε πρὸς τὸν ἀγωγὸ ποὺ μνημονεύτηκε τὰ νερὰ τοῦ χώρου Α. Μέσα στὸν ὥρο ποὺ ὀρίζει ὁ καμπύλος αὐτὸς τοῖχος καὶ πλάι στὴ βάση τῆς θύρας τῆς πύλης, ἐρευνήθηκε κυκλικὴ κοιλότητα διαμέτρου 0.25 μ. καὶ βάθ. 0.30 μ. δημιουργημένη προφανῶς ἀπὸ τὴν ἐμπηξὴ ἰσχυροῦ ὑποστύλωματος, ἴσως κορμοῦ δένδρου. Τὸ ὑποστύλωμα αὐτὸ θὰ βάσταζε κατασκευὴ πάνω ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης.

Στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τῆς πύλης ἀνήκει ὁ λίθινος ἀγωγὸς ποὺ ἔχω ἤδη μνημονεύσει (ΙΑΕ 1990, 12): ἔχει μῆκος ὅσο καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου Β, 5.50 μ., τοῦ ὁποίου τὸ κατώτερο μέρος ἀποτελεῖ καὶ τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ ἀρχὴ του ὅμως ἡ ὁποία διατηρεῖται πλήρως, ἐμφανίζεται νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο παράλληλες κατακόρυφες πρὸς τὸ ἔδαφος πλάκες στεγασμένες μὲ ἄλλες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σώζονται στὴ θέση τους τέσσερις. Μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι ἡ χρῆση, σὲ διεύρυνση πρὸς Α, τμήματος κατωφλιοῦ καὶ παραστάδας ποὺ ἴσως ἀνήκουν στὴν πύλη.

Τὸ ὄρυγμα

Σὲ χρόνον ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ, ἴσως γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., κατασκευάστηκε στὴ νότια πύλη, μὲ κατεύθυνση βορρονότιο, ὄρυγμα συνολικοῦ μήκους 15 μ. τοῦ ὁποίου τὰ πρῶτα 3 μ. καταλαμβάνει κλίμακα μὲ δέκα βαθμίδες λαξευμένες στὸ φυσικὸ πέτρωμα τοῦ ὑπεδάφους τῆς πύλης. Τὸ πλάτος τῆς κλίμακας εἶναι 0.70 μ. (κάτω) - 0.90 μ. (ἄνω). Οἱ βαθμίδες εἶναι ἀνισοῦψεῖς καὶ ἀκανόνιστες, χωρὶς κάθετες πλευρές. Εἶχαν

φθαρεί ἤδη στήν ἀρχαιότητα ἀπὸ τῆ χρήση καὶ κατοπιν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος.

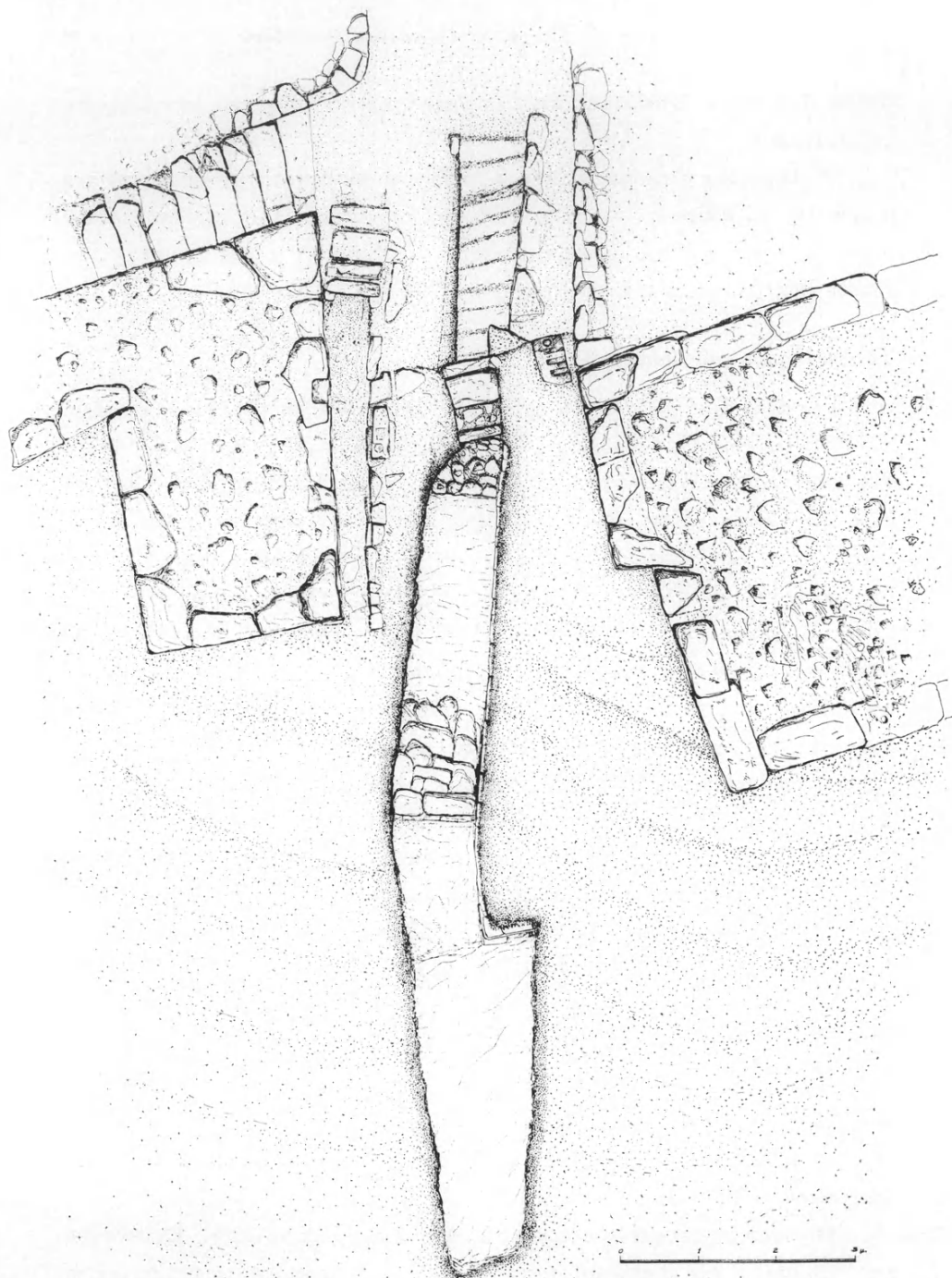
Ἡ τελευταία βαθμίδα, ἡ δέκατη, βρίσκεται σὲ βάθος 3 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὸ ὄρυγμα συνεχίζεται ἐπὶ 7.50 μ. ἔχοντας πλάτος 0.80 ἕως 1 μ. καὶ εὐθὺς εὐρύνεται, γίνεται πλάτους 1.60 μ. γιὰ νὰ καταλήξει, ἔπειτα ἀπὸ τέσσερα μέτρα στὸ πλάτος τοῦ 1 μ. (εἰκ. 3, πίν. 1β).

Τὸ ἀνάλημμα τοῦ ὀρύγματος

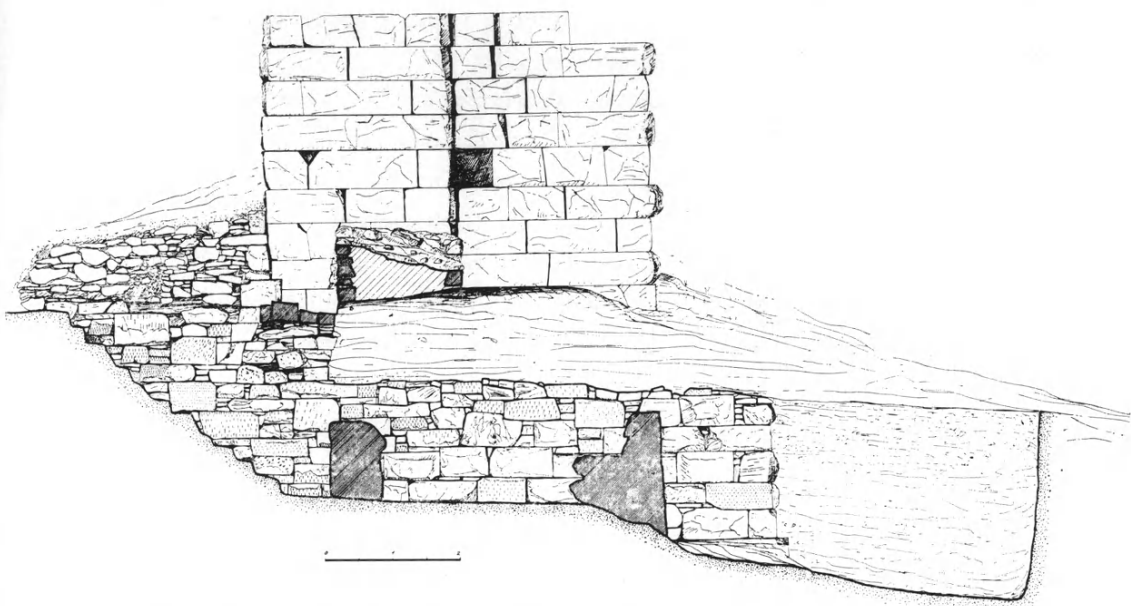
Τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ ὀρύγματος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κλίμακας μέχρι τοῦ σημείου ὅπου αὐτὸ εὐρύνεται, δηλαδὴ σὲ μῆκος 10.50 μ., ἀποτελεῖ ἰσχυρὸς ἀνάλημματικὸς τοῖχος κατασκευασμένος μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια ἀπὸ λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήση. Οἱ περισσότερες φέρουν στίς ὀψεις τους λιθουργικὴ ἐπεξεργασία καὶ διακόσμηση, ἄλλες ἐνῶ εἶναι γωνιασμένες διατηροῦν τὴν ὄψη λατομείου, ἄλλες εἶναι πλακοειδεῖς καί, τέλος, πολλὲς εἶναι μικρὲς σὲ μέγεθος καὶ χρησιμεύουν ὡς βύσματα. Παρὰ τὸ ἑτερογενὲς τοῦ ὕλικου ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου εἶναι ἐξαίρετη, δὲν ἔχει ὑποστεῖ καμιά ἀλλοίωση καὶ οἱ λίθοι παραμένουν ἀσάλευτοι. Εἶναι φανερὴ, στὸν τρόπο τῆς τοιχοδομίας, ἡ καλὴ παράδοση τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου. Ὁ τεχνίτης δὲν μεταχειρίζεται ἰσομεγέθεις λίθους ἀλλὰ τυχαίους. Χρησιμοποιεῖ γιὰ συμπλήρωμα μεγάλου λίθου ἄλλον μικρόν· γεμίζει τριγωνικὸ κενὸ ἀνάμεσα σὲ τρεῖς λίθους μὲ ἀνάλογον σχήματος βύσμα. Λίθο τοῦ ὁποίου ἡ μία πλάγια πλευρὰ εἶναι ἔντονα καμπύλη δὲν τὸν ὀρθογωνιάζει ἀλλὰ προσαρμόζει στὸν χώρο τρεῖς ἐπάλληλους λίθους ποὺ συμπληρώνουν ἀρμονικὰ τὸ κενό. Μεταχειρίζεται τὸ καθορισμένης μορφῆς ὕλικὸ καὶ προσαρμόζει τοὺς λίθους χωρὶς νὰ τοὺς πελεκάει· τοποθετεῖ κοντὰ ὅσους ἔχουν ὅμοιο διάκοσμο, ὅσο τουλάχιστον ἐπιτρέπουν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς κατασκευῆς, καὶ τηρεῖ τὸν ὀριζόντιο χωρισμὸ τῶν λίθων, ἐκτὸς ἐνὸς σημείου, κάτω ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ στεγαζόταν μὲ λίθινη στέγη.

Τὸ μέγιστο ὕψος τοῦ τοίχου εἶναι 2.50 μ. Κατόπιν γίνεται 1.80 μ. καὶ σὲ μῆκος 4.50 μ. γιὰ νὰ αὐξηθεῖ πάλι, ἐξαιτίας τῆς κατωφερείας τοῦ ἐδάφους τοῦ ὀρύγματος, σὲ 2.50 μ. (εἰκ. 4).

Ἡ πλέον ἐπιμελημένη πλευρὰ τοῦ τοίχου εἶναι ἡ στενὴ νότια. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δρομικοὺς καὶ διάττονους (μπατικούς) γωνιόλιθους. Οἱ μπατικοὶ καταλαμβάνουν ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, 0.60 μ. - 0.70 μ., ἐνῶ στοὺς δρομικοὺς δόμους τὸ κενὸ συμπληρώνεται μὲ πλακοειδεῖς λίθους ἄριστα ἄρμοσμένους.

Είχ. 3. Φρούριο. Κάτοψη τῆς νότιας πύλης καὶ τοῦ ὀρύγματος.

Εἰκ. 4. Φρούριο. Ὁψη τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ὀρύγματος τῆς νότιας πύλης καὶ προβολῇ τοῦ πύργου C.

Κανείς ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς πλευρᾶς αὐτῆς δὲν ἔχει λιθουργικὴ διακόσμηση οὔτε ἔχει ὑποστεῖ κατεργασία (πλν. 4α).

Τοῦ μεγάλου καὶ ὠραίου αὐτοῦ τοίχου, προορισμένου νὰ εἶναι στὸ σκοτάδι καὶ σχεδὸν ἀθέατου, τὸ ὕψος ἦταν προκαθορισμένο. Οἱ Ἀρχαῖοι λάξευσαν τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ ὀρύγματος σὲ τόσο βάθος πρὸς Ἀνατολὰς, ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ δεχθεῖ τὸν τοῖχο. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ τὸ ὁποῖο συμπληρώνεται καὶ ἐξισώνεται μὲ λεπτὲς πλάκες ποὺ σφηνώνονταν στὸ μικρὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου καὶ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο εἶναι στερεὸ καὶ διατηρεῖται, ὅπως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ ὀρύγματος.

Οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι

Σὲ ἀπόσταση 3.90 μ., σὲ εὐθεία νοητὴ γραμμὴ ἀπὸ τὴν πρώτη, ἀνώτατη, βαθμίδα καὶ ἐπίσης σὲ ἀπόσταση 8.85 μ. εἶναι κατασκευασμένοι δύο ἐγκάρσιοι πρὸς τὸ ὄρυγμα τοῖχοι. Μὲ τὶς παραπάνω ἀποστάσεις ἐννοοῦνται οἱ προσόψεις

τῶν τοίχων· ὁ πρῶτος βλέπει πρὸς Βορρὰ καὶ ὁ δεύτερος πρὸς Νότον. Οἱ ἐσωτερικὲς ὕψεις καὶ τῶν δύο τοίχων εἶναι ἀνώμαλες.

Ὁ πρῶτος τοῖχος, ὁ βόρειος, εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τὴν τεχνικὴ τῶν κοινῶν ἀναλημμάτων τῶν χωραφιῶν. Δηλαδή πέτρες σωρευμένες, τρόπον τινά, ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη, χωρὶς τεχνικὴ οὔτε ἐπιζήτηση ἐπίτευξης εὐσταθείας ἢ ἐμφάνισης. Ὅλες εἶναι ἀκατέργαστες, τοποθετημένες βιαστικά καὶ τυχαῖα. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι 0.75-0.80 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ 1.15 μ. Μεταξὺ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τῆς τελευταίας βαθμίδας ὑπάρχει ἐπίπεδος χῶρος 0.70 μ., ὅσος δηλαδή χρειάζεται γιὰ τὴν ἐλεύθερη κίνηση τοῦ τεχνίτη πού τὸν κατασκευάζει.

Ὁ δεύτερος ἐγκάρσιος τοῖχος εἶναι, ἀντίθετα, κατασκευασμένος μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια. Οἱ λίθοι εἶναι μεγάλοι. Ὁ κατώτερος καταλαμβάνει τὸ πλάτος τοῦ ὀρύγματος, 1.10 μ. περίπου· γιὰ τὴν τοποθέτησή του σὲ ὀριζόντια θέσση εἶναι τοποθετημένοι κάτω ἀπὸ αὐτὸν μικροὶ λίθοι ὡς σφῆνες. Ὁ δεύτερος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς γωνιόλιθους, ὁ ἐπόμενος ἀπὸ δύο μὲ βύσματα στὰ κενά. Στούς τρεῖς ἀνώτερους δόμους ἢ τοιχοδομία εἶναι ἀμελέστερη ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν λίθων ἀλλὰ ἐπιμελὴς ὡς πρὸς τὴν κατασκευή. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου μέχρις ὕψους 1.10 μ. εἶναι 1.20 μ., μέχρι τοῦ ἀνωτέρου σημείου τοῦ ὕψους 1.80 μ. εἶναι 0.40 - 0.060 μ. (πίν. 4β).

Καὶ οἱ δύο τοῖχοι δὲν φθάνουν ἕως τὴν ὀροφὴ τοῦ ὀρύγματος· ἀφήνουν, ὁ βόρειος, κενὸ ὕψους 0.55 μ. καὶ ὁ νότιος 0.50 μ. Πρῶτος πρέπει νὰ κτίσθηκε, ὡς μέρος τῆς ὅλης κατασκευῆς, ὁ νότιος, γιατί προϋποθέτει ἐλεύθερο καὶ κενὸ τὸ ὄρυγμα. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ μεγάλο καὶ ποικίλο πάχος του, τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι τοποθετημένος καὶ τὴν ἰσχυρὴ κατασκευή του.

Ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι λιγότερο ἰσχυρὸς καὶ ἀμελέστερος. Τοῦτο ὀφείλεται, ὑποθέτω, στὴν ὑπαρξὴ ἐπίχωσης μέσα στὸ ὄρυγμα ἢ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἀσκεῖ τὴν ἴδια πίεση στὰ ἀναλήμματα μὲ τὴν ἐπίχωση πού γίνεται μετὰ τὴν κατασκευή τους.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος δὲν στηρίζεται ἀπὸ ἀνάλημμα. Εἶναι μαλακὸς βράχος σὲ σημεῖα τοῦ ὁποίου διακρίνονται τὰ ἔχνη τῶν ἐκσκαφικῶν ἐργαλείων. Δὲν διατηροῦνται παντοῦ τὰ σημάδια αὐτά, γιατί ἦδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια εὐκόλα ἀποκόπτονταν μάζες βράχου καὶ ἐπεφταν. Σὲ ἓνα σημεῖο μόνον τῆς δυτικῆς παρεῖας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κλίμακας ἕως τὴν ἀρχὴ τῆς λίθινης

στέγασης για την οποία γίνεται εὐθύς λόγος, στὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο τοῦ ὀρύγματος, σώθηκε ἀμελής ἢ πρόχειρος τοῖχος ποὺ τὸν ἀποτελοῦν δύο δόμοι κοινῶν λίθων. Πιθανῶς συγκρατοῦσαν ἀσταθὴ χώματα τοῦ χείλους τοῦ ὀρύγματος.

Ἡ στέγαση

Ἡ στέγαση τοῦ ὀρύγματος σὲ ἓνα σημεῖο, ἐμπρὸς (βόρεια) ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ ἔφραζε τὴν πύλη, γινόταν μὲ λίθους. Διατηρήθηκε μάλιστα τμῆμα τῆς στέγης αὐτῆς σὲ μῆκος 1.10 μ. περίπου. Κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο, καὶ ἕως τῆ νότια πλευρὰ του, διατηρήθηκε μερικῶς καμάρα λαξευμένη στὸν φυσικὸ μαλακὸ βράχο (μῆκ. 2 μ.). Στὴ συνέχεια ἡ καμάρα εἶχε καταπέσει, ἀλλὰ τμῆμα της διασώθηκε, νοτιότερα, πάνω ἀπὸ τὸν νότιο ἐγκάρσιο τοῖχο. Εἶναι πιθανὸ πὼς τὴν ἀποτελοῦσαν ξύλα, ξεχοντρισμένοι κορμοὶ δένδρων. Τὸ μικρὸ πλάτος τοῦ ὀρύγματος μπορούσε ἔτσι νὰ στεγαστεῖ χωρὶς κίνδυνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ζῶα καὶ τὰ μικρὰ ἀμάξια ποὺ τυχὸν περνοῦσαν πάνω ἀπὸ αὐτό.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος

Τὸ ὄρυγμα βρέθηκε σχεδὸν πλήρως ἐπιχωματωμένο. Τὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κλίμακας μέχρι τοῦ πρώτου (βόρειου) ἐγκάρσιου τοίχου περιεῖχε ἀμμῶδες χῶμα, δύο πολὺ μεγάλους λίθους ποὺ χρειάστηκαν προσπάθεια καὶ τεχνικὰ μέσα γιὰ νὰ ἐξαχθοῦν, ἀργοὺς λίθους, μικρὲς λιθοπλίνθους, κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου σὲ θραύσματα καὶ κομμάτια βράχου ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος. Τὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ σκευῶν καθημερινῆς χρήσης καὶ μαγειρικῆς ἦσαν ἀφθονά. Τὰ θραύσματα κανθάρων, ἀώτων μικρῶν σκύφων καὶ πινακίων εἶναι ὅμοια πρὸς αὐτὰ τοῦ λεγόμενου Group A (H. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 313 κέ.) τῆς Κορώνης καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Μένωνος (S. Miller, *Hesperia* 43, 1974, 194-245) καὶ χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ καὶ κυρίως στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. "Ἐνα χάλκινο νόμισμα (NM, BE 597 ἀρ. 5) τελείως φθαρμένο χρονολογήθηκε στὸν 3ο - 2ο π.Χ. αἰ. Δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τὰ πυραμιδοειδῆ καὶ κωνικὰ πῆλινα βάρη.

Στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου (νότιου) ἐγκάρσιου τοίχου ἡ ἐπίχωση στὴν ἀρχὴ ἦταν καστὰνὸ χῶμα καὶ ἀργές πέτρες, κατόπι καθαρὸ ἀμμῶδες χῶμα καὶ τέλος μόνον ἀργές πέτρες χωρὶς χῶμα. Ἀνάμεσα

σὲ αὐτὲς τὶς τελευταῖες ὑπῆρχαν θραύσματα κεραμιδιῶν λακωνικοῦ τύπου, ὄστρακα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης καὶ ὑπολείμματα καμίνευσης μεταλλευτικοῦ ἐργαστηρίου. Τέτοια ὑπολείμματα εἶχαν βρεθεῖ καὶ τὸ 1990, βόρεια τοῦ τοίχου ποὺ ἔφραζε τὴν πύλη. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι πὼς θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὴ μία ἐπίχωση κολλήθηκαν μεθ' ἑαυτὰ θραύσματα τῆς ἄλλης.

Τὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ ὀρύγματος, μετὰ τὸν δεῦτερο (νότιο) ἐγκάρσιον τοῖχο, ἦταν ἐπιχωσμένο, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω, μεθ' ἑαυτὸ κοκκινόχρωμα, κομμάτια μαλακοῦ βράχου ἀπὸ τὶς παρειὰς τοῦ ὀρύγματος, συσσωρευμένη ἄμμο καὶ συσσωρευμένα θραύσματα κεραμιδιῶν, ἀγγείων καὶ χαλίκια. Ἀκολουθοῦσαν, πρὸς τὰ ἄνω πάντοτε, στρώμα ἀπὸ χῶμα καὶ πέτρες, ἄλλο μεθ' ἑαυτὸ κοκκινόχρωμα καὶ θραύσματα κεραμιδιῶν καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ τρίμματα κιμωλίας (βράχου), προϊόντα, προφανῶς, κάποιας ἐκσκαφῆς. Τὸν χώρον μετὰ τοῦ νότιου ἐγκάρσιου τοίχου καὶ τῶν τριῶν τελευταίων στρωμάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν, καταλάμβανε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ ἀργὲς πέτρες, μερικὲς μικροῦ μεγέθους λιθοπλίνθους καὶ κομμάτια βράχου. Στὸ στρώμα αὐτὸ δὲν ὑπῆρχαν θραύσματα ἀγγείων.

Ὅσα ἀναφέρθηκαν ἀποτελοῦσαν τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος. Πάνω ἀπὸ αὐτὴ, μετὰ τὴν ἀχρήστευσή του μεθ' ἑαυτὸ γέμισμά του, σχηματίστηκε ἄλλη ἐπίχωση μεγαλύτερη πρὸς τὸ νότιο ἄκρον, μικρότερη βόρεια, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ στρώμα κοκκινόχρωμα καλὰ πατημένου. Πάνω στὸ στρώμα αὐτὸ κτίστηκε ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος μεθ' ἑαυτὸν ὁποῖο κλείστηκε ἡ πύλη. Ἀκολουθεῖ κατόπιν γκρίζο στρώμα χρώματος μεθ' ἑαυτὸ θραύσματα ἀγγείων. Τὸ τελευταῖον γενικὸ στρώμα, τῆς ἐπιφανείας, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ μαυρόχρωμα ποὺ βρίσκεται παντοῦ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς φυτείας.

Ὁ χώρος τοῦ ὀρύγματος κάτω ἀπὸ τὴ λίθινη στέγη καὶ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος του (ὕψ. 1 - 1.10 μ.) βρέθηκε κενός. Τοῦτο δὲν συνέβαινε ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιατί στοὺς λίθους τῆς ὀροφῆς βρέθηκαν κολλημένα θραύσματα κεραμιδιῶν. Φαίνεται πὼς ἡ ἐπίχωση στὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἀρχικὰ ἕως τὴν ὀροφή, συμπίεστηκε ἢ διασκορπίστηκε πρὸς Βορρὰ καὶ πρὸς Νότον μεθ' ἑαυτὸ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ τὸ κενό. Ὅπως δὲν ἔπαυε πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἡμετέραν νὰ ἐπιχωθεῖ πλήρως τὸ ὀρυγμα γιὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ δαπέδου τῆς πύλης.

Τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης ποὺ περιγράφηκε δημιουργήθηκαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅταν τὸ φρούριον λειτουργοῦσε εἴτε ὡς πολεμικὴ βάση, εἴτε ὡς

οίκισμὸς τοῦ δήμου. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φυτείας καὶ τὸ βαθμιαῖο γκρέμισμα τοῦ τείχους καὶ τῶν πύργων, δημιουργήθηκε στὸν χώρὸ τῆς νότιας πύλης, στὸ ἀνοιγμὰ τῆς κυρίως, νέο στρώμα ποὺ κάλυψε τὸν ἐξωτερικὸ ἐγκάρσιο τοῖχο, ἐφθασε ἕως τὴν ἀρχὴ τῆς ὀρθογώνιας κόγχης τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ πύργου C καὶ ἀνέβασε τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ ἀνοιγματος τῆς πύλης κατὰ 1.40 μ., ἐὰν λάβουμε ὡς σταθερὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὴν ἄνω ὀψη τοῦ λίθου γιὰ τὴ στρόφιγγα τοῦ θυρόφυλλου τῆς πύλης. Στὴ φωτογραφία DAI Rhamnus 11, διακρίνεται καθαρὰ ἡ ἐπίχωση αὐτὴ ἂν καί, νομίζω, ἡ πύλη φαίνεται στοιχειωδῶς καθαρισμένη καὶ μάρμαρα παραμερισμένα. Στὸν ἐκτὸς κειμένου πίνακα τοῦ βιβλίου τοῦ Pouilloux (Face C-D) ἡ ἐπίχωση σημειώνεται ἕως τὴν κόγχη ποὺ μνημόνευσα. Καθαρισμοὶ καὶ διευθετήσεις τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων τῆς πύλης γίνονταν ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν γιὰ τὴν ἀνετη διάβαση τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ χώρου.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ τρίτου τμήματος τοῦ ὀρύγματος βρέθηκαν:

1 (1274). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος περιρραντηρίου.

2 (1275). Μισὴ σφαῖρα ἀπὸ μάρμαρο Διονύσου· κατὰ τὴν περίμετρο σώζειται νία ἐξαιρετικῆς λιθουργικῆς ἐργασίας. Πιθανῶς προσέρχεται ἀπὸ ἐπιτύμβια λήκυθο. Χρῆση ἐπιταφίων μαρμάρων γιὰ τὴν κατασκευὴ σφαιρῶν μαρτυρεῖται καὶ στὸν Πειραιά (BCH 116, 1992, 217-227). Τὸ θραῦσμα συγκολλήθηκε μὲ ἄλλο μικρότερο ποὺ σώζει τὴν ταινία· τοῦτο, τὸ δεύτερο, βρέθηκε μέσα στὸ φρουρίο, στὸν χώρὸ B, σὲ ἀπόσταση 15 μ. περίπου ἀπὸ τὴ νότια πύλη. Τρίτο θραῦσμα ποὺ δὲν συγκολλᾶται βρέθηκε στοὺς χώρους NE-NC' σὲ ἀπόσταση 55 μ. ἀπὸ τὴν πύλη. Φαίνεται πὺς ἡ σφαῖρα εἶχε ριφθεῖ ἐναντίον τοῦ φρουρίου, στὸ ἐσωτερικὸ του, θραύστηκε ἀπὸ τὴν πρόσκρουση καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ θραύσματά της ἀποκομίστηκε μαζὶ μὲ χῶματα καὶ πέτρες γιὰ τὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος. Ἐπιτύμβια μνημεῖα κατάλληλα γιὰ τὴν μετατροπὴ τους σὲ σφαῖρες ἦταν εὐκολὸ νὰ βρεθοῦν στὰ νεκροταφεῖα τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου δρόμου καὶ στὸ ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου.

3 (1276). Θραῦσμα σφαίρας ἀπὸ φαιὸ λίθο.

4 (1277). Δύο συγκολλημένα θραύσματα μικρῆς ἐρμαϊκῆς στήλης ὕψ. 0.007 μ., πλ. 0.032 μ., βάθ. 0.028 μ. Ἐξαιρετικὴ λιθουργικὴ ἐργασία στὶς τρεῖς πλευρές, πίσω ἀδρότερη.

5 (1278). Δύο θραύσματα λίθινης σφαίρας χορδῆς 0.18 - 0.185 μ.

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῆς ἐπίχωσης τὰ θραύσματα λεκανῶν χρονολογοῦνται ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. ἢ τὸ πολὺ ἕως τὸ 240 π.Χ. Τὰ θραύσματα λύχνων ἐπίσης ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἕως τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

Στὰ πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων τῆς ἐπίχωσης τοῦ ὀρύγματος δὲν συγκαταλέγονται καθόλου μαγειρικῶν σκύφων, τὰ ὁποῖα, ἀντίθετα, βρέθηκαν σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιχώσεις τῆς πύλης. Ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὸ ὄρυγμα χρονολογεῖ τὴν ἀχρήστευσή του, καὶ ὅπως θὰ δειχθεῖ καὶ τὴν κατάργηση τῆς νότιας πύλης, πρὸ τοῦ 230 π.Χ.

Προορισμὸς τοῦ ὀρύγματος

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὑπόγειου ὀρύγματος στὸν χώρο τοῦ ἀνοίγματος τῆς νότιας πύλης καὶ ἡ ἀθρόος σὲ αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου δὲν σημαίνει ἄλλο παρὰ τὸν πολεμικὸ ἀμυντικὸ προορισμὸ του. Τὸ τέρμα του βρίσκεται 6 μ. νοτιότερα τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ πύργου C τῆς πύλης, δηλαδὴ στὸ μέσον περίπου τοῦ αὐχένος τῆς στενῆς ἐπίπεδης ἑκτασης ποὺ σχηματίζεται ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος. Ὁ δεῦτερος ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ ὀρύγματος, ὁ νότιος, βρίσκεται περίπου στὴν εὐθεία τῆς ὀψης τοῦ πύργου C. Ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι περίπου σύγχρονος μὲ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ὀρύγματος ἢ ἐντελῶς σύγχρονος καὶ ἀποτελεῖ ἀρχικὸ στοιχεῖο τῆς ὅλης κατασκευῆς.

Χρῆση τοῦ ὀρύγματος γιὰ ἐξόδο πολιορκουμένων τοῦ φρουρίου δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ, γιατί ὁ χώρος τῆς ἐξόδου θὰ ἦταν πάντα στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος ἐξάλλου δὲν ἔχει ἀναλημματικὸ χαρακτῆρα ἀλλὰ ἀμυντικό· ἐμποδίζει ἐκείνους ποὺ ἔχουν, τυχόν, καταλάβῃ τὸ τελευταῖο, νοτιότατο, τμῆμα τοῦ ὀρύγματος νὰ προχωρήσουν βορειότερα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου. Ὁ τοῖχος ἦταν πολὺ ἰσχυρὸς καὶ τὸ ἀνοῖγμα τῶν 0.50 μ. στὸ ἄνω μέρος του ἐπέτρεπε τὴ διέλευση ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ὀρύγματος πρὸς τὰ βορειότερα, ὅχι ὅμως σὲ περίπτωσιν ἐχθροπραξιῶν. Τότε ἦταν δυνατόν εὐκόλῃ νὰ φραχθεῖ ἢ νὰ φυλαχθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν.

Ἡ πιθανότερη χρῆση τοῦ ὀρύγματος ἦταν γιὰ τὴν ἀπόκρουση καὶ καταστροφή πολιορκητικῶν μηχανῶν. Στὸ τεῖχος τῆς Παλαιπάφου, στὸ χωριὸ

Κούκλια τῆς Κύπρου, ἔχουν βρεθεῖ ὑπόγεια ὀρύγματα (πιθανῶς τοῦ 498 π.Χ.) ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους, καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό, στὸ ἐξωτερικόν. Στὸ ἄκρο τῶν ὀρυγμάτων βρέθηκαν ὑπολείμματα ἰσχυρῆς φωτιᾶς μὲ τὴν ὁποία οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου προσπάθησαν νὰ πυρπολήσουν ἐχθρικές πολιορκητικές κατασκευές (F. G. Maier, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* 1967, Nicosia 1967, 40-42). Δὲν γνωρίζω πρὸς τὸ παρὸν ἄλλη εὐλογία ἐξήγηση τοῦ προορισμοῦ τοῦ ὀρύγματος. Ὁ βόρειος ἐγκάρσιος τοῖχος του ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς κατάργησής του καὶ σκοπὸ εἶχε τὴ συγκράτηση τῆς ἐπιχώσεως ὥστε ἡ κλίμακα νὰ εἶναι ἐλεύθερη ἕως τὸ τέλος τῆς ἐπιχείρησης αὐτῆς.

Πῶς ἐκλείνει ἡ νότια πύλη

Ὁ Pouilloux προσπάθησε μὲ τὰ ἐλάχιστα, σχεδὸν μηδαμινά, στοιχεῖα ποὺ διέθετε νὰ περιγράψει τὸν τρόπο ἀσφάλισης τῆς νότιας πύλης, θεωρώντας ὅτι σὲ αὐτὴν, τὴν ἀσφάλιση, χρησίμευαν οἱ κόγχες ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου Β καὶ τὴ δυτικὴ τοῦ πύργου Α. Καὶ οἱ δύο κόγχες δὲν σχετίζονται οὔτε μὲ τὴν πύλη οὔτε μὲ οἰονδήποτε τρόπο παρεμπόδισης εἰσόδου στὸ φρούριο. Τὰ θυρόφυλλα βρίσκονταν στὸ βάθος τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης καὶ ἀσφαλίζονταν ἀπὸ μέσα μὲ τὸν μοχλόν, μὲ ἄγνωστο στὶς λεπτομέρειές του τρόπο. Οὔτε ἐδῶ, οὔτε στὴν ἀνατολικὴ πύλη, ὑπάρχουν ἐσοχές στὸ τεῖχος γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ὁ μοχλὸς μὲ ἀσφάλεια, σύμφωνα μὲ τὸν θεωρούμενο ὡς κοινὸ τρόπο ἀσφάλισης.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε κατῶφλι τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν τρόπο ἀσφάλισης τῆς πύλης. Βέβαιον εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο πύργοι, Β καὶ C, ὑψώνονταν ὅπως καὶ τὸ λοιπὸ τεῖχος, πολὺ ψηλότερα ἀπὸ ὅσο σώζονται σήμερα, μὲ κατασκευὴ ἀπὸ ὠμές πλῖθες. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ἐξάλλου ἦταν στεγασμένο, κυρίως γιὰ λόγους ἄμεσης ἐπικοινωνίας τῶν δύο τμημάτων τοῦ νότιου τείχους. Στὴν ἰσχυρὴ ξύλινη ὑπερκατασκευὴ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης θὰ ὑπῆρχε τρόπος ἀσφάλισης τοῦ θυροφύλλου καὶ στὸ ἄνω μέρος, ἐφ' ὅσον δὲν φαίνεται χρῆση τοῦ συνήθους μοχλοῦ.

Οἱ κόγχες

Ἡ κόγχη στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ πύργου Β ἀπέχει μόνον 0.54 μ. ἀπὸ τὴ νότια ὄψη του. Εἶναι ὀρθογώνια, σχεδὸν τετράγωνη, 0.485×0.495 μ., βά-

θους 0.35 μ. καὶ βρίσκεται σὲ ὕψος 0.65 μ. ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἔδαφος τῆς πύλης. Οἰαδῆποτε χρῆση τῆς ὡς δοκοθήκης, στὴν ἀκατάλληλη μάλιστα θέση τῆς, ἦταν ἀνέφικτη κυρίως ἐξαιτίας τῆς μεγάλης διατομῆς τῆς δοκοῦ ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε πλῆθος ἀνθρώπων γιὰ τὴ μετακίνησή τῆς καὶ μάλλον χρησίμευε γιὰ τὴν τοποθέτηση πράγματος ἀναγκαίου στὴ φρουρὰ τῆς πύλης. Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ τοποθετοῦσαν στὴν κόγχη κατὰ τὴ νύχτα φανάρι. Προστατευμένο φώτιζε, ἔστω ἀμυδρά, τὸν πλάτους 3.45 μ. χώρο τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης στὸ σημεῖο τῆς κόγχης (πίν. 5α). Ὁμοία κόγχη ὑπάρχει καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου F, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη. Τὸ φανάρι ἴσως χρησίμευε καὶ στὸν φωτισμὸ τοῦ προσώπου νυχτερινῶν ἐπισκεπτῶν γιὰ ἀναγνώρισή τους.

Ἡ δεύτερη κόγχη, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου C, βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ λίθου τῆς στρόφιγγας τοῦ θυροφύλλου τῆς πύλης κατὰ 1.39 μ. Εἶναι τετράγωνη, 0.55×0.55 μ. καὶ ἔχει βάθος 0.34, ὅσο καὶ ἡ προηγούμενη. Στὸν μυχὸ τοῦ δαπέδου τῆς, σὲ ὁλόκληρο τὸ πλάτος τῆς, ὑπάρχει τὸρμος πλάτους 0.11 μ. καὶ βάθους 0.035 μ. Ἐπειδὴ οἱ λίθοι τοῦ πύργου, στὸ σημεῖο αὐτὸ τουλάχιστον, δὲν εἶναι σὲ δεύτερη χρῆση, προκύπτει ὅτι ὁ τὸρμος κατασκευάστηκε ἐπίτηδες στὸ σημεῖο αὐτό, πιθανῶς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀναγλύφου. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀναγλύφου συνηγορεῖ ἡ ἀνάλογη, ἀλλὰ μεγαλύτερη, κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ὅπου μέσα σὲ κόγχη λιθοπλίνθου, καὶ ὑψηλότερα, ἦταν τοποθετημένο ἀνάγλυφο, ἀνάθημα στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, προσφορά τοῦ στρατηγοῦ Εὐξιθέου Φιλοξενίδου Κηφισιέως (ΙΑΕ 1989, 21 ἀρ. 5 πίν. 9α· πρβ. ΙΑΕ 1991, 48 ἀρ. 20 γιὰ ἄλλο ἀνάθημα τοῦ ἴδιου στρατηγοῦ) (πίν. 5β).

Τὸ νοτιοδυτικὸ τεῖχος

Μὲ τὴν ὀνομασία αὕτῃ ἐννοεῖται τὸ μεταξὺ τῶν πύργων Α καὶ Β τμήμα τοῦ τείχους τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ φρουρίου. Ὁ Στάης τὸ βρῆκε ἐρειπωμένο, ὅπως εἰκονίζεται στὶς φωτογραφίες τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Rhamnus 11-12, 16). Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους ἦταν κατὰ μεγάλο μέρος γκρεμισμένο. Οἱ λιθόπλινθοι βρίσκονταν σωριασμένοι ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, καλυμμένοι κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς γωνίας τείχους καὶ πύργου Β ἢ κυλισμένοι νοτιότερα. Ἀπὸ τὸ παρὰ τὸν πύργο Β ἄκρο τοῦ τείχους σώζονταν στὴ θέση τους δύο λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸν ἀνώτατο σωζόμενο

δόμο με ἰσχυρὴ κλίση ἔξω τῆς εὐθείας τοῦ τείχους. Ἡ κλίση αὐτὴ παρέσυρε τὸν Ὀρλάνδο ὁ ὁποῖος τὴν θεώρησε ὡς κατασκευαστικὴ ἰδιοτυπία τοῦ μνημείου, ἀποψη ποὺ δέχτηκα (ΙΑΕ 1990, 16 εἰκ. 6).

Ἀπὸ τὸ τεῖχος μεταξὺ τῶν πύργων Α καὶ Β, τὸ ἀριστερὸ μέρος ἦταν πάντα θεατὸ ἐνῶ τὸ δεξιὸ μέρος ἦταν κατὰ τὸ κάτω μισὸ ἐπιχωσμένο καὶ κατὰ τὸ ἄνω μισὸ γκρεμισμένο. Ἡ ἐπίχωση ἦταν μονομερὴς· περιοριζόταν στὸ δεξιὸ μέρος γιατί ἦταν τεχνητή. Δὲν εἶχε σχηματιστεῖ ἀπὸ φυσικὲς ἐπιχώσεις ἢ τὴ φυτεία ἀλλὰ ἀπὸ ἀπορρίψεις ἀχρήστων τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου. Τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἐπίχωσης ἦταν στὴ γωνία σύνδεσης τείχους καὶ πύργου Β. Ἀπὸ ἐκεῖ λοιπὸν οἱ Ἀρχαῖοι, κάποιοι κάτοικοι τοῦ φρουρίου, ἄδειαζαν τὰ καλάθια καὶ τὰ ζεμπίλια τους ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Τὰ ἀπορρίμματα αὐτὰ σιγὰ σιγὰ σκέπασαν τὰ δύο βάθρα ποὺ βρίσκονται κατὰ χώραν, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, καὶ ἀπλώθηκαν πρὸς Νότο καὶ Δυσμὰς. Ἄν ἐξαιρεθεῖ τὸ ἐπιφανειακὸ μαυρόχωμα (humus, χοῦμος, χωμάς, -άδος) ποὺ δὲν περιεῖχε τίποτε τὸ νεώτερο, ἡ λοιπὴ ἐπίχωση ἦταν δημιουργημένη στὴν ἀρχαιότητα (πίν. 6α).

Πλὴν τῆς κεραμεικῆς, τῶν λύχνων καὶ ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση, ἡ πλήρης ἀφαίρεσή της ἀποκάλυψε στὴ θέση τους δύο βάθρα. Τὸ πρῶτο ἐνεπίγραφο, χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τῶν Ἀθηνῶν Σωσιγένη τὸ 342 π.Χ. καὶ ἀπέχει 3.60 μ. ἀπὸ τὴ γωνία τείχους καὶ πύργου Β. Τοῦ δευτέρου βρίσκονται ἀκριβῶς δίπλα (δυτικὰ) μόνον τὰ δύο ἐπάλληλα ὑπόβαθρα. Τοῦ κυρίως βάθρου βρέθηκαν τρία μικρὰ ἐνεπίγραφα θραύσματα με λείψανα στεφανιῶν (1236), τὰ ὁποῖα κόλλησαν στὸ βάθρο γιὰ τὸν στρατηγὸ Δεινοκράτη καὶ τὸν περιπόλαρχο Τελέσιππο ποὺ ἔχω δημοσιεύσει (ΙΑΕ 1984 Α', 202 ἀρ. 133 καὶ ΙΑΕ 1989, 22 ἀρ. 6· SEG 40, 134). Τὸ βάθρο αὐτὸ ἦταν λοιπὸν ἰδρυμένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ὄχι μεταξὺ θεάτρου καὶ ἀνατολικῆς πύλης. Τρίτο βάθρο κιονοειδές, ἡμιτελές, βρέθηκε στὸ ἔδαφος τοποθετημένο ὡς θρανίο κατὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου Β. Ὅπως λοιπὸν ἔξω τῆς ἀνατολικῆς πύλης ὑπῆρχαν βάθρα καὶ θρανίο γιὰ τοὺς στρατιῶτες (ΙΑΕ 1990, 1-3 εἰκ. 1-3), τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὴν παλαιότερη νότια πύλη (πίν. 8α).

Εἰδικότερα, ἡ ἐπίχωση τῆς γωνίας καὶ σὲ ἀκτῖνα 3.50 μ. περίπου ἦταν κατὰ τὸ κατώτερο μέρος της στρῶμα ἀπὸ θαλασσινὰ χαλίκια, ἀμμῶδες χῶμα με πέτρες καὶ πάλι ἀμμῶδες χῶμα. Τὸ στρῶμα αὐτὸ δημιουργημένο ἀπὸ τὴν

ἀπόθεσή του ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἴσως, σκέπαζε τὸ ἡμίεργο βάθρο. Χαλίκια μεταχειρίζονταν οἱ Ἀρχαῖοι γιὰ τὴ δημιουργία πρόχειρων δαπέδων.

Σημαντικότερη εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἀρχαία ἐπίχωση σκέπαζε καὶ πεσμένες λιθοπλίνθους τοῦ τείχους, οἱ ὁποῖες μάλιστα τοποθετήθηκαν ἐφέτος στὴ θέση τους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἤδη στὴν ἀρχαιότητα τὸ τεῖχος εἶχε ὑποστεῖ στὸ σημεῖο ἐκεῖνο βλάβη ἡ ὁποία δὲν ἐπισκευάστηκε. Συμπληρώθηκε ἄραγε τὸ κενὸ στὸ τεῖχος μὲ ὠμές πλίνθες;

Ἡ ἐπίχωση περιεῖχε πλῆθος θραυσμάτων ἀγγείων καὶ λύχων: 1) Πινάκια, τῶν ὁποίων τὰ νεώτερα χρονολογοῦνται γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. 2) Μεγαρικοὺς σκύφους. Δὲν περιλαμβάνονται ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ὡς διάκοσμο ἐπιμήκη πέταλα. Αὐτοὶ ποὺ βρέθηκαν ἔχουν ὡς παραστάσεις ἐρωτιδεῖς, μυθολογικὲς σκηνές, κρατῆρες μὲ ἐκατέρωθεν τράγους, φυτικὸ διάκοσμο, φολίδες. Τὰ νεώτερα τῶν ἀγγείων αὐτῶν χρονολογοῦνται γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. 3) Λεκάνες. Μερικὲς χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., οἱ νεώτερες χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ βρέθηκαν στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση. 4) Λύχνοι. Χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἕως τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

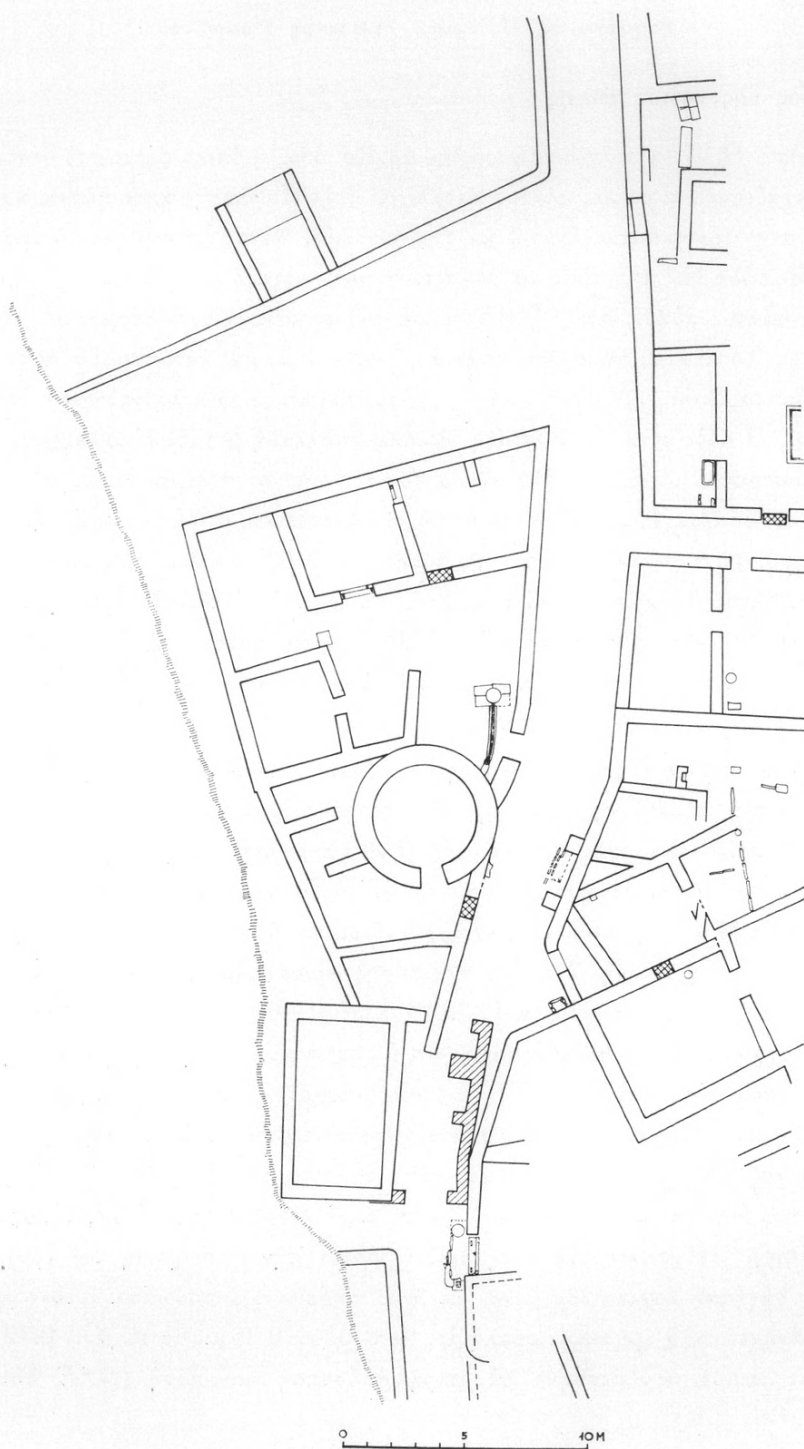
Ἡ ἀναστήλωση τοῦ νοτιοδυτικοῦ τείχους

Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τείχους, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ μέχρι τοῦ ἀρχαίου δαπέδου ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὰ δύο κατὰ χώραν βάθρα καὶ τὸ ἡμιτελές, ἀναστηλώθηκε ὅσο ἐπέτρεπαν τὰ διαθέσιμα γιὰ τὸ ὕψος τοῦ στοιχείου καὶ οἱ ἀρχαῖες πλίνθοι ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ του. Θεωρήθηκε ὅτι οἱ σκορπισμένες ἐμπρὸς πλίνθοι ἀνήκουν ὅπωςδήποτε στὸ τεῖχος καὶ δὲν χρησιμοποιήθηκαν λίθοι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ νότιου τείχους. Μὲ βάση τὰ ὕψη τῶν δόμων καὶ τὰ ἀπαιτούμενα μῆκη τῶν πλίνθων, ἀναστηλώθηκε τὸ τμήμα ποὺ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχε ἀρχίσει νὰ γκρεμίζεται. Βρέθηκαν μάλιστα κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων καὶ ἀρχαῖες σφῆνες καὶ πλακοειδεῖς λίθοι τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαῖοι τεχνίτες ἔκαμαν μεγάλῃ χρήσῃ γιὰ συμπληρώματα τῶν κενῶν μεταξὺ τῶν λιθοπλίνθων (πλίν. 6β).

Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης

Ἀπὸ τῆ νότια πύλη τοῦ φρουρίου ἀρχίζει ὁδὸς ἡ ὁποία φέρει στὸ θέατρο· ἐκεῖ διχάζεται καὶ ὁ ἕνας κλάδος καταλήγει στὴν εἴσοδο τῆς ἀκροπόλεως καὶ ὁ ἄλλος στὴν εὐρισκόμενη ἀνατολικά της συνοικία. Φέτος ἐρευνήθηκε τὸ τμήμα ἀπὸ τὴν πύλη ἕως τὴν οἰκία μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο ἢ νότια οἰκία. Τὸ μῆκος τοῦ τμήματος αὐτοῦ, ἀπὸ τῆ ΒΔ γωνία τοῦ τείχους ἕως τὸ τέρμα του εἶναι 19.60 μ. Τὸ πλάτος ποικίλλει: στὴν ἀρχὴ εἶναι 3 μ. καὶ κατόπιν γίνεται κατὰ διαστήματα, 2.60 μ., 2.67 μ., 3.10 μ., εὐρύνεται ἀπὸτομα καὶ γίνεται στὸ τέλος 3.85 μ. Ἡ ὁδὸς εἶναι περικλεισθῆ, βρίσκεται δηλαδὴ μεταξὺ οἰκοδομημάτων. Σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τῆ ΒΔ γωνία τοῦ τείχους καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ, ὑπάρχει θύρα ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΝΑ συνοικίας. Τὸ σημερινὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας εἶναι 1.60 μ. καὶ φέρει κατώφλι γιὰ δίφυλλη θύρα. Τὸ κατώφλι εἶναι πλάτους 1.50 μ. ἀλλὰ ἐλλιπὲς ἀριστερά. Ἄν συμπληρωθεῖ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ δεξιὸ ἄρτιο ἄκρο του, τὸ πλάτος του ἔπρεπε νὰ εἶναι 1.70 μ. περίπου. Ἡ φθορά του εἶναι πολὺ μεγάλη, μαρτύριο μακρότατης καὶ ἐντονης χρήσης.

Ἐξω ἀπὸ τῆ θύρα, ἐμπρὸς στὴ δεξιὰ παραστάδα, βρέθηκε στὴ θέση της ἡ βάση τῆς τετράγωνης ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ λείψανο ἐπιγράμματος (ΙΑΕ 1990, 30 ἀρ. 13 πίν. 5γ). Ἡ στήλη εἶχε βρεθεῖ βορειότερα τῆς βάσης κατὰ 1 μ., στὰ μαῦρα χρώματα. Ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιο λίθου 0.45 μ. × 0.45 μ. μὲ ὀδοντοειδῆ ἐξοχὴ 0.05 μ. ἀριστερὰ καὶ φέρει τὸρμον 0.22 × 0.31 μ., βάθ. 0.07 μ. γιὰ τὴ στήλη. Τὸ ὕψος τῆς βάσης εἶναι 0.40 μ. καὶ τὸ ἐμπρόσθιο μέρος της, πρὸ τοῦ τὸρμου, πλάτ. 0.18 μ. εἶναι φθαρμένο ἀπὸ τὰ πατήματα τῶν Ἀρχαίων. Τοῦτο ἴσως σημαίνει ὅτι ὁ τετράγωνος ἐρμῆς τῆς βάσης, ὕψ. ἑλπίστως τοῦ μέσου ὕψους τῶν Ραμνουσίων, δεχόταν, ὡς κειμήλιο, τιμὲς λατρείας, στεφάνια, ταινίες κλπ. Κατὰ τὴν ἐρευνα ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βάθρον γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ὕψους του βρέθηκε, σὲ βάθος 0.35 μ., βάση λύχνου τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου - πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (Agora IV, 74-77, τύπος 25 B, prime). Ἡ χρονολογία αὕτη ὀρίζει βέβαια τὴν ἐπανίδρυση τοῦ ἐρμῆ ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν ἀρχικὰ ἰδρυμένος σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ φρουρίου. Στὸν ἐρμῆ αὐτὸν ἀνήκει καὶ ἡ ἐρμαϊκὴ κεφαλὴ ἀρ. 1000, ὕψους 0.26 μ. (μὲ τὸ γένι)-0.32 μ. (μὲ τὸν λαιμὸ) ποὺ βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ αὕτη (ΙΑΕ 1992, 40 πίν. 6).

Εἰκ. 5. Φρούριο. Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης καὶ ἡ νότια οἰκία.

Σε λίθο τοῦ τοίχου τοῦ οἰκήματος, πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ βάση, δεξιὰ, σώζονται χαραγμένα τὰ γράμματα *OP* ὕψους 0.012 μ., πιθανῶς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἡ ἐπιγραφή ἔμεινε ἡμιτελής· ἴσως νὰ εἶναι ἀρχὴ χαράξεως ὅρου οἰκίας κλπ.

Σε μεταγενέστερη ἐποχὴ τὸ τμήμα τοῦ δρόμου, μετὰ τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας πὺν περιγράφηκε, περιορίστηκε κατὰ τὸ πλάτος μὲ τὴν κατασκευὴ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσώτερου τοίχου μὲ ὀδοντώσεις μορφῆς ἀντηρίδων. Ὁ νέος αὐτὸς τοῖχος ἀρχίζει 12 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ τείχους, ἔχει μῆκος 7.50 μ. καὶ τέσσερις ὀδοντώσεις. Ὁ πρόσθετος τοῖχος ἔχει πᾶχος 0.57 μ. καὶ ἡ πρώτη ὀδόντωση ἐξέχει 0.25 μ. (πλ. 0.45 μ.), δηλαδὴ ἡ ὁδὸς στενεύει κατὰ 0.82 μ. Ἡ δευτέρη ὀδόντωση ἐξέχει 0.30 μ. (πλ. 0.58 μ.), ἡ τρίτη 0.94 μ. (πλ. 0.97 μ.) καὶ ἔχει προσθετῇ μετὰ τὸ κτίσιμο τοῦ πρόσθετου τοίχου. Ἡ τέταρτη ὀδόντωση ἐξέχει 0.30 μ. (πλ. 0.59 μ.) καὶ ἀποτελεῖ καὶ τὴ δεξιὰ παραστάδα τοῦ ἀνοίγματος στὸ τέλος τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς ὁδοῦ. Ὁδόντωση ὑπάρχει ἀκόμη ἀριστερὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας πὺν περιγράφηκε (0.67×0.67 μ.), σὲ ἀντίστοιχη μὲ τὴ βάση τοῦ ἐρμῆ θέση.

Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρώτη ὀδόντωση τοῦ πρόσθετου τοίχου, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ, ὑπάρχει ἄλλη, 0.56×0.60 μ. καὶ στὸ τέλος τῆς ὁδοῦ ἀκόμη μία (ἐξοχή 0.80 μ. πλ. 0.59 μ.) ὡς ἀριστερὴ παραστάδα τῆς ἐξόδου τοῦ πρώτου τμήματος τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Ἡ ὁδὸς λοιπὸν μετὰ τὸ τεῖχος, σὲ μεταγενέστερη τῆς ἀρχικῆς περίοδο, εἶχε πλάτος στὴν πρώτη ὀδόντωση 1.65 μ., στὴ δευτέρη 2.25 μ., στὴν τρίτη 1.90 μ. καὶ στὴν τέταρτη 2 μ.

Ὁ πρόσθετος τοῖχος μὲ τίς ὀδοντώσεις δὲν κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν ἀρχικὸ ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ὁδοῦ. Δὲν βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν παρὰ μόνον σὲ μῆκος 2 μ. καὶ δὲν ἦταν λίθινος σὲ ὅλο τὸ ὕψος του. Σήμερα σώζεται σὲ ὕψος ± 0.50 μ., τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι περίπου τὸ ἀρχικόν. Τὸ ὑπόλοιπο ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ ὠμές πλῖθες. Ὁ πιθανότερος προορισμὸς του ἦταν ὁ περιορισμὸς τοῦ πλάτους τῆς ὁδοῦ γιὰ τὴ δημιουργία δυσχερειῶν στὶς κινήσεις ἐνδεχομένου εἰσβολέως, ὁ ὁποῖος καὶ ἂν ἀκόμη κατόρθωνε νὰ παραβιάσει τὴν πύλη θὰ βρισκόταν ἀποκλεισμένος σὲ στενωπὸ μῆκ. 19 μ. καὶ πλ. 1.65 - 2.60 μ. Οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου μποροῦσαν νὰ τοὺς κτυποῦν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῶν παροδίων οἰκοδομημάτων. Δὲν εἶναι ἀπίθανο τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ δρόμου, γιὰ λόγους ἀμυντικούς, νὰ ἦταν μερικῶς στεγασμένο. Τὸ ἀνοιγμα τῆς ὁδοῦ εἶναι πολὺ μικρὸ καὶ ἡ στέγασή του εὐκόλη (εἰκ. 5 πίν. 7).

Ἡ νότια οἰκία

Τῶν ἐρειπίων τοῦ σπιτιοῦ τῶν ὁποίων ἀπὸ τὰ φαινόμενα λείψανα ἔδωσα ἀτελὴ περιγραφή κατὰ τὸν δεύτερο χρόνο τῆς ἀνασκαφῆς (ΙΑΕ 1976, 38-41 εἰκ. 17) ἔγινε νέος καθαρισμός καὶ συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη. Ἡ οἰκία αὕτῃ μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο θὰ ὀνομάζεται νότια ἐπειδὴ βρίσκεται πρὸς Νότον τοῦ θεάτρου-ἄγορᾶς, κέντρου τοῦ φρουρίου. Τὰ στοιχεῖα ποὺ προστέθηκαν, ἐκτὸς τοῦ ἀκριβέστερου νέου σχεδίου, εἶναι ἡ ἀποκάλυψη στὸ βόρειο μέρος τῆς σειρᾶς τριῶν δωματίων τὰ ὁποῖα μὲ τὸ ἤδη γνωστὸ νότιο τέταρτο δωματίο ἦσαν προσιτὰ ἀπὸ τὴν αὐλὴ μὲ τὴ δεξαμενὴ ἢ ὁποῖα παραμένει ἀκόμη ἄσκαφη. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν πύργο ἀποκαλύφθηκε αὐλὴ προσιτὴ ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης. Ἡ θύρα τῆς αὐλῆς σὲ μεταγενέστερη περίοδο φράχτηκε. Τριγωνικοῦ χώρου νοτίως τῆς αὐλῆς αὐτῆς τὸ πέρασ βρίσκεται κάτω ἀπὸ νεώτερα οἰκήματα. Δύο ἀπὸ τὰ βόρεια δωμάτια σώζουν μαρμάρινα κατώφλια κακῆς κατασκευῆς καὶ φθαρμένα ἀπὸ τὴ μακρὰ χρῆση ἢ ὁποῖα πρέπει νὰ διήρκεσε δεκαετίες.

Τὸ συγκρότημα τῆς νότιας οἰκίας βρίσκεται σὲ ἀπόσταση μόλις 18-20 μ. ἀπὸ τὴ νότια πύλη καὶ ἀκριβῶς στὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ. Ἡ καίρια θέση τῆς καὶ ὁ ὑψηλὸς κυκλικὸς πύργος ποὺ δέσποζε καὶ τῶν πύργων τῆς πύλης, δηλώνουν χρῆση τοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τοὺς στρατιωτικούς, τουλάχιστον ἕως ὅτου φράχτηκε ἡ νότια πύλη (εἰκ. 5).

Ἱερὸ Ἡρώος (ς)

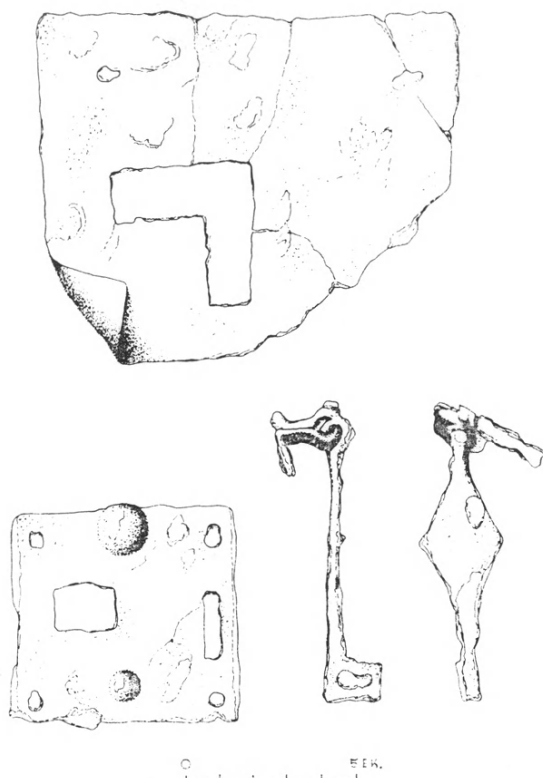
Ἐχει δοθεῖ ἤδη (ΙΑΕ 1991, 12, εἰκ. 6) σύντομη περιγραφή μικροῦ ἱεροῦ ποὺ βρίσκεται στὸ ΒΔ ἄκρο (ΟΕ-Ος') τῆς ΝΑ συνοικίας τοῦ φρουρίου. Ἡ ἀνασκαφὴ του συμπληρώθηκε καὶ ἡ μορφή του, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ νέα ἔρευνα, εἶναι τούτη:

Τὸ οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ σηκὸ (ΟΕ') καὶ αὐλὴ (Ος'). Ὁ σηκὸς ἔχει διαστάσεις $2.20 - 2.80 \times 4.20$ μ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι ὁ βαρὺς τοῖχος-ἀνάλημμα τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου τοῦ γυμνασίου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ νότια πύλη στὸ θέατρο. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ καθὼς καὶ ὁ νότιος, δὲν συνδέονται ὀργανικὰ μὲ τὸν δυτικόν. Ὁ νότιος κατὰ τὸ δυτικὸ μέρος του, μήκ. 1.50 μ., ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ποὺ ὀρίζει τὴν αὐλὴ Ος'. Τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας τὸ νότιο τμήμα δὲν συνδέεται ὀργανικὰ μὲ

τὸν νότιο τοῖχο ἐνῶ τὸ βόρειο τμήμα ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο μὲ τὸν βόρειο καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ προσθήκη ἡ ὁποία μείωσε τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς θύρας τῆς αὐλῆς ἀπὸ 2 μ. σὲ 0.75 μ. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λίθους ποὺ βρέθηκαν στοὺς δύο χώρους τοῦ ἱεροῦ, προκύπτει ὅτι οἱ τοῖχοι ἦσαν λίθινοι, τουλάχιστον σὲ ἀρκετὸ ὕψος.

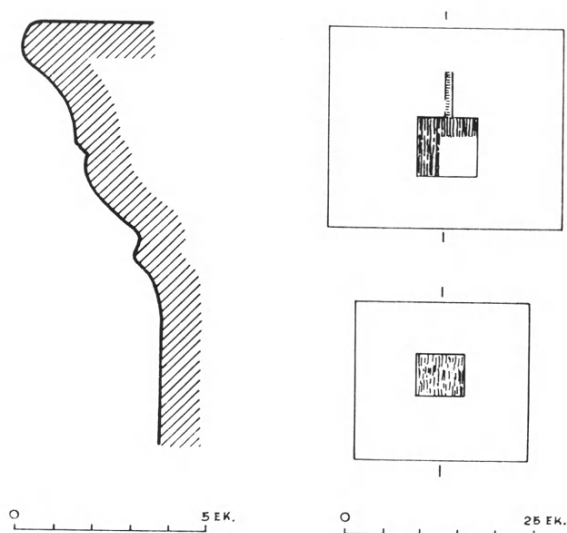
Ὁ σηκὸς ἦταν στεγασμένος κατὰ τὸ νότιο μέρος του, ἕως τῆ νότια παραστάδα τῆς θύρας. Τοῦτο συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ πολλὰ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ τύπου ποὺ βρέθηκαν πεσμένα στὸν χῶρο αὐτόν. Ἐκεῖ ἐπίσης βρέθηκαν λείψανα σιδερένιας κλειδαριᾶς. Τοῦτο σημαίνει ὕπαρξη ἐσωτερικῆς θύρας. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ σηκοῦ ἦταν ἀστέγαστο. Στὸν ὑπαίθριο αὐτὸν χῶρο βρέθηκαν, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο, ἑλλιπὲς πόδι περιρραντηρίου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο (ἀρ. 1188) ὕψ. 0.54 μ. μὲ αὐλακώσεις στὸν κορμὸ ποὺ συνεχίζονται στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς κυκλικῆς βάσης. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος 0.08×0.08 μ., βάθ. 0.018 μ. γιὰ τὴ στερέωση τῆς λεκάνης. Ὡς ὑπόβαθρο τοῦ ποδιοῦ χρησίμευε ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀρ. 1098 μὲ τὴν ἐπιγραφή *Φίλων Φίλωνος Κορωνεύς*, τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου νεκροταφεῖο ἢ τῆ βόρεια ὁδὸ (ΙΑΕ 1992, 38 ἀρ. 9). Γύρω ἀπὸ τὸ πόδι τοῦ περιρραντηρίου βρέθηκαν θραύσματα ἑξὶ τουλάχιστον μικρῶν ἀγγείων. Ἀριστερά, δηλαδὴ νότια, τοῦ περιρραντηρίου βρέθηκε κιονίσκος ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ἀρράβδωτος, ὕψους 0.68 μ., ἄνω διαμ. 0.265 μ., κάτω 0.37 μ., ἐργασμένος μὲ λεπτὸ βελόνι. Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ βρέθηκαν συγκεντρωμένα θραύσματα μεγάλων χρηστικῶν ἀγγείων, μάλιστα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων. Εὐθὺς μετὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου βρέθηκε τμήμα ἄλλης σιδερένιας κλειδαριᾶς μεγαλύτερης γιὰ τὴ θύρα μεταξὺ αὐλῆς καὶ σηκοῦ καὶ νομίσματα (εἰκ. 6).

Στὴν αὐλή, στὴ ΒΔ γωνία της, πλάι στὴν εἴσοδο τοῦ σηκοῦ, σώζεται κτιστὸ θρανίο μήκ. 1.12 μ., πλ. 0.52 μ., ὕψ. 0.53 μ. (τὸ ὕψος τῶν σημερινῶν καθισμάτων εἶναι 0.42 - 0.45 μ.). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι στρωμένη μὲ τοῦβλα τῆς ρωμαιοκρατίας, διαστ. $0.19 \times 0.37 \times 0.045$ μ. μὲ αὐλακώσεις. Στὸ κέντρο περίπου τῆς αὐλῆς σώζονται λείψανα ἐσχάρας (παραστιᾶς) διαστ. 0.68×0.98 μ., κατασκευασμένης ἀπὸ σχιστολίθους καὶ θραύσματα λακωνικῶν κεραμιδιῶν. Στὸ ἀνατολικὸ της μέρος ὑπάρχει κόγχη διαστ. 0.24×0.47 μ. Γύρω ἀπὸ τὴν ἐσχάρα βρέθηκαν στάχτες καὶ καμένο χῶμα. Τέλος, στὴ ΒΑ πλευρὰ

Εἰκ. 6. Φρούριο. Κλειδαριές ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος.
(Σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ.)

τῆς αὐλῆς, σὲ μῆκος ὅσο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (3.10 μ.) καὶ πλ. 1.10 μ. βρέθηκαν ἀφθονα θραύσματα κεραμιδιῶν λακωνικοῦ τύπου ποὺ δηλώνουν, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, τὴν ὑπαρξὴ στὴν ἀρχαιότητα, ὑποστέγου. Κεραμίδια ὑπῆρχαν καὶ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς αὐλῆς, σὲ βάθος 1.10 μ., ὅσο δηλαδὴ καὶ τὸ πλάτος τοῦ θρανίου. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ὑπόστεγο εἶχε τὸ σχῆμα τοῦ Γ καὶ δὲν προστάτευε τὴν ἐσχάρα. Ἐξωτερικὰ τῆς εἰσόδου τοῦ σηκοῦ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ ὑποτυπῶδες κατώφλι, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ λίγους κοινούς λίθους, ὑπάρχει μαρμαρόπλινθος καλὰ κατεργασμένη διαστ. 0.335×0.705 μ. πᾶχ. 0.22 μ., ὡς ἐξωτερικὸ κατώφλι.

Εἰκ. 7. Φρούριο. Τὸ βάθρο ἀρ. 1032 ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς βρέθηκαν τὸ 1991, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου τοῦ σηκοῦ, ἀνάστροφα τοποθετημένο τὸ βάθρο 1032 (εἰκ. 7) καὶ ἡ βάση ἀναθήματος ἀρ. 1030 στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα, τοῦ 117/6 π.Χ. (ΠΑΕ 1991, 50 ἀρ. 21 εἰκ. 15 πίν. 10α). Φέτος βρέθηκε δεύτερος ὅρος αὐλῆς ἱερᾶς τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (1141). Τὸ 1991 εἶχε βρεθεῖ σὲ σωρὸ χωμάτων, σὲ ἀπόσταση δεκάδος μέτρων νοτιότερα, ἄλλος ὅρος ὅμοιος (ἀρ. 1042· ΠΑΕ 1991, 43 ἀρ. 16). Οἱ δύο ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στὴν αὐλὴ μνημονεύουν διαφορετικὲς θεότητες καὶ συνεπῶς τὸ μικρὸ ἱερὸ πού ἐξετάζεται ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία οὔτε τῆς μιᾶς οὔτε τῆς ἄλλης. Ἀλλὰ ἀν ἐξετάσουμε τὸ πρᾶγμα ἀπὸ πραγματιστικὴ ἄποψη, τὸ ἐδῶ ἱερὸ, μικρότατο καὶ ἀσήμαντο, δὲν ἐκπληρώνει ὅσα ἀπαιτεῖ ἡ παλαιὰ λατρεία τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου στὸν Ραμνούντα οὔτε ἡ μεγαλοπρεπὴς τοῦ Διὸς Σωτήρος. Ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ παλαιότερη ὑπόθεσή μου (ΠΑΕ 1991, 43) πιθανῆς προέλευσης τῶν ὄρων τῆς αὐλῆς τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου ἀπὸ τὸ δυτικὰ καὶ σὲ μικρότατη ἀπόσταση εὐρισκόμενο γυμνάσιο. Στὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ ἱερὰ αὐλὴ θὰ ᾔταν ὁ ἐκτεταμένος καὶ ἐλεύθερος ἀπὸ κατασκευὲς χώρος του.

Ἡ χρήση τοῦ ἐδῶ μικροῦ ἱεροῦ τοποθετεῖται στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Στὸν σηκὸ βρέθηκαν, σὲ θραύσματα, δύο ἀμφορεῖς τῆς περιόδου 98-137 μ.Χ. ἐνῶ ἀμφορίσκος, μικρὴ οἶνοχόη, χυτρίδια καὶ μία πρόχους, τοποθετημένα γύρω ἀπὸ τὸ περιρραντήριο τοῦ σηκοῦ ποὺ ἔχει μνημονευθεῖ, ἀνήκουν στὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Στὴν αὐλή, ἀνάμεσα στὶς κεραμίδες τοῦ ὑποστέγου, βρέθηκαν ἀμφορεῖς ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἓνα πινάκιο καὶ μία χύτρα τῶν μέσων τοῦ 2ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. καὶ θραῦσμα πινακίου ποὺ ἀνήκει στὴν περίοδο ἀπὸ τὶς ἀρχές ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Πάνω στὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς βρέθηκαν ἀκόμη θραύσματα κυψελῶν καὶ ἀγγείων τοῦ 2ου-3ου μ.Χ. αἰ. Στὸ βόρειο μέρος τῆς ἐσχάρας βρέθηκαν θραυσμένα ἐπὶ τόπου μαγειρικὰ σκευῆ ποὺ ἐπίσης χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

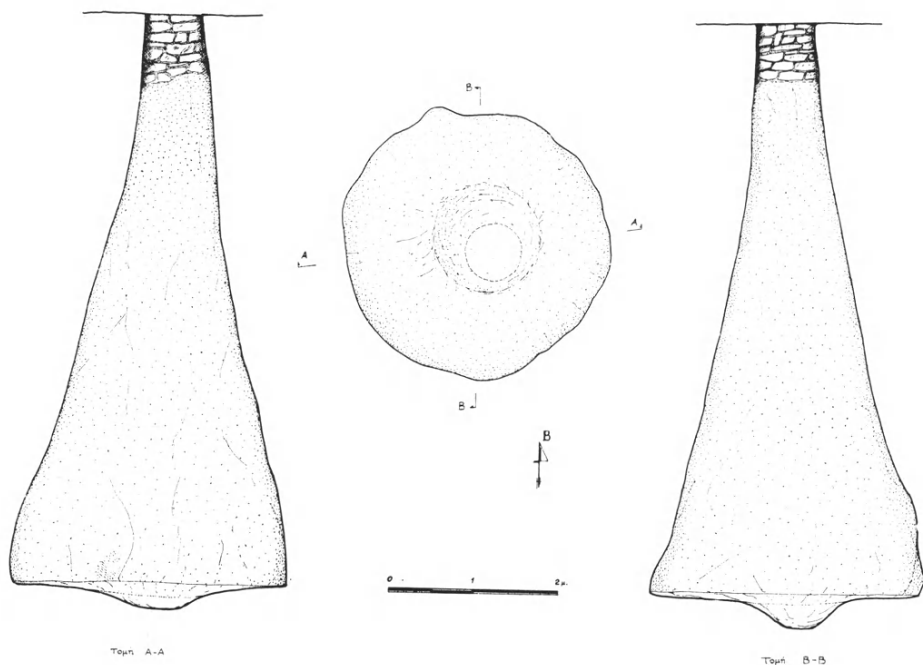
Στὸν χώρo τοῦ ἱεροῦ, στὸν σηκὸ καὶ τὴν αὐλή, στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, βρέθηκαν ἀρκετὰ νομίσματα μὲ τὰ ὁποῖα καθορίζονται χρονολογικὰ δύο περίοδοι τῆς χρήσης του. Ἐννέα νομίσματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 330 ἕως τὸ 30 π.Χ. καὶ πέντε στὸν 2ο καὶ 3ο μ.Χ. αἰ.:

1) Ἀθηνῶν, 330-317 π.Χ. 2) Ἀθηνῶν, 330-322 π.Χ. 3) Ἀθηνῶν, ἐλευσινιακὸς τύπος, 386-280 π.Χ. 4-5) Δύο νομίσματα Εὐβοέων, 255-245 π.Χ. περίπου. 6-7) Δύο ἐφθαρμένα ἑλληνικὰ νομίσματα 3ου-2ου π.Χ. αἰ. 8) Λευκάδος, μετὰ τὸ 168 π.Χ. 9) Ἀθηνῶν, 35-30 π.Χ. 10) Ἐφθαρμένο ρωμαϊκὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. 11) Δηνάριο Ἀδριανοῦ, 128-138 μ.Χ., τοῦ νομισματοκοπείου Ρώμης. 12-13) Δύο νομίσματα Ἀθηνῶν, τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. 14) Σηστέρτιος Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211 μ.Χ.).

Τὸ ἀνώνυμο ἱερὸ ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος καὶ ἐγκαταλείφθηκε χωρὶς νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ κεραμίδια, οὔτε οἱ θύρες τοῦ σηκοῦ, τῶν ὁποίων, ὅπως εἰπώθηκε, βρέθηκαν οἱ κλειδαριές. Ἡ ἀπόδοσή του στὴ λατρεία ἤρωος βασίζεται στὰ μαρμάρινα καὶ πῆλινα σκευῆ ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του καὶ στὴν ἐσχάρα τῆς αὐλῆς.

Δεξαμενὴ

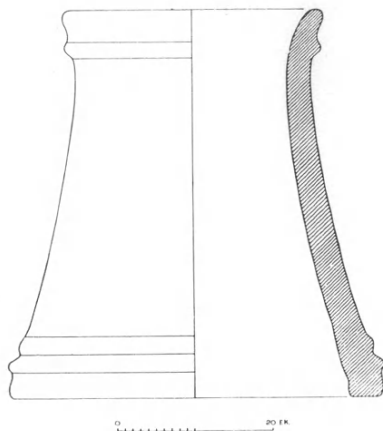
Ἀπὸ τὶς πολλὰς δεξαμενές τοῦ φρουρίου ἔχει ἐρευνηθεῖ μόνον ἐκείνη ποὺ βρίσκεται ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ΙΑΕ 1989, 11 εἰκ. 5). Ἐφέτος ἐρευνήθηκε ἀκόμη μία, πάντοτε θεατὴ, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνα-

Εἰκ. 8. Φρούριο. Δεξαμενή πρὸ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου.

σκαφῆς τοῦ Στάη, ὁ ὁποῖος πιθανῶς καὶ τὴν εἶχε ἀποκαλύψει ἐπιφανειακά. Βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ ἀψιδωτοῦ δωματίου, δυτικὰ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου καὶ σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο κατὰ 1.70 μ. ἀπὸ αὐτήν. Τὸ ἀνώτατο μέρος τοῦ κυλινδρικοῦ λαιμοῦ τῆς δεξαμενῆς, κτιστὸ καὶ ὕψους 0.60 μ. περίπου, εἶχε καταστραφεῖ στὴν ἀρχαιότητα. Τὸ σχῆμα τῆς εἶναι ἐπίμηκες κωνικὸ καὶ ὄχι ἀπιδοειδές. Τὸ βάθος τῆς, ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἄνω ἄκρο τοῦ λαιμοῦ ἕως τὸν πυθμένα εἶναι 6.70 μ. καὶ 7 μ. ἕως τὸν πυθμένα τῆς κεντρικῆς κοιλότητος. Ἡ διάμετρος στὸ ἀνώτατο σωζόμενο σημεῖο εἶναι ± 0.70 μ. καὶ ἡ διάμετρος τοῦ σχεδὸν κυκλικοῦ πυθμένος 3.10 - 3.20 μ. Ἡ κεντρικὴ κοιλότητα ἔχει μεγάλη διάμετρο ± 1.30 μ. καὶ μικρὴ 0.70 μ. (εἰκ. 8).

Τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ, πῆλινο, σώθηκε κατὰ μεγάλο μέρος. Εἶναι συγκολλημένο καὶ ἐλλιπές, ὕψους 0.51 μ., διαμ. κάτω 0.56, ἄνω 0.415, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 0.33, πάχους τοιχωμάτων ἀπὸ 0.308 μέχρι 0.07 μ. Ἀνω καὶ κάτω φέρει περιμετρικῶς ἐπίθετες σπεῖρες. (M. Lang, Ἱσθμια φρεάτων,

Εἰκ. 9. Φρούριο. Τὸ πῆλινο στόμιο τῆς δεξαμενῆς πρὸ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτιρίου.
(Σχ. Ἀναστ. Βουτσινᾶ.)

Hesperia 18, 1949, 114-127· πρβ. αὐτόθι σ. 117 ἐπιγραφὴ ἐπὶ στομίῳ Ἰσ[θ]μιον πρέατ[ος].) Στὸ χεῖλος διατηροῦνται οἱ αὐλακίδες ἀπὸ τὰ σχοινιά μὲ τὰ ὁποῖα κατέβαζαν οἱ Ἀρχαῖοι τὰ ὑδροδοχεῖα (εἰκ. 9).

Ἡ δεξαμενὴ εἶναι λαξευμένη στὸ μαλακὸ ἔδαφος τοῦ φρουρίου καὶ ἡ καλὴ διατήρησή της ὀφείλεται στὸ ἐσωτερικὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ κυρίως στὴν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια πλήρωσή της μὲ χῶμα καὶ πέτρες.

Τὸ ὕψος τῆς ἐπίχωσης τῆς δεξαμενῆς ἦταν 4.30 μ., δηλαδὴ κατὰ τὰ ἀνώτερα 2.40 μ. τοῦ βάθους της ἦταν κενή. Τὴν ἐπίχωση, ὑψηλὰ, ἀποτελοῦσαν μικρὲς λιθόπλινθοι καὶ πλακοειδεῖς πέτρες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο ποὺ περιέβαλλε τὸ στόμιο τῆς δεξαμενῆς. Ἀκολουθοῦσαν θραύσματα τῶν δύο κιόνων-βάσεων ἀναθημάτων γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνεῖ λόγος, θραύσματα ἀγάλματος, βάσεις στηλῶν, τὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης 1142 μὲ μέρος ψηφίσματος ἐπὶ Προξενίδου ἄρχοντος (203/202 π.Χ.), θραύσματα κυκλικοῦ βάθρου ἀναθήματος ἐφῆβων (1143) ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος (332/1 π.Χ.), θραύσματα ἀγγείων, κεραμίδια, λύχνοι (ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.). Ἀνάμεσα στὰ λίθινα ποὺ μνημονεύονται ἐδῶ βρέθηκαν ἀκόμη:

1 (1244). Ἐπὶ κράνος παραστάδας ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας, μὲ ἄβακα, ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ ταινία, ὕψ. 0.31 μ. πλ. 0.27 μ. καὶ βάθ. 0.30 μ.

2 (1270). "Εξι θραύσματα συγκολλημένα μαρμάρινης λεκάνης μήκ. (ἀναπτ.) 0.38 - 0.27 μ., πάχ. 0.032 (πρὸς τὸ κέντρο) - 0.05 (χεῖλος).

3 (1271). Τρία συγκολλημένα θραύσματα στήλης με τιμητικὸ ψήφισμα. Σώζεται μόνο χαρακτὸ στεφάνι θαλλοῦ κατὰ τὸ ἥμισυ. "Υψ. 0.35 μ. πλ. 0.40 μ. πάχ. 0.10 μ. Ἐσωτ. διάμ. στεφάνου \pm 0.20 μ.

4 (1272). Τουλάχιστον 26 θραύσματα ἐνδεδυμένου ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Δύο ὁμάδες ἀπὸ 3 καὶ 4 θραύσματα εἶναι συγκολλημένα. Στὴν ὁμάδα τῶν τριῶν τὸ μεγαλύτερο σώζει μέρος τῆς πλίνθου ὕψ. 0.115, ἡ ὁποία κρυβόταν μόνο κατὰ 0.05, μέσα στὸν τόρμο τοῦ βάρου. Τὸ λοιπὸ εἶναι διαβρωμένο καὶ φέρει ὀριζόντια χαρακτηριστικὴ γραμμὴ. Τὰ τέσσερα θραύσματα ἀπαρτίζουν τμῆμα μήκ. 0.72 μ.

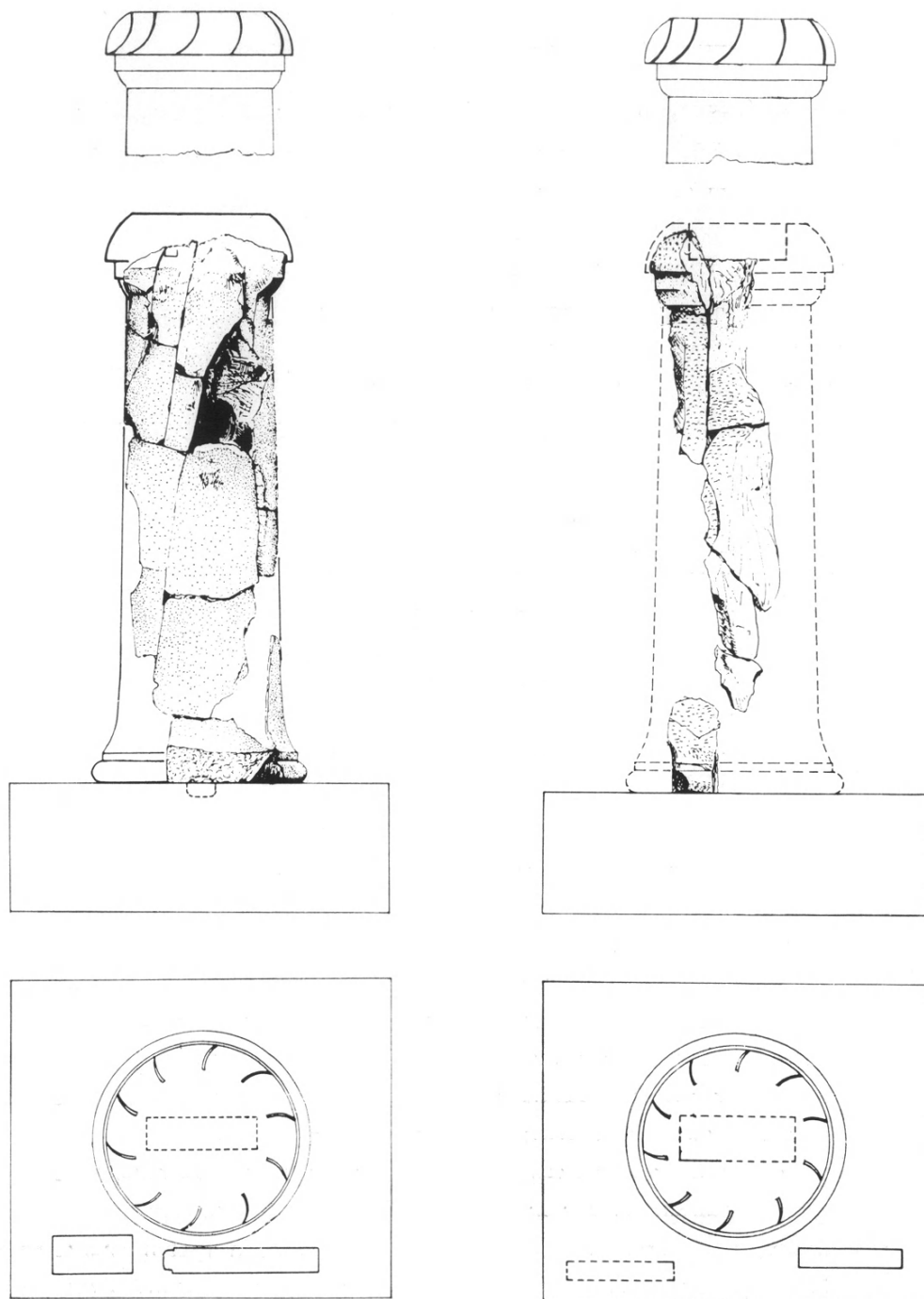
5 (1273). Δύο θραύσματα μὴ συγκολλώμενα κυκλικῷ βάρου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο· α) ὕψ. 0.16 μ. πλ. 0.16 μ. βάθ. 0.025-0.10 μ. β) ὕψ. 0.065 μ. πλ. 0.045 μ. βάθ. 0.06 μ. Ἄνω φέρει ἀπλὸ κυμάτιο.

6 (1365). Χάλκινος κάδος ἐλλιπὴς ὕψ. 0.175 μ.· ὁ πυθμένος του κατεστραμμένος στὴν ἀρχαιότητα εἶχε ἀντικατασταθεῖ με φύλλο χαλκοῦ προσηλωμένο με 22 καρφιά. Τῆς σιδερένιας τοξοειδοῦς λαβῆς σώζεται μεγάλο τμῆμα. Σώζονται ἐπίσης προσηλωμένες στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ κάδου οἱ δύο σχήματος Ω μικρότερες λαβὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἦταν ἐξαρτημένη ἡ κυρίως λαβή. Πρβ. (κάδος) — ὁ δὲ τέταρτος τὸν πυθμένα ὑπέρ(ρ)απται IG II² 1542 στ. 17 κέ.

Κίονες - βάθρα

Μεταξὺ τῶν μαρμάρων ποὺ βρέθηκαν στὴ δεξαμενὴ σημαντικὰ εἶναι τὰ θραύσματα δύο κίωνων-βάθρων, τὸ ἓνα ἀπὸ μάρμαρο Πεντέλης τῆς περιοχῆς Διονύσου καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας. Μὲ τὴν εὑρεσὴ τους ἐρμηνεύεται καὶ ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς δύο ὑποβάθρων ποὺ βρίσκονταν σκορπισμένα σὲ κομμάτια στὴν περιοχὴ τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου.

1 (1267). Δεκαπέντε θραύσματα συγκολλημένα ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν, ἀπὸ τὴ βάση ἕως τὴν κορυφὴ σχεδόν, τμῆμα συνεχὲς κατὰ τὸ ὕψος μονόλιθου κίονα ὕψους (ἀποκατεστημένου) 1.84 μ., ἀρράβδωτου καὶ ἐργασμένου με λεπτὸ βελόνι. Κάτω φέρει σπείρα ἀκόσμητη (ὕψ. 0.082 μ.) καὶ πλίνθο (ὕψ. 0.027 μ.) ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἔντονη μείωση. Ἡ διάμετρος τοῦ κίονα στὴ σπείρα εἶναι 0.70 μ. καὶ στὴν πλίνθο 0.63 μ. Σὲ ὕψος

Είχ. 10. Φρούριο, Κίων - βάθρο αρ. 1267 από μάρμαρο αγίας Μαρίνας.

0.35 μ. ἡ διάμετρος γίνεται 0.52 μ., σὲ ὕψος 0.90 μ. γίνεται 0.50 μ. καὶ στὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ κορμοῦ γίνεται 0.47 μ. Ἄνω ἔφερε ἰωνικὸ κυμάτιο τοῦ ὁποίου δὲν σώζεται ἡ γραπτὴ διακόσμηση (ὑψ. 0.052 μ.), ἄβακα ὑψ. 0.054 μ. καὶ ἐπίστεψη ὑψ. σωζ. 0.13 μ. ἡ ὁποία ὅμως ἐφθανε τελικὰ τὰ 0.15 μ., τομῆς ἀνεστραμμένου ἰωνικοῦ κυματίου. Στὸν κίονα τοῦτον δὲν σώζεται παρὰ ἐλάχιστο τμήμα τῆς ἐπίστεψης αὐτῆς καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς λαμβάνονται ἀπὸ τὸν ἴσων διαστάσεων δεύτερο κίονα (εἰκ. 10 πίν. 8β).

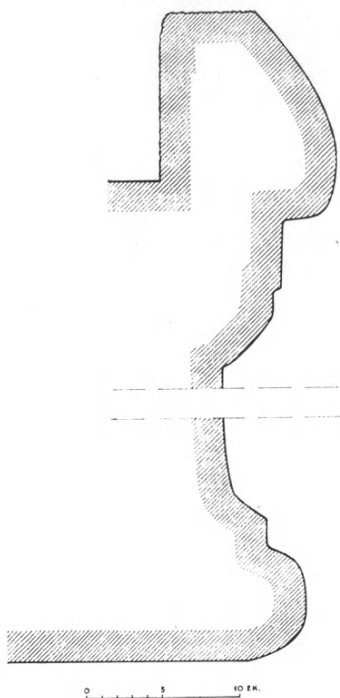
Ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἐπίστεψης, πλὴν τοῦ σχήματός της, εἶναι ὅτι μιμεῖται πιθανῶς καρπὸ, γιὰ τὴ γύρω γύρω φέρει, σὲ ἀπόσταση περίπου 0.15 μ. μεταξὺ τους ἀλλακώσεις οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν τὴν εἰκόνα γλυπτοῦ καρποῦ. Ἡ ἔνταση τοῦ ἀνεστραμμένου ἰωνικοῦ κυματίου, σὲ μεγάλη μάλιστα κλίμακα ποὺ θυμίζει κυμάτια ἀναλόγου μεγέθους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, δὲν ὑποδηλώνει τὴν πίεση ποὺ ὑφίσταται ὅταν εἶναι κανονικὰ τοποθετημένο, ἀλλὰ τὴ δύναμη ποὺ περικλείει καὶ ἡ ὁποία ἐκφράζεται μὲ τὸ φούσκωμα εὐθὺς μετὰ τὸν ἄβακα. Οἱ ἀλλακώσεις ἐπιτείνουν τὴν ἐντύπωση τῆς ἔντασης.

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζεται μικρὸ λείψανο ὀρθογώνιου τόρμου γιὰ λίθινο ἀνάθημα. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει, στὸ κέντρο, τόρμος βάθ. 0.03 μ., διαμ. 0.08 μ. γιὰ τὴν καλύπτει στερέωση τοῦ κίονα στὸ ὑπόβαθρο.

2 (1268). Ἐνδεκα θραύσματα ἀπὸ μάρμαρο Πεντέλης, τῆς περιοχῆς Διονύσου, μονόλιθου ἀρράβδωτου κίονα. Δύο θραύσματα προέρχονται ἀπὸ τὸ κυμάτιο τῆς βάσης καὶ δύο μεγάλα, ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη. Ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν θραυσμάτων δείχνουν ὅτι οἱ διαστάσεις τοῦ κίονα ἦσαν ὅμοιες μὲ τοῦ προηγούμενου. Μερικὰ συγκολλῶνται χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσουν ἐνιαῖο σύνολο καὶ κυρίως νὰ μᾶς δώσουν τὸ ὕψος του. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζονται σὲ δύο θραύσματα, λείψανα ὀρθογώνιου τόρμου γιὰ λίθινο ἀνάθημα, βάθους σωζομένου 0.10 μ. (εἰκ. 11).

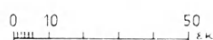
Δὲν εἶναι δυνατὴ καμιά ὑπόθεση γιὰ τὴ μορφή τοῦ ἀναθήματος. Οἱ κίονες χρονολογοῦνται, ἀπὸ τὴν καλὴ ἐκτέλεση τῆς λιθουργικῆς ἐργασίας καὶ τὴ στιβαρότητα τῶν κυματίων, στὸν 4ο ἢ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἐποχὴ ἀκμῆς γιὰ τὸν Ραμνούντα.

Τῶν δύο κίωνων σώζονται καὶ τὰ ὑπόβαθρα. Βρίσκονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Στάη, σὲ κομμάτια, στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὁρχήστρας τοῦ θεάτρου χωρὶς νὰ γίνεται ἀντιληπτὸς ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς τους. Τοῦ κίονα 1267 ἡ βάση, ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίνας, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μεγάλα κομμάτια ποὺ ἀρμό-

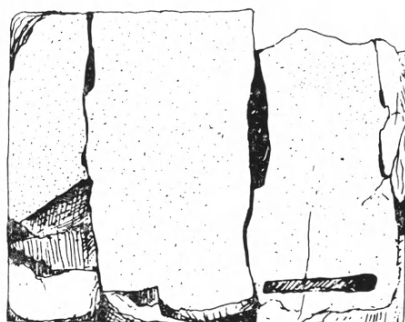

Εἰκ. 11. Φρούριο. Τομή τοῦ ἐπικράνου καὶ τῆς βάσης τοῦ κίονος - βάθρου ἀρ. 1268.
(Σχ. Εὐ. Ὀλυμπίου.)

ζουν. Τὸ μῆκος τῆς εἶναι 1.23 μ., τὸ βάθος 1.03 καὶ τὸ ὕψος 0.395 μ. Στὸ κέντρο φέρει τόρμο κυκλικὸ διαμ. 0.09 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. Ἐμπρὸς ἡ βάση φέρει δύο ἀκόμῃ τόρμους· ἀριστερὰ ὀρθογώνιο 0.13×0.26 μ., βάθ. 0.055 μ. καὶ δεξιὰ ἐπίσης ὀρθογώνιο, 0.08×0.50 μ., βάθ. 0.04 μ. Στὸν ἀριστερὸ τόρμο ἦταν ἰδρυμένη, πιθανῶς, ἐρμαϊκὴ στήλη καὶ στὸν δεξιὰ ἀπλὴ στήλη, ψηφισμα-
τική. Γύρω ἀπὸ τὸν κυκλικὸ τόρμο καὶ μὲ αὐτὸν ὡς κέντρο, διακρίνονται τὰ ἔγνη κυκλικῆς ἐπιφάνειας διαμ. 0.70 μ., ὅση δηλαδὴ εἶναι ἡ διάμετρος τοῦ κίονα 1267, ἡ ὁποία ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ τοῦ βάθρου καὶ ἀπὸ τὴ λι-
θοουργικὴ ἐργασία. Ἡ κυκλικὴ αὐτὴ ἐπιφάνεια, περισσότερο λεία ἀπὸ τὴ λοιπὴ τοῦ βάθρου ποῦ εἶναι ἐργασμένο μὲ τὰ βελόνι, δημιουργήθηκε γιὰ τὴν καλὺτερη
ἐδραση τοῦ κίονα. Ἐπιγραφή δὲν σώζεται στὸ ὑπόβαθρο· πιθανῶς ἦταν χα-
ραγμένη στὸ χαμένο τμήμα τοῦ κίονα (εἰκ. 12).

Εἰκ. 12. Φρούριο. Τὸ ὑπόβαθρο
τοῦ βάθρου 1267.

Εἰκ. 13. Φρούριο. Τὸ ὑπόβαθρο
τοῦ βάθρου 1268.

Τὸ ὑπόβαθρο τοῦ κίονα 1268 ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μεγάλα κομμάτια πού ἀρμόζουν μεταξύ τους (εἰκ. 13). Ἔχει μῆκος 1.16 μ., βάθος 0.94 μ. καὶ ὕψος 0.40 μ. Φέρει στὴν ἄνω ἐπιφάνεια, δεξιὰ τόρμο 0.055×0.33 μ., βάθους 0.065 μ. καὶ ἀριστερὰ λείψανο παρόμοιου τόρμου. Καὶ οἱ δύο χρησίμευαν στὴν ἔδρυση ψηφισματικῶν στηλῶν. Ἡ βάση τούτη εἶναι λίγο μικρότερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη, 0.05 μ. κατὰ τὸ μῆκος καὶ 0.09 μ. κατὰ τὸ βάθος. Τὸ ὕψος καὶ τῶν δύο εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο. Ἡ βάση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι λεία, ἐμπρὸς εἶναι ἐργασμένη μὲ χονδρὸ βελόνι καὶ πίσω μὲ τὸ σφυρὶ ἢ ἔχει ἀφεθεῖ χωρὶς ἐπεξεργασία ἢ φυσικὴ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου. Ἐπιγραφή δὲν σώζεται.

Στις παρυφές λοιπὸν τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου ὑπῆρχαν, πιθανῶς ἰδρυμένα τὸν 4ο π.Χ. αἰ., δύο δίδυμα ἀναθήματα: δύο μαρμάρινα ἀγάλματα μετρίου μεγέθους, στημένα ἐπάνω σὲ βάθρα-κίονες, οἱ ὅποιοι ἀντὶ κιονοκράνου ἔφεραν ἀνεστραμμένο ἰωνικὸ κυμάτιο πού ἀπέδιδε, μὲ αὐλακώσεις, καρπὸ ἢ τμημα καρποῦ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

Συνεχίστηκαν ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σὲ συνεργασία μὲ τὴ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή μου κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιο γιὰ τρίτο καὶ τελευταῖο χρόνον οἱ ἐργασίες ἐκπονήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς Μυκηνῶν. Ἐφέτος οἱ μετρήσεις ἐπικεντρώθηκαν στὴν περιοχὴ πρὸς Ν τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Φίχτια πρὸς Μυκῆνες μὲ δυτικὸ ὄριο τὴ θέσση Χάνια καὶ ἀνατολικὸ τὰ Πλέσια. Στὴν περιοχὴ αὕτῃ σημειώθηκαν 141 νέα σημεῖα, ἰδίως στὰ Πλέσια ὅπου ἐπισημάνθηκε συστάδα εἴκοσι τουλάχιστον θαλαμοειδῶν τάφων ποὺ δὲν περιλαμβάνεται στὸν χάρτη τοῦ Steffen. Ἀφ' ἐτέρου ἐξακριβώθηκε ὅτι ἀρκετὰ ἀρχαῖα ἔχνη ποὺ εἶχε σημειώσει ὁ Steffen ἔχουν πλέον ἐξαφανιστεῖ λόγῳ τῆς καλλιέργειας τῆς περιοχῆς. Ἐπιπλέον ἐλέγχθηκαν καὶ ἐπαληθεύθηκαν μερικὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες μετρήσεις στὴ θέσση Ἀστρόχωμα. Ἐγίνε ἐπίσης προσεκτικὴ καταγραφὴ τῶν στοιχείων τῆς περιοχῆς τῶν προπόδων τοῦ λόφου τοῦ Προφήτη Ἡλία ἀπ' ὅπου θὰ περάσει ὁ νέος ἀγροτικὸς δρόμος ποὺ θὰ παρακάμψει τὸ κτίριο τοῦ Μουσείου τῶν Μυκηνῶν καὶ θὰ καταργήσῃ τὸν παλαιό, ὁ ὁποῖος ἀκολουθοῦσε στὴ βόρεια κλιτὶ τοῦ λόφου τῶν Μυκηνῶν τὰ ἔχνη τοῦ ἀρχαίου, τὰ ὁποῖα κινδύνευαν σιγὰ σιγὰ νὰ ἀφανιστοῦν.

Κατὰ τὰ τρία ἔτη τῆς χαρτογραφήσεως τῆς μεζονος περιοχῆς τῶν Μυκηνῶν ἐπισημάνθηκαν, μετρήθηκαν καὶ καταγράφηκαν συνολικὰ 730 ἔχνη κάθε εἶδους ἀρχαίων ἐγκαταστάσεων, δηλ. τάφοι, κτίρια, δρόμοι κλπ. Ἡ ἐργασία αὕτῃ καθ' ἑαυτὴ συμπληρώθηκε ἐκτὸς ἐὰν ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων δείξει ὅτι θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπαληθευθοῦν ἢ νὰ συμπληρωθοῦν μερικὲς μετρήσεις περιορισμένης κλίμακας.

ΣΠΥΡΟΣ Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

3. ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ

(Πίν. 9-21)

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα (πίν. 9α) συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἑταιρείας καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Ἀργολίδας. Τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν εἶχε ὁ ἀρχιτέκτων Ἰ. Μαυρομματίδης.

Στὴν πρόσοψη τῆς Σκανᾶς ἀποκαταστάθηκαν ἑξὶ ὀρθοστάτες, 4 ἀρχαῖοι καὶ 2 ἀπὸ νέο ὑλικό¹. Ἐργασίες συντήρησης τῶν τοιχοποιῶν ἔγιναν καὶ στὸν ΒΑ χώρῳ Ρ τοῦ συμπλέγματος, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. κατωτέρω. Στὸ συγκρότημα τῶν νοτίων λουτρῶν συντηρήθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ ἡ περιοχὴ τῶν ὑποκαύστων². Τέλος στὸ Μουσεῖο ἀντικαταστάθηκε ὁ πρῶτος ἀπὸ Β πεσσίσκος τοῦ δρυφάκτου, ποὺ εἶχε ἀποκατασταθεῖ μὲ νέο ὑλικό, μὲ τὸν ἀρχαῖο, ὁ ὁποῖος ταυτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ἰ. Μαυρομματίδην ἐκτεθειμένος ὡς φορέας μεταγενέστερης ἐπιγραφῆς (=IG IV² 1, 328: olim in Sanctae Annae ecclesiola) στὸ ἐπιγραφικὸ μουσεῖο τοῦ Ἀσκληπιείου.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες συντήρησης κατὰ τὸ 1993 μελετήθηκε συστηματικὰ ἡ λειτουργία τοῦ νεροῦ στὸν χώρῳ, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἱστορίας του καὶ τῆς λατρείας σὲ αὐτόν:

Τοῦ μεγάλου, κλασικοῦ ὀχετοῦ, τὸν ὁποῖον ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές³, ἐντοπίσθηκαν ἡ ἀρχὴ ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν στὴ νοτιο-ανατολικὴ γωνία τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ (ἐπίπεδο πυθμένα στὸ σημεῖο αὐτὸ

1. Βλ. *Ἔργον* 1993, 11, εἰκ. 8.

2. Βλ. *Ἔργον* 1993, 20, εἰκ. 22.

3. *ΠΑΕ* 1974, 93. *ΠΑΕ* 1989, 48. Εἰδικὰ γιὰ τὴ χρῆση τοῦ νεροῦ στὸ ἱερὸ τῆς Ἐπιδάουρου βλ. V. LAMBRINOUDAKIS, L'Eau medicale à Epidaure, *BCH* Suppl. 28 (L'Eau, la Santé et la Maladie dans le Monde Grec), 1994, 225-231.

-1.14 ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ κλασικοῦ ναοῦ⁴) καὶ τὸ τέλος (ἐλεύθερη ἔκροή στήν πλαγιά πρὸς Β, πίν. 9β) ἔξω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο ρωμαϊκὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι κατασκευασμένος με πωρολίθους πάχους 0.20 μ. στὸν πυθμένα καὶ τὰ τοιχώματα καὶ ἀσβεστολιθινὲς καλυπτήριες πλάκες ἀδρὰ λαξευμένες στὶς δύο πλευρὲς τῆς κάτω ἐπιφάνειας, ὥστε τὸ ἐνδιάμεσο ἄπεργο νὰ ἔχει ἀκριβῶς τὸ πλάτος τοῦ ἀγωγοῦ, δηλ. 0.50 μ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς σώθηκε ὅπως φαίνεται ἀκέραιος: Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραφή, οἱ καλυπτήριες πλάκες τοῦ δόθηκαν στήν ἐργολαβία με τετραποδίες. Τὸ συνολικὸ μῆκος λοιπὸν ἦταν 36 τετραποδίες καὶ 3 πόδες, δηλ. 147 πόδες. Ἐὰν ὁ πρὸς ὑπολογισθεῖ με 0.295 μ., τὸ μῆκος ἦταν 43.365 μ. Πράγματι, σὲ ὀριζόντια γραμμὴ ὁ ἀγωγὸς μετρεῖ σήμερα 41.5 μ., ὥστε ἂν ὑπολογισθεῖ καὶ ἡ κλίση καὶ ἡ ἐλαφρὰ καμπύλωση νὰ φθάνει τὸ μῆκος τοῦ τὸ ἀναφερόμενο στήν ἐπιγραφή. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κλεισμένη πρὸς τὰ νότια με ὅμοια με τὰ τοιχώματα πωρολιθινὴ πλάκα (πίν. 10α). Μόλις 15 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς (ρωμαϊκῆς) ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε μεταξὺ τῆς ἑναρξῆς τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῶν θεμελίων τοῦ νυμφαίου (κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰσχωρεῖ) στρῶμα τριμμένων πωρολίθων ἀναμεικτων με τριμμένο βράχο (πίν. 10β-11α), με ἐλάχιστα ὀστρακα, ποὺ φαίνεται ὅτι σχηματίσθηκε ὡς ἐπίχωση συγχρόνως με τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ. Τὸ ὕλικὸ αὐτὸ περιέχει πολλὰ ἄλατα. Τὰ δεδομένα αὐτὰ συνιστοῦν ἀπόδειξη ὅτι ὁ «μεγάλος ὀχετὸς» ἔγινε καὶ αὐτὸς κατὰ τοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους, ὅχι γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῆς πλατείας, ἀλλὰ γιὰ νὰ παραλαμβάνει τὰ νερὰ ποὺ θὰ κυλοῦσαν ἀκόμη στὴ μικρὴ κοιλάδα ἀνάμεσα στὴ βραχὴ πλαγιά ἀνατολικά καὶ τὸν πρόβολο τοῦ ἱεροῦ δυτικά, παρὰ τὴ μερικὴ ἐπίχωσή της με τίς ἐργασίες διαμόρφωσης τῆς πλατείας. Τὴν ἀρχικὴ κοίτη αὐτῆς τῆς κοιλάδας ἀκολούθησε φαίνεται ὁ ἀγωγός. Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια, ποὺ χτίστηκε μπροστὰ στὸ στόμιό του τὸ νυμφαῖο, τοποθετήθηκαν μία πλάκα κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη καλυπτήρια τοῦ ἀγωγοῦ καὶ γύρω της τεμάχια ὀπτοπλίνθων (πίν. 11α), προφανῶς γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν στὸν ἀγωγὸ νὰ ἀπορροφᾷ νερὰ ἀπὸ τίς στέγες τῶν οἰκοδομημάτων ποὺ ἦταν κοντὰ του.

Ἐπιβεβαίωση τῶν ἀνωτέρω συμπερασμάτων ἀποτελοῦν καὶ τὰ δεδομένα ἀπὸ τομὴ ποὺ ἔγινε πίσω ἀπὸ τὸ νυμφαῖο. Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκε ἀνατολικά τοῦ

4. Ἡ εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ συμβατικὸ μὴδὲν γιὰ τὰ ὕψη τοῦ ἱεροῦ.

ρωμαϊκοῦ περιβόλου τοῦ λόφου (ἐπίπεδο ἔδρασης $+3$ μ.) ὁ προγενέστερος ἀνάλογος πύρινος περίβολος, ποῦ σώζεται καὶ στὴ βόρεια καὶ στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ του⁵ καὶ ποῦ φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε συγχρόνως μὲ τὴν κλασικὴ ἰσοπέδωση τῆς πλατείας καὶ τὴν κατασκευή τοῦ μεγάλου ἀγωγοῦ (πίν. 11β). Ὁ περίβολος αὐτὸς καὶ δύο ἀσβεστολιθικὲς πλάκες μπροστὰ του — μάλλον ὑποδομὴ βάσεων ἀναθημάτων τῆς ἴδιας ἐποχῆς — ἐδράζονται σὲ ἐπίπεδο $+2$ μ., ἐνῶ ἀνατολικότερα τὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσεως καὶ τελικὰ ὁ βράχος (ἐπίπεδο γύρω στὸ $+0.10$ μ.) παρουσιάζουν ἔντονη κλίση πρὸς τὴν κοίτη τῆς μικρῆς κοιλάδας. Κάτω ἀπὸ τὸ κλασικό-ἐλληνιστικὸ στρώμα βρίσκεται ἀμέσως τὸ προϊστορικό, ποῦ περιέχει πολλὰ πέτρες (πίν. 12α)⁶. Δυστυχῶς ἀνατολικά ἢ ἐπὶ χῶση μέχρι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ προϊστορικοῦ στρώματος καταστράφηκε ἀπὸ ἓνα καμίνι καὶ τὴν ἀσβεστοποίηση τῶν λίθων τοῦ ἱεροῦ (πίν. 12β). Ἡ ὕπαρξη πάντως κοιλότητος στὴ θέση τῆς ἀρχικῆς κοιλάδας καὶ μετὰ τὴν κλασικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς πύριους τοῦ κλασικοῦ-ἐλληνιστικοῦ περιβόλου, ποῦ φαίνεται σήμερα στὴν ἐσωτερικὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νυμφαίου (στὸν τοῖχο τοῦ ὁποίου στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνσωματώθηκε ὁ παλαιὸς περίβολος), ἐδράζεται πολὺ ψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι τὸ δάπεδο τοῦ νυμφαίου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος χρειάστηκε νὰ σκαφεῖ βαθιὰ ἡ ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ σύρριζα στὸν παλαιὸ περίβολο.

Τὸ νερὸ ποῦ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ πλαγιά τοῦ κύριου ὄγκου τοῦ Κυνορτίου — τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ διοχετευόταν ἐν μέρει στὴ μικρὴ κοιλάδα ποῦ τὸν χώριζε ἀπὸ τὸν πρόβολο τοῦ ἱεροῦ πρὶν αὐτὴ ἐπιχωσθεῖ καὶ τελικὰ ἐξαφανισθεῖ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῆς δεξαμενῆς, τοῦ νυμφαίου καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν — συνέχισε νὰ τροφοδοτεῖ τὸ ἱερό καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας: Ὁ ἀνοικτὸς ἀγωγός, ποῦ ἔφερνε τὸ νερὸ ἀπὸ τὰ ΒΑ στὴ δεξαμενὴ καθιζήσεως Ν τοῦ νοτιοανατολικοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν⁷, παρακολουθήθηκε στὴν πλαγιά τοῦ Κυνορτίου ἐπὶ 56 μ. (καὶ ἐκτὸς τοῦ περιφραγμένου χώρου). Κοντὰ στὰ λουτρὰ ἀνέβαινε τὴν πλα-

5. ΠΑΕ 1989, 54 καὶ 55. 1992, 50.

6. ΠΑΕ 1988, 25-26.

7. ΠΑΕ 1992, 51.

για βόρεια τοῦ ὑδατοκρίτη πρὸς αὐτὸν σὲ σχεδὸν παράλληλη γραμμὴ (πίν. 13α). Μέχρι τὸν ὑδατοκρίτη (20.5 μ. περ.) εἶχε διπλὸ τοίχωμα καὶ πλάτος 0.65-0.85 μ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ περνοῦσε τὸν ὑδατοκρίτη ἐκτεινόμενος ἐγκάρσια καὶ πάντα ἀνηφορικά στὴ νότια πλαγιά, ἔπαιρνε τὴ μορφή φράγματος πρὸς τὴν κατωφέρεια (πίν. 13β), ποὺ συνελάμβανε σὲ μεγάλη ἔκταση τὸ νερὸ ποὺ κυλοῦσε στὴν πλαγιά καὶ τὸ ὀδηγοῦσε στὰ λουτρὰ τοῦ ἱεροῦ.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς μελέτης τῆς ὑπόλοιπης χρήσης τοῦ νεροῦ στὸ ἱερὸ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους: Τρεῖς ἀγωγοὶ ὀδηγοῦσαν βρόχινο νερὸ ἀπὸ διαφορετικὰ μέρη σὲ ὀπή-καταρράκτη κατὰ τὸ ρωμαϊκὸ πρότυπο καὶ μέσω αὐτοῦ σὲ ὑπόγειο ὕδραγωγεῖο, τὸ ὁποῖο κατὰ πάσα πιθανότητα εἶτε ἀποτέλεσε κλάδο τοῦ μεγάλου ὕδραγωγείου πρὸς τὸ Ἀσκληπιεῖο ἢ ὀδηγοῦσε καταυθείαν στὴν ἐλληνιστικὴ δεξαμενὴ κοντὰ στὸν ναὸ L⁸:

Ὁ μεγάλος ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου⁹ καθαρίστηκε καὶ μελετήθηκε διεξοδικά. Μετὰ τὸ ἐγκάρσιο πρὸς τὴν πρόσοψη τῆς σκανᾶς, ἐπισκέψιμο τμήμα του (μήκους 4.20 μ. καὶ πλάτους 0.62 μ.) στρέφεται μὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Β καὶ τρέχει κατὰ τὸ θεμέλιο τῆς πρόσοψης τοῦ οἰκοδομήματος τῆς σκανᾶς καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ ρωμαϊκοῦ προτύλου τοῦ ἱεροῦ. Ἐκεῖ, ἀμέσως ἔξω καὶ ἀνατολικά τοῦ ἄνω τμήματος τοῦ προτύλου, καταλήγει σὲ χοάνη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ νερὸ διοχετεύεται ὡς καταρράκτης στὸ ὑπόγειο ὕδραγωγεῖο. Τὸ σημεῖο τῆς χοάνης προστατεύθηκε μὲ συμπαγὴ ἀντηρίδα ἐπενδεδυμένη μὲ μεγάλους λίθους ποὺ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση (πίν. 14α). Τὸ τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ κατὰ τὸ θεμέλιο τῆς σκανᾶς καθαρίστηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση (πίν. 14β καὶ 15α), τῆς ὁποίας ἡ περιεκτικότητα στὰ γνωστὰ ἤδη εὐρήματα (ὀστά, λύχνοι κλπ.) ἔβαινε φθίνουσα πρὸς τὸ βάθος. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἀγωγοῦ ἔχει τοιχώματα ἀπὸ πέτρες καὶ κουρασάνι καὶ ὀροφὴ ἀπὸ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἡ διαδρομὴ του κατὰ τὸ θεμέλιο τῆς σκανᾶς σχηματίζει μιὰ ἐλαφρὰ καμπύλωση πρὸς τὰ δυτικά. Στὴν ἀρχὴ του (νότια) τὸ θεμέλιο τῆς σκανᾶς ἐδράζεται πάνω στὶς καλυπτῆριες πλάκες του, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ παρειὰ του στὸ μέσον τους. Τὸ γεγονὸς

8. V. LAMBRINOUDAKIS, ὁ.π. 227.

9. ΠΑΕ 1989, 49-50, πίν. 33-24.

αὐτὸ βεβαιώνει τὴν ἐνότητα τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς κατασκευῆς ἀγωγοῦ καὶ δεξαμενῆς. Τὸ ἐπισκέψιμο, ἐγκάρσιο πρὸς τὴν πρόσοψη τῆς σκανῆς τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ ἐξοικονομήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα καθόδου στὴ δεξαμενὴ καὶ εἶναι ὁλόκληρο ἐπενδεδυμένο μὲ τετραγωνισμένους ἀσβεστολίθους. Ἐδῶ τὸ κάτω μέρος, στὸ ὁποῖο ἔτρεχε τὸ νερό, ἦταν —ὅπως φαίνεται ἀπὸ πατούρα πλ. 0.08 ἐκ. καὶ ὕψ. 0.46 μ. καὶ στὶς δύο πλευρὲς —σκεπασμένο μὲ πλάκες, πάνω στὶς ὁποῖες πατοῦσε ὁ ἐπισκέπτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τελευταῖα 0.73 μ. πρὸς τὴ δεξαμενὴ, ὅπου τὸ βάθος τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν ἄμεσα προσιτό. Στὸ μέρος αὐτό, 0.29 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πρώτου λίθου τῆς κλιμακωτὰ ἀνερχόμενης ὀροφῆς τοῦ ἀγωγοῦ, στὴν παχιά ἐγκάρσια πλάκα ποὺ φράσσει τὴ δεξαμενὴ πρὸς τὸν ἀγωγό, ἀνοίγεται ἡ ὀπὴ ἀπορροῆς τοῦ ὕδατος πρὸς αὐτόν, σὲ ὕψος 0.24 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα (πίν. 15β). Ἡ ὀπὴ αὐτὴ ἔχει κολουροκωνικὸ σχῆμα (διάμ. 0.14 μ. πρὸς τὸν ἀγωγό καὶ 0.102 μ. πρὸς τὴ δεξαμενὴ), γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι φρασσόταν μὲ ἔμβολο, στὸ ὁποῖο ἐφαρμοζόταν πίεση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀγωγοῦ. Πράγματι, ἡ πατούρα τοῦ σκεπασμένου τμήματος τοῦ ἀγωγοῦ συνεχίζεται 10 ἐκ. ὑψηλότερα (δηλ. ὅσο τὸ πάχος τῶν καλυπτηρίων πλακῶν) στὸ ἀνοικτὸ μέρος καὶ σὲ αὐτὴν ἀνοίγονται ἀνὰ μία ἐγκοπὴ σὲ κάθε πλευρὰ μέχρι τὸ ἐπίπεδο ἀκριβῶς τῆς ὀπῆς ἀπορροῆς ἀπέναντί τους σὲ ἀπόσταση 0.48/0.55 μ. Ἡ ὀπὴ στὸ βόρειο τοίχωμα ἔχει πλάτος 13, ἐνῶ ἡ ὀπὴ στὸ νότιο μόνο 9 ἐκ. Εἶναι φανερό ὅτι στὶς ἐγκοπὲς αὐτὲς στερεωνόταν καὶ ἀσφαλιζόταν ὁ μηχανισμὸς λειτουργίας τοῦ ἐμβόλου ποὺ ἤλεγχε τὴ ροὴ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ. Ὁ κυρίως ἀγωγὸς στὸ ἐπισκέψιμο τμήμα εἶχε πλάτος 0.46 μ. καὶ ὁ διάδρομος ἐπάνω του 0.62 μ. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἐπισκέψιμου μέρους τοῦ ἀγωγοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴ στροφὴ πρὸς τὰ βόρεια, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐξοχές (πατοῦρες) γιὰ τὴν ἔδραση πλακῶν: α) Σὲ ὕψος 0.90 μ. ἀπὸ τὸν πυθμένα καὶ ἐπὶ 0.70 μ. στὴ βόρεια καὶ 0.43 στὴ νότια πλευρὰ καὶ β) 0.83 μ. ὑψηλότερα καὶ ἐπὶ 0.85 μ., στὴ βόρεια καὶ 0.81 μ. στὴ νότια πλευρὰ (πίν. 16α). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ κόγχης ὕψους 0.70 περ. μ. χρηστικοῦ ἢ καὶ λατρευτικοῦ προορισμοῦ, στὸ σημεῖο αὐτό.

Τὸ νερὸ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου, παράλληλα μὲ τὴ διάθεσή του γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Ἀσκληπείου, ἐξυπηρετοῦσε προφανῶς καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ κυρίως τοῦ συνεχομένου συγκροτήματος τῆς σκανῆς (λουτρό, ἱερὸ Αἰγυπτίων, διαμερίσματα). Στὸ προστώο τῆς σκανῆς ἀνοίγεται κόγχη πλάτους 0.73 καὶ ὕψους 1.28 μ., ὅπου ἐφθανε ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ

μολύβδινος(;) σωλήνας μὲ τὸ νερό, τοῦ ὁποίου τὰ ἔχνη διατηρήθηκαν στὸν τοῖχο πίσω ἀπὸ τὴν κόγχη. Τὸ νερὸ ἔπεφτε σὲ λεκάνη βάθους 0.62 μ., χωρὶς ἀπορροή (ἀρυκρήνη).

Μία ἄλλη ἀρυκρήνη διευθετήθηκε στὴ ρωμαϊκὴ εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ. Ἡ κρήνη τοῦ προπύλου ἀναγνωρίσθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες προετοιμασίας τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου: Τὰ νερά ἀπὸ τὴ στέγη τῆς στοᾶς ποὺ ἔκλεινε πρὸς Β τὴν πλατεία τοῦ ἱεροῦ διοχετεύθηκαν σὲ τετράγωνη δεξαμενὴ πλευρᾶς 0.90 μ. καὶ βάθους τουλάχιστον 0.75 μ., ἡ ὁποία ἐνσωματώθηκε στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ προπύλου, στὸ ἐπίπεδο τοῦ πλατύσκαλου ποὺ χωρίζει τὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος του (πίν. 16β). Τὰ τοιχώματα καὶ ὁ πυθμένας τῆς δεξαμενῆς, ποὺ ἦταν σὲ ἐπίπεδο 0.280 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν εὐθυνητήρια τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ἀποτελοῦντο ἀπὸ μονολιθικὰς πλάκες ἀσβεστολίθου (πίν. 17α). Ἀπὸ τὴ λεκάνη αὐτὴ ξεκινᾷ ἀγωγὸς πλ. 0.30 μ. μὲ ὀροφὴ καὶ πυθμένα ἀπὸ πήλινες πλάκες, ποὺ ὀδηγεῖ κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ προπύλου σὲ χοάνη πρὸς τὸ ὑπόγειο ὕδραγωγεῖο, ἀνάλογη μὲ τὴ χοάνη τοῦ ἀγωγοῦ τῆς δεξαμενῆς, ποὺ ἀνοίγεται ἀμέσως βόρεια τῆς ἀντηρίδας ποὺ προστάτευε ἐκείνη. Καὶ αὐτὴ προστατευόταν μὲ μία συμπαγὴ κτιστὴ κατασκευή. Ἡ θέσις, τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάθος τῆς λεκάνης τῆς κρήνης δείχνει ὅτι αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἀπλὸ φρεάτιο, ἀλλὰ ἦταν ἐφοδιασμένη μὲ κατάλληλο μηχανισμό συγκράτησης τοῦ νεροῦ καὶ λειτουργοῦσε ὡς ἀρυκρήνη καθαρμοῦ τὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ.

Ἕνας ἀκόμη ἀγωγὸς κάτω ἀπὸ τὸ πρόπυλο συνέλεγε νερὸ γιὰ τὸ ὑπόγειο ὕδραγωγεῖο: Ἀνοίγεται στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ἡ νότια πλευρὰ του μὲ τὴν σκανά (πίν. 17β), ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν εὐθυνητήρια τοῦ κτιρίου, καὶ ἔχει πλ. 0.25 καὶ ὕψ. 0.56 μ. Μετὰ ἀπὸ διαδρομὴ 1.60 μ. καταλήγει καὶ αὐτὸς σὲ χοάνη, ποὺ διοχετεύει αὐτὴ τὴ φορὰ τὰ νερά πρὸς τὸν ἀγωγὸ τῆς δεξαμενῆς, πρὶν ἀπὸ τὸν δίκὸ του καταρράκτη. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἀσφαλῶς εἶχε μπροστὰ του λεκάνη ποὺ συνέλεγε τὰ νερά ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ προπύλου καὶ τῆς σκανᾶς.

Ὁχετὸς ἀκαθάρτου νεροῦ ἦταν ἀντιθέτως ὁ μικρὸς κτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ παρελάμβανε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς σκανᾶς νερά ἀπὸ τὸν σηκὸ τῶν Αἰγυπτίων¹⁰ καὶ ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ λουτρό¹¹. Ἐβγαίνει στὸ ἔδαφος μπροστὰ

10. ΠΑΕ 1989, 50-54 καὶ 47, ὅπου ἐσφαλμένα λέγεται ὅτι ἡ ἀποχέτευση παρελάμβανε καὶ τὰ νερά ἀπὸ τὴν κρήνη τῆς σκανᾶς.

11. ΠΑΕ 1989, 50-53. 1992, 45-46.

ἀπὸ τὸ προστώ τοῦ κτιρίου, ἔτρεχε σὲ ἀβαθεῖς ἐπίπεδο μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτική του πρόσοψη πρὸς τὸ πρόπυλο δίπλα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοιχώματος τοῦ ἀγωγοῦ τῆς δεξαμενῆς, συνέχιζε κάτω ἀπὸ τὸ πρόπυλο, στρεφόμενος ἐκεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἐξέβαλλε (πίν. 14α) μέσα ἀπὸ τὸ κτιστὸ κάλυμμα τῆς χοάνης τοῦ ἀγωγοῦ τῆς κρήνης τοῦ προπύλου (ἐπίπεδο πυθμένα στὸ σημεῖο αὐτὸ -2.30, πρβ. ἐπίπεδο πλατύσκαλου -2.40, δηλ. μὲ ἀσφάλεια ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ὁροφὴ τοῦ ἀγωγοῦ τῆς κρήνης).

Κατὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ γωνιαίου χώρου Ρ τοῦ συγκροτήματος τῆς σκανῆς ποὺ βρίσκεται σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο στὸν ἀπότομο ἀνερχόμενο πρὸς τὰ ἀνατολικά βράχο, καθαρίστηκε καὶ μελετήθηκε ἡ περιοχὴ κλιμακοστασίου (πίν. 18α), τὸ ὁποῖο παραλάμβανε τὴν κίνησιν ἀπὸ τὸν διάδρομο Τ καὶ τὸν χώρο Δ τοῦ χαμηλότερου ἐπιπέδου καὶ ὁδηγοῦσε στὸν χώρο Ρ καὶ πιθανότατα σὲ ὄροφο πάνω ἀπὸ αὐτόν. Μὲ μικρὲς τομὲς διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι στὰ ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς, προεκτείνοντας πρὸς τὰ νότια τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ λουτροῦ, ὑπῆρχε τοῖχος γιὰ τὴ συγκράτησιν τῶν χωμάτων τοῦ πρανοῦς (πίν. 18β), ὁ ὁποῖος ἔφθανε μέχρι τὸ συγκρότημα τῶν νοτίων λουτρῶν (πίν. 19α) μὲ ἄνοιγμα κοντὰ τους.

Στὰ πλαίσια τῆς μελέτης γιὰ τὴν τύχην τῶν λειψάνων τοῦ φυλακείου Καββαδία ἐρευνήθηκε ἡ μικρὴ ἐπίχωση τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ ἱεροῦ στὰ ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια τοῦ φυλακείου (πίν. 19β καὶ 20α). Κάτω ἀπὸ τὰ λείψανα ἐνὸς πρόχειρου εἵδους προστώου τοῦ φυλακείου ἀνατολικά καὶ στὴ βόρεια τομὴ ἡ ἐπίχωση περιεῖχε μόνο προϊστορικὰ ὄστρακα, δὲν διασώθηκαν ὅμως ἔχνη κατασκευῶν.

"Υστερα ἀπὸ ὑπόδειξιν τοῦ Κ. Λιούγκα καὶ μετὰ ἀπὸ ἄδεια τῆς Δ' Ἐφορείας ἔγινε ἐπίσκεψιν καὶ πρόχειρος μερικὸς καθαρισμὸς λειψάνων στρουγγυλοῦ πύργου στὴ θέσιν Ἀλεπότρυπα/Κάστρο στὰ Χάνια στὰ δυτικά τοῦ Λυγουριοῦ. Ἀπὸ τὸ κτίριο, διαμ. 11.30 μ. σώζεται ἡ πρώτη στρώσιν τοῦ κυκλικοῦ τοίχου, ἀπὸ χονδρικὰ λαξευμένους ἀσβεστόλιθους (πίν. 20β, 21α) καὶ στὰ νότια πεσμένη ἡ μία παραστάς τῆς θύρας (πίν. 21β). Ἡ θέσιν τοῦ πύργου ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ φυλάκια τῆς γνωστῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ἀργους-Ἐπιδαύρου¹², ὅπως καὶ ἡ πυραμίδα στὸ Λυγουριό.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

12. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσανίον Ἑλλάδος Περιήγησις: Κορινθιακά, Λακωνικά* (1976), 189-193. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἀρχαιολογικῶν Σπουδῶν* 1979, 36, σημ. 2 (Ἀρχολίδα 1990), 127-129.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ ΠΑΤΡΩΝ

(Πίν. 22-24)

Ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν συνεχίστηκε γιὰ ἐνδέκατη ἀνασκαφική περίοδο μὲ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετείχαν ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ἡ λέκτωρ Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλῆ-Παπαδοπούλου, οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Ἰ. Μόσχος, Σ. Κασκαντίρη, Ἐ. Ἀντωνιάδου καὶ Ἀ. Γραμματικοῦ καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τῶν Πανεπιστημίων Ἰωαννίνων, Ἰονίου, Θράκης καὶ Κοπεγχάγης γιὰ ἐκπαίδευση.

Στὴ θέση *Λαγανιδιά*¹ ἐρευνήθηκαν πέντε νέοι λαξευτοὶ θαλαμοειδεῖς τάφοι (X, XI, XII, XIII, XIV), βόρεια καὶ δυτικὰ τοῦ κεντρικοῦ θολωτοῦ τάφου (πίν. 22α).

Τάφος X (πίν. 22β). Ἐνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους τάφους τοῦ νεκροταφείου, μὲ θάλαμο βυθισμένο (ὅπως καὶ ὅλων τῶν ἄλλων) σχήματος ἐλλειψοειδοῦς-ὠσειδοῦς (διαστ. 2.67×3.07 μ.), ἦταν ἐπιμελῶς καθαρισμένος, χωρὶς καμία ταφὴ οὔτε κτερίσματα. Πιθανότατα εἶχε ἐτοιμασθεῖ γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ νέα ταφή, ἡ ὁποία ὅμως γιὰ κάποια αἰτία² δὲν ἔγινε ποτέ.

Τάφος XI (πίν. 23α). Ὁ μικρὸς αὐτὸς τάφος (διαστ. θαλάμου: 1.47×1.30 μ.) περιεῖχε ἑπτὰ ταφές, παραμερισμένες καὶ τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα (στὸ α' στρώμα: Α, Β, β' στρώμα: Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ)³

1. Βλ. ΘΑΝΑΣΗ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1992, 57-59, πίν. 18-19.

2. Ἴσως λόγω αἰφνίδιας καὶ ἀπροσδόκητης κατάρρευσης τῆς ὀροφῆς τοῦ τάφου, ποιεμικοῦ γεγονότος ἢ ἀποδημίας τῆς οἰκογενείας. Ὅμοια δείγματα τελείως κενῶν τάφων εἶναι σπάνια σὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, πρβ. WACE, *ChT* 15, εἰκ. 7 (τάφος 505, Mysenae). ΙΑΚΩΒΙΔΗ, *Περατὴ* Α', 414-5, σχ. 136 (Τάφος 118).

3. Τὸ ἔθιμο ταφῆς σὲ ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα πρῶτος παρατήρησε ὁ WACE στὶς Μυκῆνες (*ChT*, 141). Εἶναι σύνθηες στὸ νεκροταφεῖο τῆς Λαγανιδιάς καὶ σπάνιο σὲ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀχαΐας.

καὶ κτερισμένες μετὰ διάφορα ἀγγεῖα (4 ψευδόστομους ἀμφορίσκους, 1 ἀρτό-
σχημο ἀλάβαστρο, 1 μόνωτο ἀβαθὲς κυάθιο) καὶ σφονδύλια (1 πῆλινον, 1 στεά-
τινον καὶ 1 μολύβδινον).

Τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ ὀρθογώνιου θαλάμου εἶχε καταστραφεῖ, πιθανῶς ἀπὸ
κακὸ ὑπολογισμὸ τῆς διάνοιξης τοῦ δρόμου τοῦ γειτονικοῦ τάφου XII καὶ εἶχε
ἐπιδιορθωθεῖ μετὰ τοιχάριον ἀπὸ μικροῦς καὶ μεγάλους λίθους. Τῇ χαμηλῇ εἴσοδῳ
ἐφραζε ξερολιθιά ὕψους 0.52 μ., ἐνῶ μικρός, ἐλλειψοειδὴς πλακοσκεπὴς λόγκος,
κενός, βρέθηκε πρὸ αὐτῆς, σκαμμένος στὸ δάπεδον τοῦ δρόμου.

Τάφος XII (πίν. 23β). Περίπου ἰσομεγέθους πρὸς τὸν προηγούμενον,
μετὰ θάλαμον ἀκανόνιστου σχήματος ὡσειδοῦς, περιεῖχε μόνον δύο ἀγγεῖα (1 ψευ-
δόστομον ἀμφορίσκον καὶ μία μόνωτη πρόχον), τοποθετημένα στὸ ΒΑ τμήμα
του, καὶ καμία ταφή. Ἡ χαμηλὴ εἴσοδος φραζόταν μετὰ ξερολιθιά ἀπὸ ἀκανό-
νιστους πλακοειδεῖς λίθους καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ σχετικῶς βραχέος δρόμου
συνέκλιναν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω, ἐνῶ τὸ δάπεδόν του ἦταν κατηφορικόν.

Τάφος XIII (πίν. 24α). Εἶχε μερικῶς συληθεῖ ἀπὸ σπεῖρα ἀρχαιοκα-
πήλων, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἀφαιρέσει τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου,
χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦν στὰ πλάγια, ὅπου βρέθηκαν τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές
(Α, Β, Γ), ἀπὸ τίς ὁποῖες μόνον ἡ μία (Α) σωζόταν ὀλόκληρη καὶ σχεδὸν ἀδια-
τάρακτη. Ἦταν τοποθετημένη κατὰ μῆκος τοῦ ΒΑ τοιχώματος τοῦ θαλάμου
σὲ ὕψια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση καὶ κτερισμένη μετὰ ἓνα περιδέραιον καὶ
ἓνα χάλκινον δαχτυλίδι.

Οἱ ἄλλες δύο πρωτογενεῖς ταφές (Β, Γ) ἦσαν ἐλλιπεῖς καὶ διαταραγμένες
ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Εἰδικότερα, ἡ ταφή Β βρέθηκε στὸ
ΝΔ τμήμα τοῦ θαλάμου μετὰ προσανατολισμὸ Ν-Β καὶ ἦταν κτερισμένη μετὰ ἓνα
τρίωτον πιθαμφορίσκον, ἓνα τρίδυμον κέρον, δύο χάλκινες περόνες καὶ ἓνα χάλ-
κινον μαχαιρίδιον.

Τέλος, ἡ ταφή Γ ἦταν τοποθετημένη ΒΔ τῆς ταφῆς Β (ἡ λεκάνη καὶ τὰ
κάτω ἄκρα, ποὺ κατελάμβαναν τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου εἶχαν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τοὺς
ἀρχαιοκαπήλους), μετὰ προσανατολισμὸ ΝΔ-ΒΑ καὶ τὸ μόνον σωζόμενον κτερίσμα
τῆς ἦταν ἓνα μικρὸ ἀμφίστομον χάλκινον ξυράφι. Στὰ χρώματα ποὺ εἶχαν πετά-
ξει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι βρέθηκε ἓνα σχεδὸν ἀκέραιον ἀρτόσχημον ἀλάβαστρο καὶ
ὄστρακα μερικῶν ἄλλων ἀγγείων.

Τὸ ΝΔ τοίχωμα τοῦ πεταλόσχημου θαλάμου εἶχε καταρρεύσει καὶ στερεωθεί κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μὲ λίθινο τοιχάριο. Ὁ ἐλαφρῶς κατηφορικὸς δρόμος (μῆκ. 2.03, πλ. 1.32 μ.) εἶχε τοιχώματα συγκλίνοντα πρὸς τὰ ἄνω, ἐνῶ ἡ χαμηλὴ εἴσοδος κλεινόταν μὲ ἰσχυρὴ καὶ ἐπιμελῶς χτισμένη ξερολιθιά ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους.

Τάφος XIV (πίν. 24β). Ὁ πλουσιότερος σὲ ταφές καὶ κτερίσματα. Στὸν κυκλικὸ θάλαμο (διαμ. 2.24×2.16 μ.) βρέθηκαν πάνω ἀπὸ εἴκοσι ταφές (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο, Π, Ρ, Σ, Τ), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλες ἦσαν τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα, ἄλλες παραμερισμένες ἀτάκτως σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα καὶ ἄλλες ριγμένες σὲ ἓναν ἀβαθὴ τετράπλευρο ἀλλὰ σχετικὰ μεγάλο λάκκο (διαστ. $1.37 \times 0.87 \times 0.34$ μ.), σκαμμένο ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου⁴.

Εἰδικότερα, στὸ ἀνώτερο ταφικὸ στρώμα βρέθηκαν, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς εἰσόδου, δύο πρωτογενεῖς ταφές (Α καὶ Δ) τοποθετημένες ἢ μὲν Α σὲ ὕπτια ἰσχυρῶς συνεσταλμένη στάση, ἢ δὲ Δ σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση. Λίγο ἀνατολικότερα βρέθηκε ἡ πρωτογενὴς ταφή Γ, σὲ στάση ὅμοια μὲ ἐκείνη τῆς ταφῆς Α. Πλησίον τῆς Α ὑπῆρχε τὸ κρανίον παραμερισμένης ταφῆς Β καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ θαλάμου σωρὸς παραμερισμένων ὅστων δευτερογενῶν ταφῶν (Ε).

Ἡ ταφή Α ἦταν κτερισμένη μὲ ἓνα κυλινδρικὸ ἀλάβαστρο, τρεῖς ψευδόστομους ἀμφορίσκους καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι, ἢ Δ μὲ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα ληκύθιο καὶ ἓνα ἀμφικωνικὸ πήλινο σφονδύλι, ἢ Γ μὲ δύο ψευδόστομους ἀμφορίσκους καὶ ἓνα πήλινο σφονδύλι καὶ οἱ δευτερογενεῖς ταφές Β καὶ Ε μὲ τέσσερις ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἓνα δίωτο ἀμφορίσκο καὶ δύο πήλινα σφονδύλια.

Στὸ δεύτερο ταφικὸ στρώμα βρέθηκαν οἱ ὑπόλοιπες ταφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες δύο ἦσαν πρωτογενεῖς (ΣΤ, Ζ) καὶ τρεῖς δευτερογενεῖς (Η, Θ, Ι). Ἡ πρωτογενὴς ταφή ΣΤ βρέθηκε κατὰ μῆκος τοῦ ΒΑ τοιχώματος τοῦ θαλάμου μὲ προσανατολισμὸ ΝΑ-ΒΔ σὲ πλάγια συνεσταλμένη στάση καὶ ἦταν ἀκτέριστη. Ἡ ἄλλη πρωτογενὴς ταφή Ζ ἦταν τοποθετημένη παράλληλα μὲ τὴν ταφή ΣΤ,

4. Λάκκοι-ὀστεοφυλάκια εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, βλ. συζήτηση καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, TH. J. PAPADOPOULOS, *Mycenaean Achaea*, 54.

στό πίσω τμήμα τοῦ θαλάμου, σὲ ὕπτια συνεσταλμένη στάση καὶ μὲ μόνο κτέρισμα ἓνα στεάτινο κωνικὸ σφονδύλι.

Περιμετρικὰ τοῦ θαλάμου ἦσαν παραμερισμένα τὰ σκελετικὰ κατάλοιπα τριῶν τουλάχιστον δευτερογενῶν τάφων (Η, Θ, Ι), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν δύο ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, ἓνας δίωτος ἀμφορίσκος καὶ μία χάλκινη τριχολαβίδα.

Τέλος, στὸν λάκκο βρέθηκαν τὰ λείψανα δέκα τουλάχιστον δευτερογενῶν ταφῶν (Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο, Π, Ρ, Σ, Τ) καὶ ἀνάμεσά τους ἔξι ἀγγεῖα (4 ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, 1 μόνωτη προχοῖσκη, 1 ἄωτο πιθάριο), ἔλασμα χάλκινου μαχαιριοῦ, τεμάχια ὄστρεου, χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα καὶ κορναλίνη διαφόρων σχημάτων, πήλινα καὶ στεάτινα σφονδύλια καὶ δύο στεάτινοι φακόσχημοι σφραγιδόλιθοι μὲ παραστάσεις ζώων.

Συνολικὰ οἱ τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες ἀπὸ 30 ταφές, κτερισμένες μὲ περισσότερα ἀπὸ τριάντα τρία ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἀρτόσχημα καὶ κυλινδρικὰ ἀλάβαστρα, πιθαμφορίσκους, πρόχους κ.ἄ.), χάλκινα ἐργαλεῖα (μαχαίρι, ξυράφι) καὶ διάφορα μικροεργήματα (περόνες, δαχτυλίδια, σφραγιδολίθους, τριχολαβίδα, χάνδρες περιδεραιῶν κ.ἄ.), ποὺ χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ΥἚ ΙΙΑ-Γ περίοδο.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

(Πίν. 25-49)

Συνεχίστηκαν για έβδομη περίοδο κατά τὸ 1993 οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιο-
λογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Μεσσήνη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου.
Συμμετεῖχαν ὁ καθηγητὴς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ
Salzburg Florens Felten καὶ ἡ ἀρχαιολόγος σύζυγός του Βασιλικὴ Felten,
ὁ Δρ. Fr.-Wilhelm Hamdorf, οἱ ἀρχαιολόγοι Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, Σοφία
Ἀσουχίδου, Σαπφὼ Ἀθανασοπούλου, Ἀμαλία Γιαννακοπούλου, Claus Rein-
holdt, Christine Rogl, Reimond Kastler, Werner Gauss, Patricia Butz,
Ἀριάδνη Φιορέτου καὶ οἱ φοιτητές καὶ φοιτήτριες Ἀντώνιος Ζόμπολας, Ἀντω-
νία Γιαλλελῆ, Ροδόπη Γουγουσάκη, Αἰκατερίνη Τζαμουράνη, Αἰκατερίνη Ἀσλα-
νίδου, Δήμητρα Παπαϊωάννου, Νιόβη-Παναγιώτα Μπούζα, Εἰρήνη Καϊμάρα,
Βασίλειος Σούλης, Ἀλέξανδρος Τζαμαλῆς, Izabella Donkow, Meike Droste,
Jenni Hjolman, Anna Salteri, Mattias Shwan καὶ Ewa Wennerstrand
καὶ ἡ σπουδάστρια τῶν ΤΕΙ Ἀθηνῶν Σοφία Παπίδα. Τὸν ταυτισμὸ καὶ τὴ με-
λέτη τῶν ὀστέων τῶν ζώων ἀνέλαβε καὶ πάλι ὁ ἀρχαιοζωολόγος καθηγητὴς
Günter Nobis. Ὁ Διονύσιος Ἀνδρουτσάκης εἶχε τὴν ἐπιστασία τοῦ ἐργατο-
τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἐνῶ ὁ Γεώργιος Μπαλόπουλος ἀπασχολήθηκε μὲ τὶς
ἀγορές τῶν κτημάτων. Οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθανάσιος Νακάσης καὶ Παναγιώ-
της Μπίρταχας συνέχισαν τὶς ἀποτυπώσεις καὶ τὶς μελέτες ἀναστήλωσης τῶν
ἀνασκαμμένων μνημείων, ἐνῶ ὁ τοπογράφος μηχανικὸς Θεόδωρος Χατζηθεο-
δώρου τὴν τοπογράφηση καὶ τὴν κτηματογράφηση τοῦ εὐρύτερου ἀρχαιολογι-
κοῦ χώρου. Οἱ ἀρχιτέκτονες μηχανικοὶ Διονύσιος Μονοκροῦσος καὶ Μιχάλης
Ἀρβανιτάκης ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ μελέτη στερέωσης-ἀποκατάστασης τοῦ
Πύργου 17 παρὰ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη. Οἱ φωτογραφίες τῶν εὐρημάτων ὀφεί-
λονται στὸν φωτογράφο Βασίλη Σταματόπουλο, ἐνῶ τὸ μελάνωμα τῶν σχεδίων
στὸν Εὐάγγελο Ὀλύμπιο.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐρευνήθηκαν ἦταν: α) Ἱερὸ Ω-Ω, β) τὸ νότιο αἶθριο τοῦ
Ἀσκληπιείου, γ) τὸ Ἡρώ Δ στὰ ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου, δ) τὸ «Ἱεροθύσιον»,

ε) τὸ 'Ηρῶο-Μαυσωλεῖο στὰ νότια τοῦ Σταδίου, ζ') τὰ ταφικὰ κτίσματα παρὰ τὴν 'Αρκαδικὴ Πύλη καὶ ζ) ἡ Κρήνη 'Αρσινόη.

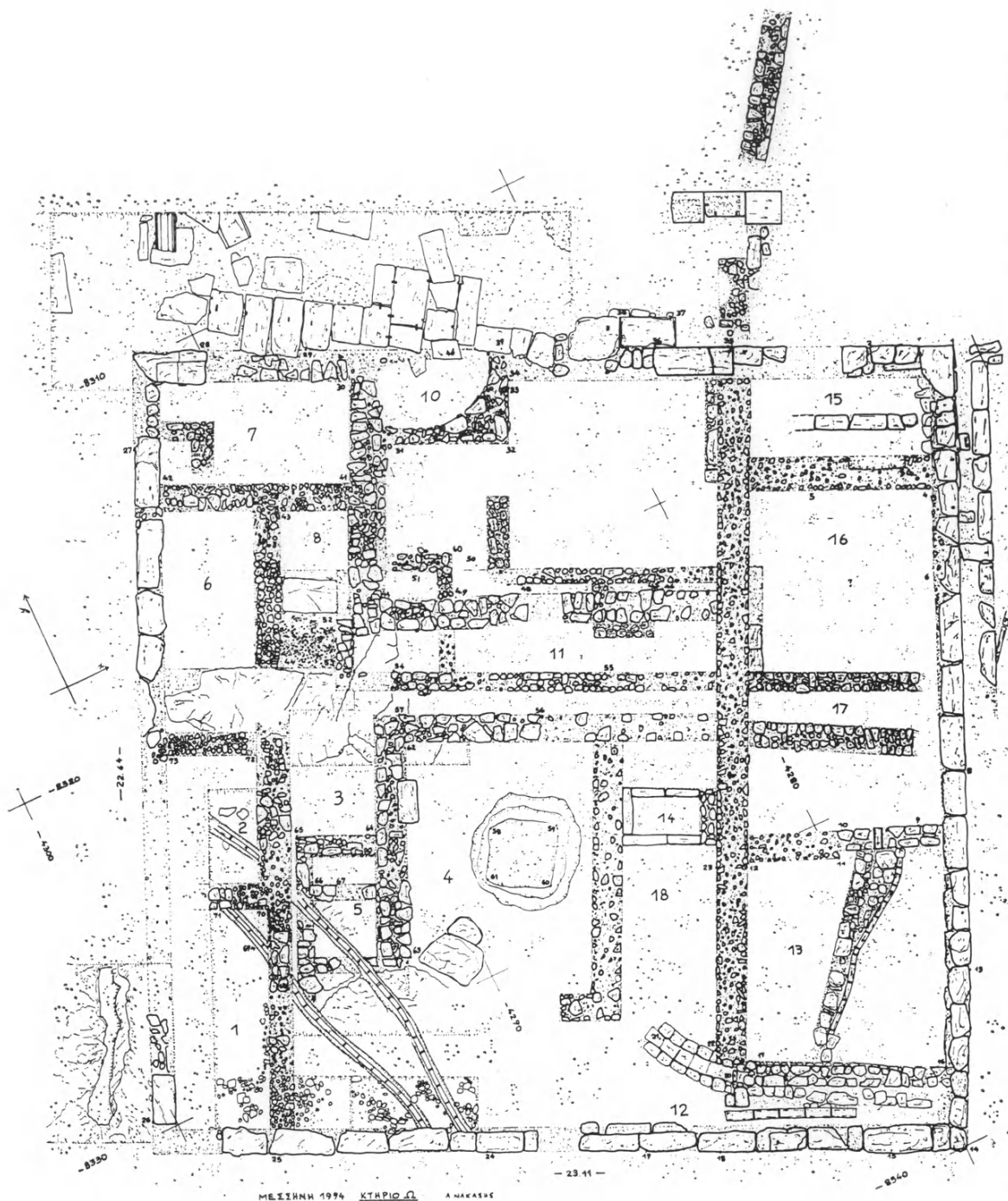
Ἱερὸ Ω-Ω (Δήμητρος)

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ τέμενος Ω-Ω, δυτικὰ τοῦ 'Ασκληπείου ἔφερε στὸ φῶς ἓνα σχεδὸν τετράγωνο οἰκοδόμημα, διαστ. 22.64×23.11 μ., μὲ εἴσοδο στὴ βόρεια πλευρά, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει σύμπλεγμα δεκαοκτῶ χώρων (εἰκ. 1, πίν. 25α-β). Ὁ χῶρος 4 ἦταν ὑπαίθριος, περιβαλλόμενος ἀπὸ τὶς στοᾶς 11, 3, 12 καὶ 18, ποὺ ἔφεραν ξύλινους πιθανότατα κίονες. Σειρὲς δωματίων κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος πλαισιώνουν τὸν ὑπαίθριο χῶρο 4, καθὼς καὶ τὸν εὐρὺ χῶρο 9 (εἰκ. 1).

'Αρχιτεκτονικὰ λείψανα πρωιμότερης φάσης ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος Ω-Ω. Ἀνήκουν σὲ προγενέστερο ἱερό, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὰ ἀναθήματα (πήλινα πλακίδια, εἰδῶλια, νομίσματα καὶ ἀγγεῖα), ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 7ο ἕως καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ὁπότε, λόγω καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά, ἐπιχώθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα Ω-Ω. Τὸ πρωιμότερο ἱερὸ περιλαμβάνει μακρόστενο νὰὸ ἄρ. 11, διαστάσεων 3.50×11.60 μ., ὀρθογώνιο βωμὸ ἄρ. 5, διαστ. 1×2 μ., καὶ κυκλικὴ ἐσωτερικὰ κατασκευὴ ἄρ. 10 (εἰκ. 1). Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν στοᾶν ἄρ. 3, 11, 18 καὶ τοῦ αἰθρίου ἄρ. 4, καθὼς καὶ μέσα στὴν εὐρύστομη κυκλοτερὴ τάφρο, βάθους 3 μέτρων, σκαμμένη στὸν βράχο στὸ κέντρο τοῦ αἰθρίου, βρέθηκαν ἀρκετὲς χιλιάδες πήλινα ἀναθηματικά πλακίδια καὶ εἰδῶλια, ὀλόκληρα ἢ σὲ θραύσματα, ἀναμιγμένα μὲ καμένα καὶ ἄκαφτα ὅστὰ ζῶων, ὅστρακα μεγάλων καὶ μικρογραφικῶν ἀγγείων (πίν. 26α), θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης λακωνικοῦ κυρίως τύπου, λίγα θραύσματα μεγάλων ἀνάγλυφων πινάκων ἀρχαϊκῶν χρόνων, λίγα μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ἀρκετὰ νομίσματα (5ου-1ου π.Χ. αἰ.)¹, πέτρες καὶ πλῖθρες. Ἰχνη φωτιᾶς, κάρβουνα καὶ στάχτες, ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονα στὸν πυθμένα τῆς τάφρου-ἀποθέτη². Ὅρισμένα πλακίδια καὶ

1. Τὸ παλαιότερο εἶναι ἀργυρὴ δραχμὴ Αἰγίνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὸ νεώτερο φαίνεται νὰ χρονολογεῖται στὸν 3ο π.Χ. αἰ.

2. Παρόμοιες τάφρους-ἀποθέτες βλ. T. HACKENS, *Études Etrusco-Italiques* 31, 1963, 71-99.

Εικ. 1. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω. (Σχ. Α. Νακάση.)

εἰδώλια, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς χειροποίητης Τριάδας³, βρέθηκαν στὴν ἀρχική τους θέση γύρω στὸν βωμὸ ἀρ. 5. Δύο ἀπὸ τὰ θαύσματα μεγάλων πινάκων ἀπὸ τὸν λάκκο ἀνήκουν σὲ καθισμένη πρὸς τὰ δεξιά ἀνδρική(;) μορφὴ (πίν. 26β), ἐνῶ ἓνα τρίτο εἰκονίζει δίφρο μὲ πόδια ζώου ἢ θρόνο λακωνικοῦ τύπου (πίν. 26γ). Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ πίνακες, ποὺ ξεχωρίζουν ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα ἀνάγλυφα πλακίδια ὅχι μόνο μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴν καλὴ ὀπτησὴ τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀριστη ποιότητα τοῦ ἰδιαίτερα ἐξεργῶ ἀναγλύφου τους, θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ πρώτου ναοῦ. Ἡ θέση τους σὲ σειρὰ ἐπιστέφουσα τὴν ἀνωδομὴ τῶν τοίχων κάτω ἀπὸ τὴ στέγη φαίνεται ἢ πλεον ἐνδεδειγμένη. Στὴν ἴδια θέση καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τοποθετημένες ἦταν πιθανότατα καὶ οἱ ἀνάγλυφες μετόπες ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀποθέτες ἱερῶν Ἑρώων τῆς Σπάρτης⁴ ἢ ἀκόμα καὶ οἱ γραπτὲς μετόπες τοῦ Θέρμου, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν γραπτῶν ἀρχαϊκῶν πινάκων ἀπὸ ταφικὰ κτίσματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Κεραμικοῦ. Τὸ ποικίλο (ἀναθήματα ἀνάμικτα μὲ προϊόντα καταστροφῆς κτίσματος), χρονικὰ εὐρὺ καὶ ἄτακτο περιεχόμενο τῆς τάφρου-ἀποθέτη, καθὼς καὶ τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δύο τουλάχιστον φάσεων, δείχνουν ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ «καθαρισμὸ» καὶ ἐπίχωση τοῦ πρώτου ἱεροῦ, ὕστερα ἀπὸ καταστροφὴ του, προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ χώρος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δεύτερου, νεώτερου οἰκοδομήματος Ω-Ω, τοῦ ἐνταγμένου στὸν πολεοδομικὸ ἰστὸ τῆς πόλεως τοῦ Ἑπαμεινώνδα.

Τὸ θεματολόγιο τῶν πῆλινων ἀνάγλυφων πλακιδίων ἐντάσσεται σὲ μία τοπικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση, ποὺ ἀντέχει στὸν χρόνον (ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ.) καὶ ταυτόχρονα ὑπόκειται σὲ τεχνοτροπικὲς ἀλλαγές, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ γνωστὸ, πρόσφατα δημοσιευμένο ἀνάλογο, πτωχότερο ὅμως ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀλεξάνδρας ἢ Κασσάνδρας στὶς Ἀμύκλες⁵. Κάθε θεματικὴ ἐνότητα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἀρκετὰ παραδείγματα καὶ περιλαμβάνει ἐνίοτε

3. *Εργον* 1992, 39, εἰκ. 47.

4. Γ. ΣΤΑΥΝΧΑΟΥΕΡ, Πήλινες ἀρχαϊκὲς μετόπες ἀπὸ τὴ Σπάρτη, *Atti del Convegno Internazionale* 3, *ASAtene* 60, N.S. 44, 2, 1982 (Ρώμη 1984), 329-341.

5. G. SALAPATA, *Lakonian Votive Plaques with particular Preference to the Sanctuary of Alexandra at Amyklai* (Διατριβὴ Πανεπιστημίου Πεννσυλβανίας 1992), University Microfilms International 300 N. Zeeb Rd (Ann Arbor 1993).

μεγάλη ποικιλία σειρῶν, τύπων καὶ ομάδων⁶. Ἀπαντοῦν οἱ ἐξῆς θεματικὲς κατηγορίες: α) 'Ιππέας⁷, β) πολεμιστῆς (πίν. 27α)⁸, γ) ξαπλωμένος ἄνδρας σὲ σκηνὴ συμποσίου, μόνος (πίν. 27β) ἢ μὲ τὴ συνοδεία καθισμένης γυναίκας (πίν. 27γ), δ) ξαπλωμένη γυναικεία μορφή (πίν. 27δ), ε) καθισμένος ἄνδρας μὲ ὄρθια γυναίκα (πίν. 28α-β), ς') καθισμένη γυναίκα μὲ ὄρθιο ἄνδρα (πίν. 28γ), ζ) τριάδες γυναικῶν (πίν. 28ε-ς')⁹, ἕνα μοναδικὸ παράδειγμα δύο καθιστῶν ντυμένων γυναικῶν μὲ μία ὄρθια γυμνὴ ἀνάμεσά τους (πίν. 28δ), καὶ η) διάφορα, ποὺ εἰκονίζουν γυναῖκες μὲ προσφορὲς (πίν. 29α) ἢ μὲ ζῶα δίπλα τους (πίν. 29γ). Τὰ εἰδώλια εἰκονίζουν εἴτε γυναῖκες, καθιστὲς ἢ ὄρθιες (πίν. 30α)¹⁰, εἴτε ἄνδρες ντυμένους, εἴτε παιδιὰ γυμνά (πίν. 30β, 30δ).

Τὸ πρῶτο ἱερό, στὸ ὁποῖο καὶ ἀνῆκαν τὰ παραπάνω ἀναθήματα, κατασκευάστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν ἱδρυση τῆς Μεσσηνίας τὸ 370/69 π.Χ. Ἦταν ἀφιερωμένο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν ἀναθημάτων, κοινῶν καὶ εὐρύτατα διαδεδομένων στὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία, στὴ λατρεία Ἡρώος καὶ Ἡρώισσας¹¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Λάκωνες, ἐπιδιώκοντας νὰ δημιουργήσουν μυθικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴ γῆ τῆς Μεσσηνίας ποὺ κατεῖχαν ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., υἱοθέτησαν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια τὴ λατρεία τοπικῶν Μεσσηνίων Ἡρώων, ὅπως τοῦ Ἀφαρέα, ἀδελφοῦ τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Τυνδάρεω, τῶν γιῶν τοῦ Ἴδα καὶ Λυγκαία, τῶν ἐξαδέλφων τους Διοσκούρων, καθὼς καὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου Φοίβης, Ἰλάειρας καὶ Ἀρ-

6. R. V. NICHOLLS, Type, Group and Series: A Reconsideration of some Coroplastic Fundamentals, *BSA* 47, 1952, 217-226.

7. *Εργον* 1992, 37, εἰκ. 43 α-β. Πρβ. D. B. THOMPSON, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Suppl. Monograph III (Princeton 1963) 57.

8. *Εργον* 1992, 38, εἰκ. 45.

9. Αὐτόθι 39, εἰκ. 46, 47.

10. Αὐτόθι 38, εἰκ. 44.

11. Εἰρ. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΥ, Πήλινα ἀναθηματικά ἀνάγλυφα πλακίδια ἀπὸ τῇ Βοῦδοκοιλίᾳ Μεσσηνίας, *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985* ('Αθήνα 1987-1988), 257-272, πίν. ΛΑ-ΛΕ'. Τὰ περισσότερα, ἂν ὅχι ὅλα τὰ πλακίδια ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἥρωος τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Θρασυμήδη στὴ Βοῦδοκοιλία Πύλου προέρχονται ἀπὸ τίς ἴδιες μὲ τὰ πλακίδια τῆς Μεσσηνίας μῆτρες.

σινόης, μητέρας τοῦ Ἀσκληπιοῦ κατὰ τόν «μεσσήνιον λόγον»¹². Φαίνεται πολὺ πιθανόν, ἕνας ἀπὸ τοὺς παραπάνω μυθικοὺς βασιλεῖς τῆς Μεσσηνίας καὶ ἡ σύζυγός του, ἰδιαίτερα ὁ Λεύκιππος, νὰ λατρευόταν ὡς Ἡρώς Οἰκιστής, Ἀρχηγέτης καὶ Πρόγονος στὸ ἱερὸ τῆς Μεσσήνης (βλ. πλακίδια πολεμιστῶν, κυνηγῶν, ἱππέων, συμποσιαστῶν κλπ.), μαζὶ μὲ τίς τρεῖς θυγατέρες του Φοίβη, Ἰλάειρα καὶ Ἀρσινόη (βλ. πλακίδια Τριάδων, ποὺ τίς εἰκονίζουν ὡς Νύμφες ἢ Χάριτες) καὶ τοὺς Διόσκουρους, ἰδιαίτερα τὸν ἀθάνατο κατὰ τὸν μῦθο, Πολυδεύκη¹³ (βλ. ὀρισμένα πλακίδια ἱππέων). Ἀλλωστε ὁ Λεύκιππος ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Τυνδάρεω κατὰ τὴ Μεσσηνιακὴ παράδοση, ποὺ διασώζει καὶ ὁ Παυσανίας¹⁴. Στὴ λακωνικὴ ἀποικία τοῦ Τάραντα ἡ λατρεῖα ἡρωικῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν, ὅπως τῶν Λαερτιδῶν, τῶν Τυνδαρίδων, τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τῶν Αἰακίδων ἦταν ἰδιαίτερα διαδεδομένη. Στὴ Σπάρτη οἱ ἱερεῖες τῆς Φοίβης καὶ τῆς Ἰλάειρας ὀνομάζονται Λευκιππίδες¹⁵.

Τὰ σωζόμενα γενικῶς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἱερῶν Ἡρώος στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶναι πενιχρά καὶ σπάνια. Ἀκόμη καὶ στὴ Λακωνικὴ, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποθετῶν μὲ ἀναθήματα σὲ ἥρωες εἶναι μεγάλος¹⁶, μόνο τὸ Μενελαῖον στὴ Θεράπνη ἔχει κατ' οὐσίαν δώσει σημαντικὰ κατάλοιπα. Τόσο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω, ὅσο καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ἀναθημάτων βρίσκουν τὰ παράλληλά τους στὴ Μεγάλῃ Ἑλλάδα¹⁷. Τὸ ἱερὸ χθόνιας γυναικείας θεότητας (Ἀφροδίτης) στὴ θέση Santa Venera τῆς Ποσειδωνίας (Paestum) παρουσιάζει, στὰ γενικὰ ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πολὺπλοκης κατὸψῆς του, ὁμοιότητες μὲ τὸ ἱερὸ Ω-Ω τῆς Μεσσήνης¹⁸.

Στὰ πρώιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια τὸ πρῶτο ἱερό, μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ, ἀνακατασκευάστηκε, σύμφωνα μὲ τὰ ὡς τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα, μεγάλυ-

12. ΠΑΥΣ. 3, 32, 1. 11, 11. 14, 7. 16, 1. SALAPATA, ὁ.π.

13. W. BURKERT, *Greek Religion* (ἀγγλικὴ μετάφραση J. Raffan) (Cambridge Massachussetts 1985) 212.

14. ΠΑΥΣ. 3, 16, 1.

15. BURKERT, ὁ.π. 213.

16. Βλ. Γ. ΣΤΑΤ'ΝΧΑΟΥΕΡ, *Archaeological Reports* 1979, 32.

17. Βλ. R. L. MILLER, *The Terracotta Votives from Medma: Cult and Coroplastic Craft in Magna Grecia* (Διατριβή), (Michigan 1983).

18. J. G. PEDLEY, *Paestum. Greeks and Romans in Southern Italy* (1990), 129-162, εἰκ. 85.

τερο καὶ πολύπλοκο σὲ μορφή (Ω-Ω)¹⁹, ὅπως τὸ γνώρισε ὁ περιηγητὴς Παυσανίας τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., ὁ ὁποῖος σημειώνει τὰ ἑξῆς : «καὶ Δῆμητρος ἱερὸν Μεσσηνίοις ἐστὶν ἄγιον καὶ Διοσκούρων ἀγάλματα φέροντες τὰς Λευκίππου· καὶ μοι καὶ ταῦτα ἐν τοῖς προτέροις ἐστὶν δεδηλωμένα, ὡς οἱ Μεσσήνιοι τοὺς Τυνδάρεω παῖδας ἀμφισβητοῦσιν αὐτοῖς καὶ οὐ Λακεδαιμονίοις προσήκειν»²⁰. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἄγιον δηλώνει ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα σεβάσμιο, χαρακτηρισμὸς ποὺ ἀναφέρεται κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ στὴν παλαιότητα τῆς λατρείας. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῆς ἱέρειας Ἀρισταγόρας στὴ Δῆμητρα καὶ τὴν Κόρη (IG V, 1 1444 A): Ἀρισταγόρα Νικαγόρῳ πῶλος / Δάματρι Κόραι ἀνέθεκε, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰ., εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες τῆς Μεσσηνίας. Ἡ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή ΠΑΕ 1959, 170-171, στ. 28 καὶ SEG 23, 1968, 207, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Δῆμητρος, χρονολογεῖται στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, χρονολογία ποὺ ἔρχεται σὲ συμφωνία μὲ τὴ γενικὴ ἀνακαίνιση καὶ ἀνακατασκευὴ τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω στὰ χρόνια αὐτά.

Τὰ εἰδώλια γυμνῶν παιδιῶν, ποὺ σχετίζονται μὲ μῦθους νέων, καθὼς ἐπίσης ὀρισμένα πλακίδια γυναικῶν ποὺ βαστάζουν παιδιὰ, ἔχουν τὴ θέση τους σὲ ἱερὸ Δῆμητρος Κουροτρόφου. Ὅρισμένα ἄλλωστε ἀπὸ τὰ γυναικεῖα εἰδώλια, ἰδιαίτερα τὰ καθιστά, μπορεῖ νὰ εἰκονίζουσι τὴν ἴδια τὴ θεά. Ἡ συλλατρεία τέλος Ὀλύμπιας θεότητας μὲ Ἡρώα ἢ Ἡρώες καὶ Ἡρώισσες εἶναι φαινόμενο ὄχι σπάνιο στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἡ ἀνάθεση πλακιδίων γενικῶς σὲ ἱερὰ δὲν σχετιζόταν ἐξ ἀρχῆς, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα δηλαδὴ ἤδη χρόνια, μὲ κάποια συγκεκριμένη θεότητα ἢ Ἡρώα, ὅπως ἔχουν παρατηρήσει ἐρευνητές. Ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ ἑξῆς ἐντούτοις τὰ πλακίδια ποὺ ἀνατίθενται σὲ ἱερὸ Ὀλύμπιας θεότητας ἀπευθύνονται κατὰ κύριο λόγο σὲ κάποιον Ἡρώα, ὁ τάφος τοῦ ὁποῖου βρισκόταν συχνὰ μέσα στὸ ἴδιο τέμενος²¹. Ἀναφέρουμε τὰ παραδείγματα τοῦ Ὑακίνθου, ἢ λατρεία τοῦ ὁποῖου στεγαζόταν στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος, καὶ τοῦ Ἱππολύτου στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης στὰ ΝΔ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης. Θραύσματα λακωνικοῦ στρωτῆρος (ἀρ. εὐρ. 4609) ἀπὸ τὸν χῶρο 17 σώζει

19. Πρβ. *Ἔργον* 1992, 39-40.

20. ΠΑΥΣ. 4, 31, 9.

21. H. ABRAMSON, *Greek Hero Shrines* (Διατριβὴ Πανεπιστημίου Καλλιφόρνιας) (Berkeley 1978) 82. SALAPATA, ὁ.π.

μέρος ὀρθογωνίου σφραγίσματος με τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (πίν. 29β): [Ἐπι] [ε[ρῶς] [Ἐνδ]μέρου, ἐπιβεβαιώνοντας με τὴ σειρά του τὴν ἱερότητα τοῦ κτίσματος. Τὸ ὄνομα *Εὐάμερος* μαρτυρεῖται ἐπιγραφικὰ στὴ Μεσσήνη.

Ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῆς λατρευόμενης στοῦ ἱερὸ Ω-Ω θεότητας παρουσιάζουν καὶ τὰ ὅσα τῶν ζώων ἀπὸ τὸν λάκκο-ἀποθέτη ἀρ. 4. Σύμφωνα με τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παρέδωσε ὁ ἀρχαιολόγος Günter Nobis, βρέθηκαν στὸν ἀποθέτη 113 ὅσα βοοειδῶν, 149 αἰγοπροβάτων, 103 χοίρων, 28 ἀγριοχοίρων, 14 ἵπποειδῶν, 5 πετεινῶν, 10 ἐλάφιων, 5 λαγῶν, 1 χελώνας, 1 ψαριῶν. Ὁ ἰδιαίτερα μεγάλος, σὲ σχέση με τὰ ὡς σήμερα δεδομένα ἄλλων χώρων τῆς Μεσσήνης, ἀριθμὸς χοίρων δηλώνει προφανῶς τὴ γνωστὴ σχέση τοῦ ζώου με τὴ Δήμητρα, ἐνῶ τὰ ἄγρια κυρίως ζῶα (ἐλάφια, λαγοί), καθὼς καὶ τὰ ἵπποειδῆ ἀπευθύνονται πιθανότατα στὸν συλλατρευόμενο ἢ τοὺς συλλατρευόμενους Ἡρώες καὶ Ἡρώισσες.

Μαρμάρινος ἀνδρικός κορμός

Μεταξὺ τῶν δωματίων ἀρ. 16 καὶ 17, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια, βρέθηκε πεσμένος ἀκέφαλος καὶ ἀκρωτηριασμένος ἀνδρικός κορμὸς με ἔντονα διαβρωμένη τὴν ἐπιδερμίδα ἀπὸ τὴν ἄροση καὶ ἀπὸ τὰ γεωργικὰ φάρμακα. Φαίνεται ὅτι εἶχε μάλλον μεταφερθεῖ στοῦ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ ἄλλοῦ προκειμένου νὰ τεμαχισθεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἢ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀσβέστη. Σημειωτέον ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἀρ. 14 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀσβεστόλακκος κατὰ τὴ χριστιανικὴ περίοδο. Εἰκονίζεται γυμνὸς νέος με ἀναριγμένη τὴ χλαμύδα στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τυλιγμένη στοῦ λυγισμένο ἀριστερό του χέρι, με τὸ ὁποῖο συγκρατεῖ ξίφος σὲ κωλεό, στραμμένο πρὸς τὰ πάνω (πίν. 31α-γ). Παρὰ τὴ φθορά, οἱ πλαστικὲς ἀρετὲς καὶ ἡ ποιότητα γενικῶς τῆς ἐργασίας εἶναι προφανεῖς καὶ προδίδουν τὸ χέρι ἱκανοῦ καλλιτέχνη τῆς ἐλληνιστικῆς, ὅπως πιστεύω, περιόδου καὶ ὅχι κάποιου ἀντιγραφῆα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Ὡς τύπος σχετίζεται με ἀγαλαμτικoὺς τύπους τοῦ Ἑρμῆ²² καὶ ἔλκει τὴν καταγωγή, σύμφωνα με τὴν ἐπικρατούσα ἄποψη, ἀπὸ τὸν ἀνδριάντα τοῦ Διομήδη, ἔργο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., ποὺ ἀποδίδεται στὸν γλύπτη Κρεσίλα. Χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀνδριάντες κυρίως ἡρώων, ἀφηρωισμένων ἡγεμόνων τῆς ἐλληνιστικῆς

22. LIMC, s.v. *Hermes*, ἀρ. 946α καὶ 946β.

περιόδου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου²³, καθὼς καὶ ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Ὁ ἀκέφαλος κορμὸς τῆς Μεσσήνης μπορεῖ ἐπομένως νὰ εἰκονίζει κάποιον Ἡρώα.

Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἰκονίζεται ἓνας ἀπὸ τοὺς Διόσκουρους τοῦ συμπλέγματος πού εἶδε ὁ Παυσανίας μπροστὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος πρέπει μάλλον νὰ ἀποκλεισθεῖ, γιατί ἡ περιγραφή του *Διοσκούρων ἀγάλματα φέροντες τὰς Λευκίππου* δηλώνει δράση καὶ κίνηση ἐντονη ἐκ μέρους τῶν ἀπαγωγέων γιῶν τοῦ Τυνδάρεω, χαρακτηριστικά πού ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν ἀκέφαλο κορμὸ μας. Ἡ στενὴ στυλιστικὴ συγγενεία του μὲ τὸν ἐπίσης ἀκέφαλο νεανικότερο κορμὸ ἀρ. 249, πού βρέθηκε ἀπὸ τὸν 'Α. Ὁρλάνδο στὴν ἐπίχωση τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ 'Ασκληπιείου²⁴, καθὼς ἐπίσης οἱ διαστάσεις, τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ ἡ στάση συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δύο ἔργων καὶ τῆς ἀπόδοσής τους στὸν ἴδιο καλλιτέχνη καὶ στὸ ἴδιο ἀγαλματικὸ σύμπλεγμα. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἰκονίζονται οἱ γιοὶ τοῦ 'Ασκληπιοῦ Μαχάων (νέος κορμὸς ἀρ. 4778) καὶ Ποδαλείριος (κορμὸς Ὁρλάνδου ἀρ. 249), μεσσήνιοι ἥρωες τοῦ ἔπους καὶ ἱατροί, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ. Τὸ σύμπλεγμά τους, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος, στὸ ὁποῖο τὴν πρώτη θέση κατεῖχε ὁ πατέρας τους 'Ασκληπιός, ἀντίκρισε ὁ Παυσανίας εἰσερχόμενος στὸ 'Ασκληπιεῖο ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ πρόπυλο Β²⁵.

Ἐνὰ ἀπὸ τὰ ἐξίσου σημαντικὰ εὐρήματα πού ἤλθαν στὸ φῶς ἐντὸς τῆς ὁδοῦ, στὰ Β τοῦ Ω-Ω, ἦταν συμπαγὲς ὀρθογώνιο ἀσβεστολιθικὸ βάθρο ἀγάλματος, πού φέρει ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή ἐλληνιστικῶν χρόνων στὴν κύρια ὀψη καὶ μία δεύτερη, τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., στὴν πίσω (ἀρ. εὗρ. 2770). Στὴν πρώτη ἐπιγραφή (πίν. 32π) ἀπαριθμοῦνται τριαντατέσσερις συνολικὰ νίκες στὴν πάλη καὶ τὸ παγκράτιο, πού κατήγαγε ἄγνωστος Μεσσήνιος ἀθλητής, ὡς παῖς, ἀγένειος καὶ ἀνὴρ, στοὺς ἐξῆς δεκαπέντε γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους πανελλήνιους ἀγῶνες ἀνά τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο: Λύκαια, Ἀλέαια, Πύθια τὰ ἐν Μεγάροις, Δήλια τὰ ἐν Τανάγρα, Ρωμαῖα τὰ ἐν Αἰγίῳ, Ἴσθμια, Ἡραῖα,

23. Βλ. π.χ. τὸν 'Αλέξανδρο τῆς Μαγνησίας.

24. *ΠΑΕ* 1959, 162, εἰκ. 137.

25. P. G. THEMELIS, *Damophon von Messene. Sein Werk im Lichte der neuen Ausgrabungen*, *AntK* 36, 1993, 27-31. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν δύο κορμῶν στὸν Δαμοφῶντα βλέπε ἀναλυτικότερα: P. THEMELIS, *Damophon of Messene. New Evidence*, στὸ K. SHEEDY (ἐκδ.) *Archaeology in the Peloponnese* (Oxford 1994) 1-38.

Νέμεα, Παναθήναια, Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Πλαταιαῖς, Ρωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι, Ὀλύμπια, Πύθια, Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Λαρίσῃ καὶ Ἀλῑεια. Ἐνα προγενέστερο ἐνεπίγραφο βάθρο τοῦ Μεσσήνιου παλαιστῆ Ἀντισθένους Πολυστράτου, ποὺ νίκησε στὰ Ὀλύμπια, βρέθηκε τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου²⁶.

Στὴ δεύτερη μεταγενέστερη ἐπιγραφὴ τῆς πίσω ὀψης τιμᾶται ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὴν Κρυσφοντίδα φυλὴ ὁ ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος Κρυσπιανὸς Κυρίνας, γιὸς τοῦ Ἀριστομένη²⁷.

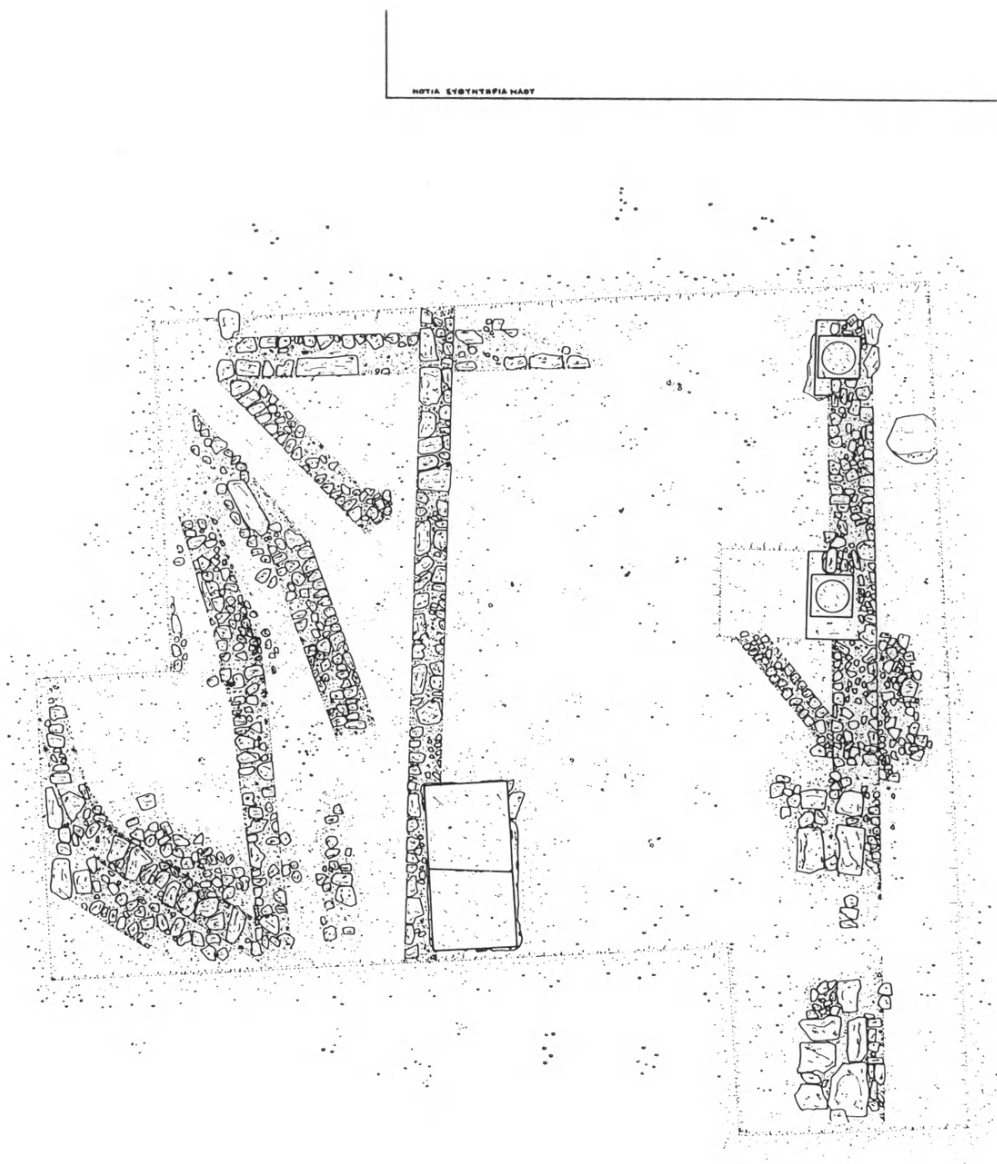
Ἀσκληπιεῖο

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου ἔφερε στὸ φῶς κτίσματα προγενέστερα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἑλληνιστικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου, τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν λόγω τῆς ἐντονῆς πρὸς Ν κλίσης τοῦ φυσικοῦ πετρώματος καὶ τῆς ἐπίκωσης τῶν παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ αἵθριου. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει ἰδιαίτερα τμῆμα στοᾶς ἀνοικτῆς πρὸς τὰ Α, πλ. 5.70 μ. καὶ σωζ. μήκ. 11 μ. (εἰκ. 2, πίν. 34α). Ὁ πίσω τοῖχος τῆς, χτισμένος μὲ ἀκανόνιστες, ἀλλὰ καλὰ ἀρμολογημένες πέτρες, διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.20 μ. περίπου. Ἡ κιονοστοιχία ἐδραζόταν πάνω σὲ ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἀσβεστολιθικὲς πλίνθους-βάσεις, τοποθετημένες σὲ σειρὰ ἀνὰ τρία μέτρα. Ἀκανόνιστο πρόχειρο τοιχίον μεταξὺ τῶν πλίνθων ἀνήκει σὲ δεύτερη φάση ἐπισκευῆς. Ἡ στέγη τῆς στοᾶς πρέπει νὰ ἦταν ξύλινη, ἐνῶ ἡ κεράμωση περιελάμβανε κυρίως λακωνικά (ἀγελαιῖα), ἀλλὰ καὶ κορινθιακὰ κεραμίδια. Ἐνα θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα (ἀρ. εὐρ. 2937) φέρει ὀρθογώνιον σφράγισμα μὲ ἀνάγλυφη τὴν ἐξῆς δίστιχην ἐπιγραφὴν (πίν. 32β): *ἱερ[ᾶ]/ἐπὶ Φιλ[ίππου]*, δηλαδὴ κέραμος *ἱερὴ ἐπὶ* (ἱερέως τοῦ Διὸς τοῦ Ἰθωμάτα, ἐπωνύμου τοῦ ἔτους) *Φιλίππου*, πατέρα πιθανῶς τοῦ γλύπτη Δαμοφώντος²⁸. Τὰ γράμματα τοῦ πρώτου στίχου εἶναι ἀραιὰ μὲ διπλὰ μεταξὺ τους διαστήματα. Ἐνα δεύτερο θραῦσμα ἀπὸ λακωνικὸ καὶ πάλι στρωτήρα (ἀρ. εὐρ.

26. *AA* 19, 1964, 157. *SEG* 2, 1968, 228.

27. Πρβ. *IG* V 1, 1469 καὶ *Inscriptionen von Olympia* 447, 448.

28. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 98-99, πίν. 77ε. P. THEMELIS, *AntK* 36, 1991, 35 καὶ σσμ. 41.

Εἰκ. 2. Κάτοψη πρώιμης στοᾶς στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου.

2949) φέρει σφράγισμα με τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή (πίν. 32γ): ἐπὶ ἱε[ρέως] / [Τ]ελ[έσαρχου;]²⁹.

Ἐνα τρίτο κυκλικὸ σφράγισμα (ἀρ. εὐρ. 2950) φέρει σὲ δύο στίχους τὴν ἐξῆς συντομογραφημένη ἐπιγραφή (πίν. 33β): ΔΑ(μόσιος / ΕΥ(-----). Καὶ τὰ τρία σφραγίσματα δείχνουν ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὸν δημόσιο καὶ ἱερὸ χαρακτήρα τοῦ οἰκοδομήματος.

Θραῦσμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος (πίν. 33γ) σώζει προτομή Ἡρακλέους με λεοντὴ ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τὴν πλάτη τοῦ Ἡρώα-θεοῦ, ἐνῶ τὰ πρόσθια ἄκρα τοῦ ζώου δένονται μπροστὰ στὸ γνωστὸ ἡράκλειον ἄμμα (ἀρ. εὐρ. 2962, 3ου π.Χ. αἰ.). Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἡρακλῆ στὸ ἀκροκέραμο ὑποδηλώνει πιθανότατα τὴν παρουσία κτίσματος (ναῖσκου;) ἀφιερωμένου στὴ λατρεία τοῦ Ἡρώα μέσα στὸ προγενέστερο τέμενος τῆς Μεσσήνης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Μέσα στὸ νεώτερο μνημειακὸ συγκρότημα τοῦ Ἀσκληπείου τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο ἀντικατέστησε τὸ τέμενος τοῦ 4ου-3ου π.Χ. αἰ., φαίνεται ὅτι στεγάσθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τίς κύριες θεότητες (τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴ Μεσσήνη) καὶ ἄλλες ποὺ προϋπῆρχαν στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπως ἡ Ἀρτεμις Ὀρθία, καθὼς καὶ ὁ Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος βρῆκε τὴ θέση του στὸν Οἶκο Ν τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ συγκροτήματος, δίπλα στὴ Θήβα καὶ τὸν θηβαῖο στρατηγὸ καὶ οἰκιστὴ τῆς Μεσσήνης Ἐπαμεινώνδα (Παυσ. 4, 31, 10).

Ἡ στοὰ τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστή, ἀποτελοῦσε προφανῶς τὸ πρὸς Δ ὄριο τοῦ ἱεροῦ τεμένους, προγενέστερου τοῦ Ἀσκληπείου. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ἀνατολικά τῆς στοᾶς ἀναμένεται νὰ ἀποκαλύψει λατρευτικὸ κτίσμα καὶ νὰ λύσει ἐνδεχομένως τὸ πρόβλημα τοῦ ταυτισμοῦ τῆς θεότητος ἢ τῶν θεοτήτων. Ἡ ὑπαρξὴ πάντως ἱεροῦ τῆς Μεσσήνης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μάλλον βέβαιη, ὅπως δείχνουν τὰ λιγοστὰ πρὸς τὸ παρὸν θραύσματα ἀναθηματικῶν πηλίνων πλακιδίων, καθὼς καὶ τὰ μικροσκοπικὰ σκυφίδια (πίν. 33α), συνήθεις προσφορὲς σὲ χθόνιες θεότητες καὶ ἥρωες.

Καμπύλος ἰσχυρὸς τοῖχος πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ἀνήκει σὲ κτίσμα ἄγνωστης χρήσης τῆς δεύτερης ἀμελοῦς φάσης, τὰ ὁποῖα ἔχουν καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τίς βαθιὲς θεμελιώσεις τῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπείου.

29. Πρβ. ΠΑΕ 1989, 98, πίν. 77δ.

Ἡρώο Δ

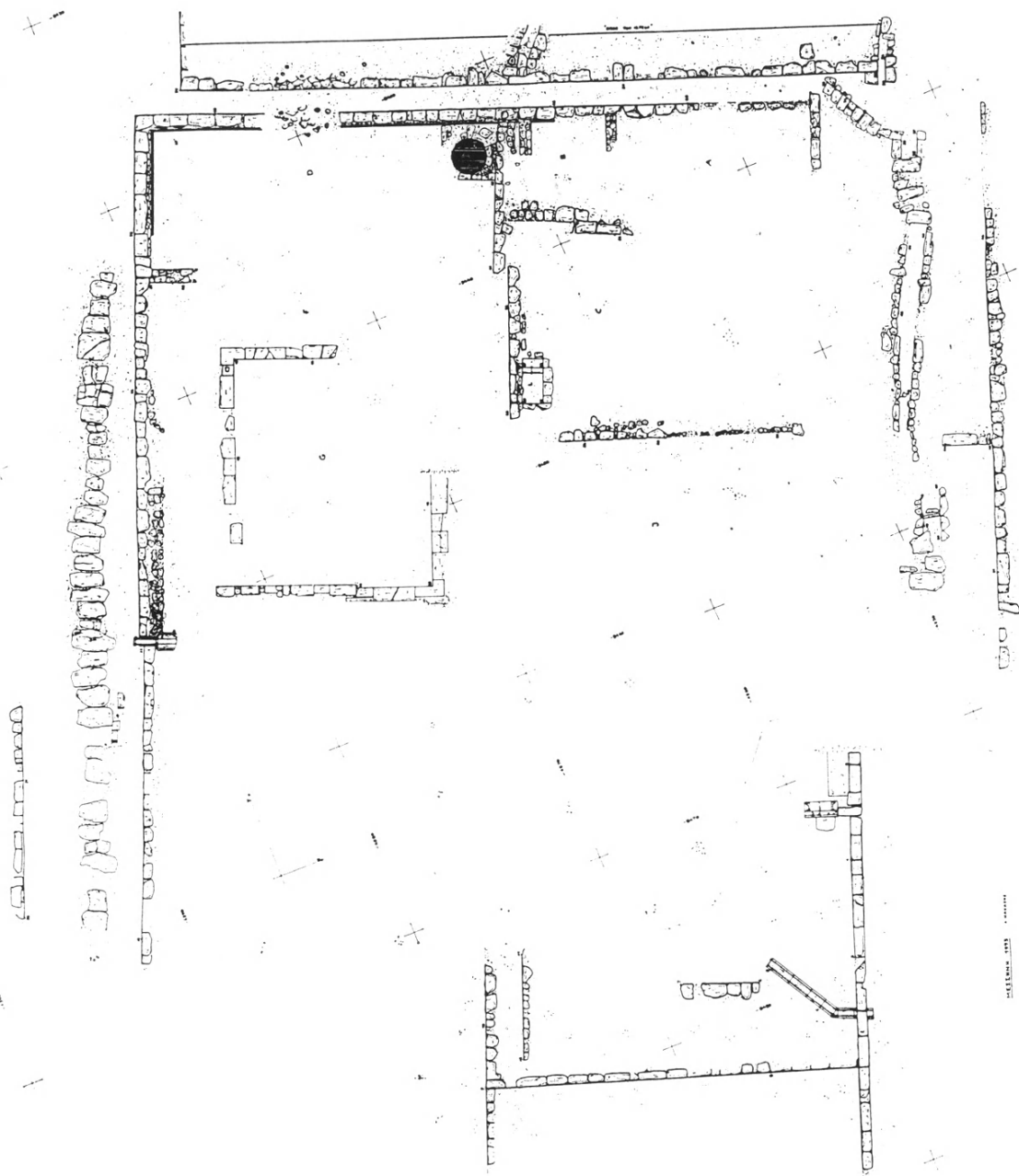
Ἀπὸ τὸ ταφικὸ ἥρώο Δ μὲ τὸν διπλὸ τάφο (πίν. 34β), ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Γ. Οἰκονόμου³⁰ στὰ νότια τοῦ Ἀσκληπιείου, προέρχεται ὁ ἐνεπίγραφος δωρικὸς κίονας, ποὺ φέρει τὰ ψηφίσματα ἐπτὰ πόλεων πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη Δαμοφῶντος³¹. Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ ἥρώου αὐτοῦ μὲ τὸ Ἡρώο τοῦ ἴδιου τοῦ μεσσήνιου καλλιτέχνη φαίνεται πολὺ πιθανή, ἂν ὅχι ἐπιβεβλημένη. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸν χῶρο ἀνατολικὰ τοῦ Ἡρώου ἔδειξε ὅτι αὐτὸς δὲν ἐντάσσεται στὸν περίβολο τοῦ μνημείου καὶ ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεϊκὰ καὶ νομίσματα, ἕναν ἀκόμη κατάλογο κιστιοκόσμων καὶ προστατῶν τῆς Ἀθηναίας Κυπαρισσίας.

Ἱεροθύσιον (;

Ὁ Πausanίας, προχωρώντας νότια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πρὸς τὸ Γυμνάσιο, ἀναφέρει πρῶτα τὸ Ἱεροθύσιον μὲ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ «ἀρχαίους τρίποδες», τοὺς ὁποίους ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει «ἀπύρους» (Πaus. 5, 32, 1). Νότια ἀπὸ τὸ Βαλανεῖο τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὶς ἐπιφανειακὰς διαμορφώσεις ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται μεγάλο οἰκοδομικὸ συγκρότημα (εἰκ. 3), πλάτους 50 μ. περίπου καὶ σωζόμενου μήκους 60 μ. περίπου, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς τὸ «Ἱεροθύσιον», μολονότι λείπουν πρὸς τὸ παρὸν τὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Ὁ βόρειος τοῖχος του βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Βαλανεῖο, ἐνῶ ἀνατολικά καὶ δυτικὰ περιβάλλεται ἀπὸ δρόμους. Ἡ ἀκριβὴς μορφή του δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστή, ἀποτελεῖται πάντως ἀπὸ πολλὰς (περισσότερες τῶν τεσσάρων) αὐτοτελεῖς ἀρχιτεκτονικὰς μονάδες σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα εὐρισκόμενες, κάθε μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιλαμβάνει χώρους ἄγνωστης χρήσης (εἰκ. 3). Ἡ ΒΔ μονάδα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἐνὸς ὑπαίθριου ὀρθογώνιου χώρου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ στοὰ (πίν. 35α).

30. ΠΑΕ 1925, 64.

31. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδίαν, στὸ W. D. COULSON-O. PALAGIA (ἐκδ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14 1992*, Oxbow Monograph 30 (Λονδίνο 1993) 99-109.

Εικ. 3. Κάτοψη τοῦ Ἱεροθυσίου. (Σχ. Α. Νακάση).

Μεταξὺ τῶν πιδ σημαντικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ αἰθρίου συγκαταλέγονται: α) Μαρμάρينو ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης, ὕψ. 0.52 μ. (ἀρ. εὐρ. 2572), ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων (πίν. 36γ). β) Θραῦσμα μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος ποὺ σώζει μέρος τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ λαιμοῦ καὶ μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου ποὺ κάλυπτε τὸ κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 4690), ἔργο ποιότητος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 36α). Ἀνήκει πιθανότατα σὲ Μούσα τοῦ συμπλέγματος Ἀπόλλωνος καὶ Μουσῶν, ἔργου τοῦ Δαμοφῶντος καὶ γ) ἀσβεστολιθικὴ ἐνεπίγραφη στήλη (ἀρ. εὐρ. 2769), ποὺ σώζει δύο ἐλλιπεῖς στίχους μὲ μουσικοὺς φθόγγους (πίν. 36β).

Ἡρώο - Μουσωλεῖο

Συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων καὶ διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μουσωλείου στὰ νότια τοῦ Σταδίου καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ποδίου, χτισμένου μὲ ἀσβεστολιθικοὺς καὶ πώρινους δόμους ἐναλλάξ (πίν. 35β). Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ἀποτύπωση τῶν χιλίων τετρακοσίων περίπου ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Frederic Cooper καὶ τοὺς συνεργάτες του μὲ στόχο τὴ στερέωση καὶ τὴν ἀναστήλωσή του. Σώζεται τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν πλήρη καὶ βέβαιη ἀναπαράστασή του ὡς δικίονος ἐν παραστάσι δωρικοῦ ναοῦ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ Ἡρώου στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου ἐπιβεβαιώθηκε χάρις στὶς χρησιμοποιημένες ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ στὸ πόδιό του ἐπιτύμβιες στήλες τοῦ 3ου, 2ου καὶ 1ου π.Χ. αἰ. Οἱ νεώτερες στήλες τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἀποτελοῦν τὸ χρονολογικὸ ὄριο μετὰ τὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε τὸ μνημεῖο.

Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ γύρω στὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐπιτύμβιες στήλες, ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θραύσματα γλυπτῶν καὶ κεραμίδια στέγης λίθινα καὶ πήλινα. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πίσω πλευρὰ τοῦ ποδίου ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνια κατασκευὴ ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν βάθους (βόθρος ἢ δεξαμενὴ;) μὲ ἔντονα κατάλοιπα φωτιᾶς στὸ ἐσωτερικὸ καὶ γύρω ἀπ' αὐτήν. Τὰ τοιχώματά της φέρουν λίθινη ἐπένδυση ἀπὸ λιθόπλινθους σὲ δευτέρη χρῆση (πίν. 37α). Ἀναθήματα ἢ ἐπιγραφές, ποὺ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἄποψή μας ὅτι τὸ Ἡρώο-

Μαυσωλεῖο τοῦ Σταδίου ταυτίζεται μετὰ τὸ Ἡρῶο τῆς οἰκογένειας τῶν (Σ)αιθιδῶν³² ἢ νὰ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἄποψης, τὴν ὁποία ὑποστηρίζει ὁ καθηγητὴς Cooper, ὅτι ἦταν ἀφιερωμένο στὴ λατρεία τοῦ μεσσήνιου Ἡρώα Ἀριστομένη, δὲν βρέθηκαν. Σὲ ἀπόσταση 150 μ. περίπου ΝΔ τοῦ Ἡρώου, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἄροση ἀγροῦ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μετὰ χωριστὰ δουλεμένο ἐπικράνο σὲ μορφὴ ὀριζόντιας στέγης, προσαρμοσμένο μετὰ σιδερένιους συνδέσμους καὶ μολυβδοχόηση. Ὑψ. 1.55 μ., πλ. 0.76 μ., πᾶχ. 0.34 μ. (ἀρ. εὐρ. 2603). Φέρει τὴν ἐπιγραφή: *Ὡφελίμα vacat χαῖρε / Ἀρμίον vacat χαῖρε*.

Ταφικὰ μνημεῖα

Οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίαι (ἀγορὰ κτημάτων, διαμόρφωση χώρου κλπ.) γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Πύργου 17, τοῦ πρώτου ΒΑ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, ποὺ ἐκτελοῦνται μετὰ ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰδρύματος Ἰ. καὶ Ἐ. Κωστοπούλου τῆς Τραπεζῆς Πίστewος, κατέστησαν ἀναγκαῖα τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ταφικῶν μνημείων μετὰξὺ Πύργου καὶ Πύλης, γνωστῶν ἀπὸ ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις. Ὁ Πύργος 17, τὸ ὕψος τοῦ ὁποίου φθάνει τὰ 12 μέτρα, εἶναι κτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου μετὰ ἀσβεστολιθικὰς λιθοπλίνθους μέχρι τὴν ἀετωματικὴ του στέγη. Εἶναι ὁ μεγαλύτερος καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν ὀχυρώσεων τῆς ἀρχαίας πόλεως, ποὺ διατηρεῖται ἀκέραιος. Οἱ φθορὰς ἐντούτοις τοῦ χρόνου καὶ οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες σεισμικὰς δονήσεις καὶ ἐλαφρὰς καθιζήσεις τοῦ ἐδάφους προκάλεσαν ἀποκλίσεις καὶ χάσματα στοὺς ἀρμούς, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ κινδυνεύει νὰ καταρρεύσει. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ Πύργου ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Σ. Μαμαλοῦκο καὶ Δ. Μαριανθέως, ἐνῶ τὴ στατικὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπίβλεψη ἐκτέλεσης τοῦ ἔργου ἀνέλαβαν οἱ ἀρχιτέκτονες μηχανικοὶ Μ. Ἀρβανιτάκης καὶ Δ. Μονοκροῦσος.

Δύο καλὰ διατηρημένα, μεγάλου μεγέθους καὶ σπάνιας γιὰ τὸν ἑλλαδικὸν χώρον μορφῆς ταφικὰ μνημεῖα ἤλθαν στὸ φῶς (εἰκ. 37α, πίν. 37β) στὰ ἀνατολικὰ τῆς ὁδοῦ, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη πρὸς τὴ γνωστὴ ἀρχαία γέφυρα

32. Πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Τὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης, στί: W. COULSON καὶ H. KYRIELES, *Πρακτικὰ Συμποσίου Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων 5-9 Σεπτεμβρίου 1988* (Ἀθῆνα 1992), 87-91.

τῆς Μαυροζούμενας ἢ τοῦ ποταμοῦ τῆς Βαλύρας. Τὸ ἕνα (ἄρ. VII, 17), μὲ πλάτος πρόσοψης 14. 54 μ. καὶ ἄγνωστο ἀκόμη βάθος (τὸ μέγιστο ἀνεσκαμμένο βάθος εἶναι 12 μ.), περιλαμβάνει δύο ταφικούς θαλάμους, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.60×5.30 μ. Φέρει κατὰ μῆκος τῆς πρόσοψός του δωρικὴ στοά, βάθους 3.52 μ., ἣ ὁποία ἐδράζεται πάνω σὲ ὑπερυψωμένο κλιμακωτὸ πόδιο μὲ ἕξι ἀναβαθμούς, πλάτους 0.287 μ. Εἰκάζεται ὅτι οἱ ἀναβαθμοὶ εἶναι περισσότεροι, δὲν ἔχουν ὥστόσο ἀκόμη ἀποκαλυφθεῖ πλήρως λόγω τῆς παρουσίας τῆς σύγχρονης ὁδοῦ. Σώζεται τὸ δεξιὸ μόνον τμήμα τοῦ στυλοβάτη πρὸς ὃν φέρει τέσσερις σφονδύλους δωρικῶν κιόνων μὲ 20 ραβδώσεις, διαμ. 0.45 μ. καὶ βάθους 0.011 μ. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ἐνῶ ἡ ὀροφὴ εἶχε τὴ μορφή θόλου ἢ καμάρας. Οἱ θάλαμοι, πανομοιότυποι σχεδὸν σὲ κάτοψη καὶ διμερεῖς (τὸ πίσω δωμάτιό τους δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ), φέρουν ἀνοιγμα-εἴσοδο στὸ μέσο τῆς δυτικῆς, πρὸς τὴ στοά, πλευρᾶς τους (τὸ ἀνοιγμα τοῦ δεξιοῦ θαλάμου ἔκκεντρο) καὶ πλακόστρωτα δάπεδα (πίν. 38α). Τὸ δάπεδο τοῦ ἀριστεροῦ θαλάμου ἔχει σχεδὸν πλήρως καταστραφεῖ. Ὁρθογώνια ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη κτιστὴ κατασκευή, διαστ. 3×1.50 μ. περίπου, στὸ πίσω μέρος τοῦ θαλάμου, σχετίζεται πιθανῶς μὲ νεκρικές τελετουργίες: ἐναπόθεση κλίνης μὲ νεκρὸ πρὶν ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμό(;). Ὡς πλάκες δαπέδου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ τρεῖς ἐπιτύμβιες στήλεις ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ μία (ἄρ. εὐρ. 2927), ὕψ. 1.42 μ. καὶ πλ. 1.10 μ., μὲ κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφὴ φέρει τὴν ἐξῆς μετὰ δυσκολίας διακρινόμενη λόγω ἀπόξεσης (rasura), ἐπιγραφή: Διόδωρε vac. χαῖρε.

Ἡ δεύτερη στήλη (ἄρ. εὐρ. 2928), ὕψ. 1.37 μ., πλ. 1.105 μ., ὁμοίως μὲ κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφὴ φέρει τὴ δίστιχην ἐπιγραφή: Πολέμων / χαῖρε.

Στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τῆς ἴδιας στήλης διακρίνονται ἔχνη ἀποξεσμένης τετράστιχης ἐπιγραφῆς, πιθανῶς ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος, μὲ μικρότερα γράμματα:

ΕΘΕ[-----]
[-----]
3 [-----]
[-----]ΕΘΕΚΑΝ

Δύο ὀρθογώνιες κόγχες, διαστ. 2.40 μ. \times 0.70 μ., ἀνὰ μία σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ θαλάμου ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, δέχονταν μαρμάρινες σαρκοφάγους μὲ

ἀνάγλυφες παραστάσεις. Τμήματα τῆς μιᾶς μόνο σαρκοφάγου (ἀρ. εὐρ. 4460) βρέθηκαν στὸν βόρειο θάλαμο. Στὴν ὀπίσθια μακρὰ πλευρά, σὲ βαθὺ ἀνάγλυφο εἰκονίζεται αἰτὸς καὶ ἀνθοπλόκαμοι μὲ φροῦτα δεξιά καὶ ἀριστερά του, οἱ ὅποιοι περιβάλλουν κεφάλια λιονταριῶν καὶ ἀναρτῶνται ἀπὸ βουκράνια (πίν. 40α). Στὴ μία στενὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας σαρκοφάγου εἰκονίζεται σφίγγα (πίν. 40β), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στενὴ πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴν κύρια ὄψη σώζονται μόνο θραύσματα ποὺ εἰκονίζουν δύο γυναικεῖες μορφές σὲ δεξίωση (πίν. 41β-γ). Ἔργο ἀττικοῦ ἐργαστηρίου Ἀδριάνειας ἐποχῆς. Μεταγενέστερη παραγωγή τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου ἢ παραλλαγή τοπικοῦ ἐργαστηρίου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἡ ἀκέραια μαρμάρινη σαρκοφάγος μὲ παρεμφερὴ διακόσμηση, ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη, τοποθετημένη, ὅπως διαπιστώθηκε ἀνασκαφικά, σὲ κόγχη ταφικοῦ θαλάμου (πίν. 41α).

Θησαυρὸς χιλίων τετρακοσίων χάλκινων νομισμάτων τοῦ 5ου-6ου μ.Χ. αἰ., ἀποτεθειμένων μέσα σὲ πῆλινο ἀγγεῖο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς τοῦ μνημείου ἀρ. VII 17 (πίν. 38β), καθὼς καὶ θραύσματα πρωτοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μαρτυροῦν τὴν χρῆση τοῦ μνημείου ὡς τὴν περίοδο αὐτή. Μία ἀπὸ τίς ἐπιγραφές αὐτὲς πάνω σὲ σπασμένη μαρμάρινη πλάκα (ἀρ. εὐρ. 2935) ἔχει ὡς ἐξῆς:

[-----]ων
 πά[ντα] δὲ ζή-
 σας ἔ[τη...]H, τὰ ὁ
 θεὸς ἤθελε.

Μέσα στὴ στοὰ τοῦ μνημείου βρέθηκε ἐπίσης ὀρθογώνιο μαρμάρινο βάθρο μὲ ἐγκοπή, καθὼς καὶ συνανῆκον κάτω τμήμα μαρμάρινης ἐρμαϊκῆς στήλης (πίν. 39α). Ἀπὸ ἐδῶ προφανῶς μεταφέρθηκε στὴν Κορώνη ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια ἐρμαϊκὴ στήλη (ἀρ. εὐρ. 410 Μουσείου Καλαμάτας), ποὺ φέρει εἰκονιστικὸ κεφάλι τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ³³.

Τὸ δεύτερο παρακείμενο μνημεῖο (ἀρ. VII, 18), μὲ πλ. πρόσοψης 9 μ. καὶ ἀποκαλυφθὲν βάθος 7 μ., ἐδράζεται σὲ ὑπερυψωμένο πόδιο σχήματος Π μὲ

33. JHS 25, 1905, 53-54, IG V 1, 1399. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, AA 21, 1966. Χρον. 163, πίν. 154β.

κυματοφόρο στέψη (εἰκ. 4, πίν. 39β), ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου φαίνεται νὰ ἀνάγεται στὰ ὕστερα ἐλληνιστικὰ χρόνια (1ος π.Χ. αἰ.). Φέρει προθάλαμο, διαστ. 5.30×2.70 μ., ἀνοικτὸ πρὸς τὴν ὁδὸ, σὲ μορφὴ προστώου μὲ πεσσούς, ποὺ ὁδηγεῖ μέσω εἰσόδου μὲ λίθινες παραστάδες στὸν κυρίως θάλαμο. Κυλινδρικός βωμός, ὕψ. 0.757 μ. (ἀρ. εὐρ. 2885) ποὺ βρέθηκε στὸν προθάλαμο, φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.:

[Θεῶ]ν Μεγάλων,
[..]νειων ἐπιφανῶν,
3 συνβώμων Πατρῶων
καὶ Σεβαστοῦ Καίσαρος

Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ λαμπρὰ ταφικὰ μνημεῖα, κτισμένα μπροστὰ στὴ σημαντικότερη καὶ ἐπιφανέστερη Πύλῃ τῆς πόλεως, προορίζονταν νὰ δεχθοῦν ἐπιφανῆ μέλη τῆς Μεσσηνιακῆς κοινωνίας, ἄξια νὰ ἐνταφιαστοῦν σὲ μαρμάρινες, πλούσια διακοσμημένες ἀττικὲς σαρκοφάγους καὶ νὰ τύχουν ἡρωικῶν μετὰ θάνατον τιμῶν.

Λοιπὲς ἐργασίες

Καθαρισμὸς στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸν ναῖσκο (XIX 10), ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν πλαγιὰ τῆς Ἰθώμης τὸ 1989 μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξη ποιμένος καὶ ἀπλὴ ἀποψίλωση³⁴, ἔφερε στὸ φῶς θραῦσμα πῆλινου πλακιδίου ποὺ σώζει κεφάλι ἀλόγου. Πρόκειται ἀνάθημα ποὺ ὑποδηλώνει πιθανὴ παρουσίαν ἡρωικῆς καὶ ἐδῶ λατρείας ἢ συλλατρείας Ὀλύμπιας θεότητας (Ἀρτέμιδος Λαφρίας;) μὲ Ἡρώα. Ἡ ἐπιγραφὴ ΘΗΡΥΛΟΣΕΝΙΚΑΙΘΙΔΑΣ θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωστῇ, σύμφωνα μὲ μεταγραφὴ τῆς Β. Μπαρδάνη, ὡς ἐξῆς: Θηρύλος. Ἐνίκ' Αἰθίδας.

Τὸ ἐνίκ(α) μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ κυριολεκτικὰ ἢ μεταφορικὰ μὲ ἐρωτικὸ περιεχόμενο. Τὸ ὄνομα Θηρύλος βλ. IG II, 954. Τὸ ὄνομα τοῦ Αἰθίδα μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Παυσανία (4, 32, 2) σὲ σχέση μὲ τὸ Ἡρῶο του, ποὺ φαίνεται ὅτι εἶδε ὁ περιηγητὴς στὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου καὶ ποὺ ταυτίζεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, μὲ τὸ Ἡρῶο-Μαυσωλεῖο στὰ νότια τοῦ Σταδίου (βλ. παραπάνω). Οἱ περισσότεροι ἐκδότες τοῦ Παυσανία, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παπα-

34. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, 107-110.

χατζῆ, διορθώνουν τὸ ὄνομα σὲ (Σ)αιθίδας μὲ βάση τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Μήπως ἔχουμε τελικῶς νὰ κάνουμε μὲ δύο διαφορετικὰ πρόσωπα (;), τὸν Σαιθίδα τῶν ἐπιγραφῶν³⁵ (μὲ τοὺς ὁμώνυμους ἀπογόνους του) καὶ τὸν Αἰθίδα τοῦ Παυσανία (μὲ τοὺς ἐπίσης ὁμώνυμους ἀπογόνους του), ἀρχηγὸ τῶν Μεσσηνίων, ὁ ὁποῖος διακρίθηκε στὴ μάχη κατὰ τοῦ Δημητρίου τοῦ Φάριος καὶ δεχόταν τιμὲς ἥρωος, τόσο στὸ οἰκογενειακὸ του Μαυσωλεῖο στὰ νότια τοῦ Σταδίου, ὅσο καὶ στὸν ναῖσκο στὴν πλαγιά τῆς Ἰθώμης, κοντὰ στὸν χῶρο τῆς ἀκρόπολης, ὅπου καὶ διακρίθηκε μαχόμενος; Σὲ μία τέτοια περίπτωση ἡ διόρθωση τῶν χειρογράφων τοῦ Παυσανία δὲν εἶναι ἀναγκαία.

Ὁ συνάδελφος Χ. Κριτζᾶς εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ θέσει ὑπόψη μου τὴν ἐξῆς πιθανὴ μεταγραφὴ τῆς ἐπιγραφῆς: *Θηρύλος ἐνικ' Αἰθίδαι*, ὅπου τὸ *ἐνικ(ε)* ἢ *ἦνικ(ε)* ἔχει τὴ σημασία τοῦ ἀνέθηκε, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Κοσμὰ Κυνουρίας (*SEG* XI, 890 καὶ *Bull. Epigr.* 1950, 113). Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ τοῦ Κριτζᾶ, ποὺ θὰ ἔλυνε καὶ τὸ πρόβλημα ταυτισμοῦ τοῦ ναῖσκου, θὰ μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ, ἂν δὲν ἦταν βέβαιη ἡ παρουσία τελικοῦ μηναιοειδοῦς Σ καὶ ὄχι Ι στὸ ὄνομα τοῦ Αἰθίδα. Προγραμματίζεται ἀνασκαφὴ, ἡ ὁποία ἀναμένεται νὰ λύσει τὸ πρόβλημα ταυτισμοῦ τῆς θεότητος ποὺ λατρευόταν στὸν ναῖσκο τῆς Ἰθώμης, καθὼς καὶ τὸ ἐνδεχόμενο συλλατρείας τῆς μὲ ἥρωα ἢ ἀφηρωισμένο ἐπιφανὴ νεκρό, ὅπως ὁ Αἰθίδας.

Γλυπτὰ

Τὰ παρακάτω γλυπτὰ βρέθηκαν μεταξὺ ἄλλων λιγότερο σημαντικῶν, καθὼς ἐπίσης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ ἐπιγραφῶν, κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν διαμόρφωσης καὶ διάλυσης σύγχρονων μανδρότοιχων, διαχωριστικῶν τῶν ἀγρῶν ποὺ ἀγοράστηκαν φέτος:

1. Κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος (ἀρ. εὐρ. 2946) μὲ ἔντονα διαβρωμένη τὴν ἐπιφάνεια λόγω μακρόχρονης ἐκθεσης στὸ ὑπαιθρο. Πρόσωπο στρογγυλὸ μὲ χαρακτηριστικὰ ἰδεαλιστικά, μαλλιά δεμένα πίσω. Ἔργο ποιότητος ὕστερων κλασικῶν χρόνων. Εἰκονίζεται πιθανότατα ἡ Ἀφροδίτη (πίν. 42α). Βρέθηκε σὲ λιθωσαρὸ στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀγορᾶς, ὅπου καὶ βρισκόταν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας (4, 31, 6).

35. *IG* VI, 1451, 1455 καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1988, 64.

2. Ἄνω τμήμα χωριστὰ δουλεμένης δεξιᾶς κνήμης κολοσσιαίου γυναικείου ἀγάλματος ἐλληνιστικῶν χρόνων (ἀρ. εὐρ. 2635). Σώζεται τὸ γόνατο ὕψ. 0.23 μ., μεῖον ἀριστα διατηρημένη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου καὶ μετ' ἀπεργγὴ τὴν πᾶν πλευρά (πίν. 43α). Βρέθηκε ἐντοιχισμένο σὲ παλαιοχριστιανικὸ τοῖχο ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου. Πρέπει νὰ ἦταν ἔνθετο, μετ' ἀπεργγὴ τὴν ἀπεργγὴ πλευρά, καλυπτόμενη ἀπὸ κοντὸ χιτῶνα. Μέγεθος, ποιότητα ἐργασίας, τεχνικὰ χαρακτηριστικά, εἶδος μαρμάρου, καθιστοῦν σχεδὸν βέβαιη τὴν ἀπόδοσή του στὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τῆς Ἀρτεμίδος Φωσφόρου καὶ Ὁρθίας τοῦ Δαμοφῶντος, ποὺ ἦταν ἀνιδρυμένο στὸν Οἶκο Κ (Ἀρτεμίσιο) τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου³⁶.

3. Θραύσματα μαρμάρινου γλυπτοῦ (ἀρ. εὐρ. 2933). Σώζει τὸ ἄνω μέρος λαιμοῦ οἰνοχόης μετ' μέρος τῆς λαβῆς ποὺ ἀπολήγει σὲ κεφάλι ζώου, καθὼς καὶ συμφυὴ δάκτυλα δεξιοῦ χεριοῦ γυναικείας μορφῆς ποὺ κρατεῖ τὴν οἰνοχόη (πίν. 43β). Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου.

4. Κεφάλι μαρμάρινου ἀγάλματος γυναικείας (ἀρ. εὐρ. 2803). Λεῖπει τὸ πρόσωπο, ἐνῶ τὸ σωζόμενο τμήμα εἶναι ἔντονα διαβρωμένο. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα στὸν χώρο τοῦ Ἱεροθυσίου. Μαλλίαι κοντά. Ὅπῃ τὸ ρόμου στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου (πίν. 42β).

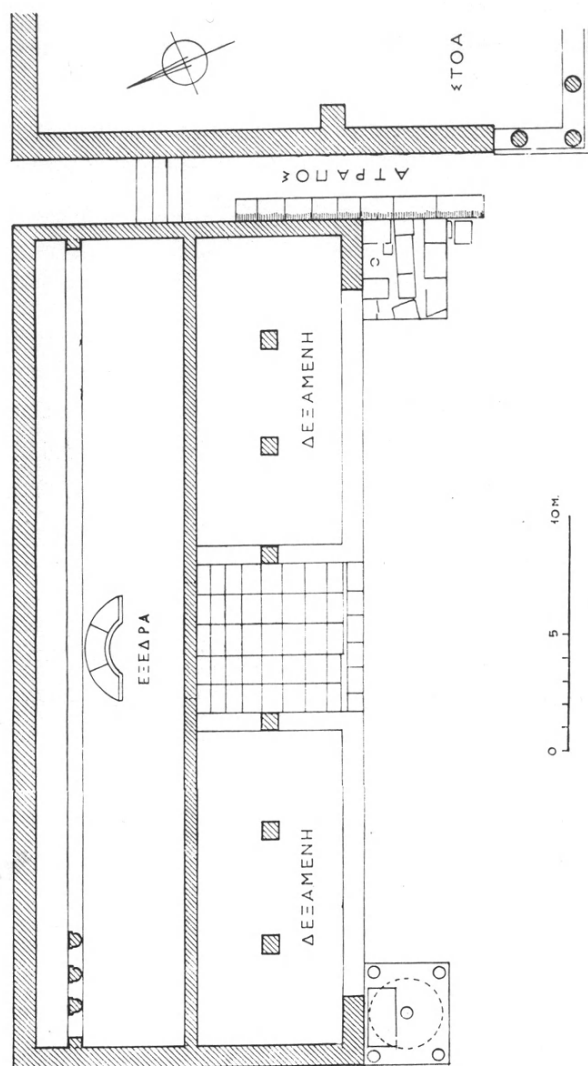
5. Θραῦσμα ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ μαρμάρινου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (ἀρ. εὐρ. 2575). Σώζει ἐλλιπὴ ἄνω καὶ κάτω μορφή καθισμένου(;) πρὸς ἀριστερὰ ὥριμου ἱματιοφόρου ἀνδρα (πιθανῶς θεοῦ) μετ' ἀριστερὸ χεῖρ (πίν. 44β).

6. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία μαρμάρινου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου, ὕψ. 0.13 μ. (ἀρ. εὐρ. 4704). Βρέθηκε στὸν χώρο Σ 6, ἀμέσως βόρεια τοῦ Ὁδείου. Σώζει τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ ἱματιοφόρου ἀνδρα (πίν. 44α).

Κρήνη Ἀρσινόη (εἰκ. 5)

Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν Κρήνη Ἀρσινόη στὰ ΒΔ τῆς ἀγορᾶς συνεχίστηκε φέτος ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητοῦ F. Felten, ὁ ὁποῖος καὶ συντάξε τὴν

36. Θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα βλ. P. THEMELIS, *AntK* 36, 1993, 27, πίν. 4, 6-7. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος καὶ ἄλλα θραύσματα βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδία, ἔ.ἀ. 106.

Εικ. 5. Κάτοψη τῆς κρήνης Ἀρσινόης.

ἔκθεση πού ἀκολουθεῖ. Ἡ ἔρευνα, πού ἐπεκτάθηκε καί στά τρία ἐπάλληλα ἄνδρα τοῦ οἰκοδομήματος, ἔδωσε συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά τή μορφή καί τήν οἰκοδομική ἱστορία τῆς Κρήνης.

1. *Κατώτατο ἄνδρo*: Στή ΝΑ γωνία τοῦ κτίσματος ἦλθε στό φῶς ἀβα-
θῆς κυκλική ὀμφαλωτή λεκάνη ἀπό ἀσβεστόλιθο, διαμ. 2.10 μ., σέ δεύτερη
χρήση ἐδῶ. Σέ αὐτὴν καταλήγει ὁ λίθινος ὕδραγωγός πού βρίσκεται κατὰ μῆκος
τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Κρήνης (πίν. 44γ). Ὑστερογενῆς ἀπολάξευση στό
περιχεῖλωμα τῆς λεκάνης συνδέεται μὲ πλινθόκτιστη αὐλακα πού ὀδηγοῦσε τὸ
νερὸ πρὸς τὰ Α, ὅπου βρισκόταν ὁ λίθινος ἀγωγὸς ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων τῆς
στέγης τῆς πειρόσχημης στοᾶς «Μπαλοπούλου»³⁷. Ἡ ὀμφαλωτή λεκάνη φαίνεται
ὅτι ἦταν ἀρχικῶς τοποθετημένη πάνω στό προεξέχον ὀρθογώνιο πόδιο, διαστ.
 3.50×2.50 μ., μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου τῆς Κρήνης.
Ἐνα δεῦτερο παρόμοιο, καλύτερα διατηρημένο, πόδιο προεξέχει ἀντίστοιχα
μπροστὰ ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς Κρήνης (πίν. 45α). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀμφότερα
τὰ πόδια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ὑλικὸ σέ δεύτερη χρήση (λιθοπλίνθους
στυλοβάτου, μέλη δωρικῶ ἐπιστυλίου) (πίν. 45β) δείχνει ὅτι ἀνήκουν στὴ δεύ-
τερη οἰκοδομική φάση τοῦ κρηναίου οἰκοδομήματος.

2. *Μεσαῖο ἄνδρo*: Κάτω ἀπὸ τὸ στρωμένο μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν
δάπεδο τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς, ἀποκαλύφθηκαν δύο ὀρθογώνιες κυματοφόρες
βάσεις πεσσῶν, οἱ ὁποῖες ἀπέχουν μεταξὺ τους ὅσο καί οἱ δύο παρόμοιες τῆς
ἀνατολικῆς δεξαμενῆς (πίν. 46α). Καί οἱ τέσσερις βάσεις βρίσκονται στὴν ἴδια
εὐθεία καί ὀρίζουν τὸν μεσαῖο ἄξονα τοῦ κτίσματος. Ἦταν σέ χρήση καί κατὰ
τὴν τελευταία τρίτη οἰκοδομική φάση, στὴν ὁποία ἀνήκει ἡ δαπεδόστρωση
ἀπὸ θραύσματα κεραμιδιῶν, εἶναι ἐντούτοις προωιμότερες ἀπὸ τὴ δαπεδόστρω-
ση. Φαίνεται ὅτι τοποθετήθηκαν κατὰ τὴ δεύτερη φάση, ὅταν διευρύνθηκαν οἱ
δεξαμενές, καί προέρχονται ἀπὸ προγενέστερα κτίρια, ὅπως δείχνουν οἱ δια-
φορὲς στὰ κυμάτιά τους (πίν. 47α-β).

Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου, ἀποτε-
λούμενος ἀπὸ ὀρθοστάτες σέ δεύτερη χρήση. Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευ-
ρᾶς του διέρχεται λίθινος ἀνοικτὸς ἀγωγός (πίν. 48α), ἀντίστοιχος μὲ τὸν εὐρι-
σκόμενο κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κρηναίου οἰκο-

37. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΙΑΕ* 1958, 183.

δομήματος. Ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὸ νέο αὐτὸ ἐπαναλαμβανόμενο στοιχεῖο ὅτι τὸ ἀρχιτεκτόνημα ἀκολουθεῖ κανόνες αὐστηρῆς συμμετρίας.

Ἀνώτερο ἄνδρω: Ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ πέρας τοῦ μεγάλου βόρειου ἰσόδομου ἀναλήμματος τῆς Κρήνης (πίν. 46β). Σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. νότια ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα βρέθηκε ὁ πίσω τοῖχος τῆς ἐπιμήκους ἄνω δεξαμενῆς, οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ὁποίου φέρουν πελεκόσχημους συνδέσμους (πίν. 49α). Στὴν ἴδια περιοχὴ ἦλθαν στὸ φῶς πολυάριθμα πεσμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἡμικίονες, βάσεις καὶ κιονόκρανα ἡμικιόνων ἀπὸ ἐπιχρισμένο πωρόλιθο (πίν. 48β), ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἀνωδομὴ τοῦ πίσω τοίχου τῆς δεξαμενῆς.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἄξια μνείας εἶναι πῆλινη σίμη μὲ γραπτὰ ἀνθέμια ποὺ ἐκφύονται ἀπὸ ἐλικωτοὺς βλαστούς (πίν. 49β).

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 50 - 63)

ΜΕΓΑΡΟ Β

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μεγάρου Β πού ἄρχισε πέρυσι ἔχει κύριο σκοπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα ἔγιναν κατὰ καιροὺς ἀντικείμενο μελέτης καὶ κριτικῆς περισσοτέρων ἐρευνητῶν. Εἶναι ἀνασκαφὴ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Τὸ 1993 ἐρευνήθηκε τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Β, μέρος τῆς πρὸς Ν περιοχῆς καὶ τὰ ὑποστρώματα μιᾶς «βάσης» τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης¹» (εἰκ. 1, πίν. 59).

Νοτιοανατολικὸ ἄκρο

Συνεχίσθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (α) τοῦ μεγάρου, ὁ ὁποῖος πέρυσι εἶχε ἀνασκαφεῖ μέχρι τοῦ σημείου ὅπου εἰσχωρεῖ ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀπέναντι περὶπου ἀπὸ τὴν 4η ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Βρέθηκε τὸ νότιο ἄκρο του καὶ μετρήθηκε συνολικὸ μῆκος 21 μ² (εἰκ. 1-3, πίν. 50α-β, 59 ἄρ. 1).

Ἡ πρὸς τὰ ἔσω ἀκανόνιστη κλίση ὁλόκληρου τοῦ τοίχου α πού ὀφείλεται σὲ στατικoὺς λόγους, ὅπως σημειώσαμε πέρυσι³, εἶναι καὶ πάλι φανερό, ὅσο καὶ ἡ ἐκτροπὴ του ἀπὸ τὴν εὐθεία. Ἰδίως κατὰ τὸ νοτιότερο μέρος του, ἡ γραμμὴ

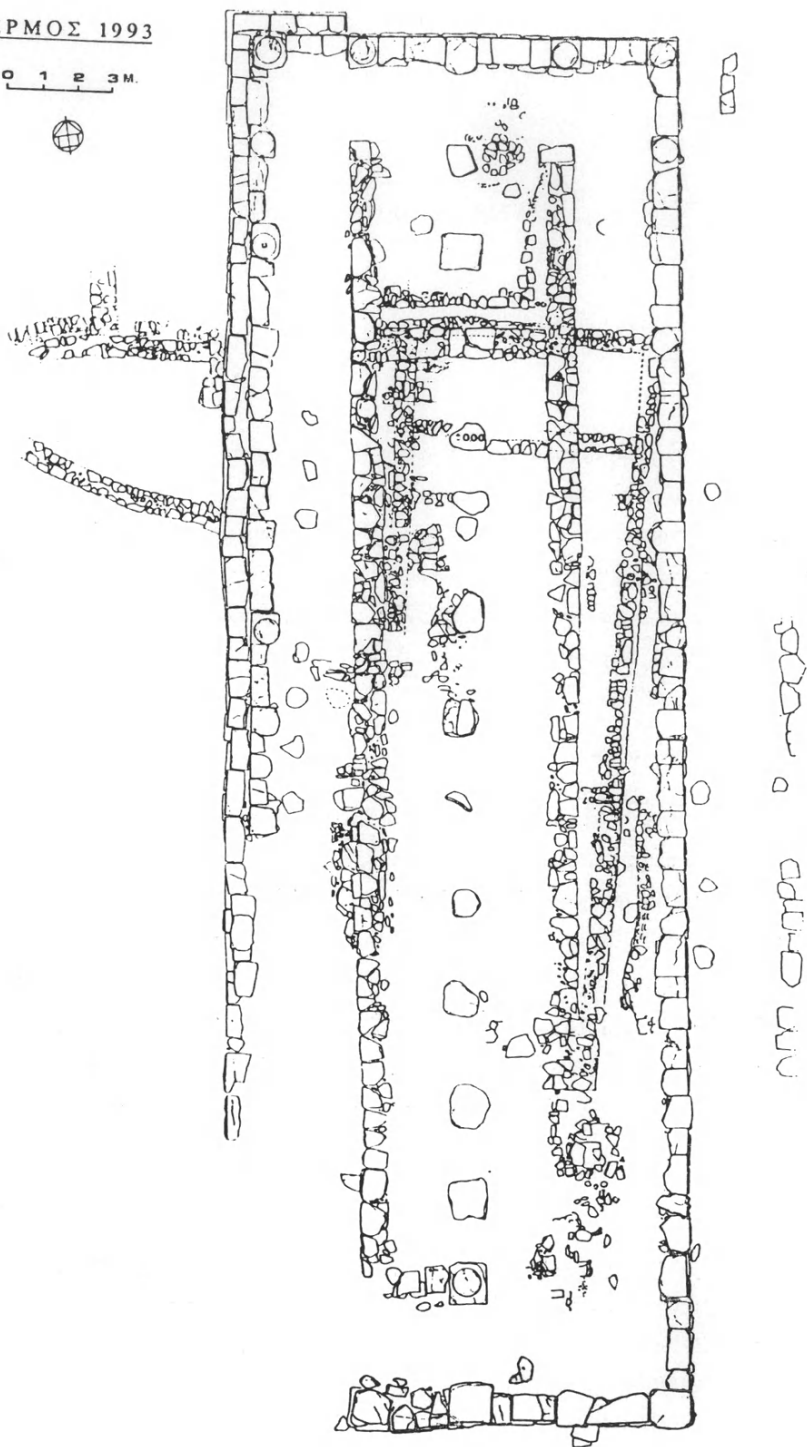
1. Βοηθὸς στὴν ἀνασκαφὴ ἦταν ἡ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας Βάσω Νούλα καὶ τεχνίτης ὁ ἔμπειρος Δημήτριος Νίτερος. Ὁ ἀρχιφύλακας τοῦ Θέρμου Χρῆστος Κοσμᾶς προσέφερε καὶ πάλι τίς ὑπηρεσίες του.

2. Ὁ ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΔ 1, 1915, 244, εἶχε ὑπολογίσει τὸ μῆκος τοῦ μεγάρου Β 21.40 μ.

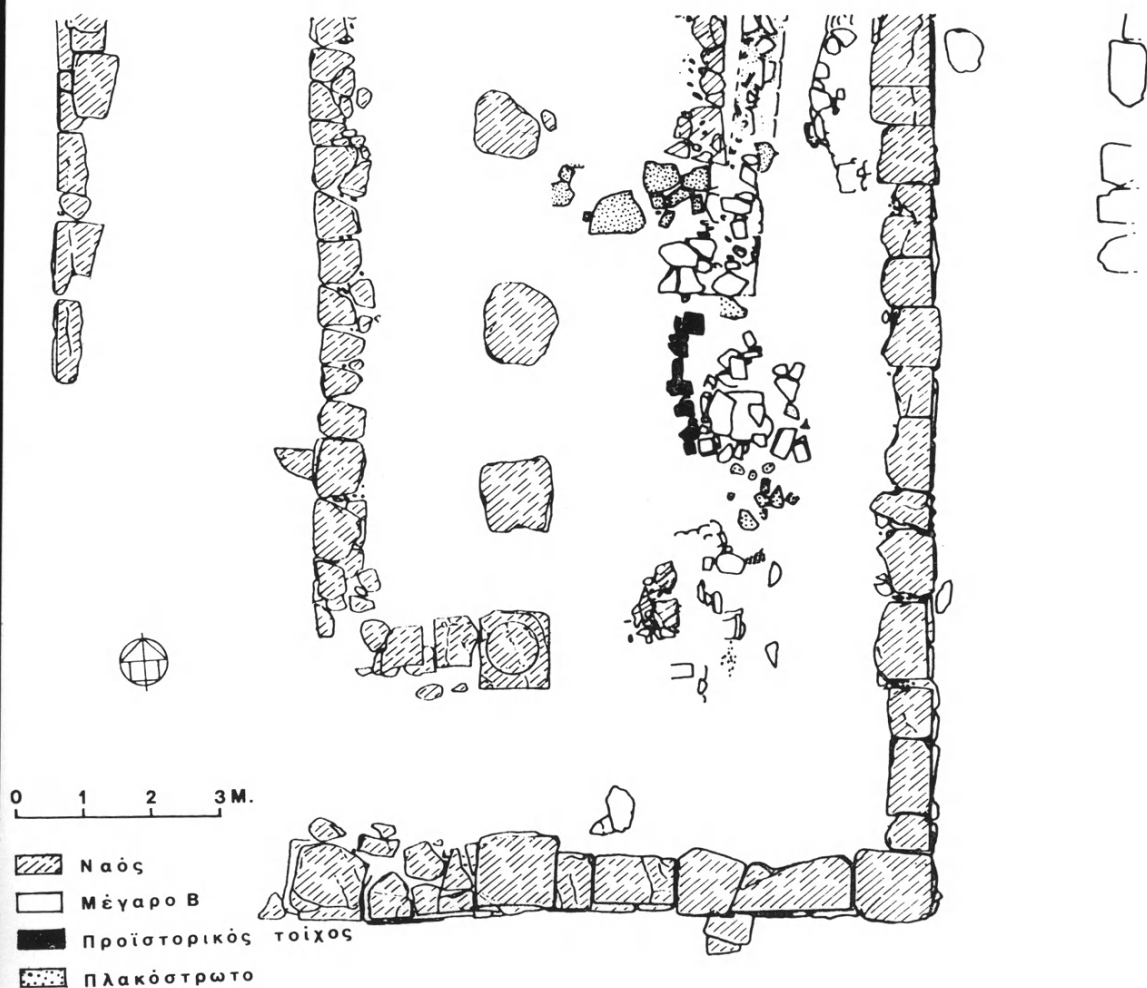
3. ΠΑΕ 1992, 120 κέ.

ΘΕΡΜΟΣ 1993

0 1 2 3 M.

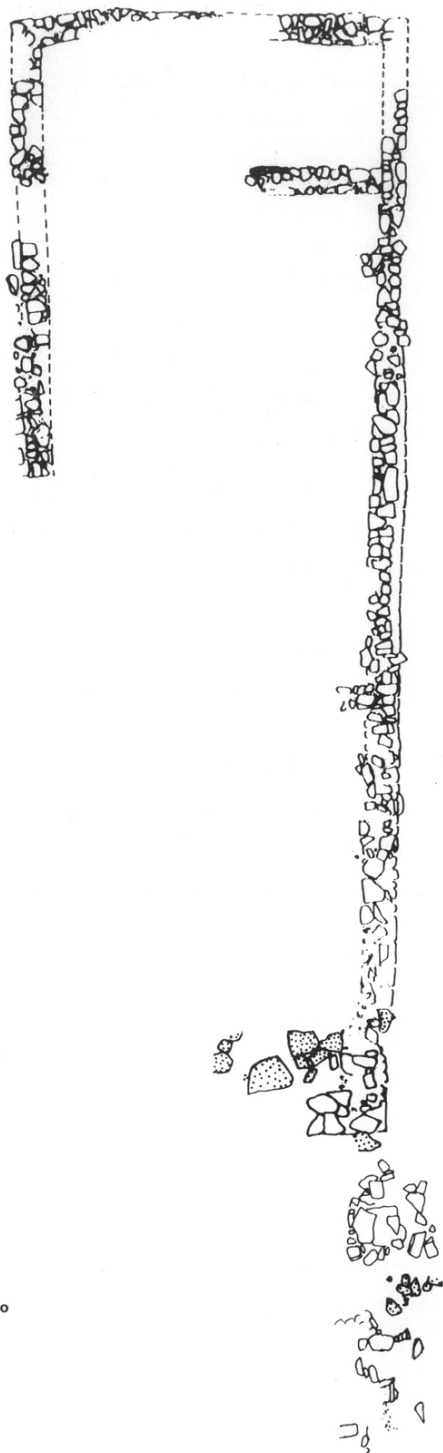
Είχ. 1. Κάτοψη του ναού του Ἀπόλλωνος, του μεγάρου Β καὶ ἄλλων προϊστορικῶν λειψάνων, φθινόπωρο 1993.

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Β.

ΘΕΡΜΟΣ 1993

0 1 2 3 M.

Μέγαρο Β

Πλακόστρωτο

Είχ. 3. Τὸ μέγαρο Β, φθινόπωρο 1993.

τοῦ τοίχου εἶναι σιγμοειδής⁴. Τὸ μέγαρο Β δὲν πρέπει πλέον νὰ θεωρεῖται «ἐλλειψοειδὲς μὲ κεκλιμένους καὶ καμπύλους τοίχους», ὅπως ἐβεβαίωσε ὁ Ρωμαῖος⁵.

Ἡ σημερινή κατάσταση διατήρησης στὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ τοίχου α (εἰκ. 2, πίν. 50α, 51α-β, 52α) δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Ρωμαίου καὶ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα δὲν μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθοῦν μὲ ἐκεῖνα ποὺ παραδίδει ὁ ἀνασκαφέας. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῆς σημερινῆς κατάστασης μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ χώρου αὐτοῦ στὴν εἰκ. 9 τοῦ ΑΔ 1, 1915, 244 προκύπτει ὅτι πιθανῶς ἔχει γίνεи διαταραχή, λόγῳ δὲ καὶ τῆς ἀνεπαρκοῦς καθαρότητας τῆς φωτογραφίας ἐκείνης δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ἀκριβέστεροι συσχετισμοί. Οὔτε καὶ τὸ σχέδιο⁶, τοῦ ὁποῖου ἀπεικονίζεται τὸ ἐπίμαχο τμήμα σὲ μεγέθυνση (πίν. 52α), βοήθεῖ στὴν ταύτιση τῶν στοιχείων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα.

Ὁ Ρωμαῖος γράφει⁷: «Ὅτι ἐνταῦθα θὰ ἐπερατοῦτο ὁ τοῖχος ὑπώπτευσα ἐκ δύο λεπτῶν πλακῶν αἵτινες κατὰ μοναδικὸν τρόπον ἦσαν τοποθετημέναι ἐγκαρσίως πρὸς τὸν τοῖχον καὶ κατακορύφως πρὸς τὸν ὑπ' αὐτὰς μέγαν λίθον. Ὁ σκοπὸς ἦτο νὰ ἐπιφυλαχθῇ ἰσομέτρητος χῶρος πρὸς προσαρμογὴν τῶν ξυλίνων παραστάδων». Οἱ κατακόρυφες λεπτὲς πλάκες δὲν εἶναι δυνατόν σήμερα νὰ ταυτισθοῦν καὶ φαίνεται, λείπουν. Ἰσως ὅμως ὁ «μέγας λίθος» εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθ. 2 στὴν ἀπεικόνιση τοῦ πίν. 51α. Δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ παρατήρηση τοῦ Ρωμαίου ὅτι «ὁ μακρὸς ἀνατολικὸς τοῖχος συνήπτετο μετ' ἄλλου ἐγκαρ-

4. Σημειώνουμε ὅτι τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δευτέρα ἕως τὴν τέταρτη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἐπὶ μήκους 2.60 μ. λείπει σήμερα τελείως, ἐνῶ σωζόταν κατὰ τὶς πρῶτες ἀνασκαφές. Ἀφαιρέσαμε τὸν ξηρότοιχο τὸν ὁποῖο εἶχε κατασκευάσει ὁ Ρωμαῖος κάτω ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε προφανῶς μετακινήσει τὶς πλάκες γιὰ νὰ ἐρευνήσῃ τὰ ὑποκείμενα στρώματα. Τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ τοίχου ἐπὶ 1.85 μ. σώζει μόνο μία σειρὰ ἀραιῶν θραυσμάτων πλακῶν (εἰκ. 8, πίν. 57α) ἀπὸ τὶς ὁποῖες μετακινήσαμε ὀρισμένες γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ ἄκρο τοῦ τοίχου ἐπὶ 0.75 μ., ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρώτη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας ἔλειπε ἤδη ὅταν ἀποκαλύφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ναός, ὅπως δείχνει τὸ γνωστὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σωτηριάδη (ΑΕ 1900, παρ. 175).

5. ΑΔ 1, 1915, 244. Βλ. καὶ ΠΑΕ 1992, 120 κέ.

6. ΑΔ 1, 1915, 231, εἰκ. 2.

7. Ὁ.π. 243.

σίου κατὰ τὸν τρόπον τὸν παρατηρηθέντα ἐπὶ τοῦ μεγάρου Α. Μεταξὺ δηλ. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ τῶν ὀρθίων πλακῶν ἀπέμενε χῶρος πλάτους 0.15 μ., χρήσιμος γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ξύλινης παραστάδος». Ὁ Ρωμαῖος κατέληξε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔπειτα ἀπὸ σύγκριση, ὅπως σημειώνει μὲ τὸ ἄκρο τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Α. Ἐκεῖ ὅμως σώζεται ἀκόμη σήμερα κατὰ χώραν πλάκα ἐξέχουσα ὑπὸ τὸ κατώτερο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἢ ὁποία ἔχει ἐγκοπὴ πού μπορεῖ εὐκόλα νὰ θεωρηθεῖ ὅτι χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση ξύλινης παραστάδος. Ἀνάλογα στοιχεῖα λείπουν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ ἄκρα τῶν τοίχων τοῦ μεγάρου Β κατέληγαν ἀρχικῶς σὲ ξύλινες παραστάδες καὶ τὸ κτίριο ἦταν ἐμπρὸς ἀνοικτό, ἀργότερα δὲ προσετέθη ὁ τοῖχος τῆς πρόσοψης⁸ βασίσθηκε στὶς παρατηρήσεις αὐτὲς τοῦ Ρωμαίου. Μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν ξύλινων παραστάδων θὰ ἀπέμεινε τὸ κενὸ τῶν 0.15 μ., «μεταξὺ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ τῶν ὀρθίων πλακῶν», τὸ ὁποῖο διαπίστωσε, ὅπως γράφει, ὁ ἀνασκαφέας.

Σήμερα τὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ τοίχου α ὀρίζει κάτω λεπτὴ πλάκα ἐπάνω στὴν ὁποία φέρεται ἄλλη μακρύτερη (πίν. 51α, ἀρ. 1). Εἶναι καὶ οἱ δύο ἀκατέργαστες ἀλλὰ διαλεκτές, ὥστε νὰ ἔχουν ὀρθογωνισμένο περίγραμμα, κανονικότερο ἢ κατώττηρη, καὶ νὰ σχηματίζουν τὸ ἄκρο τοῦ τοίχου. Τὶς πλάκες αὐτὲς φαίνεται ὁ Ρωμαῖος ἐξέλαβε ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ «ἐγκαρσίου τοίχου»⁹. Πλακοειδὴς ἀκανόνιστος λίθος φέρεται ἐπάνω σὲ αὐτὲς καὶ συνέχεται μὲ ὅμοιον μεγαλύτερο, σπασμένο (πίν. 51α-β, 52α), ὁ ὁποῖος ἐδράζεται στὸ γνωστὸ κίτρινο χῶμα πού συχνὰ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἐπιστρώσεις καὶ ἰσοπεδώσεις στὸν χῶρο τοῦ μεγάρου Β. Στὴ συνέχεια πρὸς Δ τὰ κίτρινα χῶματα λείπουν γιὰτὶ τὸ σκάμμα τῆς ἀνασκαφῆς Σωτηριάδης εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος. Οἱ δὲ λίθοι πού διακρίνονται στὸν πίν. 51β, σὲ κύκλο, συσσωρευμένοι παρὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς «ἐγκαρσίας» αὐτῆς κατασκευῆς εἶναι ὑπόλοιπο τῆς ἐπιχωμάτωσης ἀπὸ λιθοσωροὺς πού χρησιμοποιήθηκαν στὴν κατάχωση τοῦ σκάμματος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς.

Δίνεται πράγματι ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ «ἐγκαρσιό τοῖχο» τῆς πρόσοψης. Τὸ μήκος τοῦ ἐγκαρσίου αὐτοῦ τμήματος εἶναι 1.30 μ. Ὡστόσο οἱ ἀκανό-

8. H. DRERUP, *Marb WPr* 1963, 3, εἰκ. Ὁ ἴδιος, *AA* 1964, 187.

9. Ὁ.π. 244.

νιστοι πλακοσιδεῖς λίθοι συνέχονται μεῖς ἄλλες πλάκες πρὸς Β, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτιρίου, οἱ ὁποῖες βρίσκονται ὑψηλότερα ἕως 20-25 ἐκ., ἀπὸ τὸ πλησίον πλακόστρωτο πού θά περιγράψουμε στὴ συνέχεια (πίν. 51β). Ἴσως πρόκειται γιὰ κατασκευὴ παρόμοια μετὸν «βόθρο» πού ὑπάρχει πρὸς Ν τοῦ μεγάρου (βλ. πιὸ κάτω καὶ πίν. 56β) ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Ρωμαῖος¹⁰ κάνει λόγο γιὰ «παρόμοιον (μετὸν «βόθρο») κτίσμα κατὰ τὴν πλησίον γωνίαν τοῦ μεγάρου» πού ἀπέδωσε συμβατικῶς καὶ στὴν κάτοψη τοῦ 1915 (πίν. 52α). Φαίνεται ἔτσι ὅτι πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐγκάρσιου τοίχου στὴν πρόσοψη τοῦ μεγάρου. Τὴν ἀμφιβολία αὕτη ἐνισχύει μία ἀκόμη παρατήρηση: Στὴν πρὸς Δ προέκταση ἡ ἐγκάρσια κατασκευὴ θά ἔφθανε ὑπὸ τὴν τρίτη ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία περιώθηκε ἄθικτη ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ ἐπίχωση (βλ. πιὸ κάτω στρωματογραφία 8, πίν. 54α). Ἡ ἐπίχωση αὕτη ἀποτελεῖται στὸ κατώτερο μέρος, σὲ βάθος 1.35-1.50 μ., ἀπὸ κίτρινο χῶμα, ὑψηλότερα δὲ ἀπὸ ἀλλεπάλληλα ἐπίπεδα χρήσεως. Ἐπομένως ἡ ἐγκάρσια κατασκευὴ δὲν ἔφθανε ἕως ἐκεῖ, γιὰτί τότε θά ἔπρεπε νὰ εἶχε διαταράξει τὰ στρώματα αὐτά. Ἐτσι μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ἢ ὅτι ὑπῆρχε ἐκεῖ ἄνοιγμα εἰσόδου στὸ μέγαρο ἢ ὅτι ἔλειπε τελείως ὁ «ἐγκάρσιος τοῖχος».

Πλακόστρωτο ὑπὸ τὸ μέγαρο Β

Ἐσωτερικῶς τοῦ τοίχου α παρὰ τὸ νότιο ἄκρο του ἀποκαλύφθηκε τμήμα πλακοστρώτου σὲ ἔκταση 1.20×0.75 μ. Βρίσκεται σὲ βάθος κυμαινόμενο περὶ τὰ 1.45 μ., λόγω ἀλλοιώσεως τοῦ ἐδάφους ἀπὸ διάφορες πιέσεις (εἰκ. 2-3, πίν. 51β, ἀρ. 2). Μάλιστα ἡ πρὸς τὰ ἔσω κλίση τοῦ τοίχου ἔχει προκαλέσει τὴν ἀνύψωση τῶν δύο μεγάλων παρακειμένων πλακῶν. Ἴσως ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ διέλυσε τὴν πρὸς Δ συνέχεια, ἐνῶ δὲν φαίνεται ὅτι συνεχίζεται οὔτε πρὸς Β, ὑπὸ τὰ ἄθικτα στρώματα πού προστατεύει ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, ὅπου καὶ ἔγιναν στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις (βλ. πινακῶν). Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο πλακόστρωτο πού σημειώνει ὁ Ρωμαῖος καὶ στὶς δύο στρωματογραφικὲς τομῆς¹¹, σὲ βάθος 1.19 μ.

10. Ὁ.π. 248.

11. Ὁ.π. 245 κέ. εἰκ. 10, 12.

καὶ 1.15 μ. ἀντιστοιχῶς, τὸ ὁποῖο μετροῦσε κάθε φορὰ ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Γράφει ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ μεγάρου καὶ ὅτι «ἐλάχιστα ὑπέρεκειται τῆς κατωτάτης σειρᾶς λίθων τοῦ παραπλεύρως τοίχου»¹². Ἡ ἐκ νέου ἀποκάλυψη τοῦ ἄκρου αὐτοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τοῦ πλακοστρώτου ἔδειξε ὅτι ἀντιθέτως τὸ πλακοστρώτο ὑπόκειται τοῦ τοίχου α, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔχει πατήσει ἐπάνω σὲ αὐτό. Τοῦτο ἀποδεικνύει μιὰ πλάκα ἔξω, πρὸς Α τοῦ τοίχου ἡ ὁποία ἀνήκει στὸ ἴδιο πλακοστρώτο καὶ βρίσκεται ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο (εἰκ. 2-3, πίν. 50α ἀρ. 3, 53β, ἀρ. 6, 59 ἀρ. 4). Μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ τοίχου μεσολαβεῖ λεπτή, 0.05 μ. στρώση καθαροῦ καστανοῦ χρώματος ποὺ ἔχει εἰσχωρήσει ἐκεῖ ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ τοίχου πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τοῦ ἴδιου πλακοστρώτου σώζονται σποραδικῶς ἐλάχιστες πλάκες καὶ πρὸς Α τοῦ τοίχου α (πίν. 59 ἀρ. 4), δηλ. ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρο, ἐνῶ ἄλλες πλάκες σώζονται σποραδικῶς καὶ πρὸς Ν τοῦ μεγάρου (εἰκ. 2-3, πίν. 59 ἀρ. 4). Στὸ ἴδιο δὲ ἀνήκουν τὰ ὑπόλοιπα ποὺ εἴχαμε συναντήσει κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ βορειότερα, σὲ βάθος 0.84-0.92 μ., στὸ σκάμμα μεταξὺ τοῦ τοίχου α καὶ τοῦ ἀναλήμματος¹³. Μία πλάκα ἀμέσως πρὸ τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου α βρίσκεται σὲ βάθος 1.43 μ., ἐνῶ νοτιότερα οἱ πλάκες ποὺ σώθηκαν κεῖνται λίγο ὑψηλότερα. Σὲ ἀπόσταση 0.35 πρὸς Δ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ μεγάρου καὶ βαθύτερα κατὰ 0.20 μ. περίπου, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια πλάκας διαστ. 0.73 × 0.63 μ. (πίν. 51β, ἀρ. 3). Δὲν ἀνήκει στὸ ἴδιο πλακοστρώτο.

Στρωματογραφία 7¹⁴

Σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. πρὸς Β τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου α συναντήσαμε ἐγκαρσίως, ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τὰ στρώματα τῆς τομῆς ε-ε, τὴν ὁποία συμβατικῶς ἀποτύπωσε ὁ Ρωμαῖος¹⁵. Πρόκειται γιὰ στρώματα τὰ ὅποια βρίσκονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου, παρὰ τὸν τοῖχο α, ὁ ὁποῖος στῇ

12. "Ο.π. 245.

13. ΠΑΕ 1992, 124.

14. Ἡ ἀρίθμηση εἶναι συνέχεια ἐκείνης τῶν στρωματογραφιῶν τοῦ 1992, βλ. ΠΑΕ 1992, 95 κέ.

15. "Ο.π. 248, εἰκ. 10.

θέση αὐτὴ εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ. Ἡ στρωματογραφία ποὺ ἀποκαλύφθηκε δὲν συμφωνεῖ πλήρως μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ρωμαίου. Στὴν εἰκ. 5 δίνεται ἡ ἀποτύπωσή της (βλ. καὶ εἰκ. 4, πίν. 52β, 53α, 59 ἀρ. 3): Ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω βρίσκεται στρώμα χώματος μὲ μεγάλες πέτρες, πάχους 0.50 μ. Στὴν ἐπίχωση αὐτὴ κεῖται ἐπίστρωση πηλοῦ πυρακτωμένου ποὺ γίνεται παχύτερη καθὼς ἐκτείνεται πρὸς Δ, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ἀπὸ 0.02 μ. ἕως 0.11 μ. Ἡ ἐπάνω ἐπιφανεία της εἶναι σὲ βάθος 0.85 - 0.90 μ. Ἐχει ὑπόστρωμα ὠχροκίτρινου χώματος πάχους 0.10 μ. περίπου. Καθαρὴ στάχτη πάχους 0.10 μ.¹⁶ ἀπλώνεται ἐπάνω στὸ πῆλινο αὐτὸ ἐπίπεδο. Ἐπάνω στὴ στάχτη, ἀπὸ βάθος 0.77 ἕως 0.64 μ. περίπου φέρεται στρώμα χώματος μὲ μικρὲς πέτρες, λίγα ὅστ'α καὶ ὄστρακα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει νέα, λεπτὴ, 0.02 μ., ἐπίστρωση πυρακτωμένου πηλοῦ καὶ λεπτὴ στρώση φαιοῦ χώματος¹⁷. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἐπίστρωση ἐπιπέδου χρήσεως ποὺ δέχθηκε τὴν ἐνέργεια φωτιᾶς. Ἀκολουθεῖ στρώση κίτρινου χώματος πάχους 0.05 μ. ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται ἡ πλάκα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ αὐτὴ ἔρευνα προκύπτει ὅτι τὸ ἀνώτερο στρώμα ἐπάνω ἀπὸ τὴ «στάχτη θυσιῶν» δὲν εἶναι ἐνιαῖο στρώμα ἀπὸ «κοινὰ χρώματα», ὅπως εἶχε σημειώσει ὁ Ρωμαῖος στὴν ἴδια τομὴ.

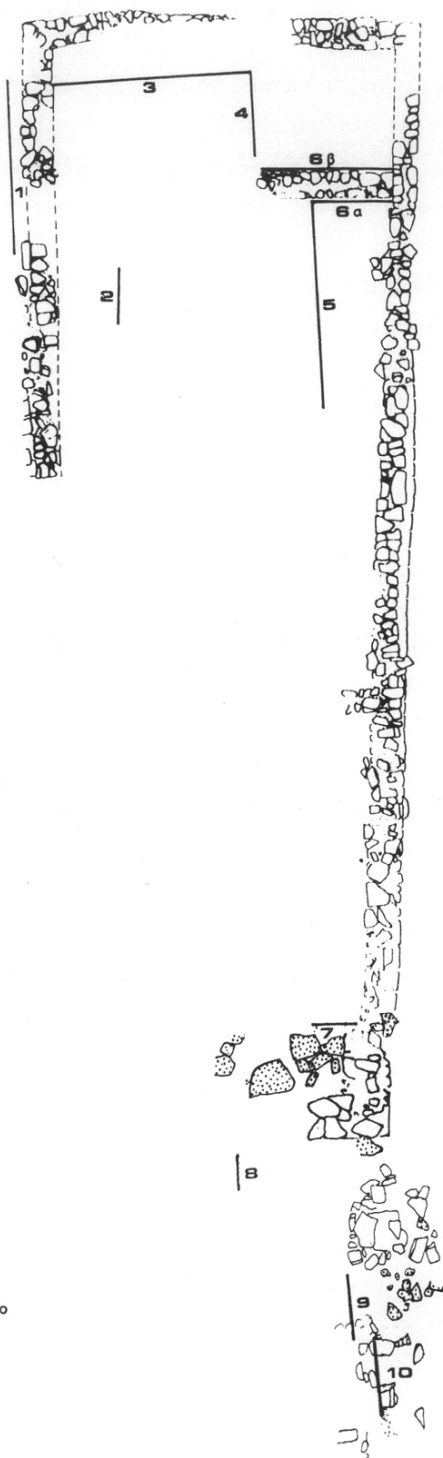
Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ στρώματος τῆς «στάχτης θυσιῶν» (βάθος 0.82 μ.) βρέθηκε σιδερένιο μαχαίριδιο. Σὲ βάθος 0.63 μ., στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ χώματος μὲ τὶς μικρὲς πέτρες, βρέθηκε θραῦσμα αὐλοῦ σιδερένιας αἰχμῆς δόρατος. Στὸ κατώτερο στρώμα μὲ τὶς μεγάλες πέτρες ἐπάνω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο, στὴ θέση 1 (πίν. 53α) ὑπῆρχε σὲ βάθος 1.37 μ. ποσότητα ἐξανθρακωμένου ξύλου ποὺ κατελάμβανε ἔκταση 0.15×0.10 μ. Δεῖγμα τοῦ παρεδόθη στὸν «Δημόκριτο» γιὰ ραδιοχρονολόγηση.

16. Κατὰ τὴ μικροσκοπικὴ ἐξέταση δείγματος στὸν «Δημόκριτο» ὁ κ. Μπασιάκος διαπίστωσε «ἐπὶ πλέον προσμίξεις ἐδάφους μὲ ἐξανθρακωμένο ὑλικό, ὑαλοποιημένη ἄργιλο ἐλάχιστη, μικροσκοπικὰ θραύσματα ὀστέων, πιθανῶς δὲ καὶ κελυφῶν μαλακίων».

17. Τὸ χῶμα αὐτό, κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ κ. Μπασιάκου, περιέχει «μικρὸ ποσοστὸ στάχτης, ἄργιλο μερικῶς ὑαλοποιημένη καὶ μὴ, ψηφίδες χαλαζίου καὶ ἀσβεστίτη, ἐξανθρακωμένα ὀργανικὰ ὑλικά καὶ θρύμματα καμένων ὀστέων». Τὸ φαιὸ χρῶμα ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται σὲ «μετατροπὴ ὀξειδίων σιδήρου σὲ μαῦρα ὀξείδια ἐξαιτίας θερμάνσεως χωρὶς ὀξυγόνο». Εὐχαριστῶ τὸ ἐρευνητικὸ κέντρο «Δημόκριτος», τὸν διευθυντὴ τοῦ κ. Γ. Μανιάτη καθὼς καὶ τὸν κ. Γ. Μπασιάκο ποὺ ἐξέτασε μικροσκοπικῶς δείγματα τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ.

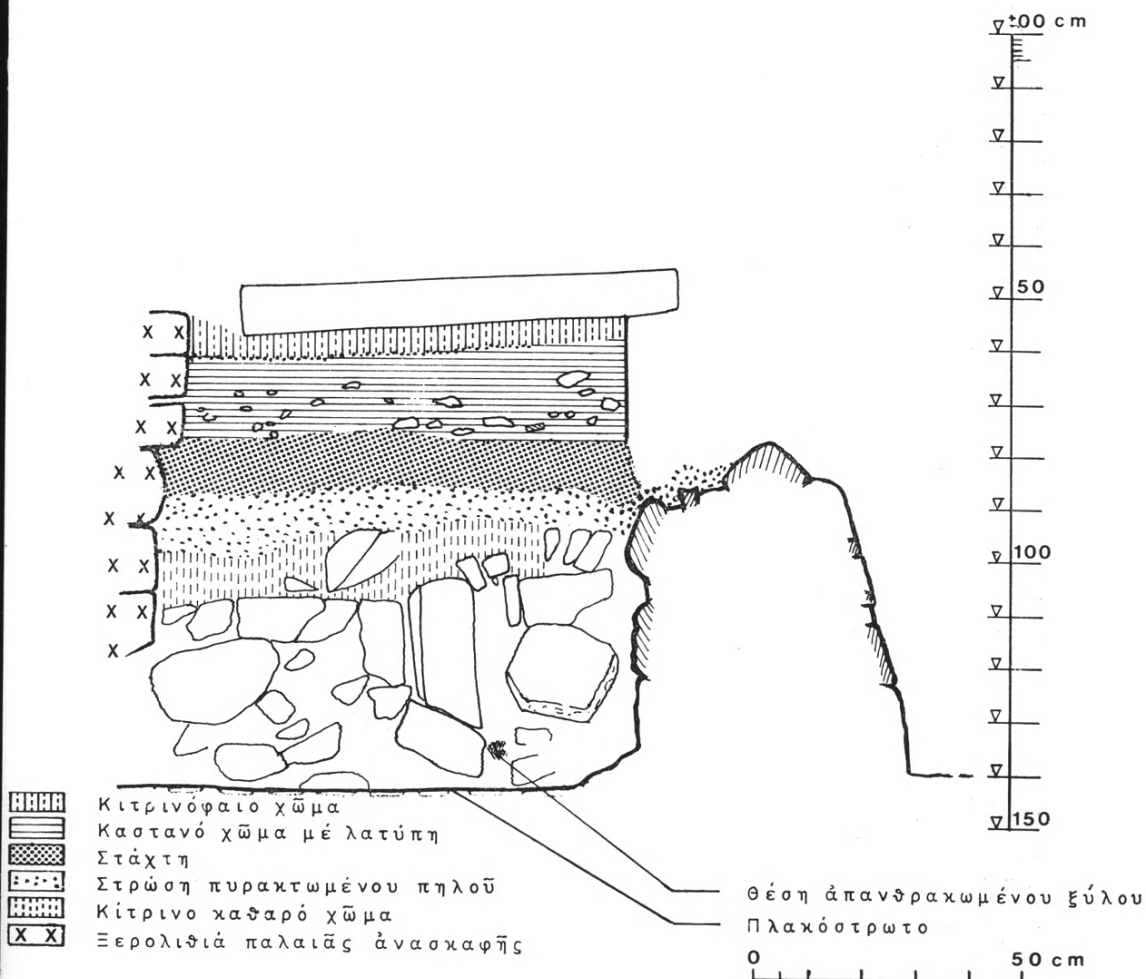
ΘΕΡΜΟΣ 1993

0 1 2 3 M.

Μέγαρο Β
Πλακόστρωτο

Εικ. 4. Θέσεις τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν στο μέγαρο Β.

Εἰκ. 5. Ἡ στρωματογραφία 7 (ε-ε Ρωμαίου).

Στὴ θέση ὅπου ἔγινε ἡ στρωματογραφία αὐτή, τὰ στρώματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κτιρίου συνέχονται μὲ τὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου α. Καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο μέρος ὅπου σώζεται ἡ ἐπίχωση σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο αὐτὸν τοῦ μεγάρου Β, γιατί τὴν προστάτευσε ὁ ὑπερκείμενος ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ. Πρόκειται γιὰ ἔκταση 2 μ. περίπου. Δυστυχῶς ὅμως ἡ κατάσταση διατήρησης τοῦ τοίχου α εἶναι ἐδῶ πολὺ κακή. Ὁ τοῖχος ἔχει ἀποσθῆναι καὶ παρουσιάζει μεγάλη κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ (πίν. 50α, 53β, 59, ἀρ. 1). Ἔτσι τὸ ἐπίμαχο ζήτημα ποὺ θέσαμε ἀνασκάπτοντας, ἐὰν δηλ. ἡ πυρακτωμένη στρώση πηλοῦ σὲ βάθος 0.85-0.90 μ. καὶ ἡ «στάχτη θυσιῶν» διακόπτονται παρὰ τὸν τοῖχο ἢ συνεχίζονται καλύπτοντας τὸ ἐρείπιό του, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσαφηνισθεῖ. Καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν πολὺ σημαντικόν, γιατί στὴν πρώτη περίπτωση τὰ λείψανα αὐτὰ θὰ ἀνῆκαν στὴ διάρκεια χρήσεως τοῦ μεγάρου Β, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ρωμαῖος¹⁸, ἐνῶ στὴ δεύτερη θὰ δημιουργήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του. Ὡστόσο τμῆμα πηλοῦ μὲ στάχτη ἐκτάσεως ἕως καὶ 0.20 μ. βρίσκεται ἐπάνω στὸ σαθρὸ καὶ κεκλιμένον ἐρείπιο τοῦ τοίχου α, ἐνῶ ἡ στάχτη καὶ μάλιστα σκληρὴ ἐκτείνεται βορειότερα καὶ καλύπτει μεγαλύτερο μέρος. Βρίσκω γιὰ τὴν ὥρα ἐξίσου πιθανὰ καὶ τὰ δύο ἐνδεχόμενα: ἢ ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ ἀνῆκε στὸ κτίριο καὶ ἀπλώθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ του, ἰδίως ἡ στάχτη, ἐν μέρει ἐπάνω στὸ ἐρείπιο τοῦ τοίχου ἢ ὅτι δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ τοίχου, ἐκάλυψε τὸ ἐρείπιο καὶ ἀνήκει σὲ χρονικὴ περίοδο χρήσης τοῦ χώρου μεταγενέστερη ἐκείνης τοῦ μεγάρου Β. Στὴ δεύτερη περίπτωσι πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ ἡ σχέση τοῦ στρώματος αὐτοῦ μὲ τὶς «βάσεις τῆς ἐλλειπτικῆς περιστάσης» ποὺ σώζονται σὲ βάθη ἀνάλογα καὶ ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκουν στὸ κτίριο.

Ἄλλο κρίσιμο ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἡ σχέση τοῦ μεγάρου Β μὲ τὸ πλακόστρωτο τὸ ὁποῖο ὁ Ρωμαῖος εἶχε θεωρήσει ὅτι ἦταν τὸ πρῶτο δάπεδο τοῦ μεγάρου Β. Ἐὰν αὐτὸ ἀληθεύει, τότε τὸ λιθολόγημα τοῦ τοίχου α πρέπει νὰ ἦταν ἐλεῦθερο καὶ ὁρατό. Στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο δὲν ὑπάρχουν λείψανα τοῦ ἴδιου πλακοστρώτου, τὰ δὲ θραύσματα τῆς πλάκας στὸ κατώτερο ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ διαπιστώσαμε σὲ βάθος 0.80-0.85 μ., στὴ στρωματογραφία¹⁹

18. Ὁ.π. 246-247.

19. ΠΑΕ 1992, 108.

δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτὸ τὸ πλακόστρωτο. Τὰ ἐπίπεδα χρήσεως στὸ ὀπίσθιο δωμάτιο βρίσκονται κατὰ 0.60-0.70 μ. περίπου ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ νότιου ἄκρου. Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ ὀφείλεται στὴν ἀπὸ Β πρὸς Ν κλίση τοῦ ἐδάφους ὅπου εἶχε κτισθεῖ τὸ μέγαρο Β. Ἡ κλίση γίνεται φανερὴ μὲ τὴ μέτρηση τοῦ βάθους στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ τοῖχος α. Τὸ βόρειο ἄκρο του βρίσκεται σὲ βάθος 0.73 μ. καὶ τὸ νότιο σὲ βάθος 1.40 μ., δηλ. ὁ τοῖχος κτιζόταν ὁλοένα βαθύτερα καθὼς ἔβαινε ἀπὸ Β πρὸς Ν γιὰ νὰ πατήσῃ σὲ στέρεο κατὰ τὸ δυνατόν ἔδαφος. Στὴν περίπτωση χρησιμοποίησης τοῦ πλακοστρώτου ὡς πρώτου δαπέδου δὲν θὰ εἶχε ἐξασφαλισθεῖ ἰσοπέδο ἐπίπεδο χρήσεως στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου καὶ ἡ διαφορὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐξουδετερωθεῖ μὲ τρόπο πού δὲν γνωρίζουμε, τουλάχιστον γιὰ τὴν ὥρα. Τὸ κατώτερο στρώμα τῆς στρωματογραφίας 7 μὲ τὶς πέτρες ὕψους 0.50 μ., θὰ μπορούσε στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι σχηματίσθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ τὸ κομμάτι τοῦ καμένου ξύλου ποὺ βρέθηκε μέσα σὲ αὐτό, παρὰ τὸν τοῖχο α. Ἐὰν ὅμως ἡ πυρακτωμένη πῆλινη στρώση ἀνήκει στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ μεγάρου Β (βλ. πιμπάνω), τότε εἶναι προφανὲς ὅτι εἶχε ἐξασφαλισθεῖ ὀριζόντιο κατὰ τὸ δυνατόν δάπεδο μέσα στὸ κτίριο²⁰. Γιατὶ καὶ τοῦ ὀπισθίου δωματίου τὰ δύο ἐπίπεδα χρήσεως ποὺ διαπιστώσαμε πέρυσι²¹ βρίσκονται σὲ βάθος 0.80 - 0.85 μ. καὶ 0.74 - 0.78 μ. ἀντιστοίχως²². Ἐρευνα ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πέμπτη καὶ ἔβδομη βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ὅπου δὲν ἔσκαψε ὁ Ρωμαῖος, ἴσως δώσει κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐπίπεδα χρήσεως τοῦ μεγάρου Β.

20. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς παρατηρήθηκε καὶ κάποια διαφορὰ στὴ σύσταση τοῦ χώματος αὐτοῦ, ἀκριβῶς παρὰ τὸν τοῖχο, ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι εἶχε ἀνοιχθεῖ λάκκος θεμελίωσης (Τὸ Ἔργον 1993, 49). Ἀλλὰ νεώτερες παρατηρήσεις δὲν ἐπιβεβαίωσαν τὴ διάκριση αὐτή. Εἶναι εὐκολότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπιχωμάτωση γιὰ ἰσοπέδωση θὰ γινόταν ταυτοχρόνως μὲ τὸ κτίσιμο τοῦ τοῖχου καὶ ὅχι ὅτι θὰ εἶχε προηγηθεῖ, ὥστε νὰ χρειασθεῖ νὰ ἀνοιγεῖ λάκκος θεμελίων.

21. ΠΑΕ 1992, 105, 108.

22. Ὅλες οἱ μετρήσεις μας γίνονται ἀπὸ τὸ ἴδιο σταθερὸ σημεῖο, τὸ ὑψηλότερο τῆς ἐπάνω ἐπιφανείας τῆς τελευταίας (10ης) ἀπὸ Ν βᾶσης τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ.

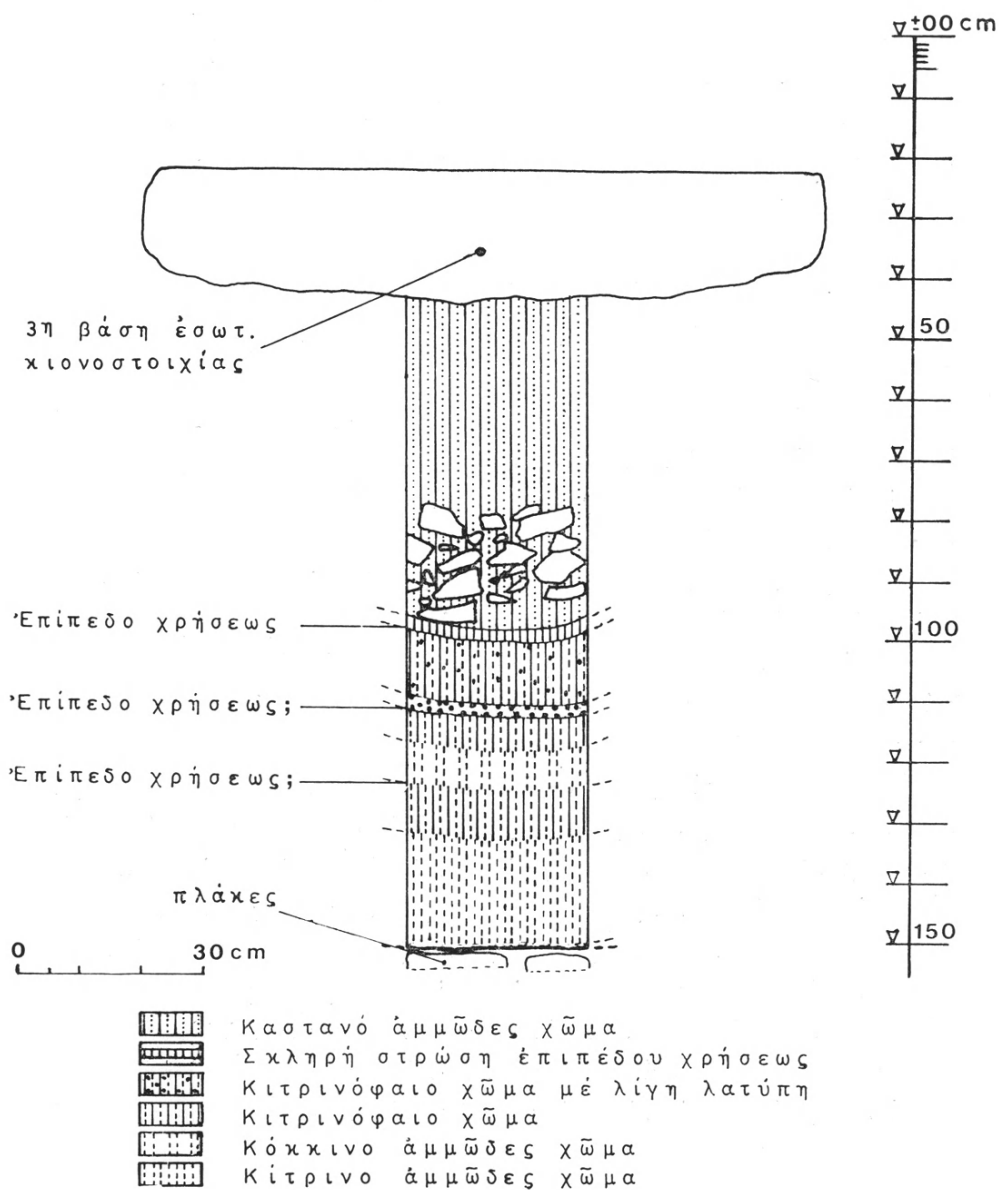
Στρωματογραφία 8

Ἡ στρωματογραφία αὐτὴ ἐγίνε κάτω ἀπὸ τὴν 3η ἀπὸ Ν βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 6, πίν. 53β, 54α). Ἡ θέση συμπίπτει μὲ τὸν χώρον ἀμέσως πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάρου Β. Κάτω ἀπὸ τὴν βάση, ἀπὸ βάθους 0.45 - 0.78 μ., ὑπάρχει στρώμα καστανὸ ἀμμῶδες. Ἀπὸ 0.78 - 0.97 μ. παρατηρήθηκαν πολλές πέτρες καὶ λατύπη. Τὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα βρίσκεται ἐπάνω σὲ στρώση πάχους 0.03 μ. περίπου, σκληροῦ πατημένου χρώματος μὲ μαυρισμένη ἐπιφάνεια, προφανῶς ἐπιπέδου χρήσεως κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο ἕως 1.10 μ. ὑπάρχει κιτρινόφαιο χῶμα μὲ λίγη λατύπη καὶ στάχτη. Σὲ βάθος 1.10 μ. παρατηρήθηκε ἄλλη πιθανὴ στρώση ποὺ φαίνεται ὅτι σώζει ὑπόλοιπα πυρακτωμένου πηλοῦ. Ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ ἕως 1.35 μ. ἀκολουθοῦν τρία στρώματα, κιτρινόφαιου, κόκκινου ἀμμώδους καὶ πάλι κιτρινόφαιου χρώματος καὶ ἀνάμεσα στὰ δύο τελευταῖα διακρίθηκαν λείψανα στρώσης κίτρινου πηλοῦ μὲ ἔχνη φωτιᾶς (ἐπίπεδο χρήσεως;). Τὸ κατώτερο στρώμα 1.35-1.50 μ. περίπου ἀποτελεῖται ἀπὸ κίτρινο χῶμα τὸ ὅποιο φέρεται προφανῶς ἐπάνω σὲ πλακόστρωτο, διακρίνονται δύο πλάκες ποὺ εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὰ κίτρινα χρώματα. Πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ἴδιο πλακόστρωτο ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω, τὰ δὲ κίτρινα χρώματα ἀνήκουν στὸ ἴδιο στρώμα στὸ ὅποιο ἔχουν πατήσει οἱ κατασκευὲς παρὰ τὸ ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου. Ἡ ἀπουσία τοῦ κίτρινου χρώματος μεταξὺ τῶν κατασκευῶν αὐτῶν καὶ τῆς στρωματογραφίας 8 ὀφείλεται στὸ σκάμμα τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀνώτερη στρώση πατημένης γῆς μὲ λείψανα πυρᾶς σὲ βάθος 1 μ. περίπου εἶναι πιθανότατα ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκεῖνο τοῦ πυρακτωμένου πηλοῦ σὲ βάθος 0.85 - 0.90 μ. ποὺ ἔφερε τὸ στρώμα στάχτης τῆς προηγούμενης στρωματογραφίας, ἀμέσως πρὸς Δ τοῦ τοίχου α. (Βλ. καὶ πιοπάνω τὶς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴν σχέση τῶν στρωμάτων τῆς στρωματογραφίας 8 μὲ τὴν ἐγκάρσια κατασκευὴ τῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου.)

Ἀναλημματικός τοῖχος πρὸς Α τοῦ μεγάρου

Τὸ 1992 ἀποκαλύφθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ τμήματα ἀναλημματικοῦ τοίχου πρὸς Α τοῦ μεγάρου Β²³ (εἰκ. 1, πίν. 50α, ἀρ. 4, 50β, ἀρ. 4, 59 ἀρ. 5).

23. ΠΑΕ 1992, 124.

Εἰκ. 6. Ἡ στρωματογραφία 8.

Σε ὀρισμένα σημεῖα ὁ τοῖχος αὐτὸς φάνηκε ὅτι πατοῦσε ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο ποὺ ὑπῆρχε μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρο. Ἐπομένως ἐὰν τὰ πλακόστρωτα ἦταν ποτὲ δάπεδο τοῦ κτιρίου (βλ. πιοπάνω), τότε αὐτὸ θὰ ἦταν ἐν χρήσει καὶ στὴ στενὴ δίοδο μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεγάρου καὶ τοῦ ἀναλήμματος. Ἀλλιῶς πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ τοῦ ἀναλήμματος μέρος, τὸ κατώτερο, ἦταν ἐπιχωματωμένο μέχρι βάθους ἀναλόγου με ἐκεῖνο τοῦ τοίχου α τοῦ κτιρίου.

«Οἱ βάσεις τῆς ἑλλειπτικῆς περιστάσης»

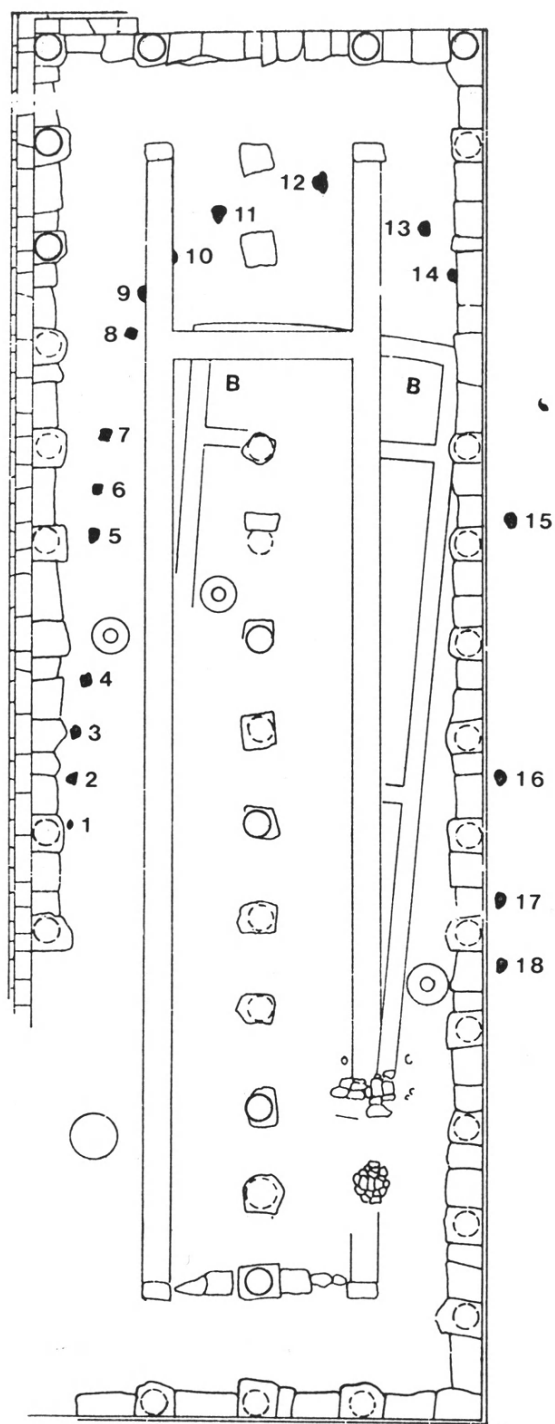
Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου μεταξὺ τοῦ μεγάρου Β καὶ τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς τῶν πλακῶν τῆς «ἑλλειπτικῆς περιστάσης» (πλάκες 16, 17, 18), (εἰκ. 1, 7, πίν. 59 ἀρ. 12) ποὺ βρίσκονται 0.90 μ. περίπου ὑψηλότερα τοῦ ἐπιπέδου ἐδράσεως τοῦ ἀναλήμματος καὶ σὲ ἀπόσταση 1.70 - 2. μ., πρὸς Α αὐτοῦ, εἶναι ἓνας ἐπὶ πλέον λόγος γιὰ νὰ ἀποδεσμευθεῖ ἡ ἀκανόνιστη αὐτὴ σειρὰ πλακῶν ἀπὸ τὸ μέγαρο Β²⁴.

Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ παρὰ τὴν 5η ἀπὸ Ν «βάση» στὸ δυτικὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ (πίν. 54β ἀρ. 1) ἔδειξε, ὅπως καὶ ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὴν 6η «βάση» τῆς ἴδιας σειρᾶς, ὅτι καὶ αὐτὴ βρίσκεται ἐν μέρει μέσα σὲ στρώμα χωμάτων τὸ ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Τὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι ἐδῶ μελανό, ἔχει καμένα χρώματα, στάχτη καὶ ἀπανθρακωμένο ὕλικό. Ἀκολουθεῖ στρώμα καστανοκόκκινων χωμάτων με μικρὲς πέτρες, ἐνῶ χαμηλότερα ὑπάρχει κίτρινο χῶμα. Ἡ τομὴ ἔγινε πρὸς Δ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴ θέση τοῦ πιθαρῖο²⁵, δηλ. λίγο νοτιότερα τῆς στρωματογραφίας 1²⁶. Παρουσιάζει ὅμως διαδοχὴ ὅμοια με ἐκείνη τῆς στρωματογραφίας 1. Μόνο τὸ ἀνώτερο στρώμα ἐκεῖ, ὑπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, εἶναι λιγότερο μελανὸ καὶ περισσότερο κόκκινο ἀπὸ τὰ πολλὰ κατάλοιπα πυρακτωμένου πηλοῦ. Τὰ στρώματα ποὺ ὑπὸκεινται τῆς 5ης «βάσης» ἔχουν κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ τὰ δύο ἀνώτερα, τουλάχιστον, εἶναι τὰ ἴδια ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπταν τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ

24. Πρβ. ὁ.π. 125.

25. ΠΑΕ 1992, 99 κέ.

26. ΠΑΕ 1992, 95 κέ.

Εικ. 7. Ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ μεγάρου Β μετὰ τὰς «βάσεις» τῆς «ἐλλειπτικῆς περι-
στασῆς» (ἀριθμημέναι): Ρωμαῖος ΑΔ 1, 1915, 232 εἰκ. 2.

μεγάρου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου, ὅπως φάνηκε πέρυσι κυρίως στὴ στρωματογραφία 3²⁷. Ἄρα οἱ «βάσεις» τοποθετήθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ. Τὰ ὄστρακα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὶς στρώσεις κάτω ἀπὸ τὴν βάση θὰ μπορούσαν νὰ σχετισθοῦν μὲ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (βλ. πινακίω τὸ σχόλιο τοῦ K. Wardle). Λεπτομερέστερη στρωματογραφικὴ ἔρευνα περὶ τὴν 5ῃ αὐτῇ βάση καὶ ἄλλες θὰ γίνῃ σὲ νέα ἀνασκαφικὴ περίοδο. Γιά μίαν ἀκόμη φορὰ προκύπτουν στρωματογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀπομόνωση τῶν γνωστῶν αὐτῶν «βάσεων».

Ἄς προστεθοῦν ἐδῶ ὁρισμένες παρατηρήσεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν θέση αὐτῇ. Ἡ ἀνατολικὴ σειρὰ παρουσιάζει καθὼς προχωρεῖ πρὸς Ν ἀδικαιολόγητὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου: ἡ 16ῃ «βάση» ἀπέχει 2.15, ἡ 17ῃ 2.60 καὶ ἡ 18ῃ 2.70²⁸. Ἀλλὰ καὶ τῶν πλακῶν τῆς δυτικῆς σειρᾶς ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ μεγάρου δὲν ἦταν ἡ ἴδια (εἰκ. 7). Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἐπὶ πλεόν στοιχεῖο ἀποθαρρυντικὸ γιὰ τὸν συσχετισμὸ μὲ τὸ μέγαρο, ποὺ πρέπει νὰ προστεθεῖ στὴ γνωστὴ παρατήρηση γιὰ τὴν ἀπόκλιση τοῦ ἄξονα τῆς «περίστασης» ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου²⁹. Ἀλλὰ καὶ ἡ μεταξὺ τῶν «βάσεων» ἀπόσταση ποικίλλει τόσο, ὥστε νὰ φαίνεται ἀδύνατο ὅτι ἀνήκουν σὲ περίσταση ἢ ἀκόμη καὶ σὲ στύλους στήριξης τῆς στέγης περὶ τὸ κτίριο. Σὲ μίαν περίπτωση, συγκριμένως μεταξὺ τῶν «βάσεων» 9ης καὶ 10ης ποὺ καλύπτονται ἐν μέρει ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ὀπισθόδομου τοῦ ναοῦ, ἡ ἀπόσταση εἶναι μόλις 1.35 περίπου, ἐνῶ ἄλλοι, π.χ. μεταξὺ 17ης καὶ 18ης, φθάνει ἕως 2 μ. Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα, ἀταίριαστο σὲ βάσεις στύλων κτιρίου. Τὰ βάθη στὰ ὁποῖα βρίσκεται ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους, ὅσα μετρήθηκαν, εἶναι ποικίλα (ἀπὸ 0.40 ἕως 0.63), ἀλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ διακυμάνσεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους. Τελικῶς φαίνεται ὅτι θὰ ἀπομείνῃ μόνο τὸ ἐρώτημα τί σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσαν οἱ πλάκες αὐτές, ἀφοῦ ὡς βάσεις περιστασης ἢ στύλων ἀντιστήριξης τῆς στέγης τοῦ μεγάρου Β δὲν πρέπει νὰ λογίζονται πλέον.

27. *IAE* 1992, 102 κέ.

28. Ἡ μέτρηση ἔγινε ἀπὸ τὸ κέντρο τῶν «βάσεων». Βλ. καὶ *WESENBERG*, *AA* 1982, 150, 152, 154.

29. *ΡΩΜΑΙΟΣ*, ὅ.π. 248.

Τελευταῖα ὁ G. Kuhn³⁰ προχώρησε καὶ πρὶν γίνεи ἀνασκαφὴ διατύπωσε ἀπερίφραστα τὴν ἄποψη ὅτι οἱ «βάσεις» εἶναι τυχαῖα ὑπολείμματα τοῦ πλακοστρώτου τὸ ὁποῖο θὰ ἐκάλυπτε μέρος τουλάχιστον τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἀρχαῖου ναοῦ. Τὸ πλακόστρωτο αὐτὸ διατηρήθηκε σὲ δύο μόνο θέσεις, συγκεκριμένα στὸ νοτιότερο μέρος τοῦ δυτικοῦ καὶ λιγότερο τοῦ ἀνατολικοῦ πτεροῦ, ὅπου τὸ ἀπεκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ Σωτηριάδης, τὸ ἀπέδωσε δὲ καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Λυκάκη³¹. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν, ἐπειδὴ τὸ πλακόστρωτο θεωρήθηκε νεώτερη κατασκευὴ, ἀφαιρέθηκε ἐκτὸς ἴσως ἐλαχίστων ὑπολοίπων. Τὸ θέμα εἶχα θίξει σὲ πρόσφατο ἄρθρο μου³². Προσεκτικότερη τὼρα παρατήρηση μιᾶς παλαιᾶς φωτογραφίας (πίν. 55) μὲ πείθει ὅτι οἱ «βάσεις» ἔκειντο λίγο ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ἐκεῖνο, καὶ προφανῶς αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σωτηριάδης διετήρησε τὶς πλάκες αὐτές, ἐνῶ διέλυσε τὸ πλακόστρωτο τὸ ὁποῖο ὅμως πρέπει νὰ ἦταν ἀρχαῖο. Σήμερα σώζονται ὀρισμένες πλάκες (εἰκ. 1) οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι βρίσκονται στὸ ἴδιο βάθος μὲ ἐκεῖνο τὸ πλακόστρωτο καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτὸ ὅπως ἄλλωστε ἐθεώρησε γιὰ ὀρισμένες καὶ ὁ G. Kuhn: Εἶναι οἱ ἐξῆς: μία ἐν μέρει ὑπὸ τὸ νοτιότερο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ὑπόλοιπα πλακῶν ὑπὸ τὸν δυτικὸν στυλοβάτη, στὴ θέση τοῦ 9ου ἀπὸ Β κίονα^{32α}, ἄλλα παρὰ τὴν 8η καὶ τὴ 10η ἀπὸ Ν βάσιν τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ τέλος ἐν μέρει ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸν στυλοβάτη μετὰ τὸ 2ου καὶ 3ου κίονα. Πιθανῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλα. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πλάκες αὐτές εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν σὲ ὑποκατασκευές, συνήθεις ἐδῶ γιὰ τὴν ὀριζοντίωση τῶν τοίχων, τοῦ στυλοβάτη καὶ τῶν βάσεων τοῦ κτιρίου. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἡ διατήρησις τῶν πλακῶν κατὰ τὴν ἐλλειψοειδῆ σειρὰ εἶναι γεγονός τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθεῖ τελείως καὶ νὰ θεωρηθεῖ μόνον τυχαῖο. Ὑποθέσεις μπορούν νὰ γίνουν περισσότερες, ὅπως ὅτι ἐστήριζαν δοκοὺς ποὺ ἐνίσχυαν πλινθόκτιστους τοίχους ἀψιδωτοῦ κτιρίου ἢ ὅτι σχετίζονται μὲ κατασκευὴ ἴσως στεγάστρου βωμοῦ ποὺ θὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸν μεγάρου Β

30. *AM* 108, 1993, 40-41.

31. *AE* 1900, παρὲνθ. πίν. σελ. 175.

32. *AE* 1990, 193.

32α. Ὁ.π. 196, εἰκ. 3.

καὶ ναοῦ ἢ ὅτι μόνες ἐδήλωναν τὰ ὅρια ἱεροῦ τεμένους κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, ἀπόψεις ποὺ ἔχουν ἤδη προταθεῖ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους³³. Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως καὶ μέχρις ὅτου γίνεῖ ὅλη ἡ δυνατὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, πιστεύω ὅτι δὲν πρέπει νὰ διατυπώνονται θεωρίες. Σημασία ἔχει τώρα μόνο ἡ διερεύνηση τῆς στρωματογραφικῆς σχέσης τῶν «βάσεων» μὲ τὶς διάφορες κατασκευαστικὲς φάσεις τοῦ χώρου, ἡ ὁποία θὰ συνεχισθεῖ τὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

«Βόθρος θυσιῶν»

Σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. πρὸς Ν τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου α ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ «παράδοξον ἐκ πετρῶν ἀπελεκήτων κτίσμα ἰδρυμένον ἐπὶ πλακοστρώσεως, ἣτις ἐστρώθη ἐκτὸς τοῦ μεγάρου ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἐφ' οὗ καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἐσωτερικὴ στρώσις. Τὸ κατασκεύασμα ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μεγάλης πλακὸς σχεδὸν ὀρθογώνιας, 0.70×0.75 μ., πάχους 0.15 μ., ἐπιτιθεμένης ἀμέσως ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως καὶ ἄλλων ἀλαξεύτων λίθων ἐκτισμένων ἐπὶ τῆς πλακὸς, ὥστε νὰ ἀποτελεῖται εἰς σχῆμα παραλληλογράμμου χάσμα μήκους 0.40 μ., πλάτους 0.25 μ. καὶ βάθους 0.30 μ.»³⁴. Ὡστόσο ἡ κατάσταση διατήρησης κυρίως, ἀλλὰ καὶ οἱ διαστάσεις δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν περιγραφή αὐτὴ τοῦ Ρωμαίου (εἰκ. 2-3, πίν. 56α-β ἀρ. 1). Ἡ μεγάλη πλάκα δὲν εἶναι «σχεδὸν ὀρθογώνια» ἀλλὰ ἀκανόνιστη καὶ ἔχει διαστάσεις, ἐκτὸς τοῦ πάχους 0.15 μ. ἐλαφρῶς μεγαλύτερες. Δύο ἄλλες πέτρες, μία μεγαλύτερη $0.68 \times 0.59 \times 0.15$ μ. καὶ ἄλλη $0.55 \times 0.23 \times 0.20$ μ. σὲ δύο θραύσματα, κεῖνται καὶ δὲν εἶναι σήμερα «ἐκτισμένες» ἐπάνω στὴν πλάκα. Πιθανῶς ὅμως πρόκειται πρᾶγματι γιὰ τοὺς «ἀλαξεύτους λίθους» τῆς περιγραφῆς. Βρίσκεται ὅμως ἀκριβῶς ἡ «κατασκευὴ» αὐτὴ ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο, τὸ ὁποῖο ἐδῶ κεῖται σὲ βάθος 1.31 μ. περίπου καὶ πρέπει νὰ σχετισθεῖ, ὅπως καὶ ὁ Ρωμαῖος σημειώνει, μὲ τὴν πλακόστρωση ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ μεγάρου ποὺ παρουσιάσαμε πιοπάνω. Οἱ διαφορὲς στὰ βάθη εἶναι μικρὲς καὶ ὀφείλονται συνήθως σὲ ἀνισότητες τοῦ ἐπιπέδου καὶ σὲ ποικιλίες κατὰ καιροὺς διαταράξεις τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους. Ἡ παρατήρηση ὅμως

33. "Ο.π. 192.

34. ΑΔ 1, 1915, 248.

τοῦ ἀνασκαφέα ὅτι «ἡ ἀνωτέρα ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς εὐρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ σχεδὸν ὕψος εἰς ὃ καὶ αἱ ἄλλαι πλάκες τῆς κιονοστοιχίας» (ἐννοεῖ τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης») δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ πιοπάνω πλάκα ἐδράζεται σὲ βάθος 1.31 μ., περίπου καὶ ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά της βρίσκεται σὲ βάθος 1.20 μ., ἐνῶ ἐκεῖνων, ὑψηλότερα: τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς σὲ βάθος 0.59 - 0.63 μ. καὶ τῆς δυτικῆς σὲ βάθος 0.45 - 0.50 μ. Ἄρα ἡ πλάκα τῆς κατασκευῆς βρίσκεται 0.60 - 0.75 μ. περίπου βαθύτερα ἀπὸ τίς πλάκες τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστάσης», εἶναι δὲ καὶ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκεῖνες. Ἐπομένως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι σύγχρονα. Ἀσφαλῶς πάντως δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ ἡ κατασκευὴ αὐτὴ μὲ βάσιν ξύλινου στύλου. Τὶς ἀντιφατικὰς παρατηρήσεις τοῦ Ρωμαίου εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Drerup³⁵. Ἡ ἐρμηνεία ὅτι πρόκειται γιὰ βόθρο θυσιῶν ποὺ εἶχε προτείνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ρωμαῖος στὴν ἀρχή, δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἐλεγχθεῖ, ἀλλὰ εἶναι ἡ πιθανότερη, ἀφοῦ μέσα στὸ «χάσμα» ποὺ ἐσχημάτιζαν οἱ λίθοι ὑπῆρχαν «ὀστάρια μικροῦ ζώου καὶ τεμάχια ἀγράφων, ἀδήλου σχήματος ἀγγείων».

Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶχε περιβληθεῖ ἀπὸ καμπύλο ξηρότοιχο ἀργῶν λίθων ποὺ σῶζεται σαθρός, μόνον στὴ δυτικὴ καὶ τὴ βόρεια πλευρά (πίν. 56α ἀρ. 2) μέχρις ὕψους 0.40 μ., περίπου ἕως τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὀριζόντιας πλάκας καὶ ἔχει ἀκανόνιστο πάχος ἕως 0.35 μ. περίπου.

Τὸ «παρόμοιον κτίσμα... κατὰ τὴν πλησίον γωνίαν τοῦ μεγάρου» ποὺ παρετήρησε ὁ Ρωμαῖος δὲν μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε, παρὰ μόνον ὑποθετικῶς μὲ τοὺς μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους παρὰ τὸ ἄκρον τοῦ τοίχου α, ποὺ κεῖνται ὑψηλότερα τοῦ πλακοστρώτου, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη πιοπάνω (πίν. 51β). Τοῦ μεγαλυτέρου ἢ ἄνω ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1.23 - 1.28 μ. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ βασίζεται στὴν ἴδια τὴν περιγραφὴ τοῦ Ρωμαίου ὁ ὁποῖος ὀνομάζει («ἐξωτερικὸ κτίσμα») τὸ πρῶτο κατασκευάσμα, τὸν «βόθρο θυσιῶν», παραβάλλοντάς το μὲ τὸ «παρόμοιον κτίσμα».

Ἀμέσως πρὸς Δ, σὲ ἐπίπεδο βαθύτερο καὶ τοῦ πλακοστρώτου καὶ τοῦ τοιχαρίου ποὺ περιβάλλει τὸν «βόθρο» διαπιστώθηκε ὑπόλοιπο κατασκευῆς τοίχου ἀπὸ Β πρὸς Ν μήκους 1.84 μ., πλάτους 0.45 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ βάθος 1.50 - 1.58 μ. (πίν. 56α ἀρ. 3). Πρόκειται προφα-

35. *Marb WPr*, 6.π. 7.

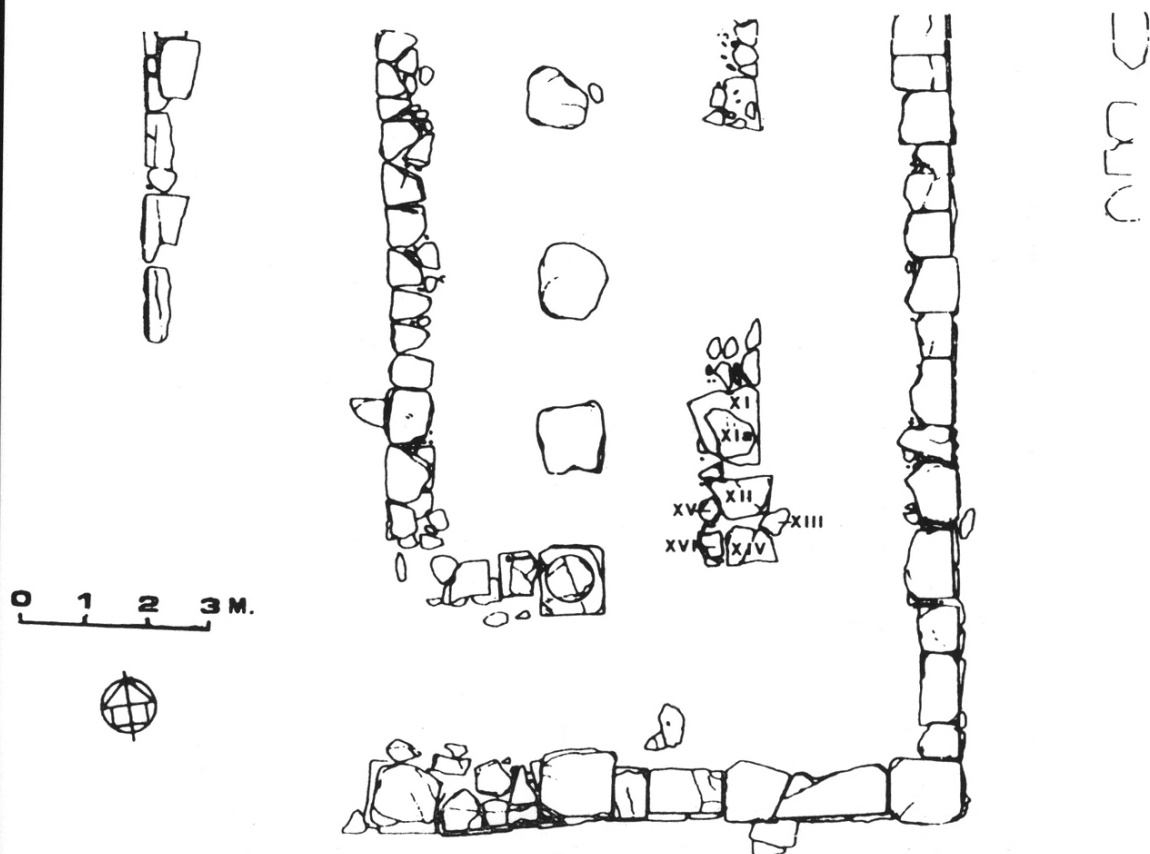
νῶς γιὰ ὑπόλοιπο κατασκευῆς παλαιότερης καὶ τοῦ πλακοστρώτου. Τὸ καμπύλο τοιχάριο πὺν περιβάλλει τὸν βόθρο ἔχει κτισθεῖ ἐν μέρει ἐπάνω στὸν παλαιότερο αὐτὸν τοῖχο. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ τοίχου πὺν κλείνει ἀπὸ Ν τῇ θέσῃ τῆς κατασκευῆς τοῦ «βόθρου» δὲν μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε ἀκόμη ἐὰν εἶναι ἀρχαῖο ἢ ἐὰν ἀνήκει στὴν ξερολιθιά τῆς ἀνασκαφῆς πὺν ὑψωνόταν ἀκριβῶς στὴ θέσῃ αὐτῇ. Πιθανότερο εἶναι τὸ δεύτερο. Πάντως κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους αὐτοὺς ὑπάρχουν πλάκες τοῦ γνωστοῦ πλακοστρώτου.

Διερεύνηση ἄθικτων στρωμάτων ὑπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε κάτω ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ δευτέρη βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, δηλ. πρὸς Ν τοῦ «βόθρου» (πίν. 59, 57β, 58α). Μετακινήθηκαν οἱ ἀραιὲς πλάκες τοῦ τοίχου ἀρ. XII, XIII, XIV (εἰκ. 8, πίν. 57α) καὶ ἀφαιρέθηκαν τρεῖς ἐγκάρσιοι μετανασκαφικοὶ ξηρότοιχοι πὺν ὑπῆρχαν μεταξύ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νοτιότερου μέρους τοῦ τοίχου αὐτοῦ τοῦ σηκοῦ. Ἀσκαφοῦ ἦταν τὸ χῶμα ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ τοίχου, μία λωρίδα διαστ. 1.80×0.70 μ., καθὼς καὶ βραχεῖα, συνεχόμενη πρὸς Α ἐπικλινῆς προέκταση, εἰσχωροῦσα στὸν χῶρο τοῦ ἀνατολικοῦ πτεροῦ, ἢ ὁποία δὲν ἦταν παρὰ ἢ λοξὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (πίν. 57β ἀρ. 1, 58α ἀρ. 3). Τὰ ὑπόλοιπα τῆς πλακοστρώσεως πὺν ἀναφέραμε πιοπάνω συνεχίζονται σποραδικῶς καὶ στὴν περιοχὴ αὐτῇ (πίν. 58α ἀρ. 1). Κατὰ τὸν τρόπον σῶζεται ἐπάνω ἀπὸ τὶς πλάκες λεπτή, πάχους 0.05 μ., ἐπίστρωση κίτρινου καθαροῦ χρώματος, ἢ ὁποία εἶναι προφανὲς ὅτι χρησιμοποιοῦντο γιὰ ἰσοπέδωση καὶ ἐξομάλυνση τοῦ χώρου σὲ ἐποχὴ μεταγενέστερη τῆς ἀρχικῆς χρήσεως τοῦ πλακοστρώτου.

Στρωματογραφία 9

Ἀνάμεσα σὲ δύο ξηροτοίχους κατὰ τὴ 2ῃ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἀμέσως πρὸς Β καὶ στὴ συνέχεια τῆς ὑπὸ τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ ἄσκαφης λωρίδας πὺν ἀναφέραμε, εἶχε ἀπομείνει στενὸ τμήμα γῆς πλάτους ἐπάνω 0.07, κάτω 0.25 μ., μήκους 1.10 μ., τὸ ὁποῖο ἦταν ἐπίσης προστατευμένο ἀπὸ

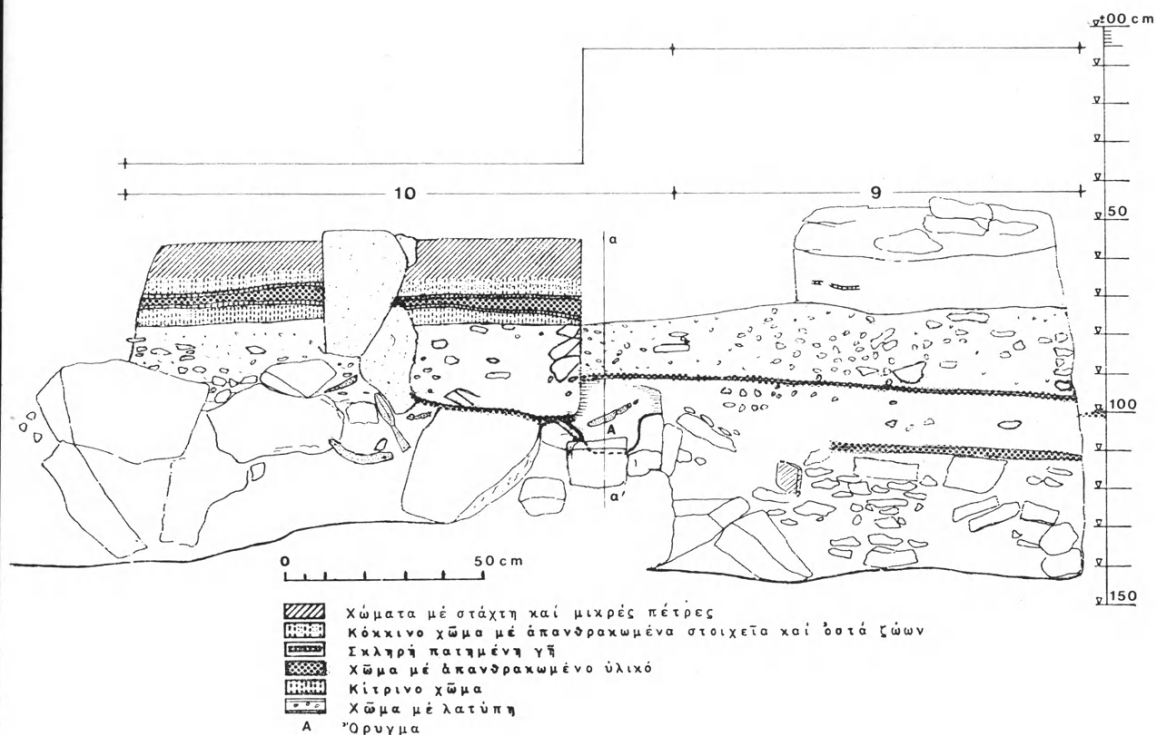

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια κάτοψης τοῦ ναοῦ: νοτιοανατολική γωνία μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν πλακῶν τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ.

τὸν τοῖχο καὶ παρεῖχε πεδίο κατάλληλο γιὰ στρωματογραφικὴ παρατήρηση (εἰκ. 4, 9, πίν. 58α ἀρ. 2, 58β ἀρ. 4, 59 ἀρ. 8, 60α ἀρ. 3). Ἐπάνω, τὸ στρώμα ἔχει διαταραχθεῖ, ἀλλὰ σὲ βάθος 0.67 μ. διατηρεῖται πιθανῶς σκληρὴ στρώση (ἐπίπεδο χρήσεως;). Ἀπὸ βάθους 0.75 μ. ἕως 0.99 μ., ἔχομε στρώμα χρώματος μὲ λατύπη. Σὲ βάθος 0.95 - 0.99 μ. ὑπάρχει στρώση στάχτης ἐπάνω σὲ ἐπίπεδο χρήσεως ὅπως καὶ στὸ ἀντίστοιχο στρώμα τῆς ἐπόμενης στρωματογραφίας πρὸς Ν. Ἡ λατύπη ἀραιώνει ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ μέχρι 1.13 μ., ὅπου παρατηρεῖται ἄλλο στρώμα στάχτης καὶ χαμηλότερα ἕως 1.40 μ. τὸ χῶμα περιέχει μεγαλύτερες πέτρες. Ἀκολουθεῖ κάτω στρώση κίτρινου χρώματος. Ἀξίζει νὰ υπογραμμίσουμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἐδῶ σὲ βάθος ± 1 μ. τὸ ἐπίπεδο χρήσεως ποὺ σημειώσαμε καὶ στὴν προηγούμενη στρωματογραφία ἡ ὁποία ἔγινε 2.60 μ. ΒΔ τῆς παρούσης.

Στρωματογραφία 10

Τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἄσκαφης λωρίδας ποὺ προστάτευε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες XII, XIII, XIV (εἰκ. 8, πίν. 57α) ἀφαιρέθηκαν μόνο κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἐπὶ πλάτους 0.30 μ. περίπου (εἰκ. 9, πίν. 57β ἀρ. 2 πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση, 58β ἀρ. 5, 60α ἀρ. 4, πρβ. κυρίως πίν. 58α μὲ 58β, 58α-β). Ἔτσι ἦταν δυνατὸ νὰ κάνουμε στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις στὶς στρώσεις ποὺ ἐκάλυπταν τὴν ἐπίχωση μὲ λατύπη οἱ ὁποῖες στὴν προηγούμενη στρωματογραφία δὲν σῶζονταν καλὰ. Περὶ τὸ μέσον τῆς ἔκτασης αὐτῆς στέκει ἀπότμημα πλάκας στημένο μὲ τὸ ὀξὺ ἄκρο του στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ χρώματος μὲ λατύπη. Εἰσχωρεῖ σὲ βάθος 0.15 μ., καὶ ὑποστηρίζεται ἀπὸ μακρόστενο ἀργὸ λίθο ποὺ ἐπίσης εἰσχωρεῖ μέσα στὸ χῶμα (πίν. 58β, ἀρ. 1, 59 ἀρ. 9). Πρόκειται γιὰ τμήμα ἐπιμήκους ὀρθογώνιας πλάκας ποὺ εἶναι σπασμένη διαγωνίως καὶ ἐλλιπὴς σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ (διαστ. $0.29 \times 0.24 \times 0.11$ μ.). Τὸ ἀνώτερο στρώμα πάχους 0.10 μ. ὅπου πατοῦσαν οἱ πλάκες τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ XII, XIII, XIV περιεῖχε καμένα χρώματα μὲ στάχτη καὶ ὅστὰ ζώων. Μικρὸ ὄστρακο λεπτὸ εἶναι πιθανῶς πρῶιμου ἀρχαικοῦ ἔσως κορινθιάζοντος ἀγγείου (7ος αἰ.). Ἀκολουθοῦσε στρώμα κόκκινων χρωμάτων μὲ ἀπανθρακωμένο ὕλικὸ πάχους 0.05 μ., ποὺ φερόταν ἐπάνω σὲ στρώση σκληρῆς πατημένης γῆς (ἐπίπεδο χρήσεως) εὐρισκομένης σὲ βάθος 0.70 μ. Δεύτερη στρώση σκληροῦ χρώματος ὑπόκειται

Είλ. 9. Οί στρωματογραφίες 9 (δεξιά) και 10 (άριστερά).

κατά 0.02 - 0.03 μ. και ανάμεσά τους υπάρχει πάλι άπανθρακωμένο ύλικό. Ύπῃρχαν και ἔδῳ λίγα ὄστρακα ὅμοια με τὰ προηγούμενα, με ἑσωτερική βαφή. Τοῦ κατώτερου αὐτοῦ ἐπιπέδου χρήσεως τὸ ὑπόστρωμα ἦταν λεπτὸ στρώμα κίτρινου καθαροῦ χώματος. Οἱ στρώσεις αὐτὲς εἶχαν σχηματισθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴ στερέωση τῆς πλάκας στὸν σωρὸ τῶν χωμάτων-λατύπης καὶ διαπιστώθηκαν πρὸς Α, Β καὶ Ν τῆς πλάκας. Πρὸς Δ δὲν ἐθίγησαν, γιὰ νὰ συγκρατηθεῖ ἡ πλάκα ὀρθία καὶ νὰ διατηρηθεῖ ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ. Ἡ πλάκα ἐξεῖχε κατὰ 0.23 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσεως.

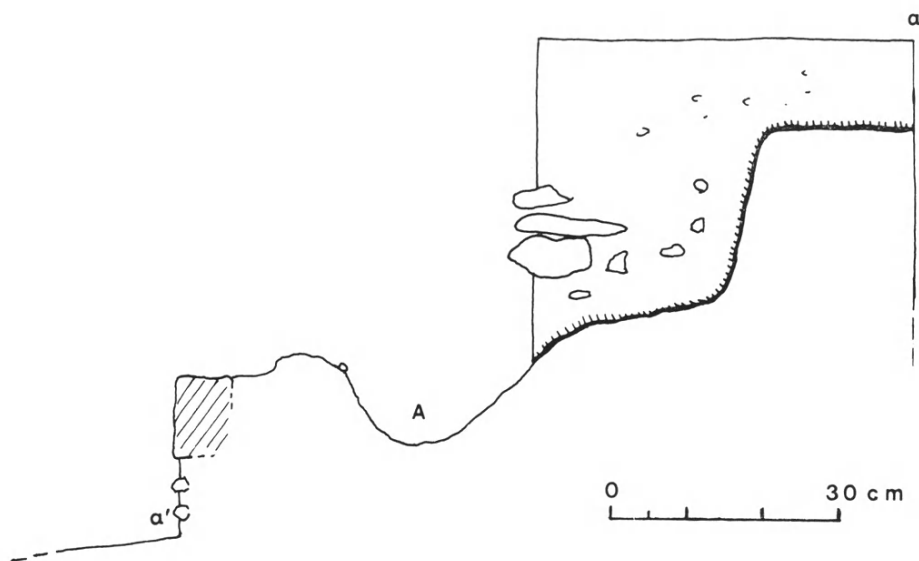
Κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν στρωμάτων τῆς ἐπίχωσης ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα χρήσεως, σὲ βάθος 0.75 μ. περίπου (εἰλ. 9), βρέθηκε διάσπαρτη στάχτη, περισσότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς προηγούμενης στρωματο-

γραφίας. Σὲ βάθος σχεδὸν 1 μ. διαπιστώθηκε ἡ ἴδια στρώση ἐπιπέδου χρήσεως ὅπως καὶ στὴ στρωματογραφία 9. Ἐξάλλου παρατηρήθηκε διαφορὰ μεταξὺ τοῦ πρὸς Β καὶ τοῦ πρὸς Ν τῆς ὀρθιας πλάκας τμήματος. Στὸ βόρειο μέρος (ὑπὸ τὸν λίθον τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ XII) πληθαίνει ἡ στάχτη καὶ τὸ ἀπανθρακωμένο ὕλικό καὶ σὲ βάθος 0.92 μ. στὸ βόρειο ἄκρο, σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ὀρθια πλάκα ἡ σκληρὴ γῆ ἔχει κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ ἀπολήγει σὲ ὄρυγμα ($0.30 \times 0.17 \times 0.15$ μ.). Αὐτὸ προστατεύεται κυκλικῶς ἀπὸ πέτρες, ἀποκαλύφθηκαν ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ βόρεια πλευρά. Ὁ πυθμῆνας τοῦ βρίσκεται σὲ βάθος περὶ τὸ 1 μ. (εἰκ. 9-10, πίν. 57β ἀρ. 3, 58α ἀρ. 4, 58β). Περιεῖχε χῶμα μὲ καμένα ὀργανικὰ στοιχεῖα, στάχτη καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαίριδιο. Καὶ τὸ ὄρυγμα αὐτὸ καὶ ὁ «βόθρος θυσιῶν» ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὴν περίοδο λειτουργίας τοῦ μεγάρου Β. Ἀργότερα ἐκαλύφθη ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μὲ τὴ λατύπη.

Στὸ νότιο τῆς ἀνασκαφείσης ἔκτασης (ὑπὸ τὸν λίθον XIV) ὑπῆρχε λιγότερη στάχτη ἀπὸ τὸ βόρειο μέρος. Ἀπὸ βάθους 0.82 μ. περίπου τὸ χῶμα γινόταν μαλακότερο, κοκκινωπὸ, περιεῖχε δὲ καμένα στοιχεῖα καὶ ὅστὰ ζώων. Τὰ ὄστρακα ἦταν ἀνάμικτα: ὑπῆρχαν καὶ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὰ λεπτότερα τὰ ὁποῖα πιθανότατα εἶναι πρῶιμα ἀρχαῖα καὶ ἐλάχιστα ἀμυρόχρωμα. Σὲ βάθος 1 μ., πρὸ τῆς ὀρθιας πλάκας μέσα στὰ μελανὰ χρώματα, βρέθηκαν τρεῖς σιδερένιες αἰχμές δοράτων καὶ ἓνα δρεπανόσχημο μαχαίρι (εἰκ. 9).

Ἡ λεπτὴ στρώση τοῦ κίτρινου χρώματος ποὺ ἀναφέραμε πιοπάνω καὶ ἡ ὑπερκείμενη σκληρὴ πατημένη γῆ ἐκάλυψαν τὴ συσσώρευση αὐτῇ τῶν χωμάτων ποὺ περιεῖχαν λατύπη, καὶ χαμηλότερα στάχτη, ἀπανθρακωμένα στοιχεῖα, ὅστὰ, τὰ σιδερένια ὅπλα καὶ κάτω μεγαλύτερες πέτρες, ἀλλὰ ἡ ὀρθια πλάκα ἔμεινε φαίνεται στὴ θέση της καὶ ἦταν ὁρατὴ κατὰ 0.23 μ. περίπου ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ χώρου.

Ἡ συσσώρευση τοῦ κάτω στρώματος ἀπὸ χῶμα καὶ μεγάλες πέτρες εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐγίνε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ μεγάρου σὲ χῶρο στὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν ταφές ἢ στοιχεῖα λατρείας (βόθροι θυσιῶν). Ἡ διάσπαρτη στάχτη καὶ τὰ σιδερένια ὅπλα θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σὲ πλησιόχωρες ἢ μακρινότερες ταφές, ἀφοῦ ὁ Σωτηριάδης κάνει λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τάφων κάτω ἀπὸ τὸ ἐπί-

Εικ. 10. 'Εγκάρσια τομή α-α' στη στρωματογραφία 10 (θέση του δρύγματος).

πεδο του ναού^{35α}. Θα μπορούσαν όμως να είναι και κατάλοιπα λατρείας και αφιερώματα. Ο σκοπός της επιχωμάτωσης με λατύπη πρέπει να ήταν ο σχηματισμός επιπέδου νέας χρήσεως ή κατασκευής. Το δρύθιο απότμημα της πλάκας θα μπορούσε να είναι οδηγός για οικόδομική εργασία. Δεν μπορεί όμως να αποκλεισθεί και η υπόθεση ότι η συσσώρευση αυτή ήταν τύμβος κοντά σε καύση νεκρού κατά τη διάρκεια της ζωής του μεγάρου ή και αργότερα. Στην περίπτωση αυτή η πλάκα θα μπορούσε να θεωρηθεί σήμα.

Πέρα από την ανασκαφεύσα λωρίδα, που προστάτευσε ο ανατολικός τοίχος του σηκού, προς Ν, τα πιο πάνω στρώματα έχουν καταστρέψει οι παλαιές ανασκαφικές εργασίες. Έδω μάλιστα έλειπε το νοτιότατο άκρο του τοίχου του σηκού επί 0.75 μ., απέναντι από την 1η βάση της εσωτερικής κιονοστοιχίας και η αρχαία επίχωση είχε αφαιρεθεί μέχρι βάθους 0.80 μ. περίπου (πίν. 60α

35α. Η μαρτυρία αυτή δεν επιβεβαιώθηκε. Τα όσα όλα που βρήκαμε στην ανασκαφή ανήκουν σε ζῶα, όπως μᾶς έβεβαίωσε ή κ. Tina McGeorge, την οποία ευχαριστώ θερμῶς για τὸν κόπο της νὰ ἐξετάσει προκαταρκτικῶς τὸ ὕλικό.

ἀρ. 1, 59 ἀρ. 10). Στὸ βάθος αὐτὸ συναντήσαμε πάλι στρώμα στακτώδους χρώματος μὲ λατύπη, δηλ. τὴν ἴδια ἐπίχωση, ἡ ὁποία ἀπὸ 0.87 μ. περιεῖχε καὶ πάλι μαλακότερα καὶ καθαρότερα χρώματα κοκκινωπὰ μὲ λιγότερη λατύπη καὶ ὅστρακα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὀρισμένα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι πρῶιμα ἀρχαϊκά. Σὲ βάθος 1.16 μ. ὑπάρχει προέκταση πρὸς Ν μήκους 0.87 μ. πλάτους 0.40 μ., σκληροῦ χρώματος μὲ πολλή λατύπη. Ἡ λωρίδα αὕτῃ προφανῶς ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς πρὸς Ν ἀπόληξης τῆς ἐπίχωσης μὲ τὴ λατύπη (πίν. 60α, ἀρ. 2, 59 ἀρ. 11). Ἴσως ἐδῶ ἔχομε ἀρχικὸ ὄριό της, ἐνῶ εἶναι φανερὸ ὅτι στὶς ἄλλες ἐρευνηθεῖσες πλευρές, τὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολική, δὲν σώζει τὰ ἄκρα της. Ἡ πρὸς Δ τῆς ὀρθιας πλάκας συνέχιση τῆς ἐρευνας εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ φανεῖ ἂν ἰσχύει τὸ ἴδιο καὶ ἐκεῖ, ποὺ θεωρῶ σχεδὸν βέβαιον, ἀφοῦ ἡ σκαπάνη τοῦ Σωτηριάδη ἐφθασε παντοῦ, πέρα ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ σὲ μεγάλον βάθος.

Κεραμεικὴ

Ἡ κεραμεικὴ εἶναι κυρίως ἐντοπία καὶ δὲν περιλαμβάνει δυστυχῶς σαφὴ καὶ χαρακτηριστικὰ δείγματα γνωστῶν καὶ χρονολογημένων κατηγοριῶν, ἐκτὸς τῶν λίγων ἀνασφαλῶν ὀστράκων ποὺ ἀναφέραμε καὶ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ-πρῶιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο. Προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα, κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ ναοῦ. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀνέυρεση ὀστράκων ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς σὲ στρώματα ποὺ καλύπτουν τὰ ἐπίπεδα χρήσεως καὶ τὸ ἐρείπιο τοῦ μεγάρου Β. Ἄν ἡ ἀμαυρόχρωμη αὕτῃ κεραμεικὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου (βλ. καὶ στὴ συνέχεια τὸ σχόλιο τοῦ Κ. Α. Wardle), τότε ἡ καταστροφὴ τοῦ μεγάρου Β πρέπει νὰ ἀνέλθει στοὺς πρῶιμους αὐτοὺς χρόνους. Σημειωτέον ὅτι στὰ στρώματα αὐτά, τὰ μυκηναϊκά ὅστρακα σπανίζουν, ἐνῶ ἀμαυρόχρωμα ἐμφανίζονται καὶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ.

Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὕτῃ πρέπει νὰ σημειώσω τὰ ἐξῆς: Ὁ G. Kuhn σὲ ὕστερον ὄργαφο τοῦ ἄρθρου του ποὺ ἀνέφερα πιοπάνω³⁶ σημειώνει ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν

36. *AM* 108, 1993, 47.

ἀνακοίνωσή μου στὸ *Ἔργον* 1992, 52, ἡ κεραμεικὴ δηλώνει ὅτι τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε κατὰ τὴν ΥΕ IIIB-Γ περίοδο. Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παρατηρήσαμε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1992 εἶναι μόνον ὅτι τὸ μέγαρο Β κτίσθηκε ἐπάνω σὲ στρῶμα ποὺ περιεῖχε λείψανα καταστροφῆς μὲ κεραμεικὰ εὐρήματα τῆς ΥΕ IIIA2-IIIB περιόδου, ἐκτὸς ἄλλων ἀδιαγνώστων. Ἐπομένως ἡ περίοδος αὐτὴ εἶναι γιὰ τὴν ὥρα μόνον τὸ ὄριο μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ κτίσθηκε τὸ μέγαρο Β.

First Draft Based on Initial Impressions (ΥΠΟ Κ. Α. WARDLE)

Although the excavation of 1992 had concentrated on removing the back fill of Sotiriades' test trenches to expose Megaron B, it was possible in one small area in the NW angle of the Megaron to explore prehistoric levels securely antedating it. The pottery from this area, already briefly reported³⁷, included coarse local wares and a small quantity of Mycenaean, of types dating to LH IIIA2 and LH IIIB. In contrast, the excavation of 1993 while continuing to remove the old back fill, permitted the investigation of small areas of undisturbed levels relating to the Megaron itself and of levels immediately underlying the temple foundations. Nothing was found this year to date the *construction* of the Megaron.

Although the quantities of pottery are still very small, they include, for the first time in the renewed excavations, a number of fragments of the handmade matt-painted ware I believe to belong to the early Iron Age³⁸. Mycenaean sherds were on the whole very scrappy and the general

37. *Praktika* 1992, 127. I am again grateful to Prof. J. Papapostolou and the Archaeological Society of Athens for the opportunity for Diana Wardle and myself to stay at Thermon for a short period during the 1993 excavation season and the invitation to comment on the prehistoric pottery found each season.

38. K. A. WARDLE, *Godisnak* XV, Sarajevo 1977, 173-174. This will be discussed in greater detail in the report for 1994, and in the publication I am preparing of all the prehistoric pottery from the excavations of Sotiriades and Rhomaïos to be published by the Archaeological Society of Athens.

character of the undecorated pottery seemed rather different from that in the levels explored the previous year. In the yellow debris levels which lie over the Megaron floor, the pottery is rather harder fired and often has a rather porous orange-red surface, or an orange-red core. Some sherds with a yellow-buff surface, including two which carry traces of matt-paint, such as a fragment of horizontal loop handle (group 60), a jar rim (group 59) and a rim fragment of a cut-away-neck jug (group 61) have a gritty fabric with white or brick-red inclusions. Similar sherds including a vertical jug or amphora handle and a piece from the rim of a cup with vertical handle and constricted neck come from a level immediately below one of the 'bases' of the 'elliptical peristasis' (group 66). The levels under the temple foundations (groups 80, 82) contain a few fragments of matt-painted ware but also wheel-made sherds in a very thin fabric reminiscent of, but not identical to, Proto-Corinthian pottery. Much of the remainder is very hard-fired and rather dark in colour. Tiny fragments of similar wares were found at approximately the same level in association with the iron objects discovered south of the Megaron (groups 70α, 71, 74, 77).

The quantity of pottery and the slight differences between these two sets of levels are, of course, insufficient to permit certainty but, taken with the presence of the matt-painted ware, they are compatible with a date early in the Iron Age for levels immediately associated with the Megaron and a rather later date, perhaps already in the historic period for those underlying the temple itself.

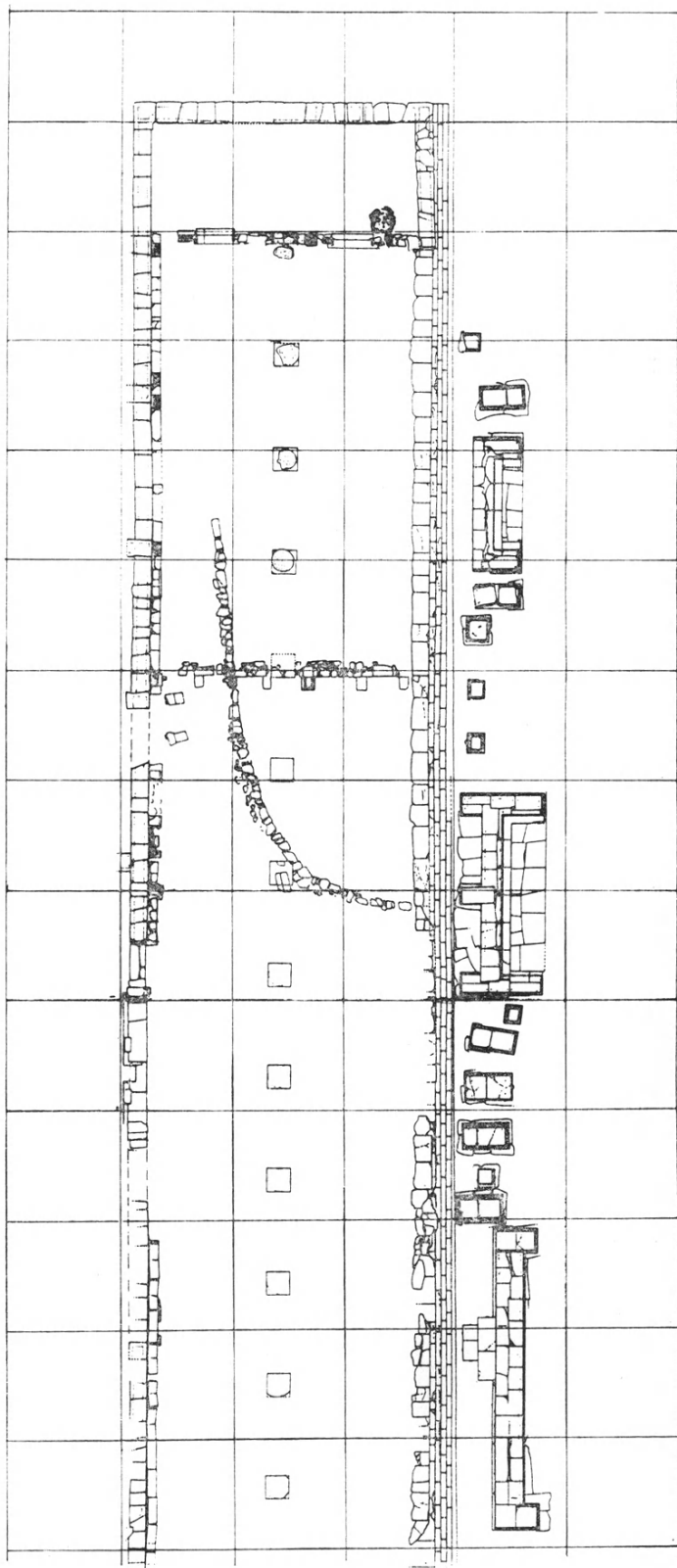
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Στὸν ὀπίσθιο (ἀνατολικὸ) τοῦχο τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε νέο ἄνοιγμα μήκους 6.45 μ., μὲ ἀπόσταση 38.50 μ. πρὸς Ν τοῦ βορειοτέρου³⁹, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 25η καὶ 26η βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἔχει λίθινο κατώφλι ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες χωρὶς ἔχνη γιὰ στερέω-

39. ΠΑΕ 1991, 130.

0 5 m.

Είχ. 11. Τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, φθινόπωρο 1993.

ση θυροφύλλων καὶ σώζει κατὰ χώραν τὴ βάση τῆς νότιας παραστάδας (πίν. 60β). Ἴσως ὑπῆρχε καὶ μεσαῖος πεσσὸς ποὺ χώριζε τὸ ἄνοιγμα σὲ δύο ἴσα μέρη. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὴ δίοδο ποὺ ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀπέναντι πρὸς Δ, μεταξὺ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας στοᾶς, ὅπου προφανῶς κατέληγε ὁδὸς ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ πύλη περνοῦσε κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς νότιας στοᾶς καὶ ὁδηγοῦσε στὸν χώρο τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς. Διὰ μέσου τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς θὰ συνδεόταν ὁ χώρος τῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν πρὸς Α τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς περιοχὴ ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ (εἰκ. 12).

Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πρὸς Ν τοῦ ἀνοίγματος ἐκτείνεται μέχρι 14.20 μ. συμπαγῆς λίθινη ὑποκατασκευὴ ἐδράνου (πλ. 0.42 μ., ὕψος 0.22 μ.) ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ ἀνὰ 1.20 ἕως 1.50 μ. ὑπάρχουν πλάκες ἀπὸ τρίγλυφα ἢ μετόπες ποὺ ἐξέχουν. Ἡ κάθετη ἐπιφάνεια τῆς κατασκευῆς φέρει κονίαμα. Τὸ ἴδιο τὸ ἔδρανο θὰ ἦταν ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε⁴⁰ ἡ ἀνατολικὴ στοὰ κατὰ τὴν ἐπανακατασκευὴ της μετὰ ἀπὸ τὶς καταστροφές τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἔγινε βραχύτερη. Τώρα ἀποδεικνύεται ὅτι τὴ νότια πλευρὰ της ὅρισε ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὴν 31ῃ βάση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (πίν. 61α). Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ὑλικὸ σὲ δευτέρη χρῆση. Σήμερα τέμνεται ἀπὸ τὸν καμπύλο μεσαιωνικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο. Κατὰ τὴ βόρεια παρειὰ του ἀποκαλύφθηκαν ἑπτὰ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες στὸ ἐπίπεδο χρήσεως (διαστ. 0.48 × 0.35 μ. καὶ 0.64 × 0.57 μ.) κατὰ διαστήματα 1.27 μ. ἢ 1.80 μ., σὺν ὁποῖς πατοῦσαν τὰ γνωστὰ στηρίγματα τῶν πλακῶν τοῦ ἐδράνου ὁμοίου μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει βρεθεῖ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς στοᾶς. Ἐνα μάλιστα στήριγμα σώζεται ἐπάνω στὴν τρίτη ἀπὸ Δ πλάκα. Κατὰ τὴ γωνία μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὑπάρχουν οἱ πλάκες-βάσεις γιὰ τὰ τραπεζοφόρα στηρίγματα ὅπως καὶ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία. Ἡ στοὰ τότε εἶχε μῆκος 147 μ. Τὸ πρὸς Ν ὑπόλοιπο τμήμα τῆς ἀρχικῆς στοᾶς μήκους 19.50 μ. μέχρι τοῦ ἀκραίου νοτίου δωματίου διατηρεῖ κατὰ χώραν τὰ κατώτερα μέρη τῶν κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (32ου-35ου) ἀπὸ λίθο τραβερτίνης μὲ ἐρυθρὸ κονίαμα τοῦ ὁποῦ βρέθηκαν θραύσματα (πίν. 61β). Κατὰ μῆκος τοῦ

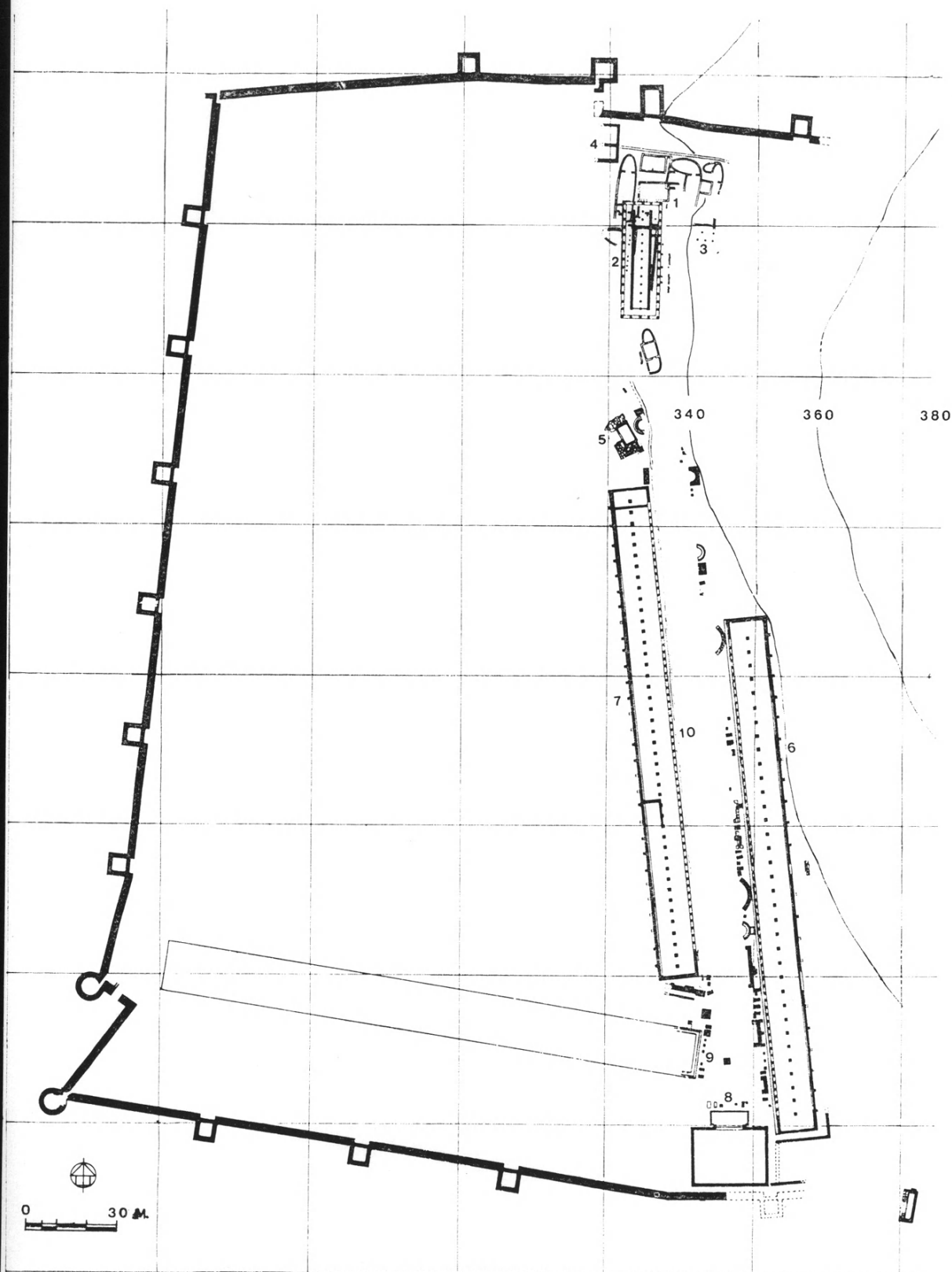
40. ΠΑΕ 1992, 128.

ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπάρχει καὶ ἐδῶ συμπαγὲς κτιστὸ ἔδρανο ὕψους 0.30 μ. πλ. 0.45, τὸ ὁποῖο θὰ συμπληρωνόταν ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο ἀπὸ φθαρτὸ ὑλικό (ξύλινες πλάκες;) (πίν. 62α).

Στὸν χώρο μεταξὺ τῆς 29ης καὶ 35ης βάσης πλησίον τῆς ὁποίας περνᾷ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ νότιου δωματίου ἔγιναν στρωματογραφικὲς ἔρευνες σὲ διάφορα σημεῖα καὶ διαπιστώθηκαν τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀρχαιότερη στρώση πού βρέθηκε, σὲ μικρὴ τομὴ στῇ γωνίᾳ πού σχηματίζει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ νοτίου δωματίου μὲ τὸν στυλοβάτη, σὲ βάθος 0.80 μ., στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν στυλοβάτη, εἶναι ὑπόλοιπα ἐπιπέδου χρήσεως ἀπὸ σκληρὴ πατημένη γῆ μὲ λεπτὰ χαλίκια. Κατὰ 0.03-0.04 μ. βαθύτερα σημειώθηκαν λείψανα ἄλλου ἐπιπέδου χρήσεως ἐπιχρισμένου μὲ πηλό. Πρόκειται γιὰ ἀλλεπάλληλες στρώσεις τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ τῆς φάσης, πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 218 ἢ καὶ τοῦ 206 π.Χ. Στὸν ἴδιο νότιο χώρο, ἀπὸ τὴν 31η βάση ἕως τὸ νότιο δωμάτιο, σὲ βάθος 0.60-0.65 μ., ὑπάρχει νεώτερη στρώση ἀπὸ κοκκινωπὰ χρώματα. Αὕτῃ ἔφερε ἐκτεταμένα λείψανα καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά, καμένα χάλκινα θραύσματα καὶ ἄλλα ἀπανθρακωμένα κατάλοιπα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης μικρὰ θραύσματα χαλκίνων ἀνδριάντων ἢ πανοπλιῶν καὶ νομίσματα. Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀνήκει στῇ φάση τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς στοᾶς μετὰ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ ἡ καταστροφὴ ἐπάνω σὲ αὐτὸ στὴν τελικὴ, ἐκείνη πού πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ 167 π.Χ., στὴν ὁποία ἀνήκουν καὶ οἱ ἐκτεταμένες στρώσεις κεραμιδιῶν στέγης πού βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ μισοῦ τῆς στοᾶς⁴¹. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς στοᾶς πού ἀποχωρίσθηκε ἀπὸ τὸ βορειότερο, περιεῖχε καὶ πάλι χάλκινα ὅπλα καὶ ἀνδριάντες, ἐνῶ ἐκεῖνο χρησίμευε μόνο γιὰ δημόσιες συναθροίσεις. Ἐπάνω στὸ στρώμα καταστροφῆς ὑπῆρχε μετὰξὺ 29ης καὶ 35ης βάσης στρώση καστανοκόκκινων ἀμμόδους συστάσεως χωμάτων μὲ μικροὺς λίθους καὶ τρίμματα κεραμιδιῶν πού σχημάτιζαν ἐπίπεδο χρήσεως σὲ βάθος περὶ τὰ 0.40 μ. Ἀντιστοιχεῖ ἡ στρώση αὕτῃ σὲ μακρὰ περίοδο χρήσεως τοῦ χώ-

41. ΠΑΕ 1990, 112, 1991, 129. Ἡ ἀπουσία κεραμιδιῶν στέγης στὸν μεταξὺ τοῦ ἀνακατασκευασθέντος τμήματος καὶ τοῦ νοτίου δωματίου χώρο ὑποδηλώνει ἢ ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ ἔμεινε ὑπαίθριο, ἢ ὅτι τὰ τυχόν λείψανα στέγης ἀποκομίσθηκαν μεταγενεστέρως γιὰ νέα χρῆση τοῦ χώρου.

Εἰκ. 12. Θέρμος 1993. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν. 1 προϊστορικός οἰκισμός, 2 ναὸς Ἀπόλλωνος καὶ μέγαρο Β, 3 ναὸς Λυσείου Ἀπόλλωνος, 4 ναὸς «Ἀρτέμιδος», 5 κρήνη, 6 ἀνατολική στοά, 7 δυτικὴ στοά, 8 «βουλευτήριον», 9 νότια στοά, 10 ἀγωγός.

■ Ελληνιστικά

▨ Μέγαρο Β και σύγχρονα κτίρια

□ Προϊστορικά

ρου μετὰ ἀπὸ τὴν τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἕως τὴν κατασκευὴ τοῦ πιθανότατα μεσαιωνικοῦ καμπύλου ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 61β, 62β). Τὸ καμπύλο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ χορδῆς 13.20 μ. διέρχεται ἀπὸ τὴν 29ῃ βάση. Ὁ τοῖχος συνεχίζεται εὐθὺς πρὸς Ν ἕως ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 32ῃ βάση ἐπὶ 7.25 μ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἔχει πρόσωπο μόνο στὴ δυτικὴ του παρειά. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ στοὰ ἦταν ἤδη καλυμμένη μὲ ἐπίχωση καὶ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως, σκληρὴ πατημένη γῆ, ποὺ διαπιστώθηκε πολὺ ἀποσπασματικὰ καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸν καμπύλο ἀναλημματικὸ τοῖχο, βρίσκεται σὲ βάθος 0.15 - 0.20 μ. Τὰ χρώματα εἶναι μαῦρα καὶ περιέχουν μεσαιωνικὰ ὅστρακα.

Ἐρευνήθηκε τὸ νότιο δωμάτιο τῆς στοᾶς ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι. Ἔχει διαστάσεις 12×5 μ. Ὁ βόρειος τοῖχος του διέρχεται μόλις νοτιότερα τοῦ τελευταίου (35ου) κίονος τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ παλαιότερο οἰκοδομικὸ ὕλικό: ὑπάρχουν σπόνδυλοι κίωνων μὲ ὑπόλευκο κονίαμα, θραῦσμα γείσου, καθὼς καὶ μετοπῶν καὶ τριγλῶφον. Δύο ἀσβεστολιθικά κατώφλια, τὸ δυτικὸ 2.21×0.67 καὶ τὸ ἀνατολικὸ 2.08×0.68 μ., σῶζονται κατὰ χώραν στὸν τοῖχο αὐτὸν καὶ ἀντιστοιχοῦν στὰ δύο κλίτη τῆς στοᾶς (πίν. 62β, 63α). Ἡ ἐξέταση τῆς στρωματογραφίας στὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ δωματίου ἔδειξε τρεῖς περιόδους χρήσεως: Ἡ νεώτερη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ στρώμα ποὺ περιεῖχε σωροὺς λίθων οἱ ὅποιοι πιθανῶς ἀνήκουν σὲ οἰκοδομικὸ ὕλικό μαζὶ μὲ πολλὰ θραύσματα κεραμιδιῶν. Ὑπῆρχαν ὅστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων καὶ λείψανα καμένων ὀργανικῶν ὑλῶν. Τὰ χρώματα ἦταν ἐπίσης μαῦρα ἀπὸ φωτιά. Ἴσως πρόκειται γιὰ λείψανα μεσαιωνικῆς κατασκευῆς. Ἡ ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀποκάλυψε στρώση ἀπὸ μικροὺς λίθους μέσα σὲ καστανοκόκκινο χῶμα ποὺ περιεῖχε ἐπίσης θραύσματα κεραμιδιῶν, ὅστὰ ζῶων καὶ κατάλοιπα φωτιάς. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε στρώση κόκκινου σκληροῦ χρώματος ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ νότιο δωμάτιο καὶ εἶναι προφανῶς τὸ ἀρχικὸ του δάπεδο. Καλύτερα διατηρεῖται στὸ δυτικὸ μισὸ ὅπου δὲν εἶχε θιγεῖ ἀπὸ μεταγενέστερη κατασκευή. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου παρὰ τὴν εἴσοδο, ἀποκαλύφθηκε κυκλικὴ κατασκευὴ ἐστίας διαμ. 1.25 μ. καλυμμένη ἐν μέρει μὲ θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης (πίν. 63β).

ΣΧΕΔΙΟ ΚΑΤΟΨΕΩΣ ΘΕΡΜΟΥ

Τὸ 1993 ἐκπονήθηκε καὶ τὸ πρῶτο σχέδιο κατόψεως τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου ποὺ περιέλαβε ὅλα τὰ ἕως τότε ἀνεσκαμμένα μνημεῖα (εἰκ. 12). Ὁ περίβολος τοῦ Θέρμου περιέκλειε δύο τουλάχιστον μεγάλους τομεῖς: τὸν στενόμακρο τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς πολιτικῆς ἀγορᾶς, στὶς ὑπώρειες τοῦ Μεγαλάκκου καὶ τὸν εὐρύ, πιθανῶς ἐμπορικό, πρὸς Δ, τὸν ὁποῖο κλείνει ἀπὸ Ν μεγάλη στοά. Οἱ δύο παράλληλες στοές πλαισιώνουν τὴν «πλατεῖα ὁδὸ» τῆς ἀγορᾶς καὶ καθορίζουν τὸν ἄξονα τῶν διόψεων πρὸς τὸν ναὸ στὴ βόρεια καὶ τὸ «βουλευτήριο» στὴ νότια στενὴ πλευρά. Ὡστόσο ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τῆς πλατείας, μήκους 265 μ., δὲν συμπίπτει στὰ ἄκρα μὲ τὸν ἄξονα τῶν κτιρίων, ἀλλὰ καταλήγει στὴ νοτιοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ προστάου τοῦ «βουλευτηρίου». Ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη συμμετρία καὶ ἀξονικότητα δημιουργοῦσε προοπτικὲς διόψεις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ «βουλευτηρίου». Ἐτσι τὰ κτίρια αὐτὰ ἐξασφάλιζαν τὴν πλαστικὴ τους ὑπόσταση καὶ ἀπέφευγαν τὴν μονότονη ἀξονικὴ γραμμικὴ σύνθεση, χωρὶς νὰ ζημιώνεται ἡ μνημειώδης πρόσοψη τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς ἐπιμήκους πλατείας⁴².

Ἡ χωρορρυθμικὴ αὐτὴ ὀργάνωση ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν κυρίαρχη τάση κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., γιὰ κλειστὸ κατὰ τὸ δυνατόν τετραγωνισμό καὶ συμμετρικὴ πλαισίωση στὰ ἱερὰ καὶ τὶς ἀγορές⁴³. Ἡ στενομῆκης γραμμικὴ διάταξη τοῦ πλαισίου ἀποτέλεσε νεωτεριστικὴ ἐφαρμογὴ ὑπάρχοντος συγκεκριμένου τύπου μὲ παρόμοια στενόμακρη διάταξη⁴⁴ καὶ μόνο δευτερευόντως

42. Βλ. Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ἡ ἐλληνιστικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῶν Αἰτωλῶν στὸν Θέρμο, *Φηγός*, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτήρη Δάκαρη, Ἰωάννινα 1994 (στὸ ἐξῆς *Φηγός*) 511-512.

43. R. MARTIN, *Recherches sur l'agora grecque* (1951) 503 κέ. Ι. Δ. ΚΟΝΤΗ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰ. (1958) 53 κέ. *Φηγός*, 514.

44. *Φηγός*, 513. Παραδείγματα: ἱερὸ Ποσειδῶνος στὴν Καλαύρια (S. WIDE, L. KJELBERG, *AM* 20, 1895, 274 κέ., πίν. VII). Ἀγορὰ τῆς Ἀσσοῦ (J. CLARKE κ.ἄ., *Investigations at Assos* (1902) 21, 27). Ἡ ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸν Θέρμο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς σταθμὸς τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς χωρορρυθμικῆς ἐξέλιξης ποὺ ολοκληρώθηκε ἀργότερα στὰ αὐτοκρατορικὰ Fora, ἀφοῦ προηγουμένως καθόρισε τὴ διαμόρ-

ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν ἐδαφικὴ μορφή καὶ τὴ συγκεκριμένη θέση τοῦ ἱεροῦ. Ὁφείλεται κυρίως στὸν ἀπλὸ καὶ γραμμικὸ γενικότερο ρυθμὸ τοῦ πρώιμου 3ου αἰ. π.Χ.

Ἐξάλλου ἡ κανονικότητα καὶ ἡ γεωμετρικὴ ὕψη τῆς σύνθεσης δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαία σύλληψη ποὺ σχεδιάσθηκε καὶ ἐκτελέσθηκε βάσει προγράμματος τῆς ἰσχυρῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁργανώθηκε σὲ ἐνιαῖο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ ἱερὸ καὶ συνενώθηκε ἡ λατρευτικὴ παράδοση μὲ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα καὶ τὴν κρατικὴ προβολή. Πρωτοποριακὴ δημιουργία σὰν αὕτῃ εἶναι εὐλογητὸ κέντρο τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, ἡ ὁποία τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἀκμάζει καὶ διαδραματίζει σημαντικὸ πρόσωπο στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία.

I. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

φωση τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν στωικῶν συγκροτημάτων τῆς ἐποχῆς τῆς Δημοκρατίας (Φηγός, 517).

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

(Πίν. 64-68)

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1993 συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλίππιαδος¹. Ἀποκομίσθηκαν μὲ γερανὸ μεγάλοι ὄγκοι τοιχοποιίας, βάρους μέχρι καὶ πέντε τόννων, ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν νόρθηκα, τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ περιστώου. Οἱ ὄγκοι αὐτοὶ ἀπετέθησαν στὸ ΝΑ καὶ στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου. Μεταξὺ τῶν τμημάτων θόλων ποὺ μετακινήθηκαν ὑπῆρχαν τμήματα σταυροθολίων, ὅπου τὰ τοῦβλα ἦταν τοποθετημένα καθέτως πρὸς τὶς πλευρὲς τοῦ σταυροθολίου, ὅπως συνήθως συμβαίνει στῇ Νότια Ἑλλάδα, ἂν καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ κωνσταντινουπολιτικοὺς ναοὺς τοῦ 10ου-14ου αἰώνα².

Μερικὰ τμήματα τῶν θόλων διατηροῦσαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν πολὺ καλῆς τέχνης, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

1. Βασικὸς συνεργάτης ἦταν καὶ ἐφέτος ὁ Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γεώργιος Βελένης. Συνεργάστηκαν ἐπίσης ὁ ἀρχιτέκτων Ζάχι ἀλ-Σααγιάχ, ὁ ἀρχαιολόγος Ἀγγελικὴ Χαριτωνίδου ποὺ μελετᾷ τὴν κεραμεικὴ, οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Ἰωάννης Βαραλῆς, Γεώργιος Ἰωάννου, Μαριάννα Οἰκονόμου καὶ Δημήτριος Παπαγιάννης, καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀνθὴ Φιλίδου, Γεωργία Φουκανέλλη καὶ Ἐλευθερία Ζαγκουδάκη. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὶς Ἐφορεῖες Ἀρχαιοτήτων τῶν Ἰωαννίνων (8η Ἐφορεῖα Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ IB' Ἐφορεῖα Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων) γιὰ τὴν πολλαπλὴ βοήθειά τους. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχουν δημοσιευθεῖ στὰ *ΑΑΑ* V.1, 1972, 87-97. VI.3, 1973, 402-412. X.2, 1977, 149-164, καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1977, 149-153. 1987, 123-124. 1988, 94-98. 1989, 169-175. 1990, 160-164. 1991, 169-177. 1992, 150-154.

2. P. L. VOCOTROPOULOS, The role of Constantinopolitan architecture during the Middle and Late Byzantine period, *JÖB*, 31/2, 1981 (= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten, 1/2), 560 καὶ σημ. 40.

Στὸ ἓνα, πλάτους 50 ἐκ., σώζονται ἑννέα ἀνδρικό κεφάλια σὲ τρεῖς σειρές (πίν. 64α). Τὰ χαρακτηριστικά καὶ τὰ περιγράμματα εἶναι σχεδιασμένα μὲ καστανέρυθρο. Τὸ πλάσιμο γίνεται μὲ λίγα ἔντονα λευκά φῶτα πάνω στὸ σάρκωμα ποὺ ἔχει τόνο ὥχρας· ὁ προπλασμός εἶναι πράσινος ἀνοικτός. Ἡ κόμη ἀποδίδεται μὲ λευκὲς καὶ ὑπόλευκες πινελιὲς πάνω σὲ ὥχρα καὶ ἀνοικτὸ καστανέρυθρο. Σὲ ἄλλο σπάραγμα, διαστ. 50×66 ἐκ., διακρίνονται τὰ πόδια μιᾶς μορφῆς ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ κάτω· φορεῖ λευκὸ ἱμάτιο μὲ κυανὴ παρυφή καὶ πτυχεῖς. Ἀριστερὰ διατηρεῖται τμήμα τοῦ ἐνδύματος ἄλλης μορφῆς μὲ τὰ ἴδια χρώματα. Πίσω τους ὀρθώνεται ἰσόδομος καστανέρυθρος τοίχος. Σὲ ἄλλο σπάραγμα μὲ ἐλαφρῶς καμπύλη ἐπιφάνεια, διαστ. 49×83 ἐκ., τρία κεφάλια μὲ φωτοστέφανο εἶναι γυρισμένα ἀριστερά (πίν. 64β). Τὰ μαλλιά τους εἶναι καστανέρυθρα. Ἡ μεσαία μορφή, ποὺ σώζεται καλύτερα, ἔχει γένι· τὰ ροῦχα τῆς εἶναι μπλὲ καὶ καστανέρυθρα. Σὲ ἄλλο σπάραγμα, διαστ. 49×30 ἐκ., εἶναι ζωγραφισμένη καστανέρυθη ἰσόδομη τοιχοποιία (πίν. 64γ). Σὲ πολὺ ἐφθαρμένο σπάραγμα μὲ καμπύλη ἐπιφάνεια, διαστ. 66×100 ἐκ., ἄνδρας μὲ ὑπόλευκο γένι, γαλάζιο χιτῶνα καὶ καστανέρυθρο ἱμάτιο εἶναι ἐστραμμένος δεξιὰ (πίν. 65β). Τὰ περιγράμματα εἶναι καστανέρυθρα, ὁ προπλασμός πρασινωπός, τὸ σάρκωμα χρώματος ὥχρας. Οἱ πτυχεῖς εἶναι χαραγμένες στὸ κονίαμα. Δίπλα σώζεται ὁ ὅμος ἄλλης μορφῆς μὲ καστανέρυθρο ἱμάτιο. Ἐπάνω δεξιὰ εἶναι ζωγραφισμένη γαλάζια ταινία, πρὸ πάνω κάμπος χρώματος ὥχρας.

Ἀνασκάφηκαν τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα καὶ τὸ ΒΔ καὶ ΝΔ τμήμα τοῦ περιστώου, ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὰ πεσμένα τμήματα τῆς τοιχοποιίας. Ἀπομακρύνθηκε ἐπίσης ἡ ἐπίχωση τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ πύργου ποὺ ὑψώνεται στὸ ΝΔ ἄκρο τοῦ περιστώου. Στὸν νάρθηκα βρέθηκαν πολλὲς κροῦστες ἀπὸ μαρμαροθέτημα, κυρίως ἄσπρες, διαφόρων σχημάτων³ (πίν. 65α). Ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα του προέρχονται πολλὰ θραύσματα ὑαλοστασίου καὶ γυάλινων ἀγγείων διαφόρων χρωμάτων, καθὼς καὶ σπάραγμα τοιχογραφίας μὲ τμήμα ἀνδρικό κεφαλῆς, διαστ. 5×5.5 ἐκ. (πίν. 65γ). Τὸ σάρκωμα εἶναι ζωγραφισμένο μὲ ὥχρα, οἱ σκιὲς μὲ πράσινο ἀμυγδάλου, τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικά μὲ κεραμιδί. Λίγες ὑπόλευκες πινελιὲς τονίζουν τὰ

3. Τὸ 1988 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μαρμαροθέτημα στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ νάρθηκα· βλ. ΠΑΕ 1988, 97, πίν. 68β, 69, 70α.

προεξέχοντα σημεία. Στὴ βόρεια στοά, ΒΑ τῆς πύλης πρὸς τὸν νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκαν πέντε ταφές χωρὶς κτερίσματα, σκεπασμένες μὲ κεραμίδες ἢ πλακοειδεῖς λίθους. Ἡ ἀνασκαφή ἀπέδωσε διάφορα στοιχεῖα τοῦ πλίνθινου διακόσμου τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ μνημείου: πλίνθους ποὺ σχηματίζουν μαίανδρο⁴ (πίν. 66α) ἢ συνεχόμενους ρόμβους⁵ ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νοτίας στοᾶς, τριγωνικὲς πλίνθους ἀπὸ ἀβακωτὴ ζωφόρο ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο καὶ ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα, κυκλικὲς πλίνθους διαμ. 13 ἐκ. ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα καὶ τμήμα ἐνεπιγράφου πλίνθου μὲ χαραγμένα τὰ γράμματα *EB* ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ΝΑ ἄκρου τοῦ πύργου⁶ (πίν. 66β). Κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ νάρθηκα βρέθηκε τὸ ἀνώτερο τμήμα ἀρράβδωτου κίονος ὕψους 51 καὶ διαμέτρου 33 ἐκ., ποὺ εἶχε μεταγενεστέρως κοιλανθεῖ στὴ ΝΔ γωνία τμήμα ὑστερορρομαϊκοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ φυτικὸ διάκοσμο, διαστ. $27 \times 12 \times 16$ ἐκ. (πίν. 67α). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα βρέθηκαν μικρὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, μεταξὺ αὐτῶν ἓνα μὲ δύο στρώματα, καθὼς καὶ τμήμα τοιχογραφίας μὲ τὰ ἐνδύματα ἀδιάνωστων μορφῶν σὲ ὄγκο τοιχοποιίας πεσμένο ἐκεῖ. Νοτιοδυτικὰ τοῦ δαπέδου τῆς φιάλης, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ δυτικὰ τοῦ νάρθηκα⁷, βρέθηκε βεργίο σταυροθολίου διαστ. $53/54.6 \times 23.5 \times 15$ ἐκ. (πίν. 67β).

Στὴ βόρεια στοά, ἀνατολικῶς τῆς πύλης πρὸς τὸν νάρθηκα, ἐρευνήθηκαν ἐπτὰ ἀκτέριστοι τάφοι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκαλύπτοντο ἀπὸ διπλὴ σειρὰ πλίνθων.

Σὲ σκαλότρυπα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκα, ἀνατολικῶς τῆς πύλης πρὸς τὴ βόρεια στοά, βρέθηκε πίσω ἀπὸ πλίνθο ποὺ τὸ ἔκρυβε, ἀγγεῖο ἀπὸ ρόδινο καθαρὸ πηλὸ, μὲ ὄρθιο λεπτὸ χεῖλος καὶ ἀπιδιοειδὲς σῶμα⁸ (πίν. 66γ). Λεῖπει τὸ μισὸ σχεδὸν χεῖλος. Φέρει στὴ μία μόνον πλευρὰ δύο κάθετες λαβές, ποὺ ξεκινοῦν μὲ ἔντονη καμπύλη ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὴν κοιλιά μὲ δακτυλικὸ πλαστικὸ ἀποτύπωμα. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι κα-

4. Ὑψος 3.6 καὶ 3.2 ἐκ. Πρβ. *AAA*, X.2, 1976, 157, εἰκ. 7.

5. Διαστ. $26 \times 16.6 \times 4$ ἐκ. [93δ/29: 93Π18: $20 \times 13 \times 3.7$].

6. Βλ. ἀναφορὲς σὲ ἀνάλογα εὐρήματα στὰ *AAA*, V.1, 1972, σ. 982, εἰκ. 4. *AAA* VI.3, 1973, σ. 409, εἰκ. 5. *ΠΑΕ* 1977, σ. 153, πίν. 94β. *ΠΑΕ* 1988, σ. 98, πίν. 68γ.

7. *ΠΑΕ* 1990, 161, πίν. 108α. *Εργον* 1991, 54, εἰκ. 91-92.

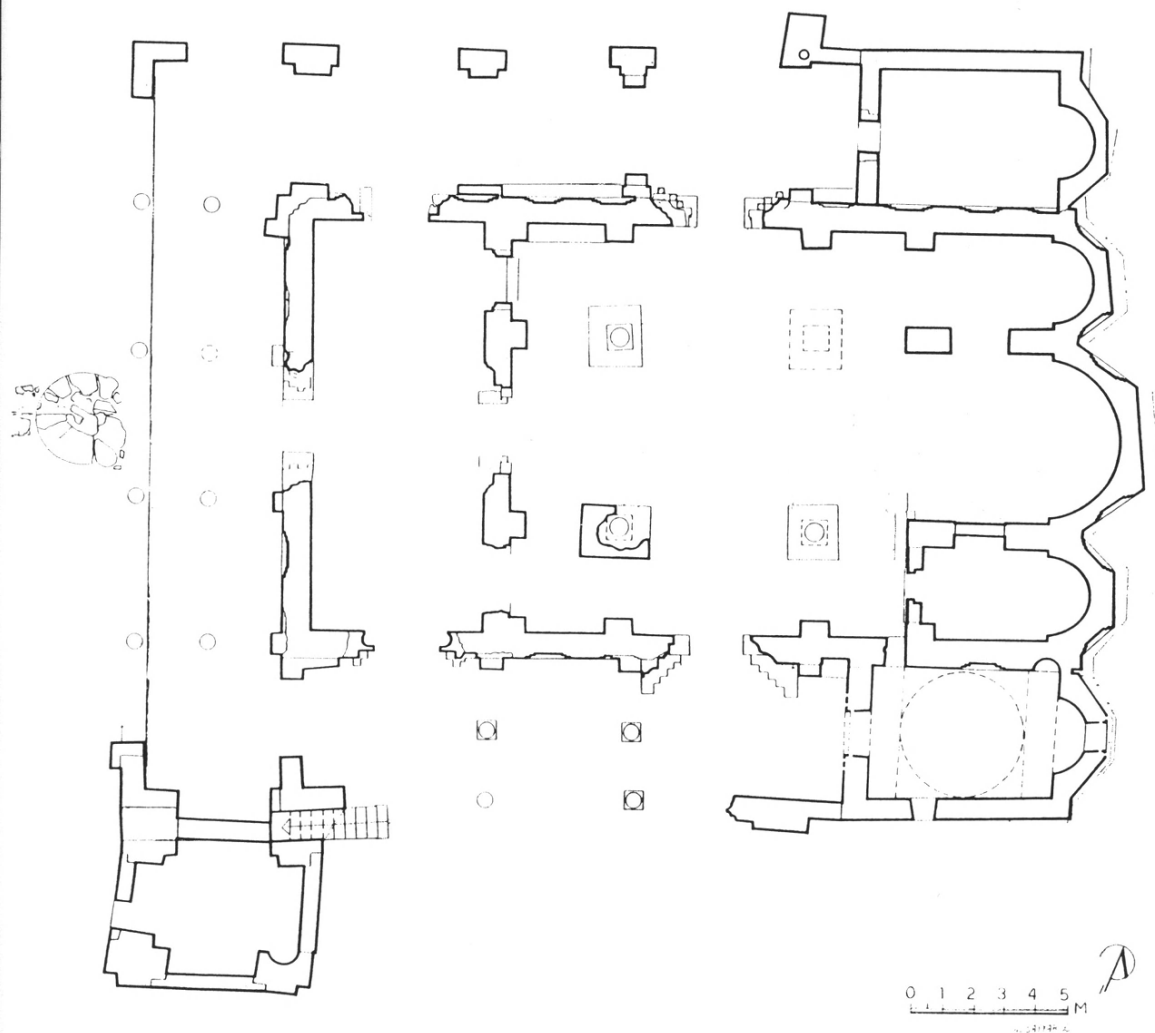
8. Ὑψος 10 ἐκ. Διάμετροι στομίου 8 ἐκ., κοιλίας 9 ἐκ. καὶ βάσεως 5.4 ἐκ.

στανή, γυαλωμένη. Τὸ ἀγγεῖο χρονολογεῖται πιθανῶς στὸν 18ο αἰ. Ἀρκετὰ ὄψιμα —τοῦ 18ου-19ου αἰ.— εἶναι καὶ πολλὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου. Κοντὰ στὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ νάρθηκα βρέθηκε τμήμα μαστραπᾶ ἰταλικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 16ου αἰ., μὲ γαλάζια κλιμακωτὴ διακόσμηση σὲ τεχνικὴ μαγιόλικας πάνω σὲ ὑπόλευκο βάθος.

Δυτικῶς τοῦ νάρθηκα, ὅπου ἔκταση μισοῦ στρέμματος ἀγοράστηκε πρὸ διετίας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἀποκομίσθηκαν τὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα μὲ μηχανικὰ μέσα καὶ ἀνοίχθηκε τομὴ κοντὰ στὴ νέα περίφραξη. Ἀποκαλύφθηκε τοῖχος διαστ. 2.155×0.64 μ., μὲ κρηπίδα ποὺ ἐξεῖχε κατὰ 8.5 - 12 ἐκ., σωζομένου ὕψους πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα 42 ἐκ. (πίν. 68α). Ἡ τοιχοποιία, πλινθοπερίβλητη, μὲ ἀδρομερῶς λαξευμένους ἀσβεστολίθους καὶ δύο πλίνθους στοὺς ὀριζόντιους καὶ στοὺς κάθετους ἀρμούς, μοιάζει μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ ἐρειπωμένου βορείου παρεκκλησίου. Τὰ τοῦβλα ἔχουν πάχος 3 - 4.5 ἐκ.⁹. Στὴ νοτιὰ πλευρὰ καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα ἀνοίγεται τοξωτὸ ἀψίδωμα, πλάτους 34 ἐκ. καὶ ὕψους μέχρι τὴ γένεση τοῦ τόξου 28 ἐκ. ποὺ εἰσέχει κατὰ 16 - 18 ἐκ. Τὸ τόξο του, ποὺ εἰσέχει κατὰ 3 ἐκ., εἶναι κτισμένο μὲ τοῦβλα πάχους περ. 3.5 ἐκ. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς κρηπίδας εἶναι πακτωμένο βεργίο σταυροθολίου μήκους 53 ἐκ., πλάτους 11.5 ἐκ. καὶ πάχους 18.5 ἐκ. Νὰ κτίσθηκε ὁ τοῖχος αὐτὸς μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν τέτοια βεργία, ἢ νὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἓνα ἄχρηστο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος; Νοτίως τοῦ τοιχοπεσσοῦ βρέθηκαν τρεῖς τάφοι, τῶν ὁποίων οἱ πλευρὲς ὀρίζονται ἀπὸ ὀγκώδεις λίθους, καὶ καλύπτονται ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους.

Ὁλοκληρώθηκε σχεδὸν ἡ πλακόστρωση τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὅπου δὲν εἶχαν σωθεῖ οἱ ἀρχικὲς πλάκες, ἀντικαταστάθηκαν μὲ τσιμεντένιες στῖς ἴδιες διαστάσεις. Προηγούμενως κατασκευάσθηκαν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου δύο φρεάτια, πλάτους 0.90 - 1 μ. καὶ βάθους 80 καὶ 65 ἐκ., γιὰ νὰ μὴ λιμνάζουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Τὰ τοιχώματά τους ἐπενδύθηκαν μὲ πλίνθους (πίν. 68β). Στὴ βόρεια στοὰ ὀλοκληρώθηκε ἡ συγκόλληση τῶν θρυμματισμένων πλακῶν τοῦ δα-

9. Στὸ βόρειο παρεκκλήσιο οἱ λίθοι εἶναι ἐπιμελέστερα λαξευμένοι καὶ τὰ τοῦβλα παχύ-
τερα (4-5 ἐκ.). Στούς περισσότερους ὀριζόντιους καὶ κάθετους ἀρμούς εἶναι πακτωμένες
ἀπὸ δύο πλίνθοι.

Εἰκ. 1. Μονὴ Παντανάσσης, κάτοψη.

πέδου καὶ ξανατοποθετήθηκαν στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ ΒΔ γωνιαῖο διαμέρισμα. Οἱ πλάκες τοῦ περιστώου εἶχαν τοποθετηθεῖ κατευθεῖαν στὸ χῶμα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ὑποστρώματος ὅπως στὸν κυρίως ναό. Ἡ νέα πλακόστρωση τῆς βόρειας στοᾶς τοποθετεῖται σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἐνισχυμένη τσιμεντοκονία.

Στερεώθηκε τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς τοιχοποιίας στὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὅπου τὸ κονίαμα τῶν ἀρμῶν εἶχε ἀποσαθρωθεῖ. Ἐπισκευάσθηκε τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ὅπου εἶχαν πέσει οἱ λίθοι τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς. Ἡ πεσμένη καμάρα τῆς νότιας στοᾶς, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976, στερεώθηκε καὶ ὑποστηλώθηκε μὲ δύο πεσσούς.

Συντηρητὲς τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στεφάνωσαν τμήματα τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται κατὰ χώραν στὸν νάρθηκα.

Ἀποκολλήθηκε τέλος τὸ φθινόπωρο ἀπὸ συνεργεῖο τῆς Διευθύνσεως Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τοὺς κυρίους Χρυσόπουλο καὶ Χιώτη τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα, ποὺ εἶχε ὑποστεῖ φθορές, παρὰ τὰ μέτρα προστασίας ποὺ εἶχαν ληφθεῖ¹⁰. Δυστυχῶς, παρὰ τὶς σχετικὰ μικρὲς διαστάσεις τοῦ μαρμαροθετήματος, ἡ ἀποκόλληση ἔγινε σὲ 17 κομμάτια, ποὺ ἀποθηκεύθηκαν στὴν Παρηγορήτισσα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

10. Γιὰ τὸ μαρμαροθέτημα βλ. ΠΑΕ 1988, 97, πίν. 68β, 69, 70α.

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ

(Πίν. 69-70)

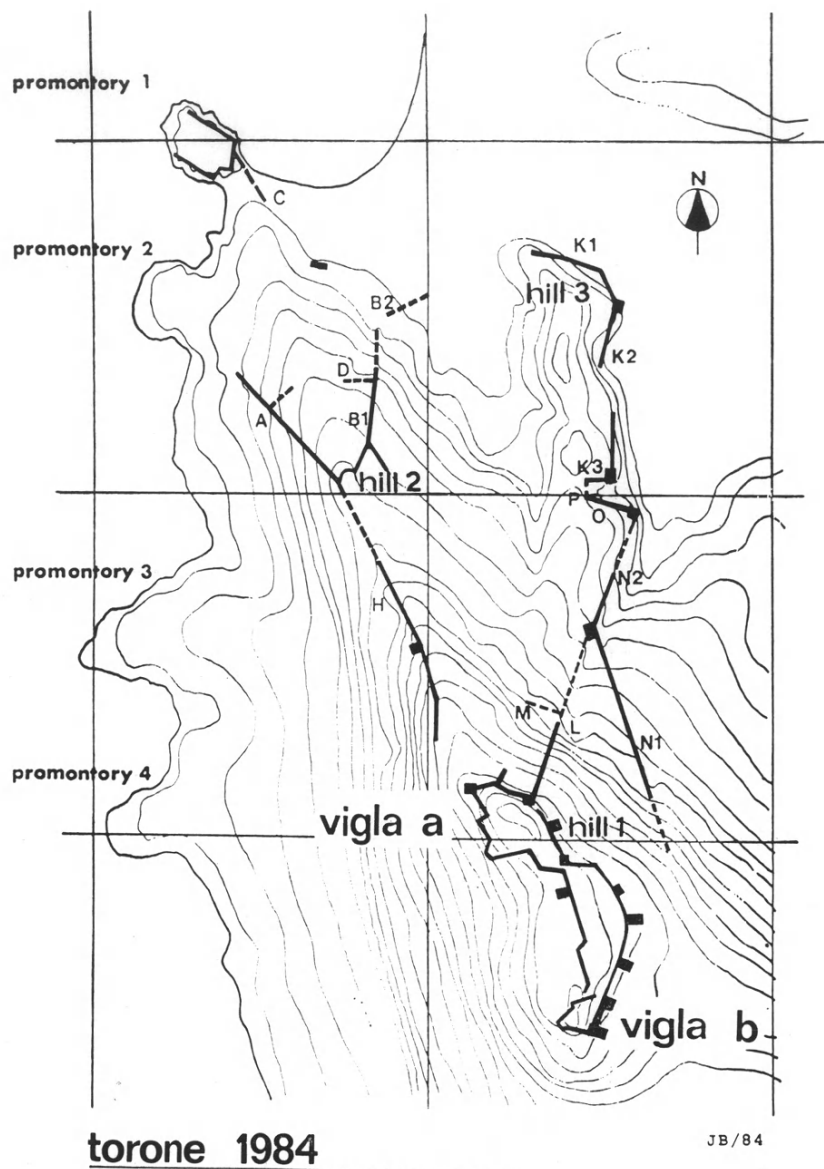
Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς ἀρχαίας Τορώνης ἢ ὁποία διεξάγεται σὲ συνεργασία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1993.

Κατὰ τοὺς μῆνες Αὐγουστο καὶ Σεπτέμβριο τὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς ἐξακολούθησαν τὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς προηγουμένων ἐτῶν, ταυτόχρονα δὲ διενήργησαν γεωφυσικὴ καὶ ὑποβρύχια ἔρευνα. Τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἐπεχείρησε ὁ κ. Richard Jones· στὴν ὑποβρύχια ἔρευνα συνεργάστηκαν κλιμάκιο τῆς Ἐφορείας Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς κυρίας Χρύσας Σαμίου καὶ Αὐστραλιανὸ κλιμάκιο ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Δρ. Tom Hillard.

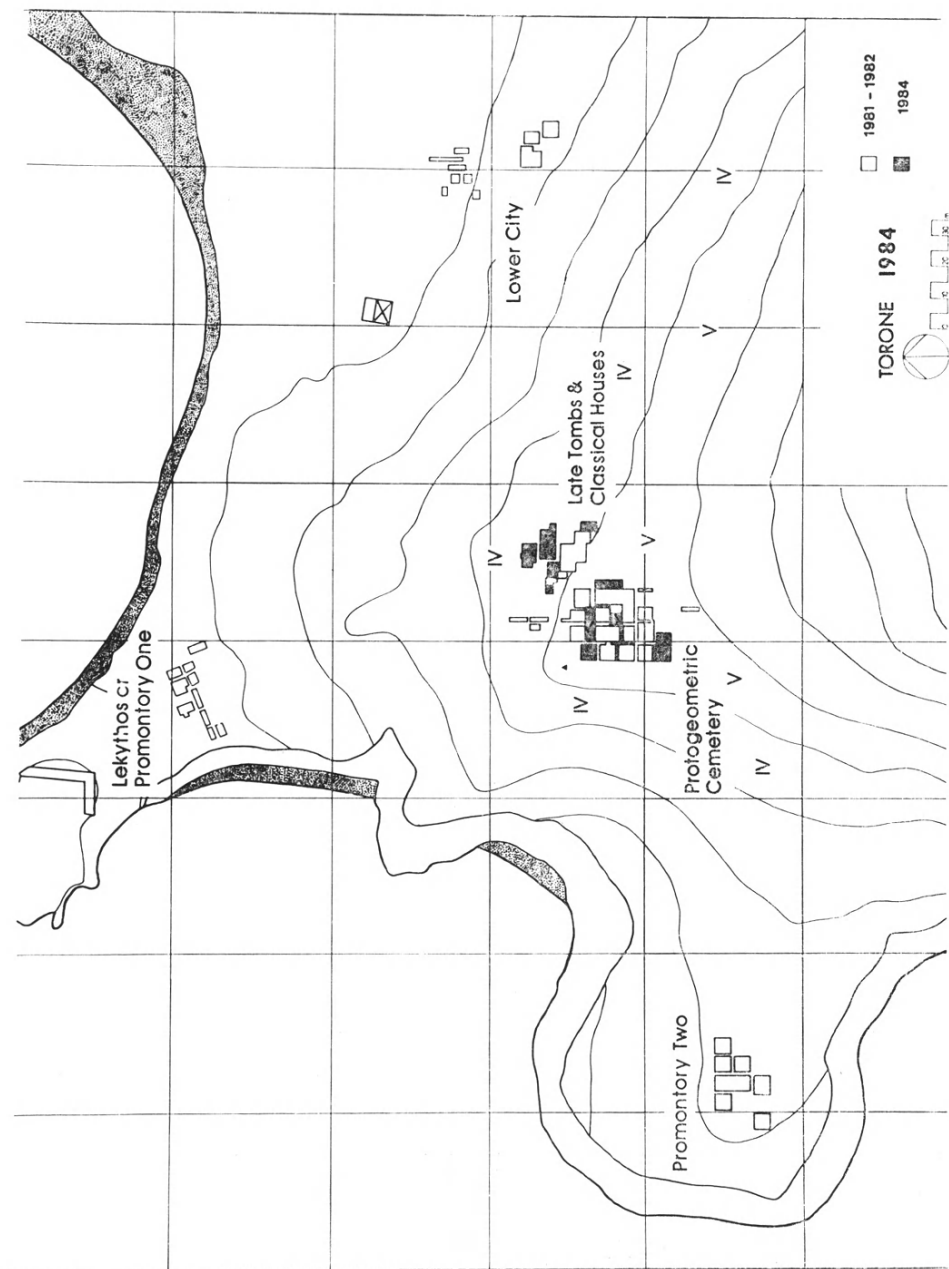
Ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἔγινε σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (εἰκ. 1, πίν. 69α), πιὸ συγκεκριμένα δὲ στὰ Ἀνδхра IV καὶ V καὶ στὸ Ἀκρωτήριο ὅπου εἶχαν γίνεи ἀνασκαφὲς κατὰ τὰ ἔτη 1981, 1982 καὶ 1984 (εἰκ. 2, πίν. 69β· *IIAE* 1981, σελ. 33-39· 1982, σελ. 69-78· 1984, σελ. 40-65). Εἰδικότερα στὸ Ἀνδхра IV εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ οἰκίαις τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ ἀρκετοὶ τάφοι τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (εἰκ. 3)· στὸ Ἀνδхра V εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου μαζὶ μὲ ἀριθμὸ οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 4), ἐνῶ στὸ Ἀκρωτήριο 2 εἶχαν βρεθεῖ κτίρια τῆς κλασικῆς περιόδου (εἰκ. 5).

Σκοπὸς τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ἐξέταση περιοχῶν οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀνασκαφεῖ μόνον ἐν μέρει καὶ ἡ ἐντόπιση τοίχων κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν σχεδίων κτιρίων τῶν ὁποίων ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ σκάμματα δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ. Κατὰ τὴ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἐφαρμόστηκαν δύο μέθοδοι : ἡ μέθοδος τῆς ἡλεκτρικῆς εἰδικῆς ἀντίστασης (electrical resistivity) καὶ ἡ μέθοδος τῆς μαγνητομέτρησης (magnetometry).

Στὰ Ἀνδхра IV καὶ V ἡ ἔρευνα ἔδειξε ἀναμφισβήτητα τὴν ὕπαρξιν ὑπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοίχων ποὺ σχετίζονται μὲ τοὺς τοίχους οἰκιῶν ποὺ

Εἰκ. 1. Σχέδιο τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν τῆς Τορώνης κατὰ τὴν κλασικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Οἱ τοῖχοι K3, P καὶ O προσδιορίζουν τὴν πύλη τοῦ ἑλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος.

Εἰκ. 2. Σχέδιο τῶν σκαμμάτων στὰ Ἀνδῆρα IV καὶ V καὶ στὸ Ἀκρωτήριο 2.

εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀνασκαφικά σὲ προηγούμενα ἔτη, πιδ συγκεκριμένα δὲ στὸ Ἄνδηρο IV ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἔδειξε τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς πρόσθετου ρωμαϊκοῦ τάφου.

Στὸ Ἀκρωτήριο 2, ὅπου τὸ 1981 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀρκετοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ χώροι, ἐντοπίστηκε ἓνας μακρὸς τοῖχος κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς του, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ χωρὶς ἄλλο προέκταση τοῦ τείχους Α τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου (εἰκ. 1).

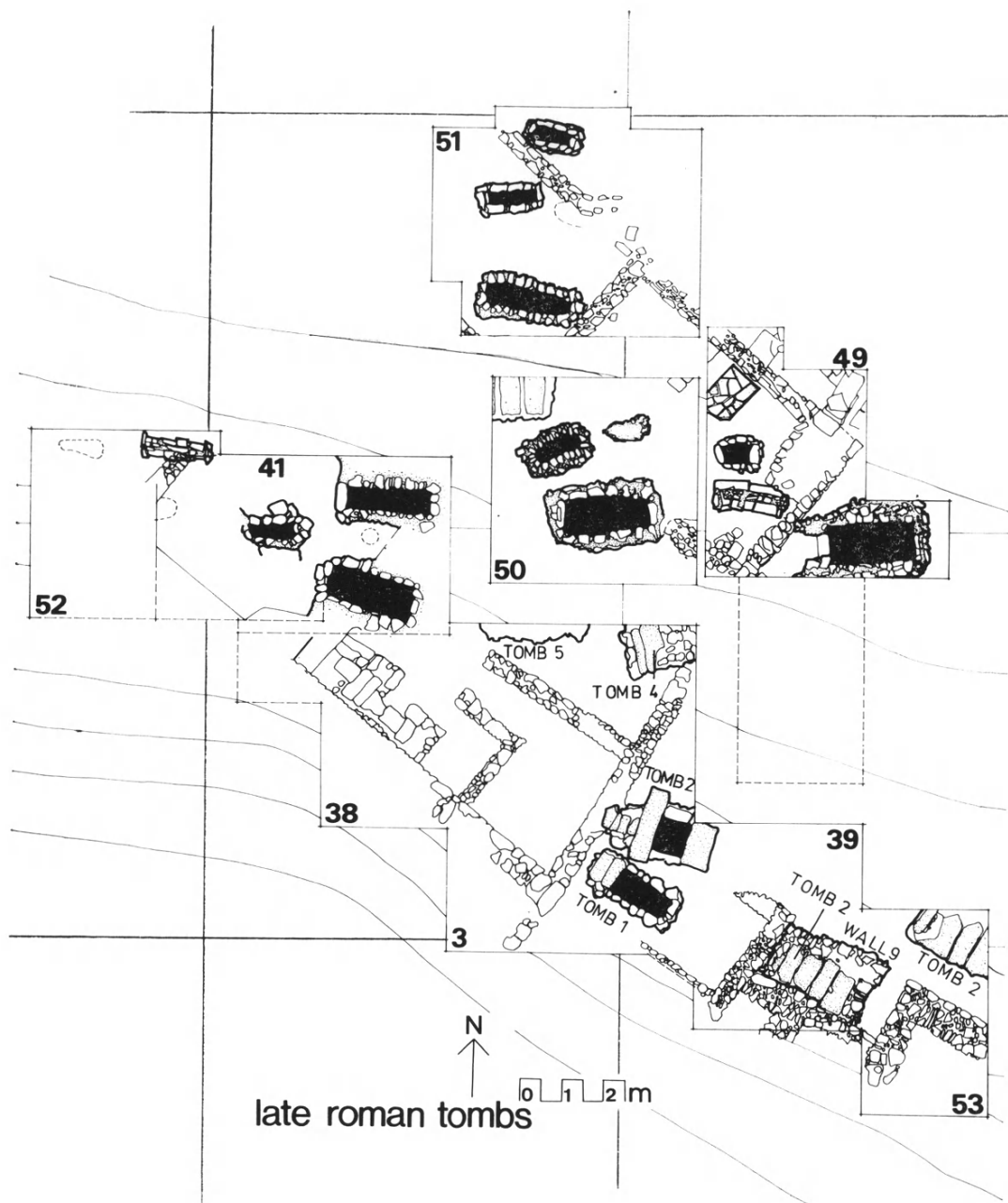
Ἡ γεωφυσικὴ ἔρευνα ἔδειξε ἐπίσης ὅτι στ' ἀνατολικά τῆς πύλης τοῦ ἑλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος καὶ πολὺ κοντὰ σὲ αὐτήν, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ κατὰ προηγούμενα ἔτη τάφοι τῆς κλασικῆς περιόδου (ΙΑΕ 1977, 92 καὶ ἐξῆς) ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι (εἰκ. 1 καὶ 6).

Ἡ ὑποβρύχια ἔρευνα ἄρχισε τὸ 1993 στὸν λιμένα τῆς Τορώνης πού βρίσκεται στ' ἀνατολικά τῆς Ληκύθου (Ἀκρωτηρίου 1) (εἰκ. 1· πίν. 69α) γιατί τὸ 1990 μερικὰ μέλη τῆς ἀποστολῆς εἶχαν διακρίνει στὸν βυθὸ τῆς θάλασσας τὴν ὕπαρξιν δεκαεννέα δόμων πού σχηματίζαν δύο σειρὲς καθὼς καὶ μερικῶν ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων.

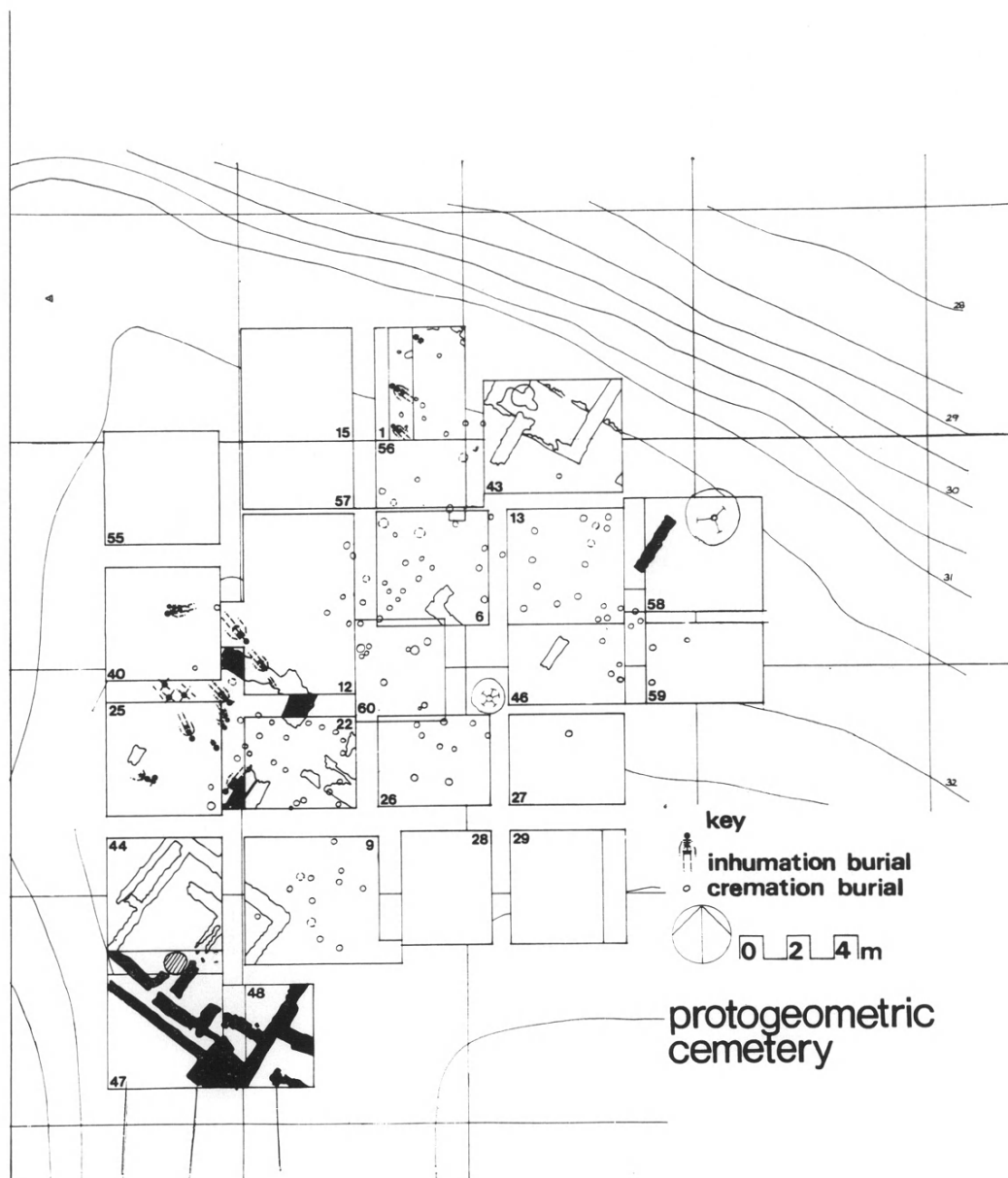
Τὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 7 δείχνει αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα προσδιορίζονται μὲ τοὺς ἀριθμοὺς 1 ἕως 7. Ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ ἰσθμοῦ καὶ τῆς Ληκύθου δηλώνεται μὲ μία κυματοειδῆ γραμμὴ κοντὰ στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ σχεδίου. Οἱ δεκαεννέα δόμοι πού ἀναφέρθηκαν πιδ πάνω δηλώνονται μὲ τὸν ἀριθμὸ 2 καὶ σχηματίζουν δύο σειρὲς, μία δυτικὴ ἢ ὁποῖα εἶναι διακεκομμένη καὶ μία ἀνατολικὴ ἢ ὁποῖα εἶναι ἐνιαία. Ὁ πίνακας 70α δείχνει τοὺς πέντε τελευταίους δόμους τῆς ἀνατολικῆς ἐνιαίας σειρᾶς.

Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἐπισήμανση τῶν τοίχων 4, 5 καὶ 7 τῶν ὁποίων ὁ συμμετρικὸς προσανατολισμὸς (BA-NA) συμφωνεῖ μὲ τὸν προσανατολισμὸ τῶν οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ ὑποδηλώνει ὅτι ἀρχικὰ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἴσως κτιστεῖ στὴ στεριὰ καὶ βυθίστηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐὰν αὐτὴ ἢ θεωρία εὐσταθεῖ, ἡ περιγραφή τῆς Ληκύθου ἀπὸ τὸν Θουκυδίδην ὡς ἀκρωτηρίου τὸ ὁποῖο προεξείχε στὴ θάλασσα πέρα ἀπὸ ἓνα στενὸ ἰσθμὸ (IV. 113.2) θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξεταστεῖ προσεκτικὰ.

Ἐὰν στοὺς ἀρχαίους χρόνους ἡ στάθμη τῆς ἐπιφάνειας τῆς θάλασσας στὸ λιμάνι τῆς Τορώνης ἦταν χαμηλότερη, ἢ δὲ Λήκυθος καὶ ὁ ἰσθμὸς τῆς στέκονταν

Εἰκ. 3. Ἄνδρo IV. Σχέδιο τῶν οἰκιῶν τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ τῶν τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Εἰκ. 4. Ἄνδρo V. Σχέδιο τῶν τάφων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ τῶν οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

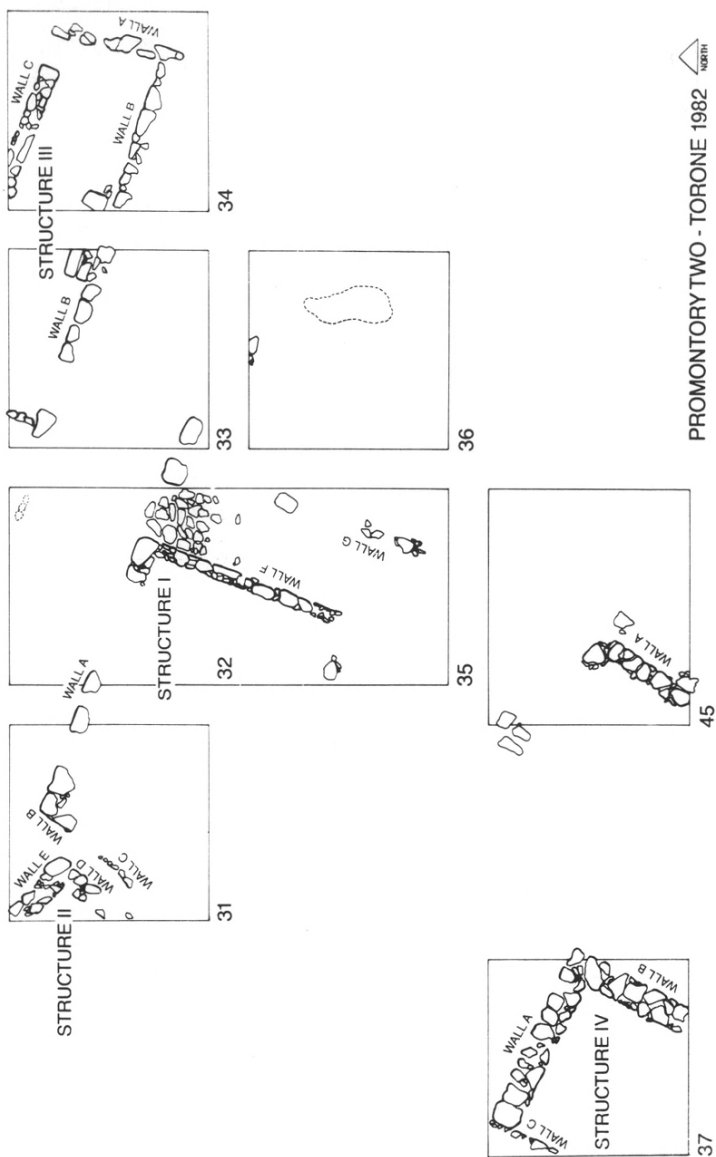
ὕψηλότερα, ποῖο ἦταν τὸ πλάτος τοῦ ἰσθμοῦ; ἡ περιγραφή τοῦ Θουκυδίδη μὲ τὴν ὁποία δηλώνεται καθαρὰ ὅτι ὁ ἰσθμὸς ἦταν στενὸς μπορεῖ ὡς ἓνα σημεῖο νὰ εἶναι ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴ στενότητα τῆς γραμμῆς ὀχύρωσης τῆς Ληκύθου στὸν ἰσθμὸ τῆς, ὅχι μόνον ἀπὸ τὴ σχετικὰ μικρὴ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο ἀκτογραμμῶν τοῦ ἰσθμοῦ (IV. 115.1).

Κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1993 ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸν Τοῦχο 4 ὅπου ἀνοίχτηκε μία δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ ΒΑ του ἄκρο. Τὰ περισσότερα κεραμεϊκὰ ὕστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ σκάμμα ἦταν πολὺ ἀλλοιωμένα καὶ εἶχαν καταστεῖ ἀδιάγνωστα ἀπὸ τὴ φθοροποιὸ ἐπίδραση τοῦ θαλασσινοῦ νεροῦ· ἀνάμεσά τους ὅμως βρέθηκαν ἓνα ὕστρακο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ μερικὰ ὕστρακα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

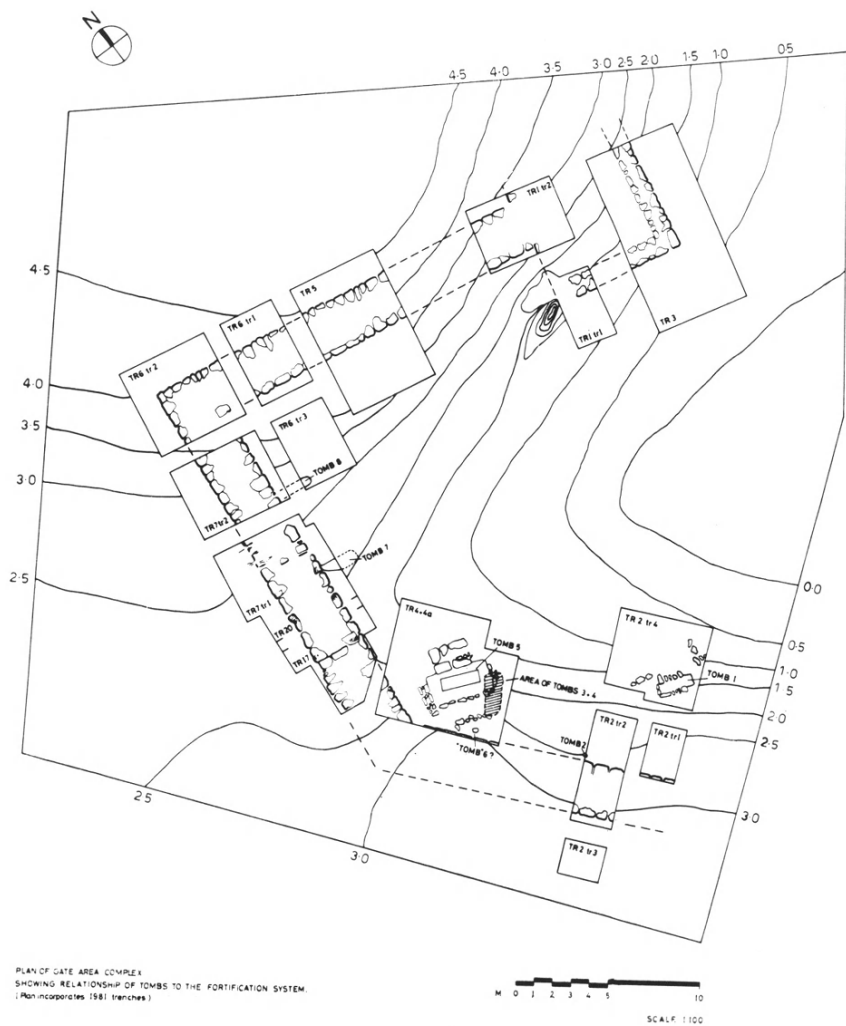
Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ κτίσμα ποὺ προσδιορίζεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 7 μὲ τὸν ἀριθμὸ 3 καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς κανονικὰ τοποθετημένους δόμους, ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ εἶναι ὑπολείμματα ἐνὸς στρογγυλοῦ πύργου (εἰκ. 7, πίν. 70β). Ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ κτίσματος καὶ ἡ δυνατότητα σχέσης του μὲ τίς σειρὲς δόμων ἀρ. 2 εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἄλυτα προβλήματα.

Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντες ἐπίσης εἶναι δύο στενόμακροι παράκτιοι συμπαγεῖς σχηματισμοὶ ποὺ δηλώνονται στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 7 μὲ τὰ γράμματα α καὶ β. Ἀνάλογοι σχηματισμοὶ φαίνεται ὅτι διαμορφώνονται πολλὰς φορές κατὰ μῆκος τῶν ἀκτογραμμῶν σὲ παλιρροιακὲς περιοχές. Ἐπομένως ἐνδέχεται οἱ σχηματισμοὶ α καὶ β νὰ ἀποτελοῦν μαρτυρία γιὰ δύο διαδοχικὲς ἀλλαγές τῆς στάθμης τῆς ἐπιφανείας τῆς θάλασσας στὸν λιμένα τῆς Τορώνης, ποὺ ὀφείλονται σὲ μερικὴ βύθιση τῆς Ληκύθου λόγω ἰσχυρῶν σεισμικῶν δονήσεων. Πρὸς τὸ παρὸν ἡ χρονολόγηση τῶν σχηματισμῶν α καὶ β εἶναι ἀβέβαιη.

Ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 7 οἱ δεκαενέα δόμοι ποὺ δηλώνονται μὲ τὸν ἀριθμὸ 2 ἀναμφισβήτητα εἶναι δουλεμένοι, ὅχι ὅμως τελείως κανονικοί. Τὰ βόρεια πρόσωπά τους εἶναι ὀμαλά· οἱ νότιες πλευρές τους ὅμως εἶναι ἀκανόνιστες καὶ στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸν συμπαγὴ σχηματισμὸ α. Τὸ εἶδος τῆς σχέσης τῶν δόμων μὲ τὸν συμπαγὴ σχηματισμὸ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιο.

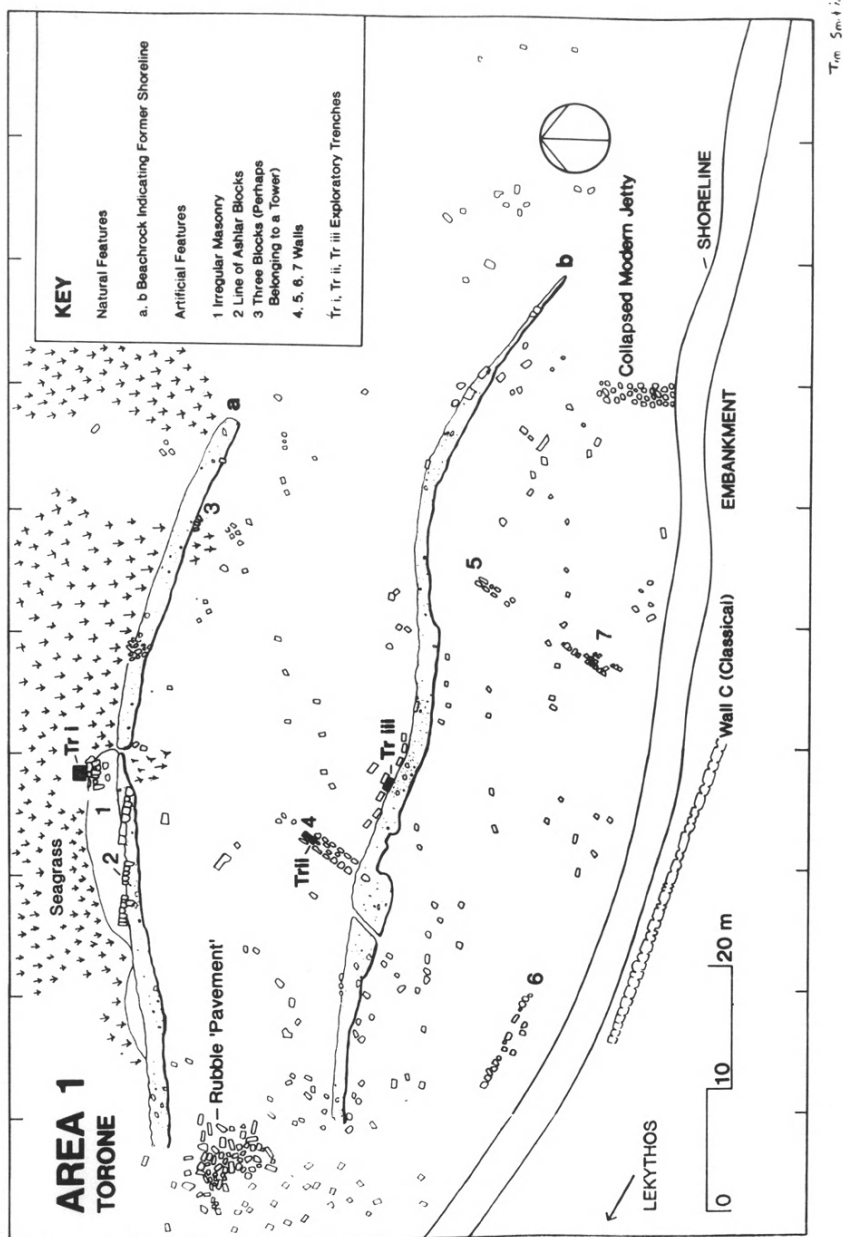

Εἰκ. 5. Ἀφωρήριο 2. Σχέδιο τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

A8709

Εἰκ. 6. Ἡ πύλη τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους. Σχέδιο τῶν σκαμμάτων. (Σὲ μερικὰ σκάμματα βρέθηκαν τάφοι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.)

Εἰς. 7. Σχέδιο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν τὸ 1993 στὸν βυθὸ τοῦ λιμένα τῆς Τορώνης.

Ἐνα ἄλλο κτίσμα πού φέρει στὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 7 τὸν ἀριθμὸ 1 ἐντοπίστηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς δόμους ἀρ. 2 στὰ ΒΑ. Ἐνα σκάμμα πού ἀνοίχτηκε σύρριζα μὲ τὴ βόρεια πλευρά του δὲν ἀπέφερε σημαντικὰ ἀποτελέσματα· στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ἐνὸς δόμου τοῦ κτίσματος ὅμως βρέθηκε κολλημένο ἓνα σιδερένιο βλῆμα κανονιοῦ πού προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὶς ἐχθροπραξίες κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ληκύθου, ὅπου ἀμύνθηκαν οἱ Τοῦρκοι, καὶ τὴν κατάληψή της τὸ 1659 ἀπὸ τὸν στόλο τοῦ Francesco Morosini.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 71-73)

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης και καθαρισμού του έσωτερικού όχυρωματικού περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως (1991) ἐντοπίστηκαν κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ πρώτου ἀπὸ Β τετραπλεύρου πύργου ἐρείπια κτηρίων. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1993 διενεργήθηκε ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἀποκαλύφθηκε τμῆμα μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς οἰκίας ἐλληνορωμαϊκοῦ τύπου μὲ δύο αἶθρια καὶ πτέρυγες δωματίων γύρω ἀπὸ αὐτά, τὰ ὁποῖα συμβατικά ὀνομάζω Οἰκία Α (νότια) καὶ Οἰκία Β (βόρεια). Τὶς δύο οἰκίες τέμνει ὁ ἐσωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περιβόλος (εἰκ. 1), ὁ ὁποῖος περιόρισε τὴν ἑκτασὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως κατὰ 1/4 περὶπου. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκε ὁ ἀρχαιολόγος Δαμιανὸς Κομμάτας συνεπικουρούμενος στὴν καταγραφὴ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Ἄννα Γιαλούρη καὶ συνεργεῖο τῆς 12ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Οἰκία Α

Βρίσκεται νοτίως τοῦ τετραπλεύρου πύργου (πίν. 71α). Ἀποκαλύφθηκε τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ αἵθριου (ι), ἡ δυτικὴ στοά (ζ), τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς νοτίας (η) καὶ μεγάλο τμῆμα δωματίου (θ) νοτίως αὐτῆς. Τὸ δάπεδο τοῦ αἵθριου εἶναι στρωμένο μὲ ἀσυνήθιστα μεγάλες γιὰ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια πήλινες πλάκες σὲ δεύτερη προφανῶς χρήσιν, διαστ. 72×55 ἐκατ. καὶ πᾶχ. 5-6 ἐκατ., τοποθετημένες σὲ ὑπόστρωμα ἀσβεστοκονιάματος. Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ αἵθριου σχηματίζεται αὐλακα μὲ ἐπιχρισμένα δι' ἀσβεστοκονιάματος τοιχώματα ὑποδοχῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀπὸ τὶς στέγες τῶν στοῶν. Τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς αὐλακας, 0.70 μ., μειώνεται σὲ 0.18 μ. μὲ τὴν ἐπικάλισιν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ του πλίνθων μὲ ἔντονη κλίση πρὸς τὸν πυθμένα του γιὰ τὴν εὐκόλῃ συγκέντρωση τῶν ὑδάτων. Δύο ἀπὸ τὶς πλίνθους

αὐτὲς φέρουν ἢ μὲν μία (διαστ. 31×30 ἑκατ.) σταυροειδῆ στίξιν στὴν ἐπιφάνειά της καὶ ἢ ἄλλη (διαστ. 32×30 ἑκατ.) ἀποτυπωμένο σὲ ἔξεργο σταυρό.

Τὸ αἶθριο ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὶς στοᾶς μέσω κιονοστοιχιῶν. Οἱ κίονες, ὕψ. 2.30 μ., ἔφεραν ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ ἔβαιναν σὲ κτιστὸ στυλοβάτη. Τὰ μετακίονια διαστήματα ὑπολογίζονται σὲ 2.20 μ. Ἡ πρώτη ἀπὸ Ν βάση τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας ἔχει πλευρὰ 43 ἑκατ., διάμετρο 34 ἑκατ. Στὴ συμβολὴ τῆς δυτικῆς μὲ τὴ νότια κιονοστοιχία βρέθηκε πεσσὸς σχήματος Γ, ἑξωτερικῆς πλευρᾶς 1 μ., κτιστὸς μὲ λίθους καὶ ζῶνες πλίνθων (πάχ. 3-4 ἑκατ.). Οἱ ἄρμοι εἶναι ἐπιχρισμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο φέρει χαράξεις γιὰ τὴν καλὴ ἄρμογὴ τοῦ ἐπιχρίσματος. Στὴ ΝΔ γωνία τῆς αὐλῆς βρέθηκε πεσμένο τμήμα τόξου τῆς νότιας (ἢ δυτικῆς) τοξοστοιχίας. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς πλίνθων, πλ. 34-32 ἑκατ. ἡ ἐσωτερικὴ καὶ 19-17 ἑκατ. ἡ ἑξωτερικὴ, πάχ. πλίνθων 3.5 ἑκατ. καὶ ἄρμῶν 4-6 ἑκατ. Τὸ μέτωπο τοῦ τόξου ἦταν ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ ὕψος τοῦ ὑπολογίζεται 1.10 μ. Συνεπῶς τὸ συνολικὸ ὕψος κίωνων καὶ τόξων ὑπολογίζεται στὰ 3.50 μ. περίπου. Πλησίον τοῦ πεσμένου τόξου βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ κομμάτια ὑαλοπινάκων.

Ἡ νότια στοὰ (η) τῆς Οἰκίας Α ἔχει πλάτος 4.60 μ. καὶ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5.90 μ. Φέρει ψηφιδωτὸ δάπεδο, κεντρικὸ θέμα τοῦ ὁποίου εἶναι τετρά-πλευρα διάχωρα σχηματιζόμενα ἀπὸ πλοχομούς. Σῶζονται ὁκτὼ διάχωρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἀκραῖα περικλείουν πουλιά (πίν. 72α), ἐνῶ τὰ κεντρικὰ ψάρια, καλαμάρια καὶ σουπιές ἀπὸ τὸν θαλάσσιο κόσμο. Τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου περιβάλλεται ἀπὸ τέσσερις ταινίες· ἡ πρώτη περιέχει ἐλίσσόμενη ταινία δύο ὄψεων, ἡ δευτέρη καὶ ἡ τέταρτη σπειρομαίανδρο καὶ ἡ τρίτη πλοχμὸ κλειδιῶν. Οἱ ψηφίδες λευκοῦ, μελανοῦ, κόκκινου καὶ κεραμιδιῶ χρώματος εἶναι φυσικές, ἐνῶ οἱ ψηφίδες στὸ πράσινο διαφόρων ἀποχρώσεων καὶ κόκκινου κρασιοῦ ἀπὸ ὑαλόμαζα.

Ἡ νότια στοὰ (η) ὁδηγεῖ, μέσω ἀνοίγματος πλ. 1.05 μ., σὲ μεγάλο δωμάτιο (θ), πλ. 5.20 μ. καὶ ἀποκαλυφθέντος μήκους 6.50 μ. Στὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου αὐτοῦ ἀνοίγεται στενὴ δίοδος, πλ. 0.60 μ., ἡ ὁποία φράχθηκε μεταγενέστερα μὲ τοιχοποιία (ἀργολιθοδομὴ μὲ ἐπιχρισμένους ἄρμους). Οἱ ἑξωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ δωματίου αὐτοῦ εἶναι καλοκτισμένοι μὲ ἡμικατεργασμένους λίθους ἢ μαρμάρινους γωνιόλιθους στὶς πλευρὲς καὶ λιθορριπὴ στὸν πυρήνα. Κατὰ τόπους παρεμβάλλονται πλίνθοι. Ὡς συνδετικὴ ὕλη χρησιμοποιεῖται ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ

φάση τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου αὐτοῦ εἶναι ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τῆς Οἰκίας Α διότι θεμελιώνεται σὲ βαθμιδωτὴ κρηπίδα πλ. 1.10/0.90 μ. Στὴν κρηπίδα βρέθηκε ἐντοιχισμένο ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ κομμάτι πεσσίσκου τέμπλου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων πιθανότατα τοῦ 5ου αἰ., ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα *terminus post quem* γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς Οἰκίας Α καὶ ἀποτελεῖ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ χρονολόγησή της στὸν 6ο αἰ. Ὑπενθυμίζω ὅτι μαρμάρινος κιλλίβαντας παλαιοχριστιανικῶν χρόνων βρέθηκε ἐντοιχισμένος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως. Στρηζόμενος στὸ εὑρημα αὐτὸ διατύπωσα τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως, τουλάχιστον κατὰ τὴ δυτικὴ του πλευρὰ, ἐπιδιορθώθηκε στὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια (ΙΑΕ 1991).

Ἡ δυτικὴ στοὰ (ζ) ἔχει μῆκος 12.70 μ. καὶ πλάτος 3.30 μ. (πίν. 71β), εἶναι δηλαδὴ στενότερη ἀπὸ τὴ νότια κατὰ 1.30 μ. Φέρει ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ ρόμβους στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα καὶ κύκλους ἐκατέρωθεν αὐτῶν (πίν. 72β). Οἱ ρόμβοι περιέχουν πτηνά, πλέγματα καὶ ἀκτινωτὰ θέματα. Στὶς ἐξωτερικὲς γωνίες τῶν ρόμβων ὑπάρχουν πέλτες. Οἱ κύκλοι περιέχουν πτηνά, πλέγματα καὶ σταυρόσχημα θέματα περιβαλλόμενα ἀπὸ στεφάνους μὲ ἀλυσσοειδεῖς πλοχμούς καὶ ταινίες διπλῆς ὄψεως. Τὸ κεντρικὸ θέμα γεμίζει συμπληρωματικὰ μὲ τρίγωνα στὶς μακρὲς πλευρὲς καὶ ἡμικύκλια στὶς στενές, τὰ ὁποῖα ἐδράζονται στὸ πλαίσιο τῆς παράστασης καὶ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἐπανάληψη τῶν ρόμβων καὶ τῶν κύκλων ἀλλὰ μὲ ἀπλούστερη γραμμικὴ διακόσμηση. Τὸ πλαίσιο ἀποτελεῖται ἀπὸ εἶδος μαιάνδρου, στὰ παράθυρα τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζονται ρόδια καὶ ἄλλοι καρποί.

Οἱ δύο στοᾶς (η καὶ ζ) εἶχαν ἀρχικὰ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μεταξὺ τους. Σὲ δεύτερη περίοδο οἱ κιονοστοιχίαι πρὸς τὴν αὐλή, πρῶτα ἡ νότια καὶ ἀργότερα ἡ δυτικὴ, ἀντικαταστάθηκαν μὲ τοίχους, μέσα στοὺς ὁποίους πακτώθηκαν βάσεις κιόνων καὶ ὁ γωνιακὸς πεσσός, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ στοᾶς νὰ κλείσουν καὶ νὰ μετατραποῦν σὲ μεγάλα δωμάτια. Ἐπίσης ἀποκόπηκε ἡ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μεταξὺ τους καὶ κτίστηκε τοῖχος σὲ περσιὰ μὲ τὴ νότια κιονοστοιχία, στὸν ὁποῖο ἀνοίγεται εἴσοδος, πλάτ. 2 μ. Ἡ εἴσοδος αὐτὴ σώζει κατὰ χώραν μαρμάρينو κατώφλι δίφυλλης θύρας, ποὺ ἀνοίγε πρὸς τὸ δωμάτιο (η). Σύγχρονη εἶναι καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ καταστραφέντος γιὰ ἄγνωστο λόγο ἀρχικοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς στοᾶς (ζ) μὲ νεώτερο. Οἱ νεώτεροι αὐτοὶ τοῖχοι εὐκόλα διακρίνονται ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση μεσαίου καὶ μικροῦ

μεγέθους ἀργῶν λίθων καὶ πλινθίων, κυρίως ὅμως ἀπὸ τῇ χρήσῃ λάσπης ὡς συνδετικοῦ κονιάματος. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς εἶναι μεταγενέστερες τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιδιορθώσεις πού παρατηροῦνται σὲ αὐτὸ μέσα στὸ δωμάτιο (ζ) κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τοῦ κατωφλίου καὶ ἀπὸ τὴν ἐπένδυση ὅλων τῶν τοίχων τοῦ δωματίου (η) μὲ μαρμάρινες πλάκες ὀρθομαρμάρωσης, οἱ ὁποῖες πατοῦν ἐπάνω στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο.

Ἡ δυτικὴ στοὰ (δωμάτιο ζ) δίνει εἴσοδο σὲ χώρους πού βρίσκονται δυτικὰ μέσω δύο ἀνοιγμάτων. Τὸ πρῶτο ἀνοιγμα βρίσκεται στὸ μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἔχει πλάτ. 1.25 μ. Ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο, πού δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ καὶ τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες καὶ κομμάτια στρωτῆρων κεράμων λακωνικοῦ τύπου σὲ ὑπόστρωμα ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου αὐτοῦ βρίσκεται 10 ἐκατ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς δυτικῆς στοᾶς (δωματίου ζ). Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, στὴν παρειὰ τοῦ σκάμματος, διακρίνονται καθαρὰ πολλὰ κεραμίδια στέγης, πού σημαίνει ὅτι τὸ δωμάτιο αὐτὸ ἦταν ἰσόγειο. Μέσα στὸ δωμάτιο καὶ μπροστὰ στὴν εἴσοδό του βρέθηκε μαρμαρίνη πεταλόσχημη ρηχὴ λεκάνη πιθανὸν γιὰ τὴν παραγωγὴ λαδιοῦ. Νοτίως τοῦ δωματίου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε ἀποθήκη μὲ τρία πιθάρια κατὰ χώραν.

Τὸ δεῦτερο ἀνοιγμα στὸ βόρειο ἄκρο περίπου τοῦ τοίχου ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο πλάτους 3.55 μ., πού καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ. Σὲ μεταγενέστερη περίοδο ἢ εἴσοδος στὸ δωμάτιο αὐτὸ φράχθηκε μὲ τμῆμα κορμοῦ κίονα, σειρὰ πλίνθων καὶ ἀργολιθοδομὴ μὲ λάσπη. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς στοᾶς (δωματίου ζ) τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ χοντρὸ καὶ ἀκανόνιστο μαρμαροθέτημα καὶ τεμάχια πήλινων καὶ μαρμαρίνων πλακῶν σὲ δευτέρη χρήσιν. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε μολύβδινος σωλήνας, διαμ. 6 ἐκατ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Σὲ τελευταία περίοδο λειτουργίας τῆς Οἰκίας Α ἀνήκουν οἱ πρόχειροι λασπότοιχοι, πού διαίρεσαν τὰ μεγάλα δωμάτιά της σὲ μικρότερα.

Οἰκία Β

Βρίσκεται βορείως τῆς Οἰκίας Α (πίν. 73α) καὶ χωρίζεται ἀπὸ αὐτὴ μὲ σειρὰ δωματίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μόνον τὸ δυτικὸ (στ), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν

καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν πύργου τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Τὸ αἶθριο τῆς Οἰκίας Β δὲν ἔχει περιστύλιο ἀλλὰ περιβάλλεται μόνον ἀπὸ δωμάτια. Μέχρι στιγμῆς ἀποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια (α καὶ β) τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ δύο (δ καὶ ε) τῆς δυτικῆς. Ἡ ἔρευνα τῆς Οἰκίας Β δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ.

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τῆς οἰκίας ἔχουν πλάτ. 0.65 μ. καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους λίθους στὶς πλευρὲς καὶ λιθορριπὴ στὸν πυρήνα. Ὡς συνδετικὴ ὕλη χρησιμοποιεῖται λάσπη καὶ οἱ ἄρμοι εἶναι ἐπιχρισμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Οἱ τοῖχοι εἶναι βαθιὰ θεμελιωμένοι ἀλλὰ σώζονται λόγῳ ἰσοπέδωσης σὲ χαμηλὸ ὕψος.

Τὸ αἶθριο μετροῦ 10.80 μ. στὴ δυτικὴ πλευρά, ἐνῶ ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρά του ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 4.50 μ. καὶ 3.50 μ. ἀντιστοίχως. Τὸ δάπεδό του εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες διαφόρων μεγεθῶν (π.χ. 2.03×0.69 μ., 1.20×0.83 μ., 1.00×0.64 μ., 0.84×0.69 μ.), οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πτέρυγα δωματίων τὸ δάπεδο τοῦ αἱθρίου περατώνεται σχηματίζοντας ἐξέχον πλαίσιο. Στὸ διάστημα μεταξὺ πλαισίου καὶ τοίχου θὰ ὑπῆρχε αὐλάκα συλλογῆς καὶ ἀπομάκρυνσης ὀμβρίων ὑδάτων, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ ποὺ διατηρεῖται στὸ αἶθριο τῆς Οἰκίας Α. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ αἱθρίου τὸ δάπεδο δὲν σώζεται, ἀλλὰ ὑπάρχουν πρόχειρες στρώσεις ἀσβεστοκονιάματος (κορασάνιου). Τὸ ἀσβεστοκονίαμα αὐτὸ εἶναι ὅμοιο, ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, μὲ τὸ κονίαμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς συνδετικὴ ὕλη στὸν πυρήνα τοῦ πύργου. Ὡς ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι στὸ δάπεδο τοῦ αἱθρίου τῆς κατεστραμμένης Οἰκίας Β ἔγινε ἡ μίξη (χαρμάνι) τῶν ὕλικῶν γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ κονιάματος κατὰ τὶς ἐργασίες ἀνέγερσης τῆς ἐσωτερικοῦ περιβόλου.

Βορείως τοῦ αἱθρίου καὶ σὲ μεσοτοιχία μὲ αὐτὸ ὑπάρχει δωμάτιο (α), πλάτ. 4 μ. καὶ ἀποκαλυφθέντος μήκους 4.10 μ. Τὸ δάπεδό του εἶναι στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες, ὅμοιες μὲ αὐτὲς τοῦ αἱθρίου, οἱ ὁποῖες εἶναι τοποθετημένες σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἐκτείνεται πρὸς τὸ αἶθριο καὶ καλύπτει ἓνα μέρος τῆς αὐλάκας ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι σὲ κάποια φάση ὁ μεσότοιχος μεταξὺ αἱθρίου καὶ τοῦ δωματίου (α) κατεδαφίστηκε καὶ οἱ δύο χώροι ἐνοποιήθηκαν ἢ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε ἄνοιγμα εἰσόδου.

Δυτικά τοῦ δωματίου (α) βρίσκεται τὸ γωνιακὸ δωμάτιο (β), διαστ. 4.70×4 μ. 'Ανασκάφηκε μόνον τμῆμα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος. Τὸ ἴδιο ἐπιφανειακὸ στρώμα ἀπομακρύνθηκε καὶ ἀπὸ τὸ διπλὰν δωμάτιο (δ) τῆς δυτικῆς πτέρυγας, τὸ ὁποῖο μετρᾷ 6×3.80 μ. Στὸ δεῦτερο δωμάτιο (ε), διαστ. 4.60×3.90 μ., τῆς δυτικῆς πτέρυγας ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πήλινες πλάκες.

Τὸ δωμάτιο (στ), πλ. 3.70 μ. καὶ ἀποκαλυφθέντος μήκους 3.80 μ. (πίν. 73β), εἶναι, ὅπως ἐλέχθη, τὸ ἀκραῖο δυτικὸ μιᾶς πολὺ πιθανῆς πτέρυγας δωματίων ἀνάμεσα στὰ δύο αἶθρια. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἀποτελεῖται ἀπὸ πήλινες πλάκες, οἱ ὁποῖες στῇ συνέχεια ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ψηφιδωτό. Θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου εἶναι τετράπλευροι πίνακες, μέσα στοὺς ὁποίους ἀπεικονίζονται πτηνά. Οἱ πίνακες συνδέονται μεταξὺ τους μὲ κορδόνι, στῇ μέση τοῦ ὁποίου σχηματίζεται κουβάρι (τολύπη) ἀπὸ τὴ συνεχὴ συστροφή τῶν πινάκων. Στὸν λευκὸ κάμπο, πὺ ἀπεικονίζει τὸ ἄπειρο καὶ εἶναι ὁ χώρος μέσα στὸν ὁποῖο συστρέφονται οἱ πίνακες, κινοῦνται ψάρια. Μαῖανδρος καὶ κληματίδα, ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρά, πλαισιώνουν τὸ κύριο θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο εἶναι ὅμοιο καὶ ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφία καὶ ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ μὲ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῶν στοῶν τοῦ αἰθρίου τῆς γειτονικῆς βασιλικῆς Γ. Τὰ δύο ἔργα εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονα.

Στὰ σημεῖα πὺ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο εἶναι κατεστραμμένο συμπληρώθηκε μὲ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν, πλίνθων καὶ κεράμων σὲ ἀσβεστοκονίαμα. Πιθανὸν κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆς τῆς πρόχειρης ἐπισκευῆς τοῦ δαπέδου κατασκευάστηκε ἐπάνω σὲ αὐτὸ μὲ ὄρθια τοποθετημένα μέσα στὸ ψηφιδωτὸ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν τετράπλευρη κατασκευή, πὺ θυμίζει ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐστία. Μέσα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο τοῦ δωματίου ἀφαιρέθηκε στρώση ἀσβεστοκονιάματος. Εἶναι πιθανὸν λοιπὸν καὶ μέσα σὲ αὐτὸ τὸ δωμάτιο νὰ παρασκευαζόταν κονίαμα γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ πύργου.

Ὁ ἐσωτερικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος τέμνει καὶ τὰ δύο αἶθρια μὲ τὰ δωμάτιά τους. "Όταν αὐτὸς κτιζόταν ἡ οἰκία στὸ σύνολό της ἦταν κατεστραμμένη διότι οἱ τοῖχοι της, σωζόμενοι ἔως κάποιον ὕψος, εἰσχωροῦν στὸ πάχος τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο ἐδράζεται πάνω σὲ αὐτούς. Ἡ οἰκία δὲν χρησιμοποιοῦντο

μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ περιβόλου. Οὕτως ἢ ἄλλως βρέθηκε ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Καύσεις στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ δωματίου (θ), ποὺ ἄφησαν ἔντονα ἵχνη καὶ στὴν παρεῖα τοῦ τείχους, προέρχονται ἀπὸ προσωρινὴ ἐγκατάσταση στὰ ἐρείπιά του μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφιπόλεως.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 74)

Τομέας II Ε1

Ἀρχαῖο τείχος

Μικρῆς ἔκτασης ἦταν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὸ 1993 στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα τοῦ ἀρχαίου τείχους στὴ θέση 21750-21760/155-165¹.

Ὁλοκληρώθηκε ἀρχικὰ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ πρόχειρης κατασκευῆς τοῖ-
χου, ὁ ὁποῖος μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν προηγούμενων χρόνων εἶχε ἀποκαλυφθεῖ
στὴ θέση αὐτῇ, στὰ νότια τοῦ ἀρχαίου τείχους², μέσα στὸ στῤῥωμα τῶν ἐπι-
χώσεων ἄμμου ποὺ κάλυπταν τὰ λείψανα τοῦ ἐκεῖ νεωσοίκου. Ὁ ἀγνώστου
προορισμοῦ αὐτὸς τοῖχος, στὸν ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιοῦν καὶ ἀρχαῖο οἰκοδο-
μικὸ ὕλικὸ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια φάση μὲ τὸν ἀνάλογης κατασκευῆς
τοῖχο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὰ βόρεια τῆς ἐσχάρας 1 κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ
τοῦ 1982³. Μολοντί λόγω τοῦ μικροῦ πάχους καὶ τῆς διαταραχῆς τῆς ἐπίχω-
σης ἡ χρονολόγησή τῆς κτιριακῆς φάσης ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ λείψανα
αὐτῶν τῶν τοίχων δὲν εἶναι ἀκόμα ἀσφαλές, θὰ μπορούσε νὰ προταθεῖ ἡ ἀπό-
δοσή τους σὲ τοίχους περιβόλων τοῦ ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου, χωρὶς ὥστόσο
νὰ ἀποκλείεται τελείως καὶ ἡ χρονολόγησή τους καὶ σὲ ἀκόμη νεώτερους (ρω-
μαϊκοί;) χρόνους.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ τοίχου τῆς θέσης 2150/-2160/155-165 ὁλο-
κληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μεταλλουργικοῦ κλιβάνου, ὁ ὁποῖος εἶχε
ἐντοπιστεῖ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1992⁴ (πίν. 74). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε σὲ

1. *Ἔργον* 1992, 69.

2. *Ἔργον* 1992, 69-70.

3. *ΠΑΕ* 1982, 4 εἰκ. 1, πίν. 3α.

4. *Ἔργον* 1992, 70, εἰκ. 89.

ὅλη τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ἐμφανίζονταν ἔχνη μεταλλουργικῆς ἐργασίας, ἀλλὰ πλὴν τῶν καμένων χωμάτων, τῶν σκωριῶν χαλκοῦ καὶ τῶν διάσπαρτων θραυσμάτων πῆλινων ἀκροφυσίων δὲν προέκυψαν ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή καὶ τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ κλιβάνου. Ὅπως δὲ ποτε ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ προσδιορίζουν τὰ μεταλλουργικὰ κατάλοιπα (0.80×1 μ. περίπου) εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ μεταλλουργικὸς κλίβανος ἦταν μικρῶν διαστάσεων καὶ ὅτι εἶχε ἀνοιχθεῖ μέσα στὸ στρῶμα τῆς ἄμμου, τὸ ὁποῖο ἐπικάλυψε τὸν νεώσοικο μετὰ τὴν καταστροφή του. Ἡ χρονολογικὴ φάση, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ κλίβανος θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πιθανότατα μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ νεωσείου καὶ ὅπως δὲ ποτε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ αὐτή⁵.

Κατὰ τὸ 1993 ἄρχισαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες στὸν τομέα τοῦ ἀρχαικοῦ τείχους, ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντήρησης τῶν τειχῶν καὶ λοιπῶν κτιρίων τοῦ χώρου μὲ τὴ συνεργασία τοῦ χημικοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου Λίθου Ν. Μπελογιάννη καὶ τοῦ συντηρητῆ ἀρχαιοτήτων τοῦ Μουσείου Καβάλας Π. Τζενετάκη. Πραγματοποιήθηκαν οἱ σχετικὲς δειγματοληψίες γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς μεθόδου συντήρησης τοῦ ἡφαιστειογενοῦς, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα, προέλευσης τοῦ τοπικοῦ λίθου, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὰ ἐντοπισμένα στὸ γειτονικὸ χωριὸ Μάνδρα⁶ ἀρχαῖα λατομεῖα καὶ ἄρχισαν οἱ πρῶτες ἐργασίες συντήρησης.

Στὰ πλαίσια τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀνασκαφικοῦ προγράμματος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1982-1992) ὁλοκληρώθηκε ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῆς ἐλληνιστικῆς νεκρόπολης ἀπὸ τὸν μόνιμο συνεργάτη τοῦ προγράμματος ἀνθρωπολόγο Ἀναγνώστη Ἀγελαράκη, καθηγητὴ τῆς Ἀνθρωπολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Adelfi τῆς Νέας Ὑόρκης, ὁ ὁποῖος μὲ ὁμάδα φοιτητῶν του μελέτησε ἐπὶ τόπου τὸ σκελετικὸ ὕλικό.

ΧΑΪ ΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

5. *AEMΘ* II (1989), 471-487.

6. Ὁ λίθος αὐτός, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς τώρα παρόλιθος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ εὐρεία ἔκταση ὅχι μόνον ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό ἀλλὰ καὶ στὴν τοπικὴ γλυπτική.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 75-84)

Θέση «Ντικιλί Τάς»

Συνεχίσθηκε ή ανασκαφική έρευνα στόν τομέα VI¹ με την επέκταση πρὸς Βορρά τῶν ανασκαφικῶν τομῶν VI Β (138-140/312-319) καὶ VI Γ (136-139/320-326), με τή χάραξη δύο νέων τομῶν VI Δ (130-136/326-330) καὶ VI Ε (130-135/331-337) πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ με τήν ἔνταξη στὸν τομέα VI τοῦ ανασκαφικοῦ τομέα τοῦ 1967² ὡς τομῇ VI ΣΤ (136-143/326-341) (πίν. 75α).

Ὁ ανασκαφικὸς τομέας τοῦ Δ. Θεοχάρη τοῦ 1967 ἀποκαλύφθηκε στὸ σύνολό του με τήν ἀφαίρεση τοῦ πρόσθετου χώματος καὶ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ νάυλου, τὸ ὁποῖο διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε προστατεύσει ἱκανοποιητικὰ τήν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ανασκαφικῆς τομῆς, με τὶς Ἑστίες Ε1 καὶ Ε2, ὅχι ὅμως καὶ τὶς ἰδιόμορφες πήλινες κατασκευές τῆς Ἑστίας Ε3 (πίν. 75β). Ἀπὸ τὶς κατασκευές αὐτὲς —κοντὰ στελέχη με πήλινη ἐπένδυση ποὺ περιέβαλε προφανῶς κάποιον ξύλινο σανιδόμορφο στέλεχος— δὲν σώθηκε τίποτε παρ' ὅλη τὴ συντήρηση ποὺ εἶχαν δεχθεῖ, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἡμερολόγιο³.

1. Στὴ γενικὴ ἐπίβλεψη τοῦ τομέα βασικὴ συνεργάτης ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Δήμητρα Μαλαμίδου. Ὡς ἐπικεφαλῆς ἐπὶ μέρους τομέων ἐργάστηκαν οἱ ἀρχαιολόγοι Κωνσταντία Ἀμοιρίδου, Παρασκευὴ Γούνη, Ἀναστασία Ἰωαννίδου, Ἀλεξάνδρα Πύρσου καὶ Anne Sandars. Βασικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ανασκαφικῆς περιόδου τοῦ συντηρητῆ ἀρχαιοτήτων τῆς ΙΗ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας Παναγιώτῃ Τζανετάκη. Πέντε φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham ἐργάστηκαν ἐπίσης στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὴν καταγραφὴ τοῦ ανασκαφικοῦ ὕλικου. Τὸ *Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* κατὰ τὸ 1989, 90-97. *ΠΑΕ* 1989, 231-242.

2. ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔΑ* Α1, 1968, 48-50. *ΑΔ* 23, 1968 *Χρονικά*, πίν. 355.

3. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη, 11.9.67. *ΑΔ* 23, 1968, *Χρονικά*, πίν. 303δ.

Ὁ ἀνασκαφικὸς τομέας τοῦ 1967, ὁ ὁποῖος ἦταν χωρισμένος σὲ δύο ὑποτομεῖς I καὶ II μὲ ἐπὶ μέρους συντεταγμένες Α-Θ/1-2 κατὰ τετράγωνον τῶν 3 μ. ἐντάχθηκε στὸ νέο τοπογραφικὸ μὲ κάποια ἀπόκλιση λόγῳ τῆς διαφορᾶς ἀπόκλισης τοῦ τοπογραφικοῦ Βορρᾶ τοῦ νέου σχεδίου ἀπὸ τὸν μὲ βάση τὸν μαγνητικὸ Βορρᾶ χαραγμένο τομέα τοῦ 1967.

Μὲ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα καὶ τὴν ἐνοποίησή του μὲ τὸν ἀνασκαφικὸ τομέα τοῦ 1967 (τοῦ Δ. Θεοχάρη) δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπίσουμε καθαρότερα φέτος καὶ μία νεώτερη κτιριακὴ φάση πάνω ἀπὸ τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου.

Κτιριακὴ φάση Α

Ἡ νεώτερη αὐτὴ κτιριακὴ φάση ποὺ ἐντοπίζεται μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἄραια διάσπαρτα σύνολα λίθων τοποθετημένων σὲ κυκλικὴ διάταξη γύρω ἀπὸ τὴν ὁπὴ (πίν. 76α) καὶ ἀπὸ μεγάλους λάκκους-βόθρους (πίν. 76β). Τὰ σύνολα τῶν λίθων ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴ βόρεια ἐπέκταση τῶν τομῶν VI Β καὶ VI Γ καὶ στὴν τομὴ VI Ε πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐνίσχυση τῆς βάσης ξυλίνων πασσάλων ἀπὸ τοίχους πασσαλόπηκτων κτισμάτων. Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐλάχιστα κτιριακὰ λείψανα καὶ ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἀνάλογων βάσεων ποὺ εἶχαν ἐμφανισθεῖ καὶ στὸ νότιο τμήμα τῶν τομῶν VI Β καὶ VI Γ, δὲν ἔγινε ὥστόσο δυνατό νὰ καταστεῖ δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς κάτοψης ἐνὸς ἢ περισσοτέρων κτισμάτων.

Οἱ λάκκοι-βόθροι ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὶς τομὲς VI Β καὶ VI Γ, καθὼς καὶ στὴν τομὴ τοῦ Δ. Θεοχάρη, ἔχουν ἀνοιχθεῖ στὸ στρῶμα καταστροφῆς κτισμάτων τῆς ὑποκείμενης χαλκολιθικῆς φάσης, τὴν ὁποία ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1989 καὶ ἡ παλαιότερη τοῦ 1967 ἔχουν προσδιορίσει. Ἡ μερικὴ ἀνασκαφὴ δύο λάκκων στὸ τετράγωνο VI Γ (πίν. 76β) ἔδειξε ὅτι πιθανότατα πρόκειται γιὰ λάκκους ἀπορριμμάτων, ἀφοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τους βρέθηκαν θραύσματα ἀγγείων καὶ ὀστέων ζώων, ὄστρεα καὶ ἀπανθρακωμένοι καρποὶ μέσα σὲ στρῶμα στάχτης.

Κτιριακὴ φάση Β

Κάτω ἀπὸ τὴν κτιριακὴ φάση τῶν πασσαλόπηκτων κτισμάτων προσδιορίστηκαν φέτος μὲ πολὺ μεγαλύτερη σαφήνεια τὰ κτίσματα τῆς χαλκολιθικῆς φάσης, ἡ ὁποία εἶχε ἐντοπιστεῖ μὲ τίς προγενέστερες ἀνασκαφές (1967 καὶ 1989)

και ή όποία καλύπτει όλον τόν ανασκαφικό τομέα VI συμπεριλαμβανομένου και τοῦ ανασκαφικοῦ τομέα τοῦ Δ. Θεοχάρη. Στή φάση αὐτή έντοπίζονται σαφή λείψανα πυρπολημένων από ισχυρή πυρκαγιά κτιρίων, πιθανότατα οίκων, πού έχουν όρθογώνια κάτοψη και αντίστοιχο άξονα ΒΑ-ΝΔ.

Τό περίγραμμα τών κτισμάτων διακρίνεται καθαρά από τό έρυθρό χῶμα τών πεσμένων καμένων πηλῶν. Οί πεσμένοι αὐτοί πηλοί προέρχονται από τη στέγη και τὰ πλάγια τοιχώματα τών κτισμάτων, τὰ όποία είχαν κατασκευαστεῖ από πηλό με τοίχους ένισχυμένους από ξύλινους πασσάλους και πλεκτό καλαμιῶν ή κλαδιῶν.

Διαπιστώθηκε ή ύπαρξη τεσσάρων κτισμάτων (1-4) (πίν. 75α), τὰ όποία πρέπει νά είχαν κτισθεῖ στήν πλαγιά τοῦ λόφου με βαθμιδωτή διάταξη μεταξύ τους. 'Ανάμεσά τους διακρίνονται στενοί δρόμοι (πίν. 75α) ή υπαίθριοι χῶροι, στο κατάστρωμα τών όποίων εμφανίζονται διάσπαρτα ὅστρακα, μικρές πέτρες, θραύσματα ὀστέων ζῶων και ὅστρεα (πίν. 77α).

Κτίριο 1

Στήν τομή VI Β βρίσκεται τό κτίριο 1, τό όποιο είχε έντοπιστεῖ με την ανασκαφή τοῦ 1989⁴. Με τη φετινή επέκταση τών τομῶν VI Β και VI Γ πρὸς τὰ βόρεια δέν ολοκληρώθηκε ή αποκάλυψη τοῦ κτιρίου, διότι στήν επέκταση τών δύο αὐτῶν τομῶν ή ανασκαφή δέν προχώρησε κάτω από τη νεώτερη κτιριακή φάση Α πού περιγράψαμε (πίν. 76α).

Διασαφηνίστηκε ὥστόσο ὅτι τό κτίριο 1 εκτείνεται στο βόρειο τμήμα τών τομῶν VI Β και VI Γ με άξονα ΒΑ-ΝΔ. Στὰ νοτιοδυτικά του έντοπίζεται «δρόμος» από μικρούς λίθους, διάσπαρτα ὅστρακα άγγείων και άλλα απορρίμματα (ὀστά ζῶων, ὅστρεα κλπ.) (πίν. 77α). Τμήμα αντίστοιχου δρόμου άρχισε νά εμφανίζεται έξω από τη ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου 1, ένῶ στὰ νοτιοανατολικά διαγράφεται δρόμος μεγάλου σχετικὰ πλάτους (περίπου 4 μ.) με άξονα παράλληλο πρὸς τό κτίριο 1 και πρὸς τό επόμενο κτίριο 2 πρὸς τὰ δυτικά.

Κτίριο 2

Τό κτίριο 2 έντοπίζεται στίς τομές VI Γ, VI Δ και VI ΣΤ. 'Ο άξονάς του είναι παράλληλος πρὸς τό κτίριο 1, αλλά ή διατήρησή του είναι πολὺ άποσπα-

4. ΠΑΕ 1989, 238-240.

σματική καὶ ἐξαιτίας τῶν λάκκων τῆς νεώτερης φάσης, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται στὴν τομὴ VI Γ ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν μέρει ἀνασκαφῆς του κατὰ τὸ 1967 κατὰ τὴν ὁποία ἀφαιρέθηκε τὸ δάπεδόν του⁵.

Στὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς VI Γ πρὸς Βορρά, ποὺ πραγματοποιήθηκε φέτος, ἐντοπίσθηκε μικρὸ μόνο μέρος τῆς πρὸς Βορρά συνέχειας τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου 2 ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ⁶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1989, διότι ἐρευνήθηκαν κυρίως τὰ κτιριακὰ λείψανα τῆς νεώτερης κτιριακῆς φάσης. Ἡ συνέχεια τοῦ κτιρίου 2 ἐντοπίσθηκε ἐπίσης καὶ στὴν τομὴ VI Δ ἀμέσως μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἄροσης, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὸ 1989 ἐστίας⁷ καὶ λείψανα διαλυμένων λασπότοιχων.

Τὸ κτίριο 2 εἶναι ἐπίμηκες μετὰ ἄξονα ΒΑ-ΝΔ, μετὰ πλάτος περίπου 5 μ. καὶ μῆκος ἀκόμα ἀπροσδιόριστο. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς VI Δ ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου μετὰ στάχτες καὶ ὄστρακα ἀγγείων κάτω ἀπὸ καμένους πηλοὺς διαλυμένων τοίχων. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ κτιρίου κοντὰ στὴ νότια παρεῖά τῆς τομῆς Δ ἀποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα ἀγγείου μετὰ μικρὸ κωνικὸ ἀγγεῖο(;) πεσμένο στὸ ἐσωτερικὸ του (πίν. 77β).

Τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ κτιρίου δὲν σώζεται σήμερα γιατί ἔχει ἤδη ἀνασκαφεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967 καὶ ἀνήκει σ' αὐτὸ ποὺ ὁ Δ. Θεοχάρης εἶχε ἤδη χαρακτηρίσει «οἰκία μετὰ ἐστία, ἀγγεῖα δαπέδου καὶ πήλινες κατασκευές»⁸.

Ἀπὸ τίς κατασκευὲς αὐτὲς ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967 ἐντοπίσθηκε μόνο τὸ δάπεδον τοῦ ἱπποῦ - ἐστίας⁹ καὶ ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἐστίας 3 τῆς ὁποίας τὰ κατακόρυφα πήλινα σανιδόμορφα στελέχη¹⁰ ἔχουν τελείως καταστραφεῖ, ὅπως σημειώσαμε.

Πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθεῖ ἂν τὸ χαρακτηριζόμενο ὡς κτίριο 2 εἶναι ἓνα ἢ περισσότερα συνεχόμενα κτίρια ποὺ διασχίζουν λοξὰ

5. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη 14.9.67.

6. Ἔργον 1989, 95 εἰκ. 91. ΠΑΕ 1989, 240-241, πίν. 170 α-β.

7. ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΑΑ I, 1968, 48-49.

8. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη 9.9.67.

9. ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΑΑ I, 1968, 49 εἰκ. 1. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 355, πίν. 303γ.

10. ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 355, πίν. 303δ.

μὲ προσανατολισμὸ BA-NA τὶς τομὲς VI Γ, VI Δ καὶ VI ΣΤ. Ὅπωςδὴποτε προσδιορίζεται μὲ σχετικὴ σαφήνεια τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου 2, ὅπου καὶ μία περιοχὴ μὲ γκρίζο μαλακὸ χῶμα καὶ ἀρκετὰ διάσπαρτα ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώων, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι δρόμος ἢ ὑπαίθριος χῶρος.

Κτίριο 3

Στὴν τομὴ VI Ε ἐμφανίσθηκε τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου 3 τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἐντοπισθεῖ ὡς «περιοχὴ καμένων πηλῶν» στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Δ. Θεοχάρη στὰ 1967¹¹.

Οἱ καμένοι πηλοὶ προσδιορίζουν τὴ θέση ἐπιμήκους κτίσματος μὲ ἀντίστοιχο πρὸς τὰ προηγούμενα προσανατολισμὸ (BA-NA) διαστάσεων περίπου 12×5 μ., τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται στὴν τομὴ VI Ε καὶ στὴν τομὴ VI ΣΤ (= Τομὴ Θεοχάρη 1967) (πίν. 78α). Μὲ τὴν ἐνοποίηση τῶν δύο τομῶν ἐντοπίζεται μὲ σαφήνεια τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου ἀπὸ τοὺς καμένους πηλοὺς, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν καμένων λασπότοιχων καὶ τῆς στέγης του. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, κάτω καὶ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν καμένων πηλῶν, διακρίνονται λείψανα πήλινων κατασκευῶν. Στὸ μέσο περίπου τῆς δυτικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν λασπότοιχο ἐντοπίζεται μία πήλινη κατασκευή, πιθανότατα ἱπνός, διαστάσεων 1×1 μ., στραμμένος πρὸς τὰ NA (πίν. 78α-β). Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱπνοῦ διακρίνεται τμήμα πήλινου θρανίου (;) κατασκευασμένου ἀπὸ ἀχυροπηλὸ καὶ στὴ βάση τοῦ θρανίου ἔνα ἄγγεϊο σχεδὸν ἀκέραιο καλυμμένο ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν πεσμένων πηλῶν τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτιρίου 3 (πίν. 78β, Α). Ἐνας δεύτερος ἱπνὸς ἢ ἐστία Ε μεγαλύτερων διαστάσεων (2×1.5 μ.) ἐντοπίσθηκε στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐστία Ε2 ποὺ εἶχε ἀποκαλύψει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1967¹². Ἐνα ἄλλο μεγάλο ἀποθηκευτικὸ ἄγγεϊο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀχυροπηλὸ βρέθηκε ἀνεστραμμένο στὸ μέσο περίπου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ (πίν. 79α, Α). Στὸ νότιο τμήμα τοῦ κτιρίου παρατηρεῖται συγκέντρωση ἀπανθρακωμένων σπόρων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζουν σπόροι σταφυλίου.

11. Ἡμερολόγιο Δ. Θεοχάρη 11.9.67.

12. Πρβ. σχέδιο ἀνασκαφῆς 1967 15.9.67.

Κτίριο 4

Νότια τοῦ κτιρίου 3 καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα τοῦ 1967¹³ καὶ μάλιστα στὴ ΝΑ γωνία του (τετράγωνο Γ4) ἐντοπίσθηκε τὸ κτίριο 4, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζει ἄξονα ΒΑ-ΝΔ μὲ παράλληλη κατεύθυνση πρὸς τὸ κτίριο 3, ἀπὸ τὸ ὁποῖο χωρίζεται μὲ στενὸ δρόμο πλάτους 1.20-1.30 μ. (πίν. 79β).

Τὸ ὑπόστρωμα καὶ αὐτοῦ τοῦ δρόμου εἶναι χῶμα μαλακὸ μὲ πολλὴ στάχτη καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων, διάσπαρτες μικρὲς πέτρες, ὄστρεα, καὶ θραύσματα ὀστέων ζώων. Οἱ παρειὲς τοῦ δρόμου ὀρίζονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν κτιρίων 3 καὶ 4, οἱ ὁποῖοι εἶναι λασιότοιχοι μὲ ἐσωτερικὸ ξύλινο πασσαλόπηκτο σκελετό. Τὸ δάπεδο τῶν κτιρίων στὶς δύο πλευρὲς τοῦ δρόμου ἐντοπίζεται βαθύτερα ἀπὸ τὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου.

Τὸ κτίριο 4 εἶναι καὶ τὸ καλύτερα σωζόμενο ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν τεσσάρων κτισμάτων. Στὸ τμήμα τοῦ κτίσματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967, ἐμφανίζεται παχὺ στρώμα καμένων πηλῶν τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ ὁποίου προέρχεται ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς στέγης μὲ σαφὴ ἴχνη ἀποτυπωμάτων μεγάλων ἢ μικρῶν κλαδιῶν (πίν. 80α). Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας —κυρίως ἐπιφανειακοῦ καθαρισμοῦ— μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου 4 ἐντοπίσθηκε τμήμα τοῦ παράλληλου πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ δρόμου βορειοδυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο πεταλόσχημος ἱπνὸς μὲ σκυφωτὴ ὀρεφή, στραμμένος πρὸς τὰ ΝΑ. Ἀπὸ τὸν ἱπνὸ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ σώζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἀποκαλύφθηκε μόνο ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ὀροφῆς. Δίπλα του σώθηκε σπασμένο ἀλλὰ κατὰ χώραν τὸ μεγάλο διακοσμημένο μὲ χαράξεις πιθόσχημο ἀγγεῖο ἀπὸ ὦμὸ πηλό, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐντοπισθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967 (πίν. 80β)¹⁴. Τὸ κτίριο 4, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστεῖ τὴν ἐντονότερη κάυση καὶ εἶναι τὸ καλύτερα διατηρημένο ἐκτείνεται πρὸς τὰ ΒΑ παράλληλα μὲ τὸ κτίριο 3. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἢ ὁποία θὰ συνεχισθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος, ἀναμένεται νὰ δώσει, λόγω τῆς καλῆς διατήρησης τοῦ στρώματος καταστροφῆς, ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

13. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1.6.67.

14. Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς 1.7.67.

μορφὴ τοῦ σπιτιοῦ, τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμισή του καὶ τὴν οἰκοσκευή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διασώζεται ἀδιατάρακτη.

Ἡ ἀνασκαφὴ φέτος ἔκλεισε προσεγγίζοντας οὐσιαστικά στὸν στόχο τοῦ νέου ἀνασκαφικοῦ προγράμματος, τὴν ἐντόπιση δηλαδὴ καὶ τὴν ἔρευνα τοῦ οἰκιστικοῦ ἴστοῦ τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὴ νεώτερη Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὄχι μόνο τὰ κτίρια αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἀλλὰ καὶ ἡ μεταξὺ τους σχέσις ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν οἰκισμό τοῦ Ντικιλί Τᾶς ἔχουμε σχετιζόμενα μεταξὺ τους κτίρια τῆς ἴδιας φάσης.

Τὸ στρώμα καταστροφῆς τὸ ὁποῖο εἶναι ἐνιαῖο καὶ σύγχρονο καὶ στὰ τέσσερα κτίρια φαίνεται ὅτι ἀκολοθεῖ τὴν ἐλαφρὰ κλίση τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου, ὅπου τὰ κτίρια πρέπει νὰ εἶχαν κτιστεῖ σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη μὲ ἄξονα ΒΑ-ΝΔ πιθανότατα στραμμένα πρὸς τὰ ΝΑ καὶ μὲ ἐνδιάμεσους στενοὺς δρόμους μεταξὺ τους. Μολονότι ἡ ἔρευνα δὲν προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτιρίων ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ στρώματος καταστροφῆς στάθηκε δυνατό νὰ ἐπισημανθεῖ ἓνα σημαντικὸ σύνολο ἀγγείων κατὰ χώραν ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλάχιστα ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους, ὅπως π.χ. τὸ μικρὸ φιαλόσχημο ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου 4 (πίν. 80α, 81α) καὶ μόνο αὐτὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἤδη μετακινήθει ἀπὸ τὸ δάπεδο λόγω τῆς ἄρσης.

Ἡ διακοσμημένη κεραμεικὴ αὐτῆς τῆς φάσης εἶναι κυρίως γραπτὴ μὲ γραφίτη ἢ ἐγχάρακτη. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ¹⁵, ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ τοῦ γνωστοῦ τύπου μαύρου σὲ ἐρυθρὸ (black on red) φαίνεται σαφῶς ὅτι εἶναι πρωιμότερη, γιὰ αὐτῆς τῆς κατηγορίας δὲν ἐμφανίζεται στὸ στρώμα καταστροφῆς κανένα ἀκέραιο ἀγγεῖο. Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων, ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν, ὅπως εἰδωλίων (πίν. 81β-γ), ἐργαλείων λίθινων (πίν. 81δ), ὀστέινων-κεράτινων (πίν. 81δ, ε), πῆλινων (πίν. 82α), καθὼς καὶ τὰ κοσμήματα (πίν. 82γ) καὶ οἱ πῆλινοι πεσσοὶ σφενδόνης. Σημειώνεται ἐπίσης ἡ συχνὴ παρουσία μικρογραφικῶν ἀγγείων (πίν. 82ε) καθὼς καὶ τῶν ἀγγείων μὲ λαβὲς διαμορφωμένες σὲ κεφαλὰς ζώων (πίν. 82β). Τὰ εἰδώλια ζώων ἐμφανίζονται μὲ τὴ γνωστὴ συχνότητα (πίν. 81γ).

15. Αἰκ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΑΑ* I, 1968, 48-50. *ΑΔ* 23 1968, *Χρονικά*, 355. Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, *Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ ἐλληνικοῦ τομέα στὸν προϊστορικό οἰκισμό τοῦ Ντικιλί Τᾶς* (1961/1967), *Μνήμη Δ. Θεοχάρη* (1992), 233-235.

Στὰ εἰδώλια τῶν ἀνθρωπόμορφων μορφῶν ἐμφανίζεται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νατουραλιστικὴ ἀπόδοση τοῦ προσώπου (πίν. 81β) καὶ ἡ σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς (πίν. 82δ). Πλούσια ὑπῆρξαν τὰ παλαιοβοτανολογικὰ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα περισυλλέχθηκαν μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο τοῦ νεροκόσκινου.

Ἡ κτιριακὴ φάση, στὴν ὁποία ἀνήκουν τὰ καμένα κτίρια 1-4 (φάση Β), χρονολογεῖται τόσο ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων —κυρίως τῆς κεραμεικῆς—, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ ραδιοχρονολόγηση τῶν δειγμάτων C14. στὴν ὕστερη Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ μάλιστα στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς ἀνάμεσά στὰ μέσα καὶ στὰ τέλη τῆς 5ης π.Χ. χιλιετίας. Πρόκειται γιὰ μία φάση ἀντίστοιχὴ τῆς φάσης II τοῦ Ντικιλὶ Τὰς¹⁶, τῆς φάσης III Σιταγρῶν¹⁷ καὶ τῆς φάσης IV τῶν ΝΑ Βαλκανίων¹⁸ (βλ. παρακάτω ἐργασίες γαλλικῆς ομάδας).

Σημειώνουμε ὅτι τὰ δείγματα μὲ τὴ μικρότερη ἀπόκλιση (Ντικιλὶ Τὰς 487, 488) προέρχονται ἀπὸ ἀπανθρακωμένα ξύλα τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου 2, τὸ δεῖγμα Ντικιλὶ Τὰς 489 ἀπὸ μικρὴ ποσότητα ἀπανθρακωμένων σπόρων τοῦ κτιρίου 2 καὶ τὰ δείγματα 486 καὶ 490 ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν καμένων πηλῶν ἀλλὰ ἀπὸ θέσεις μὲ λιγότερο ἀσφαλὴ στρωματογραφία στὶς τομὲς VI Β καὶ VI Γ.

Ἡ χρονολόγηση τῆς νεώτερης κτιριακῆς (φάσης Α) τῶν πασσαλόπηκτων κτιρίων μὲ τὰ σύνολα τῶν λίθων στὴ βάση τῶν πασσάλων καὶ τοὺς λάγκους-βόθρους δὲν εἶναι ἀκόμα καλὰ προσδιορισμένη, διότι δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στοὺς λάγκους, δὲν μελετήθηκε ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματά τους καὶ δὲν ἔχουμε καλὰ δείγματα ἀνθρακα γιὰ ραδιοχρονολόγηση. Ὅπως δὴποτε ἀπὸ τὴν πρώτη μελέτη τοῦ ὕλικου προκύπτει ἡ ἀνάμειξη νεολιθικῆς κεραμεικῆς μὲ κεραμεικὴ πρόιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν ὁποία εἶναι ἐμφανὲς ἡ παρουσία κεραμεικῆς τῆς φάσης III Α τοῦ Ντικιλὶ Τὰς¹⁹, τῆς φάσης IV τῶν Σιταγρῶν²⁰ καὶ τῆς φάσης I τῆς Πεντάπολης Σερρῶν²¹.

16. S. SEFERIADES, *Dikili Tash, Introduction à la prehistoire de la Macedoine Orientale*, BCH 107, 1983, 653-657, fig. 4.

17. C. RENFREW, *Excavation at Sitagroi* (1986), 173, πίν. 7, 3.

18. H. TODOROVA-Y. VAISOV, *Das Neolithikum in Bulgarien* (Βουλγαρικά), (Sofia 1993), 89.

19. C. SEFERIADES, ὁ.π. 659-662.

20. C. RENFREW, *Excavations at Sitagroi* (1986), 173, πίν. 7, 3, 429-436.

21. Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ, Οἰκισμὸς Ἐποχῆς Χαλκοῦ στὴν Πεντάπολη, AE 1979, 123, 128.

ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΠΟ ΤΟ ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ
(ΥΠΟ ΣΟΥΛΤΑΝΑΣ ΒΑΛΑΜΩΤΗ - ΜΑΡΙΑΣ ΜΑΓΚΑΦΑ)

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1993 στὸν οἰκισμὸ Ντικίλι Τὰς συλλέχθηκαν 47 δείγματα χόματος μὲ σκοπὸ τὴν ἀνέυρεση ἀρχαιοβοτανικῶν καταλοίπων. Δείγματα συλλέχθηκαν ἀπὸ διάφορες ἀνασκαφικὲς ἐνότητες (ἐστίες, λάκκους, κατασκευές, στρῶμα καταστροφῆς νεολιθικοῦ σπιτιοῦ κ.ἄ.). Ἡ ἐπεξεργασία τῶν δειγμάτων ἔγινε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης (French, 1971)· γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ἀρχαιοβοτανικοῦ ὕλικου χρησιμοποιοῦνταν κόσκινα μὲ ἄνοιγμα βροχίδος 1 mm καὶ 250 μ. Τὰ φυτικὰ μέρη ποὺ βρέθηκαν ἦσαν στὸ σύνολό τους ἀπανθρακωμένα. (Μελέτη καταλοίπων ἀμπέλου: Μ. Μαγκαφᾶ, μελέτη βοτανικῶν καταλοίπων: Σ. Βαλαμώτη.)

Ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν δειγμάτων προσδιορίστηκαν τὰ ἀκόλουθα εἶδη δημητριακῶν, ὁσπρίων, φρούτων καὶ καρπῶν: σιτάρι μονόκοκκο (*Triticum monococcum*), κριθάρι ντυμένο (*hordeum vulgare*, hulled), φακὴ (*Lens sp.*), ρόβι (*Vicia ervilia*), λαθούρι (*Lathyrus sativus*), σταφύλι (*Vitis vinifera*), βελανίδι (*Quercus sp.*) καὶ σύκο (*Ficus carica*).

Ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς σύστασης τῶν δειγμάτων προκύπτει ὅτι τὸ μονόκοκκο σιτάρι, τὸ κριθάρι, τὸ ρόβι καὶ τὸ λαθούρι ἦσαν μὲ βεβαιότητα προϊόντα χρησιμοποιούμενα ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς κατοίκους τοῦ Ντικίλι Τὰς. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπουσία σπόρων ζιζανίων καὶ τμημάτων τοῦ φυτοῦ τῶν εἰδῶν αὐτῶν (ὅπως π.χ. ραχίδια, λέπυρα, κλπ.), δηλαδὴ συστατικῶν ὅχι ἰδιαίτερα ἐπιθυμητῶν, γεγονὸς ποὺ δηλώνει ὅτι οἱ συγκεκριμένους συγκεντρώσεις σπόρων βρῖσκονταν στὸ τελικὸ στάδιο πρὶν τὸ μαγεῖρεμα ἢ γενικότερα τὴν κατανάλωσή τους. Δὲν ἀποκλείεται κάποιες ἀπὸ αὐτές, λόγω τῆς καθαρότητάς τους, νὰ προορίζονταν γιὰ σπορά. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ φακὴ καὶ τὸ λαθούρι, δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ἂν πρόκειται γιὰ καλλιεργούμενα προϊόντα ἢ γιὰ εἶδη ποὺ φύτρωναν ὡς ζιζάνια σὲ ἀγροὺς ὅπου καλλιεργοῦνταν τὰ δημητριακά, τὸ ρόβι καὶ τὸ λαθούρι. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ βαρὺ ὑπόλοιπο κάθε δείγματος (ὅ,τι δηλαδὴ παραμένει στὴ σίτα μετὰ τὴν ἐπίπλευση) δὲν ἔχει διερευνηθεῖ γιὰ τὰ περισσότερα δείγματα. Προκύπτει ὅμως, ἀπὸ ὅσα διερευνήθηκαν, ὅτι μεγάλος ἀριθμὸς σπόρων ὁσπρίων δὲν ἐπιπλέει μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει στὸ βαρὺ ὑπόλοιπο. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἐνδέχεται στὸ μέλλον νὰ ἀλλάξει σημαντικὰ ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ ὅσπρια.

Ἀνάμεσα στὰ ἀρχαιοβοτανικά εὐρήματα ἰδιαίτερη θέση κατέχουν τὰ κατάλοιπα τῆς ἀμπέλου· πρόκειται γιὰ συγκεντρώσεις γιγάρτων, πού ἐνίοτε περιβάλλονταν ἀπό πεπιεσμένες φλοῦδες, ἀλλά καί ἀπλῶς πεπιεσμένων φλοιδῶν. Μία πρώτη ἀξιολόγησή τους δείχνει ὅτι τὰ σταφύλια προέρχονταν μάλλον ἀπό ἄγρια ἀμπέλια (*Vitis vinifera* ssp. *sylvestris*), πού θά ἀφθονοῦσαν γύρω ἀπό τὸν οἰκισμό. Τὰ κατάλοιπα τῆς ἀμπέλου ἐρμηνεύθηκαν ὡς τὰ ὑποπροϊόντα τῆς οἰνοποίησης, πρόκειται δηλαδή γιὰ στέμφυλα (Mangafa, 1990). Ἡ εὕρεσή τους εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική γιὰ τὴν ἀμπελοοινική ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, δεδομένου ὅτι ἀποτελοῦν τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία παραγωγῆς τοῦ κρασιοῦ. Στέμφυλα ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στὴν Τούμπα Θεσσαλονίκης καί στὴ Ζάκρο τῆς Κρήτης, πού ὥστόσο ἀνήκουν σὲ ὑστερότερες περιόδους (Ἐποχὴ Χαλκοῦ) (Μαγκαφᾶ et al., Renfrew, 1972).

Μὲ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοβοτανικοῦ ὕλικοῦ καί κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸ Ντικιλὶ Τὰς, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ οἰκισμοῦ, πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀνασυντίθεται μὲ τὴ μελέτη τῶν φυτικῶν καταλοίπων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1989 (Βαλαμώτη, 1989, Mangafa, 1990) αὐξάνουν. Στὰ ἤδη γνωστὰ διατροφικὰ προϊόντα τοῦ οἰκισμοῦ (μονόκοκκο σιτάρι, ρόβι, σταφύλι, βελανίδια) προστίθενται τὸ κριθάρι καί τὸ λαθούρι. Ἡ συνδυασμένη χρῆση διαφόρων εἰδῶν δημητριακῶν καί ὀσπρίων καί παράλληλα ἡ καρποσυλλογὴ μαρτυροῦν τὴν ἀξιοποίηση μιᾶς ποικιλίας φυτικῶν πηγῶν διατροφῆς. Ἡ δραστηριότητα τῆς καρποσυλλογῆς, πού εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ 1989 ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἶδη πού ἀναφέρθηκαν πρὶν ἀπάνω εἶχαν βρεθεῖ ἄγρια ἀχλάδια, βατόμουρα καί κράνα, παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση διαφόρων οἰκολογικῶν ζωνῶν γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμό. Ἡ συνέχιση τῆς μελέτης τοῦ ἀρχαιοβοτανικοῦ ὕλικοῦ καί τῆς συλλογῆς του κατὰ τὶς μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ εὗρους τῶν διατροφικῶν πηγῶν στὸ ἐπίπεδο τοῦ νοικοκυριοῦ καί τὴν ἀνίχνευση τυχόν διαφοροποιήσεων μεταξὺ αὐτῶν. Τὰ στοιχεῖα πού θά προκύψουν ἐνδέχεται νὰ συμβάλουν στὴν κατανόηση τῆς οἰκονομίας σὲ ἐνδοκοινοτικὸ ἐπίπεδο. Ἐπιπλέον, ἡ παραγωγὴ τοῦ κρασιοῦ, πού διαφοροποιεῖ τὸ Ντικιλὶ Τὰς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, σύγχρονους μὲ αὐτὸν οἰκισμούς, ἂν δὲν προορίζεται γιὰ οἰκιακὴ κατανάλωση, ἴσως ἀντανακλᾷ μία ἰδιαίτερη θέση πού θά κατεῖχε ὁ οἰκισμὸς σὲ ἓνα εὐρὺ δίκτυο ἀνταλλαγῶν.

Βιβλιογραφία:

Σ. ΒΑΛΑΜΩΤΗ, 1989. 'Αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα ἀπὸ τὸ Ντικιλὶ Τὰς. Μία προκαταρκτικὴ μελέτη. 'Αδημοσίευτη ἐργασία. D. H. FRENCH, (1971), An experiment in water-sieving. *Anatolian Studies* 21, 51-64. M. MANGAFA, (1990), *The plant remains from the Late Neolithic/Early Bronze Age site of Dikili Tash, Macedonia, Greece*. M. Sc. University of Sheffield. M. ΜΑΓΚΑΦΑ, Κ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Σ. ΑΝΔΡΕΟΥ (ὑπὸ δημοσ.). 'Αμπελοκαλλιέργεια στὴν Προϊστορικὴ Μακεδονία. Τὰ δεδομένα τῆς Προϊστορικῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης, 'Αμπελοοινικὴ ἱστορία στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Ε' τριήμερο 'Εργασίας, Νάουσά 17-19 Σεπτεμβρίου 1992, ΠΤΙ. ΕΤΒΑ. J. RENFREW (1972). The Plant Remains. Appendix V. In P. WARREN (ed.) *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete*, 315-217 BSA (Suppl. Vol. 17).

Γαλλο-ἐλληνικὸ πρόγραμμα

(ΥΠΟ PASCAL DARQUE, GILLES TOUCHAIS, RENÉ TREUIL)

Στὰ πλαίσια τοῦ γαλλο-ἐλληνικοῦ προγράμματος ἐρευνῶν, ποὺ χρηματοδοτοῦν ἀπὸ κοινοῦ ἡ ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, ἡ Γαλλικὴ 'Αρχαιολογικὴ Σχολὴ 'Αθηνῶν καὶ τὸ Γαλλικὸ 'Υπουργεῖο 'Εξωτερικῶν, ἡ τούμπα τοῦ Ντικιλὶ Τὰς ('Ανατολικὴ Μακεδονία) ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο μιᾶς νέας ἀνασκαφικῆς περιόδου μὲ διευθύνοντες ἀπὸ κοινοῦ τὴν ὑπογράφουσα καὶ τὸν René Treuil, καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο Paris I καὶ ὑπεύθυνο τοῦ προγράμματος U.R.A. 1226 (Αἰγαιακὴ Πρωτοϊστορία) τοῦ 'Εθνικοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν τῆς Γαλλίας (CNRS).

'Αναφέρονται στὴ συνέχεια οἱ ἐργασίες ποὺ πραγματοποιοῦσε ἡ γαλλικὴ ομάδα, ἄλλοτε σὲ συνεργασία μὲ τὴν 'Εφορεία καὶ ἄλλοτε ὅχι.

Οἱ γεωμορφολογικὲς ἐρευνες εἶχαν ὡς στόχο νὰ φθάσουν στὸ φυσικὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὴν τούμπα, νὰ μελετήσουν τὰ ἀρχαιότερα στρώματα κατοίκησης, νὰ ἐξακριβώσουν τὴν ἀρχικὴ φυσιογνωμία τοῦ χώρου καὶ νὰ ἐρευνήσουν τὴν ἐνδεχόμενη παρουσία τοῦ ἔλους δίπλα στὸν οἰκισμό. Πραγματοποιήθηκαν ἐννέα δειγματοληπτικὲς γεωτρήσεις, βάθους 10 ὡς 12 μ. κατὰ μέσον ὄρο (δηλαδή ± 100 μέτρα συνολικά), πάνω στὴν τούμπα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτήν.

'Η ἡλεκτρομαγνητικὴ ἔρευνα ξεκίνησε ἀπὸ τὸν ἄμεσο περίγυρο τῶν τομέων II καὶ V. Τὰ ἀποτελέσματά της θὰ χρησιμεύσουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, γιὰ νὰ προσανατολίσουμε τίς μελλοντικὲς ἐργασίες.

Ἀνασκαφές πραγματοποιήθηκαν σὲ τρία σημεῖα: στὸν τομέα II καὶ σὲ δύο διαφορετικὲς ζῶνες τοῦ τομέα V.

Στὸν τομέα II (14 τ.μ.), σταματήσαμε τὸ 1991 σὲ βάθος 53.11 μ., σὲ ἓνα χῶμα πολὺ ἀργιλωδὲς καὶ ὑγρό, ποὺ περιεῖχε ἔχνη καμένου ἀχυροπηλοῦ καὶ λίγα εὐρήματα, ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως στὴν ὕστερη Νεολιθικὴ. Φέτος ἡ δειγματοληπτικὴ γεώτρηση, λίγα μέτρα δυτικότερα τοῦ τομέα II, συνάντησε τὸ ἐπικλινὲς φυσικὸ ἔδαφος στὰ 52.60 περίπου μ. Δὲν ἀπέμενε λοιπὸν παρὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε αὐτὴ τὴν παρατήρηση μὲ τὴν ἀνασκαφὴ σὲ βάθος 0.30 μ., περίπου. Παραδόξως ὅμως ἓνα κομμάτι φυσικοῦ ἔδαφους, ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ 53.19 μ., ὑπὸ μορφὴ κίτρινου ἀργιλωδους χώματος, ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν κλεισμένο, τουλάχιστον μερικῶς, μέσα στὸ στρώμα τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑγροῦ χώματος, ποὺ εἴχαμε ἤδη συναντήσει. Αὐτὸ συνεχίζει σὲ μεγάλο βάθος κάτω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος (μέχρι 51.53 μ.) καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ περιέχει πολλὰ ὄστρακα, ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ κομμάτια καμένου ἀχυροπηλοῦ. Στὴ στάθμη αὐτὴ φθάσαμε στὴν κορυφὴ τοῦ ὑδροφόρου στρώματος²² καὶ τὸ νερὸ ἐμπόδισε τὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει ἴσως μία χαράδρα.

Στὸν τομέα V (συνολικὴ ἔκταση 124 τ.μ.), συνεχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ διαφόρων συνόλων, ποὺ εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1989 καὶ τὸ 1991.

Στὸν δυτικὸ τομέα ἐρευνήθηκε ἀρχικὰ τὸ νεώτερο ἐπίπεδο κατοίκησης (ἐπίπεδο V/δυτικά), ποὺ χρονολογεῖται σὲ μία πρώτη φάση τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς. Ἔτσι λοιπὸν καθάρισουμε καὶ ἀφαιρέσαμε τὸν πεταλόσχημο κλίβανο (locus 614), ποὺ εἴχαμε ἀνακαλύψει τὸ 1991 πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια²³, προκειμένου νὰ μελετήσουμε ἐπακριβῶς τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ δαπέδου —μεγάλες πέτρες στὴ βάση, μικρότερες ἀπὸ πάνω, κατόπιν στρώμα ἀργίλου ποὺ ἔχει σκληρυνθεῖ ἀπὸ τὴ φωτιὰ— καὶ τῆς θολωτῆς ὀροφῆς, κατασκευασμένης μὲ «κουλοῦρες».

Στὸν ἴδιο τομέα (δυτικὸ), ἀφαιρέσαμε ἐπίσης διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ κατὰλοιπα, ποὺ φαίνονταν νὰ ἀνήκουν στὴν οἰκία, ἡ ὁποία χρονολογεῖται σὲ μία

22. Ἔχει χαμηλώσει ἐξαιτίας τῆς ἀνομβρίας ποὺ πλήττει τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν ἀνοιξή.

23. Βλ. BCH 116, 1992, εἰκ. 2, 716.

πρώιμη φάση τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς καὶ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Στὴ συνέχεια ἀνασκάψαμε τὸ ἀμέσως κατώτερο ἐπίπεδο κατοίκησης (ἐπίπεδο V/δυτικά/), ποὺ χρονολογεῖται σὲ μία ὕστερη φάση τῆς μέσης Νεολιθικῆς. Ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία, στὰ δυτικά, ἐνὸς τμήματος δαπέδου (locus 601, ποὺ εἶχε παλαιότερα ταυτιστεῖ μὲ κλίβανο), ἀπ' ὅπου εἶχαμε ἀφαιρέσει, τὸ 1991, δύο πιθοειδῆ ἀγγεῖα, ἕναν πέλεκυ καὶ ἕναν κυρτοπέλεκυ ἀπὸ λίθο.

Στὰ τετράγωνα ποὺ βρίσκονται ἀνατολικότερα, μπορέσαμε νὰ ἀποκαλύψουμε ἐντελῶς τὸν κλίβανο 600: ὁ τρόπος κατασκευῆς του εἶναι ἀνάλογος μὲ τοῦ κλιβάνου 614, ἀλλὰ μπροστά του ἔχει ἐπιπλέον μία ἡμικυκλικὴ ποδιά (πίν. 83α). αὐτὴ περιβάλλεται ἀπὸ ἕνα χαμηλὸ πλαίσιο, ἡμικυκλικῆς διατομῆς, διαμορφωμένο μὲ «κουλούρα», ποὺ ἐνώνεται μὲ τὴ βάση τῆς θολωτῆς ὀροφῆς. Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ κλιβάνου, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα περιεῖχαν προφανῶς ὁλόκληρα τμήματα τοίχων καὶ ἀκόμα ἕνα τμήμα κεφαλῆς τοίχου. Στὰ βορειοανατολικά, βρήκαμε μέσα στὰ ἐρείπια ἕνα ἀνολοκλήρωτο πήλινο ὁμοίωμα τραπεζιοῦ ἢ καρέκλας μὲ τέσσερα πόδια. Στὰ βορειοδυτικά ἀποκαλύψαμε ἐντελῶς δύο ἀγγεῖα, ποὺ ἦσαν τοποθετημένα στὸ δάπεδο: τὸ ἀγγεῖο μὲ τοὺς σπόρους, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου ἀφαιρέθηκε, εἶναι στὴν πραγματικότητά ἕνα τετράωτο ἀμφικωνικὸ δοχεῖο. ἦταν τοποθετημένο πάνω σὲ ἕνα κομμάτι μυλόπετρας σὲ δεύτερη χρῆση ὡς τριπτῆρας(;)· τὸ ἄλλο ἦταν μία τριποδικὴ χύτρα μὲ τέσσερις ἀποφύσεις ἀντὶ λαβῶν.

Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ κλιβάνου, ἕνα δάπεδο ἀπὸ χῶμα (locus 637), ὁρατὸ σὲ ἀρκετὴ ἔκταση, ἰδιαιτέρα κάτω ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα, ἀνήκει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο καὶ στὴν ἴδια οἰκία. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ δάπεδο βρήκαμε δύο ἀγγεῖα σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση: ἕνα σχεδὸν ἀκέραιο δοχεῖο μὲ λαίμυ καὶ γραπτὴ καστανὴ διακόσμηση πάνω σὲ ὠχρα, καὶ ἕναν ἄθικτο τροπιδωτὸ κύαθο διακοσμημένο μὲ κάθετες ἐγχαράξεις (πίν. 83β).

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα (ἀνατολικὸς τομέας V), οἱ φετινὲς ἐργασίες μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ἐξακριβώσουμε τὴ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία τῶν ἐρειπίων.

Ἐνα παχὺ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς μέσης Νεολιθικῆς (πάνω ἀπὸ 40 ἐκ.), ποὺ σὲ βάθος 0.06 μ. δὲν εἶχε ἀκόμα βρεθεῖ ἢ κατώτερη στάθμη του, ἔδωσε πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία θήκη ἀπὸ κέρατο ἐλαφοειδοῦς.

Ἀπὸ πάνω ἐντοπίστηκαν δύο ὀρίζοντες ἐγκατάστασης τῆς ἴδιας περιόδου, ποὺ τὶς χωρίζουν μόνο λίγα ἑκατοστά: στὸν ἀρχαιότερο ἀντιστοιχεῖ ἓνα δάπεδο πάνω στὸ ὁποῖο βρέθηκαν πολλὰ θραύσματα τριποδικῆς χύτρας, τὰ ὁποῖα διέσωζαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοιχωμάτων τοὺς ἓνα λεπτὸ στρῶμα ἀπανθρακωμένης τροφῆς, καθὼς ἐπίσης ἓνα σύνολο ἀγγείων κατὰ χώραν καὶ δύο κλίβανοι. Στὸ νεότερο ἀντιστοιχεῖ ἓνα δάπεδο, ἓνας κλίβανος, δύο σιροί, μέσα στοὺς ὁποίους βρέθηκαν σπόροι σταριοῦ ἀλεσμένοι πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπανθράκωση, ἄρα ἠθελημένα, καὶ ἓνας ἀποθέτης (locus 856) ἀγγείων, ἐργαλείων (δύο ὀστέινα ψαλίδια, τέσσερις μυλόπετρες καὶ ἓνας λίθινος τριπτήρας) καὶ κοσμημάτων (δύο ἐνώτια ἀπὸ ὄστρεο καὶ μία ὀστέινη ψῆφος). βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα ἀδούλευτο κέρατο ἐλαφοειδοῦς καὶ ἓνα θραῦσμα λαξευμένης ὀρείας κρυστάλλου. Στὸν ἴδιο αὐτὸ ὀρίζοντα ἀντιστοιχεῖ ἓνας ἀκόμα κλίβανος (locus 854: πίν. 84).

Πάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρῶμα, καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα μέσα του, ἐντοπίσθηκε μία φάση ἐγκατάστασης τῶν ἀρχῶν τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς, ποὺ εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἤδη κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους· ἀντιπροσωπεύεται, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ ἓναν κλίβανο, μία ἐστία καὶ ἓναν ἀποθέτη.

Τέλος, μοναδικὸ μάρτυρα μιᾶς μεταγενέστερης φάσης ἐγκατάστασης, ποὺ χρονολογεῖται ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς, ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο ἐνὸς κλιβάνου.

Γιὰ νὰ βελτιώσουμε καὶ νὰ ἐπιταχύνουμε τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, χρησιμοποίησαμε ἓνα σύστημα εἰκόνων βίντεο, στὸ πρότυπο ἐκείνου ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ θέση Lattes (Hérault, Γαλλία). Οἱ εἰκόνες αὐτές, ποὺ μποροῦν νὰ ἀρχειοθετηθοῦν, ψηφιοποιοῦνται καὶ χρησιμεύουν στὴν κατάρτιση ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων, χάρη σὲ διάφορες ἐπεξεργασίες ποὺ γίνονται μὲ ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ (ἀλλαγὲς κλίμακας, χρῆση συμβόλων, πρόσθεση ὑψομέτρων, ἐρμηνεία, σχέδια φάση πρὸς φάση, κλπ.).

ΧΑ·Γ·ΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

12. ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 85-86)

Συνεχίσθηκαν μετὰ ἀπὸ πολυετὴ διακοπὴ ἀπὸ τὸν ζωγράφο-συντηρητὴ κ. Πέτρο Καραγιάννη οἱ ἐργασίες συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν Ἀνω Κορακιὰνα τῆς Κερκύρας, ποὺ χρηματοδοτεῖ ἐξ ὀλοκλήρου τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου¹. Οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται στὴ δεύτερη πεντηκονταετία τοῦ 11ου αἰ. καὶ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ συνεργεῖο ποὺ διεκόσμησε τοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἁγίος Μάρκος καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Κάτω Κορακιὰνα². Διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ κόγχης διακονικοῦ ἐγγεγραμμένης, ὅπως καὶ ἡ κόγχη τῆς προθέσεως, στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κόγχη αὐτὴ, διαστάσεων 90×42 ἐκ., εἰσέχει κατὰ 25 ἐκ. καὶ βρίσκεται λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς προθέσεως, τῆς ὁποίας οἱ διαστάσεις εἶναι 89×50 καὶ τὸ βάθος 28 ἐκ. Ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ εἶχε πληρωθεῖ μὲ ἀδρανὴ ὑλικά, μετὰξὺ τῶν ὁποίων μικρὸ τμῆμα τοιχογραφίας διαστάσεων 8.5×7 ἐκ., ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐνδυμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ³ (πίν. 85α). Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κόγχη αὐτὴ τῶν ἀδρανῶν ὑλικῶν, ἀποκαλύφθηκε μορφὴ ἁγίου μὲ κοντὸ καστανὸ γένι, ποὺ εἰκονίζεται μέχρι τὴ μέση καὶ φορεῖ καστανέρυθρο μανδύα μὲ ταινία τοῦ ἰδίου χρώματος γύρω ἀπὸ

1. Ἐκθέσεις γιὰ τίς προηγηθεῖσες ἐργασίες ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ *ΑΔ* 31, 1976, Β' 2, 233-234 καὶ στὰ *ΠΑΕ* 1984, 107-108. 1985, 216. 1986, 233. 1987, 267-268. Γιὰ τὸν ναὸ βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, *Κερκ. Χρον.* XV, 1970, 155, 172, 174. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ βοήθεια τῆς *Η'* Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

2. P. L. VOCOTROPOULOS, Fresques du XIe siècle à Corfou, *CahArch* XXI, 1971, 151-180.

3. Βλ. *ΠΑΕ* 1987, 267, πίν. 188-189.

τὸν λαιμό, ποὺ δένεται μὲ κόμπο. Ὑψώνει μπροστὰ στὸ στῆθος τὸ δεξι χέρι σὲ χειρονομία λόγου, μὲ τὸν καρπὸ πρὸς τὰ μέσα, καὶ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι μπροστὰ στὴ μέση βιβλίου ἢ νάρθηκα. Τὸ κεφάλι εἶναι κατεστραμμένο. Κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη ἀποκαλύφθηκε γραπτὴ ποδέα, ἀνάλογη αὐτῶν ποὺ ἔχουν σωθεῖ στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἁγίος Μάρκος καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὴν Κάτω Κορακιάνα, ὅπου ἔχει δουλέψει τὸ ἴδιο συνεργεῖο⁴. Κοσμεῖται μὲ μικροὺς σταυροὺς πάνω σὲ κυματιστὲς ταινίες ἐναλλάξ κόκκινες ἀνοιχτές, λευκὲς καὶ χρώματος ὠχρας, καὶ μὲ κάτω παρυφὴ στολισμένη μὲ ἡμιανθέμια ἀφημένα σὲ κυανόμαυρο βάθος (πίν. 85β). Μεταξὺ κεντρικῆς καὶ νοτίας κόγχης καθαρίσθηκε τὸ κάτω τμήμα ἀγίου μὲ στιχάριο —πιθανῶς διακόνου—, καὶ μεταξὺ τῆς κόγχης καὶ τῆς ΝΑ γωνίας ὁ θώρακας καὶ τμήμα τοῦ μανδύα στρατιωτικοῦ ἀγίου.

Καθαιρέθηκαν τὰ σαθρὰ μεταγενέστερα κονιάματα στὸ ἱερό, φράχθηκαν οἱ πολυπληθεῖς ρωγμές, ἔγινε στεφάνωμα τῶν λειψάνων τοῦ γραπτοῦ διακόσμου καὶ ἐπιχρίσθηκε ἡ τοιχοποιία, στὰ σημεῖα ὅπου δὲν σώζονται τοιχογραφίες, μὲ κονίαμα σὲ οὐδέτερο τόνο.

Τὶς τοιχογραφίες καλύπτουν πολὺ σκληρὰ ἄλατα, τῶν ὁποίων ἡ ἀφαίρεση εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ ἐργασίες δὲν προχώρησαν μὲ τὸν ἐπιθυμητὸ ρυθμὸ, καὶ ἡ συντήρηση ὁλοκληρώθηκε μόνο στὸ ἀέτωμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ποὺ κοσμεῖται μὲ παράσταση Θεοφανείας, ἀποσπασματικὰ διατηρημένη, ὅπως καὶ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Μερκουρίου⁵. Ἀποκαλύφθηκαν ἐδῶ πλήρως ὁ πτερωτὸς μὸσχος καὶ ὁ ἄγγελος μεταξὺ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ ἀετώματος. Ὁ μὸσχος εἶναι κόκκινος, μὲ καστανέρυθρα φτερά. Κρατεῖ μὲ τὰ δύο πόδια λιθοκόσμητο κλειστὸ εὐαγγέλιο χρώματος ὠχρας. Πάνω ἀπὸ τὸν μὸσχο σώζεται τὸ εὐαγγέλιο ἄλλου εὐαγγελικοῦ συμβόλου, ἐνῶ ἀπὸ κάτω του εἶναι ζωγραφισμένα πάνω σὲ πράσινο βάθος σχηματοποιημένα κεραμόχροα φυτὰ μὲ λευκὲς βοῦλες. Ἀπὸ τὸν ἄγγελο σώζονται μόνο τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ σώματος, τὰ ἀνοιγμένα φτερά καὶ τὸ ἀπλωμένο δεξι χέρι (πίν. 86). Τὸ πρόσωπό του εἶναι ὡσείδες, μὲ χαμηλὸ μέτωπο. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ κόμη ζωγραφίζονται μὲ καστανέ-

4. P. L. VOCOTROPOULOS, ἔ.δ. 163-164, 174, εἰκ. 16, 20.

5. Αὐτόθι 155-157, εἰκ. 4-5.

ρυθρο. Τὸ ἱμάτιο σχηματίζει ἀπόπτυγμα πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὄμο. Κάτω ἀπὸ τὸν ἄγγελο διατηρεῖται ἀποσπασματικὴ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως.

Προχώρησε καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἱεροῦ, ὅπου σώζονται μόνο δύο ὀρθιες μορφές μετὰ κατάκοσμα ἐνδύματα· ἐδῶ ὅμως οἱ τοιχογραφίες, ἐκτὸς τοῦ ὅτι καλύπτονται ἀπὸ πολὺ σκληρὰ ἄλατα, ἔχουν φθορὲς ἀπὸ σφυροκοπήματα, καὶ τὰ κεφάλια εἶναι τελείως κατεστραμμένα.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

13. ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟΚΑΣΤΡΟ ΚΥΘΗΡΩΝ

(Πίν. 87-91)

Τῇ διεξαγωγῇ ἐπιφανειακῆς ἔρευνας στὸ Παλιόκαστρο Κυθήρων κατὰ τὸ 1993 ἀνέθεσε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸν ὑπογραφόμενο, ὕστερα ἀπὸ αἴτησή του. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι ἡ περισυλλογὴ καὶ διάσωση ἀρχαίων ἀντικειμένων, ὁ ἐντοπισμὸς ὁρατῶν κτιριακῶν λειψάνων, ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσή τους καὶ ἡ τοπογράφηση τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποία τοποθεῖται ἡ πόλη Κύθηρα τῆς φιλολογικῆς παράδοσης, ἡ ὁμώνυμη τοῦ νησιοῦ.

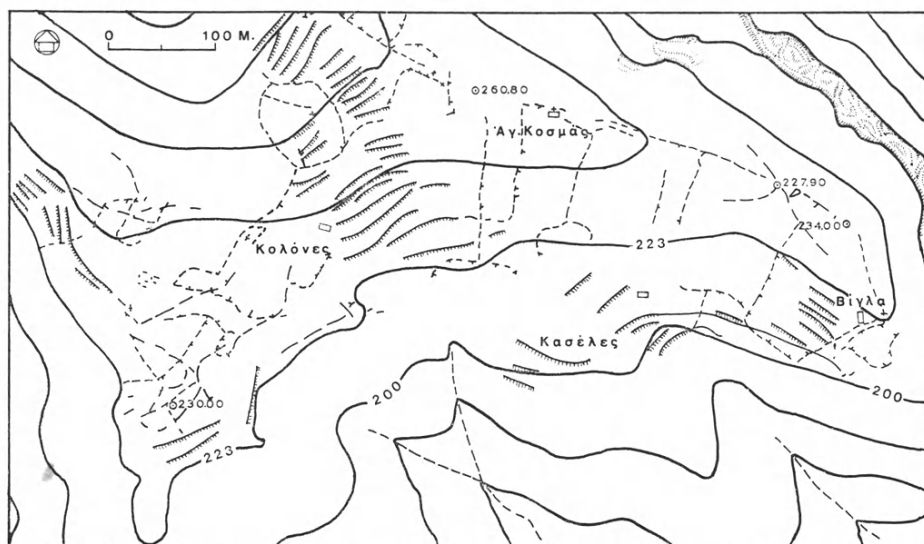
Ὁ βουνώδης λόφος μὲ τὴν πετρώδη κορυφὴ του (ὕψ. 323 μ.) ἔχει σχῆμα ὠοειδὲς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ (πίν. 87α). Στὶς νότιες προεκτάσεις του διαμορφώθηκαν, κυρίως κατὰ τὸν περασμένο αἰῶνα, τεχνητὲς ἀναβαθμίδες μὲ τὴν κατασκευὴ ἀναλημματικῶν τοίχων, ἐνῶ σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ ἀγροτεμάχια χωρίζονται μὲ μεγάλους λιθοσωροὺς ποὺ δημιούργησαν κατὰ καιροὺς οἱ καλλιεργητὲς τῶν κτημάτων.

Λείψανα τῆς κατοίκησης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἐμφανῆ στὸ χαμηλότερο ὕψωμα Ἀγιος Κοσμάς (ὕψ. 260 μ.) καὶ στὸ ὑψίπεδο ποὺ ἀναπτύσσεται στὰ νότια τοῦ βουνώδους λόφου καὶ ἔχει μῆκος ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ ἓνα χιλιόμετρο περίπου, ἐνῶ τὸ πλάτος του κυμαίνεται μεταξὺ 300 καὶ 600 μέτρων. Οἱ ἐν λόγω ἐκτάσεις περιλαμβάνονται μέσα στὰ ὅρια ἀρχαίου περιμετρικοῦ τείχους, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου διατηροῦνται καλύτερα στὴν ἀπόκρημνη ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παλιόκαστρου¹.

Πρέπει ἐξ ὑπαρχῆς νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ πυκνὴ αὐτοφυὴς θαμνώδης βλάστηση, ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκατάλειψης τῶν ἀγρῶν τῆς περιοχῆς καθιστᾷ προ-

1. Σύντομη γεωγραφικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀναγλύφου τῆς περιοχῆς στὸν R. LEONHARD, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie* (1899), 20. Τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ Παλιόκαστρο βλ. στὸ βιβλίο μου, *Τὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὴν Ρωμαιοκρατίαν* (1984) 65-76.

ΠΑΛΙΟΚΑΣΤΡΟ ΚΥΘΗΡΩΝ

Εἰκ. 1. Παλιόκαστρο Κυθήρων.

βληματική ὁποιαδήποτε ἔρευνα ἐπιφανείας. Διενεργήθηκαν λοιπὸν ἀνιχνευτικοὶ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ σὲ διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ εἰδικότερα στὶς τοποθεσίες "Ἅγιος Κοσμάς, Κολόνες, καὶ Κασέλες (εἰκ. 1).

"Ἅγιος Κοσμάς

Στὴ νότια πλαγιά τοῦ ὑψώματος "Ἅγιος Κοσμάς (πίν. 87β) ἀνάμεσα στὰ χαμηλὰ τοιχάρια γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων διασώζονται καὶ τμήματα ἀρχαίων τοίχων, προφανῶς ἀναλημματικῶν, καθὼς καὶ λείψανα ἀρχαίων κατασκευῶν, λαξευμένων στοὺς φυσικοὺς βράχους.

Σὲ ἀπόσταση πᾶν ἀπὸ 30 μ. νοτιοδυτικὰ τῆς ἐκκλησίας (πίν. 88α) συναντᾶμε τμήμα κυκλοτεροῦς τοίχου (Τ1) ἀπὸ γκριζωποὺς ἀσβεστόλιθους μὲ πρόσωπο στραμμένο πρὸς ΝΔ (πίν. 88β). Ἐχει μῆκος 8 μ. περίπου καὶ μέγιστο ὄρατὸ ὕψος 1.50 μ. Χαμηλότερα, 20 μ. περίπου ΝΔ τοῦ προηγουμένου, διασώζεται ἄλλο τμήμα ἰσχυροῦ τοίχου (Τ2) ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικὸ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ἡ συνέχειά του παρακολουθεῖται σὲ ἀπόσταση τουλάχιστον 14 μ., ἐνῶ τὸ

ὄρατό ὕψος τοῦ φθάνει τὸ 1 μ. Στὸ ἴδιο ἄνδρo ἐντοπίσαμε σὲ ἀπόσταση 27 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου T2 τὰ λείψανα λαξευτῆς κατασκευῆς (Λ1). Πρόκειται γιὰ τὴ BA γωνία λαξευμένου κτίσματος 2.90×2.80 μ. καὶ ὄρατοῦ ὕψους 1.10 μ. Νότια τοῦ Λ1 σὲ μικρὴ ἀπόσταση (περ. 20 μ. σὲ εὐθεία γραμμὴ) ὑπάρχει ἕτερο λάξευμα σχήματος Γ σὲ κάτοψη, τὸ ὁποῖο συμβατικά ὀνομάζουμε Λ4 (διαστ. 2×1.70 μ., ὄρατό ὕψ. 1.10 μ.). Τὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς βραχῶδους κατασκευῆς ἔχει ὑποστεῖ μεγάλη διάβρωση.

Καλύτερα διατηρεῖται παρόμοιου τύπου λαξευτὴ κατασκευὴ (Λ2) ποὺ βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἄνδρo καὶ ἀπέχει 40 μ. περίπου νότια ἀπὸ τὸ Λ4. Διασώζεται ἡ BA γωνία τοῦ κτίσματος, ὅπως καὶ στὸ Λ1, ἀλλὰ ἐδῶ τὸ βόρειο σκέλος, ὄρατοῦ μήκους 6 μ. καὶ ὕψους 1.70 μ. περίπου, ἔχει συμπληρωθεῖ ἀπὸ μικρὲς ἀδούλευτες πέτρες (ξηρολιθιὰ) καὶ θραύσματα πωρολίθων. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου διακρίνεται ἀβαθὴς κόγχη διαστάσεων 0.45×0.50 μ. καὶ παραπλεύρως βαθὺ λάξευμα πλάτους 0.35 μ., ἄγνωστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ (πίν. 88β).

Τὰ λείψανα μιᾶς ἄλλης λαξευτῆς κατασκευῆς (Λ3) σχήματος πεῖ σὲ κάτοψη (διαστ. 7.90×1.70 μ. καὶ ὄρατοῦ ὕψους 1.20 μ.), ἐντοπίσαμε σὲ ἀπόσταση 5 μ. περίπου ἀνατολικά τῆς ἀγροικίας Ἰ. Πρινέα, στὸ πλάτωμα ποὺ ἐκτείνεται στὰ νότια τοῦ ὑψώματος καὶ ἔχει μεγάλο ἄξονα ἀπὸ Α πρὸς Δ (πίν. 89α).

Κολόνες

Τὸ τοπωνύμιο χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς περιοχῆς γιὰ μιὰ ἰσόπεδη ἔκταση στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ Παλιόκαστρου (εἰκ. 1), ἐπεὶδὴ παλαιότερα στὸ μέρος ἐκεῖνο διασώζονταν τὰ λείψανα ἀρχαίων κτιρίων. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο ὁ λόγιος Κυθήριος Νικόλαος-Σοφοκλῆς Καλούτσης σὲ δημοσίευσμά του σχετικὸ μὲ τὶς ἀρχαιότητες τῶν Κυθέρων (*Νέα Πανδώρα* 3,1852/53, σ. 500-502) γράφει καὶ τὰ ἑξῆς: «Σήμερον ἡ θέσις αὕτη καλεῖται εἰς ταῖς Κολόναϊς, στήλαι ὅμως πλέον δὲν σώζονται, ἀλλὰ μόνον θεμέλιά τινα καὶ λίθοι εἰργασμένοι, ἅτινα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὑπὸ τῶν γεωργῶν καταστρέφονται. Ἐν τεμάχιον στήλης ἐξ ἐγχωρίου πώρου σώζεται ἐντετοιχισμένον εἰς τὸ περίφραγμα τοῦ ἀγροῦ...».

Στὴν ταύτιση τῆς πειραφόμενης θέσης μᾶς ὡδήγησε πρὸ ἐτῶν ὁ ἐντοπισμὸς πώρινου μονολιθικοῦ κίονα μὲ ραβδώσεις, μήκους 2 μ. (πίν. 89β), κατακεί-

μενου στὸ χέρσο ἀγρόκτημα ιδιοκτησίας Π. Φυροῦ ἢ Μπαλῆ. Μὲ ἀρχαῖες πέτρες, κυρίως πωρόλιθους, χτίστηκε, ἐξάλλου, μεγάλο μέρος τῆς μικρῆς ἀγροικίας πού βρίσκεται στὸ βορειότερο σημεῖο τοῦ κτήματος κατερειπωμένη σήμερα (πίν. 90α). Ἀνάμεσα στὰ λιθάρια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ὑπῆρχε μικρὸ θραῦσμα ἰγδίου (Π93/λ3), διαστ. 0.18×0.18 μ., πάχ. $0.05 - 0.08$ μ., ἀπὸ κυανόφαιο ἡμιμάρμαρο.

Κατὰ τὸν ὑποτυπώδη καθαρισμὸ ἀπὸ τὴν πυκνὴ θαμνώδη βλάστηση σὲ ἀκτῖνα 10 μ. νότια τῆς ἀγροικίας βρέθηκαν ὄστρακα ἐρυθροβαφῶν πινακίων, πήλινα ὑφαντικὰ βάρη (πυραμιδόσχημα) καὶ λίθινα ἀντικείμενα, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται:

1 (Π93/λ1). Φιάλη ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη (rosso antico). Σώζεται τμῆμα τοῦ σώματος καὶ τοῦ χεῖλους μὲ μία σύμφυτη ὀρθογώνια λαβή. Διαστ. 0.16 μ. (κατὰ τὴ διάμετρο) $\times 0.15$ μ., λαβὴ 0.09×0.035 μ., πάχ. 0.035 μ.

2 (Π93/λ7). Θραῦσμα πλαισίου(;), πρισματικῆς διατομῆς ἀπὸ γκρίζο ἡμιμάρμαρο. Ὑψ. 0.11 μ., μέγ. πλάτ. 0.12 μ. Στὴ σωζόμενη στενὴ πλευρὰ ἔχνη ἐγχαράξεων.

3. Λίθινου σκεύους πόδι τετράγωνης διατομῆς ἀπὸ ἡφαιστειακὸ ὕλικό, διαστ. 0.06×0.06 μ., ὕψ. 0.075 μ.

Νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀγρόκτημα Φυροῦ ἢ Μπαλῆ σώζονται τὰ ἐρείπια δύο ἄλλων σύγχρονων ἀγροικιῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δεύτερη βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἄνδηρο (ἀγρόκτημα κληρονόμων Μαλακοῦ), πολὺ κοντὰ στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἰσόπεδης ἑκτασης (πίν. 90α). Γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς ἀγροικίας Μαλακοῦ ἔχουν μεταφερθεῖ καὶ χρησιμοποιηθεῖ μεγάλες πωρόπλινθοι. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἐγχώριο πωρόλιθο διακρίνονται, ἐπίσης, ἐντοιχισμένα στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Ἀνάμεσα στὶς πεσμένες κοινὲς πέτρες τῶν ἐσωτερικῶν τοιχαρίων τῆς ἐντοπίστηκαν τὰ ἐξῆς δύο λίθινα ἀντικείμενα, προερχόμενα πιθανότατα ἀπὸ τοὺς παρακείμενους ἀγρούς:

1 (Π93/λ13). Μαρμάρινος κιονίσκος ἀκέραιος. Ὑψ. 0.19 , διαμ. $0.24 - 0.26$ μ.

2 (Π93/λ14). Λίθινο σκεῦος, ὀρθογώνιου τύπου, ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη, σχεδὸν ἀκέραιο, μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις στὶς πλευρές. Στὴ λειασμένη ἄνω ἐπιφάνεια ἀνάβαθη κυκλικὴ κοιλότητα διαμ. 0.14 μ.

Ἀπὸ τὸ ἄνδηρο πού ἐκτείνεται νότια τῆς ἀγροικίας μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν περισυλλέξαμε μία πήλινη πυραμιδόσχημη ἀγνύθα, ὕψ. 0.08 μ., μὲ

ἐγχαράξεις στο πέλμα, καὶ δύο θραύσματα γλυπτῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο λευκὸ μάρμαρο, τὰ ὁποῖα πιθανότατα συνανήκουν:

1 (Π93/λ11). Θραῦσμα ντυμένου ἀγάλματος ὕψ. 0.20, πλ. 0.21 μ. καὶ μέγ. πάχ. 0.08 μ. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια ἀποκεκρουμένη. Στὴν κύρια ὄψη πλατιὰ κάθετη πτυχή ἐνδύματος μὲ σπασμένη ράχη. Βρέθηκε ἀνάμεσα στὶς κοινὲς πέτρες τοῦ ὑψηλοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου ποὺ ὀρίζει ἀπὸ δυτικὰ τὸ ἄνδρo.

2 (Π93/λ5). Μαρμάρινο θραῦσμα τριγωνικῆς διατομῆς ὕψ. 0.105 μ., πλ. 0.07 μ., πάχ. 0.02 μ.

Στὰ χαμηλότερα ἄνδρa ποὺ βρίσκονται ἀμέσως ΝΔ τῆς ἀγροικίας Μαλακοῦ πρὸς τὴν τοποθεσία Ἁγίος Βασίλειος βρέθηκαν διάσπαρτα μικρὰ θραῦσμα στῆλης ἀπὸ rosso antico (Π93/λ15), διαστ. 0.15×0.078 μ. καὶ θραῦσμα ἰγδίου (Π93/λ21) ἀπὸ κυανόφαιο ἡμιμάρμαρο. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ (ὕψ. 0.24 μ., ἔσωτ. διαμ. 0.23 μ., πάχ. 0.08 - 0.11 μ.) ἔχει μετακινηθεῖ, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ ὑπερκείμενο ἄνδρo διότι σὲ ξηρολιθιά ποὺ ἀπέχει μόνο 2 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀγροικίας Μαλακοῦ ὑπῆρχε ἐντοιχισμένο ἕτερο θραῦσμα ἰγδίου (Π93/λ22), μὲ τὸ ὁποῖο πιθανότατα συνανήκει.

Κασέλες

Τὸ ἐπίπεδο πλάτωμα ποὺ σχηματίζεται νότια τοῦ ὑψώματος Ἁγίος Κοσμάς, ὀρίζεται πρὸς Ν ἀπὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο ὕψους 4 μ. κτισμένο ἐν μέρει ἐπάνω σὲ σειρὰ καλοδουλεμένων πωρολίθων². Ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτῶν τῶν ἀρχαίων λίθων ἐπηρεασμένοι, προφανῶς, οἱ παλαιότεροι ἔδωσαν στὴ θέση τὴν παραπάνω ὀνομασία³.

Τὴ σειρὰ τῶν πωρολίθων ποὺ σώζονται στὴν ἀρχικὴ τους θέση εἶχε ἐντοπίσει κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στο νησί, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1887, ὁ H. Schliemann (*Zeitschrift für Ethnologie* 20, 1888, 21), ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι ἀνῆκαν σὲ περίβολο τῆς ἀρχαίας πόλεως τῶν κλασικῶν χρόνων.

2. Ὁ Ι. Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Ἀπὸ τὴν παλαιὰ καὶ σύγχρονη κυθηραϊκὴ ζωὴ (1957), 43, ἀναφέρει: «Νοτιοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τούτου (ἐννοεῖ τὸν Ἁγιο Κοσμά) εἶναι ἡ θέσις "Κασέλες", ὅπου βλέπομεν 13 πωρίνους ὀγκολίθους, τοποθετημένους εἰς τὴν σειρὰν καὶ μὴ μετακινήθοντας ἐκ τῆς θέσεώς των. Φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν θεμέλια λαμπροῦ κτιρίου».

3. *Ἔργον* 1993, 79 εἰκ. 81.

Υποθέτουμε ότι κατά τὸ παρελθὸν ἔγινε συστηματικὴ ἀφαίρεση πωροπλίνθων, οἱ ὁποῖες τοποθετήθηκαν ἄλλοῦ σὲ δεύτερη χρῆση. Στὴ συνέχεια τὸ κενὸ συμπληρώθηκε μὲ ξηρολιθιά, ἀπαραίτητη γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων.

Ἡ ἐφετινὴ ἐρευνητικὴ ἐργασία στὸ ἀνδρὸ ἰδιοκτησίας Ἀθαν. Τσαούση, περιορίστηκε στὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν πωροπλίνθων καὶ στὴν προσεκτικὴ ἀπομάκρυνση διάσπαρτων ἀργῶν λίθων καὶ πώρινων θραυσμάτων. Τοῦ δόμου ποὺ σχηματίζουν οἱ πωρόπλινθοι ἀποκαλύφθηκε ἓνα τμήμα μόνον, μήκους 8 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α (πίν. 90β). Στὴν ὕψι ὀρισμένων λιγότερο φθαρμένων διασώζεται περιτένεια (πίν. 91α). Ἔγιναν ἐπίσης ὁρατὰ κατὰ τὸ ἀνώτερο τμήμα τοὺς λιθόπλινθοι τῆς ὑποκείμενης σειρᾶς, ἐνῶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν παρεῖα τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε μεγάλη πωρόπλινθος μήκους 0.83 μ. μὲ ἔγκοπη στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της. Βέβαια δὲν κατέστη δυνατὸ νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ ἀρχικὰ ἄκρα τοῦ τοίχου, ἀφοῦ γιὰ τὴν παρακολοῦθηση τῆς πορείας του ἀπαιτεῖται νὰ μετακινηθοῦν μεγάλες ποσότητες κοινῶν λίθων, πεσμένων ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη ξηρολιθιά ποὺ ἔχει ἀρχίσει νὰ καταρρέει σὲ πολλὰ σημεῖα. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ ἀρχαίου τοίχου εἶναι ἡ διαφορὰ ὕψους σὲ σχέση μὲ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδρῶ. Ἔτσι τὸ ὁρατὸ τμήμα τοῦ δόμου δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ σειρὰ τῶν πωροπλίνθων ἀκολουθεῖ ἀνοδικὴ πορεία, καθὼς τὸ ἀνατολικὸ «πέρας» του ἔχει ὕψος 0.75 μ., ἐνῶ τὸ ἀντίστοιχο δυτικὸ εἶναι κατὰ 0.50 μ. χαμηλότερο (ὁρατὸ ὕψος 0.25 μ.).

Οἱ ὑπάρχουσες ἐνδείξεις δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴν ἀπόδοση τοῦ πώρινου τοίχου σὲ οἰκοδόμημα συγκεκριμένης μορφῆς. Γιὰ νὰ ἀποσαφηνιστεῖ ὁ προορισμὸς τοῦ Κτιρίου 1, ὅπως τὸ ὀνομάζουμε συμβατικά, θὰ χρειαστεῖ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση. Τώρα προέχει ἡ προστασία τοῦ ὁρατοῦ τμήματος τοῦ μνημείου ποὺ ἀπειλεῖται ἀπὸ τὶς πέτρες τῆς ξηρολιθιᾶς καὶ τὶς ρίζες τῶν αὐτοφυῶν θάμνων.

Κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ κατὰ μήκος τῆς σειρᾶς τῶν πωροπλίνθων στὸ ἀνδρὸ Ἀ. Τσαούση βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα:

1. (Π93/ε2). Θραῦσμα ἐνεπίγραφης πλάκας ἀπὸ λακωνικὸ πορφυρίτη, ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.29 μ., πάχ. 0.06 μ. ποὺ σώζει τὰ γράμματα: .. ΙΣΕΙ. Ὑψ. γραμμάτων 0,03 μ. Τὰ Ε καὶ Σ μνηοειδῆ.

2. (Π93/λ4). Λεκανοειδὲς σκεῦος ἀπὸ ὑποπράσινο λίθον μὲ χοντρά τοιχώματα, σωζόμενον κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὑψ. 0.10 μ., διάμ. 0.32 μ. Ἡ κοίλῃ ἐπιφάνεια λειασμένη.

3. (Π93/λ18). Θραῦσμα ἀβαθοῦς λεκάνης περιρραντηρίου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ἐξωτερικά, ὀριζόντια αὐλάκωση. Διαστ. θραύσματος 0.10×0.11 μ. Πάχ. χεῖλ. 0.035 μ.

Στὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται καὶ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα. Τὰ πλέον ἀξιόλογα εἶναι: α) Τρία μικρὰ μελαμβαφῇ ὄστρακα· τὸ ἓνα μὲ στιλπνὸ γάνωμα, ἀττικό (ἀρχές 3ου π.Χ. αἰ.). β) Τμῆμα βάσης καὶ σώματος ἑλληνιστικοῦ σκύφου μὲ καστανομέλανες λεπτές ταινίες ἐξωτερικά· πιθανὸν κρητικοῦ ἐργαστηρίου (ὑψ. 0.06 μ. διάμ. βάσης 0.062 μ.).

Ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Ἑμμ. Φυροῦ ποὺ καταλαμβάνει μεγάλο τμῆμα τοῦ πλατώματος προέρχεται, ἐξάλλου, θραῦσμα πήλινης κεραμίδας (Π93/π1) μὲ τρία γράμματα ἑκτυπῆς ἐπιγραφῆς: ΦΙΛ. Διαστ. θραύσματος 0.067×0.073 μ., πάχ. 0.017 μ., ὑψ. γραμμάτων 0.02 μ. (πίν. 91β).

Περισυλλογές

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας περισυλλέχτηκαν ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Παλιόκαστρου, τὸ 1993, ὁκτὼ θραύσματα μυλολίθων, πήλινες ἀγνύθες καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν πρώιμο 5ο ἕως καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα. Στὰ λίθινα κινητὰ εὐρήματα περιλαμβάνονται:

1. (Π93/λ2). Θραῦσμα στήλης ἀπὸ rosso antico ποὺ σώζει τμῆμα ἀνάγλυφης παράστασης στεφάνου φυλλοφόρου(;). Διαστ. 0.11×0.125 μ., πάχ. 0.03 - 0.035 μ. Περισυλλογὴ ἀπὸ τοιχάριο ἀνδῆρου (ξηρολιθιὰ) ἀνατολικά τῆς ἀγροικίας Γ. Πρινέα ἢ Σκάρπανη.

2. (Π93/λ10). Θραῦσμα λουτήρα μὲ ἐγχάρακτο γράμμα Δ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Μάρμαρο κυανόφαιο. Ὑψ. 0.32 μ., πλ. 0.23 μ., πάχ. χεῖλους 0.065 μ. Ἦταν κτισμένο σὲ χαμηλὸ τοῖχο κοντὰ στὴν εἴσοδο (δυτικὴ πλευρὰ) τῆς ἀγροικίας Πρινέα ἢ Σκάρπανη.

3. (Π93/λ17). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος λίθινου σκεύους, πιθανότατα λουτήρα. Μάρμαρο κυανόφαιο. Ὑψ. 0.19 μ., πλ. 0.22 μ., πάχ. χεῖλ. 0.065 μ. Τὸ ἄνδρo ὅπου βρέθηκε ὀρίζεται πρὸς Δ ἀπὸ τὴν ἀγροικία Πρινέα ἢ Σκάρπανη.

4. (Π93/λ16). Θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μαρμάρινου σκεύους ὅπως τὸ προηγούμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν φαίνεται νὰ συνανήκει, ἂν καὶ βρέθηκε στὸ ἀμέσως ὑπερκείμενο ἄνδρo. Ὑψ. 0.19 μ., πλ. 0.22 μ., πάχ. χεῖλ. 0.065 μ.

5. (Π93/λ12). Θραῦσμα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἀρκετὰ διαβρωμένο ἐξαιτίας τῆς μακροχρόνιας ἐπαφῆς μὲ τὸ ἔδαφος. Ἴσως ἀπὸ ἄγαλμα. Ὑψ. 0.40 μ., πλ. 0.27 μ., μέγ. πάχ. 0.12 μ. Περισυλλογὴ ἀπὸ ἄνδρo ΝΔ τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ (ἀγροτεμάχιο Δ. Πρωτοψάλη).

6. (Π93/λ19). Θραῦσμα ἀβαθοῦς λεκάνης περιρραντηρίου. Μάρμαρο λευκὸ. Τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ τρεῖς ὀριζόντες αὐλακώσεις. Ὑψ. 0.085 μ., πλ. 0.12 μ., πάχ. χεῖλ. 0.04 μ. Περισυλλογὴ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ.

7. (Π93/ε1). Κάτω ἀριστερὸ τμῆμα στήλης ἀπὸ κυανόφαιο ἡμιμάρμαρο. Ὑψ. 0.09 μ., πλ. 0.185 μ., πάχ. (ἀρχικὸ) 0.175 μ. Στὴ μία ὄψη διασώζονται λείψανα ἐπιγραφῆς *ΚΛΕΟ[--]*. Ὑψος γραμμάτων 0.03 μ. Εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κοινὸς λίθος σὲ διαχωριστικὸ τοιχάριο ἀμέσως ΒΑ ἀπὸ τὸ ἀγρόκτημα Ἐμμ. Φυροῦ.

Τὰ εὐρήματα ποὺ μνημονεύονται στὴν παρούσα ἔκθεση προέρχονται ἀπὸ τοποθεσίες τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα προέρχονται τέσσερα μελαμβαφῆ ὄστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα περισυνέλεξα ἀπὸ γκρεμισμένο τοιχάριο ἀνδρήρου στὴν τοποθεσία Βίγλα (βλ. εἰκ. 1). Τὰ ὄστρακα αὐτὰ εἶναι ἀστρωματογράφητα, ἀλλὰ ἡ παρουσία τους κοντὰ στὸ ΝΑ ὄριο τοῦ ὑψιπέδου εἶναι πάντως ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὸ Παλιόκαστρο.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Πίν. 92-93)

Οικόπεδο Θεοφίλου

Στὰ Ἀπλώματα τῆς Νάξου ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο Λ. Θεοφίλου, τοῦ ὁποίου ζητήθηκε ἡ οἰκοδόμησις. Στὸ νότιο μέρος τοῦ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Κοντολέοντα τρεῖς χώροι οἰκίας τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος¹, μὲ τοιχογραφίες καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ παράσταση Νηρηίδας πάνω σὲ θαλάσσιο ταῦρο. Ἡ νέα ἔρευνα ἀπέβλεψε: α) στὴν ἀποκάλυψη τῆς συνέχειας τῆς οἰκίας στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ β) στὴ διερεύνηση τῶν στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὴν οἰκία, ποὺ ἦταν πλέον δυνατὴ, ἀφοῦ τὸ ψηφιδωτὸ ἔχει ἀπὸ μακροῦ μεταφερθεῖ στὸ Μουσεῖο τῆς Νάξου².

Διαπιστώθηκε ὅτι στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τοὺς ἀνεσκαμμένους ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα χώρους, ὁ μαλακὸς βράχος τῶν Ἀπλωμάτων ἀνέρχεται μὲ ἐντονη κλίση. Στὸ τμῆμα αὐτὸ ἡ οἰκία συνεχιζόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο (ἐπίπεδο δαπέδου μὲ ψηφιδωτὸ ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας -3.60 μ., ἐπίπεδο βορείων χώρων -1 ἕως -1.50 μ.). Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐπίχωση ἦταν πολὺ μικρὴ, τὰ λείψανα πέντε ἀκόμη χώρων ποὺ πιθανότατα ἀνῆκαν στὴν ἴδια οἰκία ἀποκαλύφθηκαν πολὺ κατεστραμμένα. Χρυσὸ νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν (ταραχμένη) ἐπίχωση (πίν. 92α) ἀποτελεῖ ἴσως ἔνδειξη ὅτι ἡ ὕστερη συνοικία τῶν Ἀπλωμάτων ἦταν ἀκόμη σὲ χρῆση τὸν 8ο μ.Χ. αἰώνα.

Κάτω ἀπὸ τὴ φάση αὐτὴ τομὴ στὸ ὑπέδαφος τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀποκάλυψε 50-90 ἐκ. χαμηλότερα τὰ θεμέλια παλαιότερης οἰκίας αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

1. ΠΑΕ 1961, 196-200.

2. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Νάξος. Τὰ μνημεῖα καὶ τὸ μουσεῖο, 59-60.

Ἀκόμη χαμηλότερα στὴν ἴδια τομὴ διατηρήθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ σχηματίσθηκε κοντὰ στὸ ποτάμι ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο καὶ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀπλωμάτων³, πάρχους 50 περ. ἐκ. στὸ σημεῖο αὐτό. Ἐδῶ συλλέχθηκαν πολὺ ἐνδιαφέροντα τεμάχια γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαῖκῶν ντόπιων καὶ εἰσηγμένων (ἀκόμη καὶ τοῦ παριακοῦ/«μηλιακοῦ» ρυθμοῦ) ἀγγείων (πίν. 92β-δ), ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζει τμήμα τριῶν στίχων βουστροφηδὸν ἐπιγραφῆς τοῦ χωρίζονται μετὰξὺ τους μὲ γραμμές: .. ρουο.... / ... νανεβα... / ... αλακα....

Ἡ συμπληρωματικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου δὲν τελείωσε.

Κοῦρος Μελάνων

Ἐπίσκεψη στὰ λατομεῖα τῶν Μελάνων μὲ τὸν Ν. Μπελογιάννη καὶ τὸν Μ. Κορρέ γιὰ τὴ συντήρηση τῆς καμένης ἐπιφάνειας τοῦ ἐπάνω κούρου⁴ ἔφερε τὸ κέρδος τῆς ἀναγνώρισης ἀπὸ τὸν Μ. Κορρέ μεγάλων τεμαχίων ἀπὸ τὴν πλίνθο καὶ τὰ πέλματα τοῦ ἡμιτελοῦς ἀγάλματος (ὅλο τὸ ἀριστερό, προβεβλημένο πόδι καὶ ἡ πτέρνα τοῦ δεξιοῦ, πίν. 93α). Πάντως ἡ ἀπαλλοτρίωση καὶ περίφραξη τοῦ χώρου κατέστη μὲ τὴν αὔξηση τοῦ τουρισμοῦ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη. Ἦδη βάνουσα χαράγματα ἄρχισαν νὰ ἐπιζωγραφίζουν ἢ νὰ «κοσμοῦν» τὴν ἐπιφάνειά του (πίν. 93β).

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

3. V. LAMBRINOUDAKIS, *Les Cyclades* (ἔκδ. CNRS 1983), 165.

4. *Ἔργον* 1991, 94-95.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

(Πίν. 94-113)

Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1993 περιελάμβανε ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, ἀποτυπώσεις, συντήρηση εὐρημάτων, διάφορα ἐρευνητικὰ προγράμματα, μελέτη εὐρημάτων καὶ προετοιμασία δημοσιεύσεων.

Ἀνασκαφικὲς ἐργασίες

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν σὲ δύο περιόδους: Ἡ πρώτη διήρκεσε ἀπὸ τὶς 29 Ἰουνίου ὠς τὶς 31 Ἰουλίου καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ τὶς 17 Αὐγούστου ὠς τὶς 15 Σεπτεμβρίου. Κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες στὴν περιοχὴ δυτικῶς τῆς Ξεστῆς 3¹ καὶ ἐπανελήφθησαν στὴν Ξεστὴ 4². Κατὰ τὴ δευτέρη περίοδο συνεχίστηκε ἡ ἐρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ Πεσσοῦ 17³ καὶ ἐπανελήφθησαν στὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα Δ⁴ καὶ στὴν περιοχὴ δυτικῶς τῶν δωματίων Δ15 καὶ Δ16⁵ (εἰκ. 1). Λόγω τοῦ πλήθους τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς ἰδιαιτερότητος τῆς ἀνασκαφῆς τὴν ἐποπτεία κάθε τομέα εἶχε ἀρχαιολόγος μὲ πολύχρονη ἀνασκαφικὴ πείρα ἐπικουρούμενος ἀπὸ νεώτερο πτυχιούχο ἀρχαιολογίας μὲ μικρότερη ἀνασκαφικὴ ἐμπειρία. Τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀνασκαφικῶν στρώσεων σὲ κάθε τομέα ἐκτελοῦσε εἰδικὰ ἐκπαιδευμένος φοιτητὴς μὲ γνώσεις σχεδίου καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία καὶ εὐθύνη τῆς ἀρχιτέκτονος - ἀρχαιολόγου διδάκτορος Ἀναστ. Σαλῆ-Ἀξιώτη. Ἀπὸ δύο, τέλος, φοιτητὲς ἀρχαιολογίας σὲ κάθε σκάμμα ἐκτελοῦσαν ποικίλες

-
1. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1992, 181.
 2. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1975, 227-29.
 3. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1992, 181-85.
 4. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1975, 224-27.
 5. *Έργον* 1988, 128-29.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ

Γενικό Τοπογραφικό

Είκ. 1. Ἀκρωτήρι Θήρας, κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

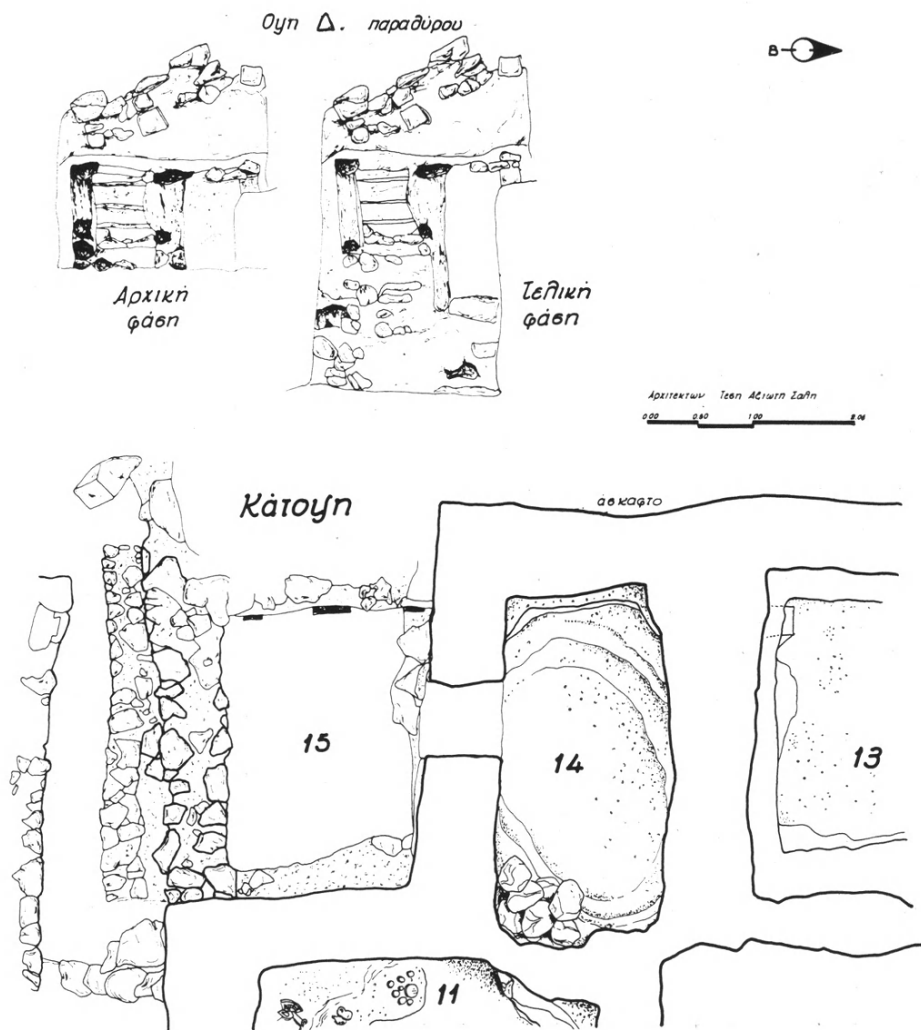
βοηθητικές ἐργασίες (κοσκίνισμα χωμάτων, γραφή ἐνδείξεων κλπ.). Ὅλοι οἱ φοιτητὲς μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἐπικεφαλῆς τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων σὲ καθημερινὴ βάση, τὸ ἀπόγευμα ἔπλεναν ὅσα εὐρήματα (ὄστρακα, λίθινα κλπ.) δὲν ἀπαιτοῦσαν εἰδικὴ συντήρηση καὶ βοηθοῦσαν ἀσκούμενοι στὴ διαλογή τῆς κεραμεικῆς. Ἔτσι μὲ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου δὲν παρέμειναν ἀπλυτα ἢ ἀταξιόμητα εὐρήματα. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τὴ φωτογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀνασκαφικῶν φάσεων πραγματοποιοῦσαν οἱ Ἀρης Καμπούρης καὶ Χρόνης Παπανικολόπουλος.

Περιοχὴ Ξεστῆς 3

Ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀπέβλεπε στὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τῆς Ξεστῆς 3 καὶ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου ποὺ ὀρίζουν ἀπὸ Βορρὰ ἢ Ξεστὴ 3 καὶ ἀπὸ Δυσμᾶς ἢ ἀποκληθεῖσα *Οἰκία τῶν Θρανίων*. Ἐρευνήθηκαν δύο τομεῖς: Τὸν τομέα νοτίως τῶν Δωματίων 6, 11 καὶ 14 τῆς Ξεστῆς 3 ἐπόπτευσε ἡ διδάκτωρ Ἀγγελία Παπαγιαννοπούλου βοηθούμενη ἀπὸ τὴν πτυχιούχο ἀρχαιολογίας Δήμητρα Κρίγκα καὶ τὸν Πρίαμο Ντούμα στὴ σχεδίαση τῶν στρώσεων. Τὴν ἐποπτεία τοῦ τομέα νοτίως τῆς Ξεστῆς 3 εἶχε ἡ διδάκτωρ Ἀντίκλεια Ἀγραφιώτη ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν Βαλασία Ἰσαακίδου στὴ σχεδίαση τῶν ἀνασκαφικῶν στρώσεων.

Δωμάτιο 15 (εἰκ. 2)

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ χώρου ἀμέσως πρὸς Δυσμᾶς τοῦ Δωματίου Δ14 ἔφερε στὸ φῶς ἄλλο δωμάτιο (15) ἐμβαδοῦ 2.60×2.70 μ., τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη στὸν ἀρχικὸ κορμὸ τῆς Ξεστῆς 3. Τοῦτο τεκμαίρεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ νότιος καὶ δυτικὸς ἀπολήγουν ἀντιστοίχως στὶς ἐξωτερικὲς γωνίες —χωρὶς νὰ συνδέονται ὀργανικὰ μὲ αὐτὲς— τῶν δωματίων 11 καὶ 14 τῆς Ξεστῆς 3 ποὺ ἦσαν ἐνισχυμένες μὲ πελεκητοὺς γωνιολίθους. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος κισσήρεως βρέθηκε ἐπίχωση ἀπὸ σκληρὸ πατημένο χῶμα ἀνάμικτο μὲ ἀργοὺς λίθους, θραύσματα κονιαμάτων, ὄστρακα κεραμεικῆς κ.ἄ. Τὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἀποτελοῦσαν ὕλικά καταστροφῆς τὰ ὁποῖα φαίνεται ὅτι εἶχαν σκόπιμα διευθετηθεῖ ἐκεῖ, ἀφοῦ προηγουμένως ἐφράχθη μὲ τοῖχο ἢ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Δωμάτιο 14. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα

Εικ. 2. Ξεστή 3, Δωμ. 15, ύψη, κάτοψη.

αὐτὸ τὸ δωμάτιο διέθετε ἀκόμη δύο ἀνοίγματα —θύρα καὶ παράθυρο— στὸν δυτικὸ τοῖχο (πίν. 94α-β) καὶ ἓνα —παράθυρο— στὸν ἀνατολικό. Ἐξαιτίας τῶν ἀνοιγμάτων αὐτῶν οἱ ἀντίστοιχοι τοῖχοι εἶχαν ἀπολέσει τὴν ἀρχικὴ στατική τους ἐπάρκεια, γεγονός πού κατέστησε προβληματικὴ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου. Γιά τὴ συγκράτηση τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ δυτικοῦ τοῖχου χρειάστηκε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ συνεχοῦς ἀνωφλίου μὲ ὀπλισμένο σκυρόδεμα (πίν. 95α). Γιά λόγους ἀσφαλείας μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἐπίχωσης πάχους 1.15 μ. ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε μὲ τομὴ ὡς τὸ βάθος τῶν 2.40 μ. Στὴν τομὴ αὕτῃ διαπιστώθηκε ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 1.85 μ. καὶ κάτω εἶχε μεγαλύτερο πάχος δημιουργώντας ἀναβαθμό. Προφανῶς τὸ κατώτατο αὐτὸ τμήμα τοῦ τοῖχου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ θεμέλιό του. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ἕως τὸν ἀναβαθμὸ προῆλθαν θραύσματα ὀψιανοῦ, ὅστὰ αἰγοπροβάτων καὶ ψαριῶν, ὄστρεα, ἀνθρακες καὶ πλῆθος ὀστράκων κεραμεικῆς χρονολογούμενα ἀπὸ τὴν ὕστερη μεσοκυκλαδικὴ ὡς τὴν πρώιμη ὕστεροκυκλαδικὴ φάση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ὕλικὸ ἐπίχωσης τοῦ δωματίου ἦταν προϊόν τῆς γενικῆς σεισμικῆς καταστροφῆς πού εἶχε πλήξει τὸν οἰκισμὸ κατὰ τὸ μεταβατικὸ αὐτὸ στάδιο⁶. Ἀξιο σημειώσεως ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι μέσα σὲ αὕτῃ τὴν ἐπίχωση βρέθηκαν καὶ θραύσματα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας μὲ ρόδακες, ὅμοιες μὲ ἐκεῖνῃ πού βρέθηκε στὸ Δωμάτιο 9⁷. Δεδομένου ὅτι ἡ τοιχογραφία τῶν Ροδάκων κοσμοῦσε τὸν τρίτον ὄροφο τοῦ δωματίου 9 κατὰ τὴν τελευταία φάση ζωῆς τοῦ κτιρίου, ἡ εὕρεση θραυσμάτων σὲ περιβάλλον προγενέστερων ἀποθέσεων δημιουργεῖ προβλήματα ἐρμηνείας καὶ χρονολόγησής τόσο τοῦ Δωματίου 15 ὅσο καὶ τῆς ἴδιας τῆς τοιχογραφίας· ἐκτὸς ἐὰν ὑποθεθεῖ ὅτι τὰ νέα θραύσματα τοιχογραφιῶν προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερη φάση διακόσμησης μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Τὴν ἀπάντηση ἐλπίζουμε νὰ λάβουμε μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντήρησης καὶ συναρμολόγησής τῶν νέων κονιαμάτων. Τὴν ἐπίχωση ἀπὸ τὸν ἀναβαθμὸ καὶ κάτω ἀποτελοῦσε χῶμα ἀνάμικτο μὲ κίσσηρη ἀπὸ παλαιότερη

6. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1984, 346-47. M. ΜΑΡΘΑΡΗ, *The Destruction of the Town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of LCI: Definition and Chronology*. Στὸ J. A. MAC GILLIVRAY καὶ R. L. N. BARBER, (ἐπιμ.), *The Prehistoric Cyclades* (Edinburgh 1984) 119-133.

7. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VII, 27. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας*, (Ἀθήνα 1992) 131.

έκρηξη και ποσότητα θραυσμάτων από καστανέρυθρο πορώδη πυρομβρίτη, που είναι γνωστός στους ντόπιους με την ονομασία «άδράλια».

Από τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι το δωμάτιο 15 θα πρέπει να προσαρτήθηκε στην Ξεστή 3 κατά τη μεσοκυκλαδική περίοδο. Κατά τη μετάβαση προς την ύστεροκυκλαδική Ι, όταν συνέβη ή μεγάλη σεισμική καταστροφή στην πόλη, άχρηστεύθηκε και χρησιμοποιήθηκε για την έξοικονόμηση των δημιουργηθέντων μπάζων. Αυτό όμως σημαίνει ότι το κυρίως κτίριο της Ξεστής 3 πρέπει να οικοδομήθηκε πολύ νωρίτερα, και πάντως όχι μετά τις άρχες της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.

Μεταξύ του νότιου τοίχου του Δωματίου 15 και του βόρειου της Οικίας των Θρανίων αποκαλύφθηκε στενός διάδρομος πλάτους ενός μέτρου περίπου. Σε βάθος ενός μέτρου από την κορυφή του νότιου τοίχου του Δωματίου 15 και σε έπαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε άλλος σε μήκος 3.50 μ., ό οποίος σώζεται σε ύψος ενός (;) μέτρου και έχει πάχος 0.40 μ. (πίν. 95β). Παρά τη δυσχέρεια λόγω της μικρής απόστασής του από τον βόρειο τοίχο της Οικίας των Θρανίων, μόλις 0.50 μ., ή ανασκαφή προχώρησε σε βάθος αποδεικνύοντας ότι ό τοίχος αυτός ήταν θεμελιωμένος επάνω σε στρώση από μικρά πορώδη θραύσματα πυρομβριτών μαύρου και έρυθρού χρώματος, τα άδράλια των 'Ακρωτηριανών, ανάμικτα με μετρίου μεγέθους θαλάσσιες κροκάλες και τεμάχια κισσήρεως από αρχαιότερη έκρηξη του ήφαιστείου (Middle Pumice Series)⁸. Είναι άξιο σημειώσεως ότι υπόστρωμα με άδράλια παρατηρήθηκε και στα βαθύτερα στρώματα κάτω από τα δάπεδα της Δυτικής Οικίας⁹. Εύλογα, λοιπόν, διερωτάται κανείς μήπως αυτά αποτελούσαν ένα είδος ανακουφιστικού στρώματος στην υποθεμελίωση των κτιρίων που σκοπό είχε να μετριάζει την ένταση σεισμικών δονήσεων. 'Η κεραμεική στη βάση του τοίχου συνίσταται σε ύστρακα μεσοκυκλαδικών έως πρωτοκυκλαδικών ΙΙ χρόνων, που επιβεβαιώνουν τη χρονολόγησή του σε παλαιότερη φάση του οικισμού. Κανένα από τα άκρα του αρχαίου αυτού τοίχου δεν αποκαλύφθηκαν. Για την άνιχνυσή του προς Δυσμάς θα έπρεπε ή ανασκαφή να επεκταθεί πέραν των όρίων του σημερινού στεγάστρου, πράγμα που για λόγους ασφαλείας δεν κρίθηκε σκόπιμο. Προς 'Ανατολές όμως ό τοίχος

8. H. PICHLER και S. KUSSMAUL, *Thera and the Aegean World* 2 (1980) 417.

9. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *IIAE* 1984, 340-41.

φαίνεται ὅτι συνεχίζει κατὰ μῆκος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς Ξεστῆς 3, ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι σὲ αὐτὸν ἀνήκουν τὰ τμήματα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ.

Περιοχὴ νοτίως τῆς Ξεστῆς 3 (εἰκ. 3)

Στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς νοτίως τῶν Δωματίων 6 καὶ 11 τῆς Ξεστῆς 3, συνεχίστηκε ἡ ἀφαίρεση τῶν λιθοπλίνθων ποὺ εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο (πίν. 96α)¹⁰. Σὲ ἔκταση 15 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων ἀφαιρέθηκε τὸ στῤῥωμα καταστροφῆς καὶ ἀνασύρθηκαν ἄνω τῶν 120 λιθοπλίνθων ἀπὸ πυρομβρίτη. Τόσο οἱ λιθόπλινθοι ὅσο καὶ ὁλόκληρο τὸ στῤῥωμα καταστροφῆς προέρχονταν ἀπὸ τὸν νότιο —ἐξωτερικὸ— τοῖχο τῆς Ξεστῆς 3, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιβλητικὴ ἐπένδυση μὲ πελεκητοὺς λίθους περιοριζόταν στὸν ὄροφο. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λιθοπλίνθους, ἀλλὰ καὶ ἀκατέργαστοι λίθοι διατηροῦν στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια ἱκανὰ λείψανα σκληροῦ ὠχροῦ κονιάματος. Ἐνδέχεται λοιπὸν ὁλόκληρος ὁ νότιος τοῖχος τῆς Ξεστῆς 3 νὰ ἦταν ἐπιχρισμένος ἐξωτερικὰ μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ εὕρεση μικροποσοτήτων κισσῆρεως μέσα στὰ διάκενα τῶν ἐπιφανειακῶν μόνο λιθοπλίνθων ὑποδηλώνει ὅτι ἡ κατάρρευση τοῦ τοῖχου εἶχε προηγηθεῖ τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου.

Τὸ στῤῥωμα καταστροφῆς ἦταν χαλαρὸ καὶ ἡ ἀφαίρεσή του ἀποκάλυψε ἐπιφάνεια ἀπὸ καθαρὸ χῶμα μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ νότια. Ἡ στρώση αὐτὴ τοῦ καθαροῦ χῶματος, ἂν καὶ δὲν ἔδινε τὴν εἰκόνα πατημένου ἐξωτερικοῦ δαπέδου, ἐκτεινόταν σὲ ὁλόκληρο τὸν ἐλεύθερο χῶρο νοτίως τῆς Ξεστῆς 3. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε ἀρχαιολογικὰ στεῖρο στῤῥωμα πάχους 0.10 - 0.25 μ. ἀποτελούμενο ἀπὸ μικρὰ βότσαλα ποὺ ὁμοίως ἐκάλυπτε ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐλεύθερου χώρου (πίν. 96β, 97α). Κάτω ἀπὸ τὸ στῤῥωμα αὐτό, ποὺ μοιάζει μὲ φυσικὴ ἀπόθεση, βρέθηκαν λείψανα τοῖχου παράλληλου πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τῆς Ξεστῆς 3 ποὺ ἀπεῖχε μόλις 0.45 μ. ἀπὸ αὐτόν. Προφανῶς τὰ λείψανα αὐτὰ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τοῖχο ποὺ βρέθηκε νοτίως τοῦ δωματίου 15 τῆς Ξεστῆς 3, περὶ τοῦ ὁποῖου ἔγινε λόγος ἀνωτέρω (πίν. 95β). Τὴν ὑπόλοιπη ἔκταση ἐκάλυπτε λιθόστρωτο δάπεδο, τὸ ὁποῖο προφανῶς ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχικὴ αὐλὴ μπροστὰ ἀπὸ τὴν οἰκία τῶν Θρανίων (πίν. 96β). Στὴν πρόσοψη

10. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1992, 181.

Είχ. 3. Κάτοψη Λιθωσωροῦ νοτίως τῆς Ξεστῆς 3.

τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε καὶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ θρανίου πάχους 0.45 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. (πίν. 97α).

Γενικῶς τὸ στρώμα καταστροφῆς δὲν διακρινόταν γιὰ τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων του. Μόνο σὲ ἐπαφή μετὰ τὴν Ξεστὴ 3 βρέθηκε συστάδα δώδεκα μικρῶν ἀγγείων, τὰ ὅποια φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο μεγαλύτερου τρίτου ἀμφορέα. Ἀνάμεσα στὰ ὕστρακα ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς διακρίνονται ὕστεροκυκλαδικὰ Ι — ἄβαφα ἐπιχρισμένα καὶ γραπτὰ — ἀνάμικτα μετὰ μεσοκυκλαδικὰ σκοτεινόχρωμα στιβωμένα, λίγα πρωτοκυκλαδικὰ καὶ λίγα εἰσηγμένα χρητικά.

Ξεστή 4 (εἰκ. 4-5)

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὴν Ξεστή 4 εἶχαν διακοπεῖ ἀπότομα τὸ 1974 μὲ τὸν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ ἀνασκαφέα καθηγητῆ Σπ. Μαρινάτου¹¹. Οἱ ἐργασίες ἐκεῖνες εἶχαν ἀποκαλύψει σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου καὶ πολλῶν δωματίων τοῦ πρώτου ὀρόφου (εἰκ. 2). Ἡ ἐπανάληψη τῶν ἐργασιῶν ἀποβλέπει στὴν ὁλοκληρώση τῆς ἔρευνας στὸ κτίριο προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν του, ἡ στερέωση τοῦ ἴδιου τοῦ κτιρίου καὶ ἡ κατανόηση τῆς λειτουργίας του. Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ συμπληρώσει τὰ κενὰ ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὴ μελέτη ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκὴ τεκμηρίωση τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ποὺ προκάλεσε ὁ ξαφνικὸς θάνατος τοῦ ἀνασκαφέα¹². Μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν ἐμφανῶν δωματίων τοῦ κτιρίου οἱ ἐργασίες κατὰ τὸ 1993 περιορίστηκαν στὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο καὶ στὸ Δωμάτιο 3.

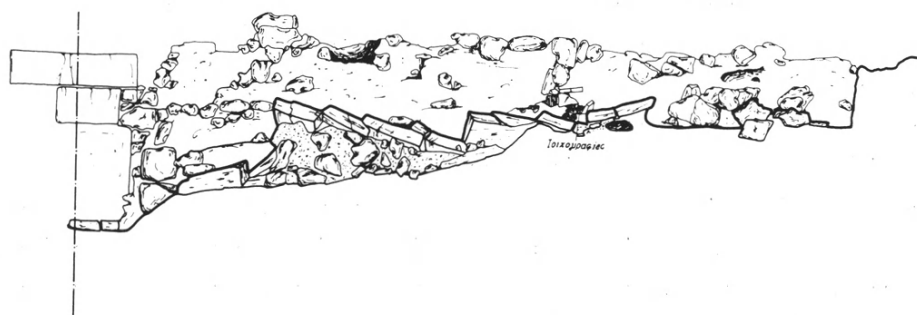
Μεγάλο Κλιμακοστάσιο (εἰκ. 4)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κλιμακοστασίου ἄρχισε μὲ ὑπεύθυνο σκάμματος τὸν δρ. Χρῆστο Μπουλῶτη βοηθούμενο ἀπὸ τὴν πτυχιούχο Εἰρήνη Παπαγεωργίου. Τὴ σχεδίαση τῶν τοιχογραφικῶν τμημάτων ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ ὑπεύθυνος τοῦ τομέα. Τὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο κατέχει τὸ κέντρο περίπου τῆς νοτίας πτέρυγας τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο αὐτὸ προέρχονται ἀξιολογότατα θραύσματα τοιχογραφίας ποὺ παριστάνει ἀνδρικές μορφές σὲ πομπὴ νὰ ἀνέρχονται τὴν κλίμακα (πίν. 98α)¹³. Ὁ κλωβός του ἔχει κάτοψη περίπου ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου διαστάσεων 6.77×3.10 μ. μὲ τὸν μακρὸν ἄξονα ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς. Τὰ ἀποτυπώματα μακρῶν ὑποβαθμίδιων δοκῶν βρέθηκαν σὲ σημαντικὰ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς λίθινες βαθμίδες (πίν. 97β). Πεσμένα ἐπάνω στὶς βαθμίδες αὐτὲς βρίσκονται πολλὰ θραύσματα μεγάλων καὶ μικρῶν διαστάσεων ἀπὸ τὸν ἀνωτέρω τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ κλιμακοστα-

11. 1 Ὀκτωβρίου 1974.

12. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1975, 227-28.

13. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1977, 390. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα 1992) 176.

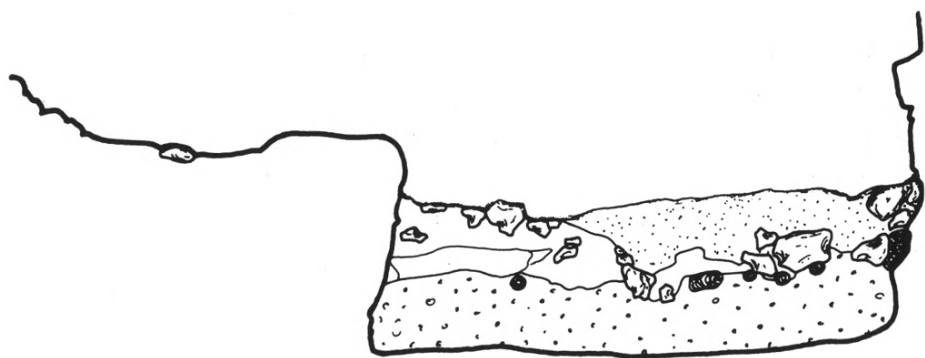
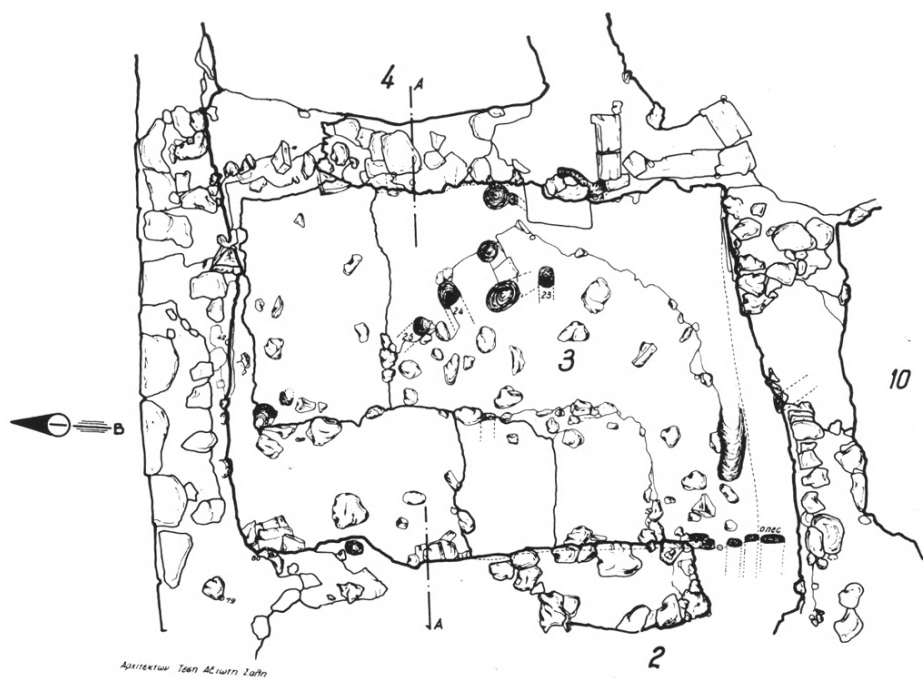

Είχ. 4. Ξεστή 4, κλιμακοστάσιο 13: α. Κάτοψη. β. Τομή κατά μήκος.

σίου (πίν. 98β, 99). Τὸ ἐρευνηθὲν τμήμα τοῦ κλιμακοστασίου κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1993 ἀνήκει προφανῶς σὴν πτέρυγα ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν δεύτερο ὄροφο πάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο.

Δωμάτιο 3 (εἰκ. 5)

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου 3 ἔγινε μὲ ὑπεύθυνο τομέα τὴν δρ. Παν. Σωτηρακοπούλου ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν πτυχιούχο ἀρχαιολογίας Χρύσα Καρδιανοῦ. Τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀνασκαφικῶν στρώσεων ἔκανε ὁ Πρίamos Ντούμας, ἐνῶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ κτιρίου ἔχει ἀναλάβει ἡ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος δρ. Ἀναστ. Σαλῆ-Ἀξιότῃ. Ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο αὐτὸ τὸ 1974 εἶχε προχωρήσει σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος ἔχοντας προσεγγίσει τὸ ἐπίπεδο δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου, τοῦ ὁποῖου οἱ τοῖχοι σώζονται σὲ σημαντικὸ ὕψος (πίν. 100α). Χῶρος μεγάλων διαστάσεων (3.95×5.30 μ.), κατελάμβανε τὸ κέντρο περίπου τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου. Τέσσερα ἀνοίγματα θυρῶν στὸν πρῶτο ὄροφο, ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου ἀντίστοιχα καθιστοῦσαν τὸ δωμάτιο προσιτὸ ἀπὸ ἀντίστοιχους παρακείμενους χώρους. Ἐνα πέμπτο μικρὸ ἀνοῖγμα παραθύρου, διαστάσεων 0.42×0.45 μ., ὑπάρχει στὸν βόρειο —ἐξωτερικὸ— τοῖχο τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ ἡ θύρα ποὺ βρισκόταν στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου εἶχε φραχθεῖ μὲ πρόχειρο τοῖχο σὲ κάποια φάση τῆς ζωῆς τοῦ κτιρίου. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ἰσογείου κατὰ τὸ ἀνατολικὸ του ἡμισυ ἀπετελεῖτο ἀπὸ κίσσηρη, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εἰσέρρουσε διὰ μέσου τῆς νοτιο-ἀνατολικῆς θύρας τοῦ πρώτου ὀρόφου (πίν. 100β). Μέσα στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν ἐπίσης σπαράγματα τοῦ δαπέδου τοῦ δεύτερου ὀρόφου, δύο λίθινες βάσεις ἀπὸ τὶς παραστάδες πολυθύρου ἀπὸ τὸν δεύτερο ἐπίσης ὄροφο (πίν. 101α) καὶ τμήματα πορτοκαλόχρου κονιάματος, ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ πρώτου ὀρόφου, ἀφοῦ ὅμοια κονιάματα διατηροῦνται κατὰ χώραν στὸ κάτω μέρος τῆς νοτιο-ἀνατολικῆς γωνίας τοῦ δωματίου (πίν. 101β). Τὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου κατὰ κύριο λόγον ἀποτελοῦσαν τὰ ἐρείπια τοῦ δυτικοῦ τοίχου του, ὁ ὁποῖος εἶχε καταρρεῦσει πρὸς τὰ ἀνατολικά παρασυρθεὶς προφανῶς ἀπὸ τὰ ὑποχωρήσαντα δοκάρια τοῦ δαπέδου τοῦ πρώτου ὀρόφου. Μέσα στὰ ἐρείπια αὐτὰ βρέθηκαν τὰ ἀποτυπώματα παρόμοιων δοκῶν (πίν. 102α), τμήματα τῶν ὁποίων ἀνακτῆθηκαν μὲ τὴν ἔγχυση γύψου καλλιτεχνίας στὰ κενὰ τους (πίν. 102β). Βρέθηκαν ἐπίσης

Είχ. 5. Ξεστή 4, Δωμ. 3: α. Κάτοψη. β. Τομή Α-Α.

τμήματα ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν ἀνωτέρω ὀρόφων —πρώτου καὶ δεύτερου—, ἓνα μικρὸ βιολόσχημο εἰδῶλιο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ὕψους 0.052 μ., ἓνα κυάθιο καὶ τὰ ὄστρακα μιᾶς χύτρας καὶ ἑνὸς ἀμφορέως.

Στὸ ἰσόγειο καὶ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο του ἀποκαλύφθηκε χαμηλότερος τοῖχος, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἀνήκει σὲ χώρισμα ποῦ ὄριζε εἴτε διάδρομο εἴτε τὸν κλωβὸ δευτερεύοντος κλιμακοστασίου, πράγμα ποῦ θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸν τομέα αὐτόν.

Περιοχὴ Πεσσοῦ 17

Τὴν πλατεία βορείως τοῦ Συγκροτήματος Δ κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τῆς ἡμισυ τὴν ἀποτελοῦσε τὸ ἀνδρὸ ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1984¹⁴ καὶ ποῦ ἐν μέρει ἐρευνήθηκε τὸ 1985¹⁵. Οἱ ἐργασίες στὸν τομέα αὐτὸν πραγματοποιήθηκαν μετὰ ὑπεύθυνη τὴν δρ. Παν. Σωτηρακοπούλου ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν πτυχιούχο Μαρῶ Λουκοπούλου. Τὴ σχεδίαση τῶν ἀνασκαφικῶν στρώσεων ἔκανε ὁ Πρίamos Ντούμας.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1993 ἀφαιρέθηκε τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδρὸ, μήκους 6.50 μ., προκειμένου νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ σύσταση τῆς ἐπίχωσής του καὶ νὰ κατανοηθεῖ ἡ σημασία του. Θὰ πρέπει νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδρὸ ξεχώριζε ἡ κατασκευὴ, μέσα στὴν ὁποία κατὰ τὸ 1992 βρέθηκε ὁ θησαυρὸς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων¹⁶. Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ ἀναλημματικοῦ ξηροτοίχου (πίν. 103α), πάχους περίπου 0.75 μ., προῆλθαν ὅσα ζῶνα καὶ ὄστρακα ἀγγείων χρονολογούμενων ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδικὴ II ὡς τὴν πρώιμη ὑστεροκυκλαδικὴ I περίοδο. Ἡ ποικιλία αὐτὴ τῶν ὀστράκων τοποθετεῖ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδρὸ στὶς ἀρχὲς τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς I περιόδου, καὶ ἐξηγεῖ τὴ σύσταση τῆς ἐπίχωσής του ἀπὸ ὕλινά καταστροφῆς διαφόρων φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ. Ὅπως καὶ παλαιότερα ἔχει τονισθεῖ, τὸ ἀνδρὸ εἶχε δημιουργηθεῖ σὲ βάρος ἐλεύθερων χώρων γιὰ τὴν οἰκονόμηση ὕλινων καταστροφῆς, εἶχε δὲ καταπατήσει σημαντικὸ μέρος τῆς

14. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1984, 346-47.

15. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1985, 174-75.

16. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1992, 184.

όδοῦ ποῦ διερχόταν μπροστά στὴν Ξεστὴ 5 μειώνοντας τὸ πλάτος της¹⁷. Κάτω ἀπὸ εὐρὺ πολυπαράθυρο τοῦ πρώτου ὀρόφου τῆς Ξεστῆς 5 ἀνοίγονται δύο μικρότερα παράθυρα ποῦ ἀντιστοιχοῦν στὸ ἰσόγειό της. Τὸ γεγονός ἐμὼς ὅτι τὰ κατώφλια τῶν παραθύρων αὐτῶν βρίσκονται στὸ ἐπίπεδο τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ ὑποδηλώνει ὅτι καὶ αὐτῆς ἡ στάθμη εἶχε ἀνυψωθεῖ μὲ τεχνητὴ ἐπίχωση. Ἔτσι τὸ ἰσόγειο τῆς Ξεστῆς 5 εἶχε μετατραπεῖ σὲ ἡμιυπόγειο πρὶν ἀπὸ τὴν ὑστεροκυκλαδική Ι περίοδο. Δοκιμαστικὴ τομὴ ποῦ ἀνοίχτηκε στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ὁδοῦ ἀποκάλυψε ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ διευθετημένον στὴ ἐπίχωση τοῦ δρόμου (πίν. 103β, 104α). Ὁ ἀγωγός, πλάτους 0.22 - 0.30 μ. καὶ ὕψους 0.25 - 0.37 μ. καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἔχει τὸν πυθμένα στρωμένο μὲ πλακοειδεῖς λίθους καὶ βότσαλα καὶ τὶς παρειὰς ἐπενδεδυμένες μὲ μικροὺς ἀργοὺς λίθους. Καλυπτόταν ἀπὸ μικρὲς μάλλον σχεδὸν ὀρθογώνιες πλάκες ἀπὸ πυρομβρίτη. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀποτελοῦσε συνέχεια ἐκείνου ποῦ ἀποκαλύφθηκε παλαιότερα κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ὁψείως τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν, κάτω ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο ἀπὸ τὴ δράση τοῦ νεωτέρου χειμάρρου λιθόστρωτο τοῦ δρόμου¹⁸. Σὲ αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κλίση τοῦ ἐδάφους.

Ἀπὸ τὴ δοκιμαστικὴ τομὴ ἐπίσης ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἔντονη πρὸς Ἀνατολὰς κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου στὴν περιοχὴ, ἀφοῦ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου δίπλα στὸν πεσσὸ βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο 23.70 μ., ἐνῶ τὸ βάθος τῆς τομῆς ἔφθασε σὲ ὑψόμετρο 21.90 μ. χωρὶς κἂν νὰ βρεθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος. Ἡ ἔντονη αὐτὴ κλίση εἶναι ποῦ ἐπέτρεψε τὴ διάνοιξη τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου, ὅπου ὁ πεσσὸς 17¹⁹.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση στὴν τομὴ τοῦ δρόμου προῆλθαν πολλὰ ὕστρακα χονδρῶν ἀγγείων, κορμὸς πήλινου εἰδωλίου, μικρὰ θραύσματα λευκῶν κονιαμάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐρυθροβαφεῖ ἢ μὲ ταινίες ἐρυθρὲς ἢ κυανές, μικροὺς ἀριθμὸς θραυσμάτων ὀφισανοῦ, λείψανα ὀστῶν, περιορισμένος ἀριθμὸς ὀστρέων, λείψανα ἐντόμων κλπ. Πολὺ περιορισμένα ἦσαν τὰ εὐρήματα μέσα ἀπὸ τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγό· μεταξὺ τους ξεχωρίζουν λείψανα ἐντόμου.

17. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1984, 346-47.

18. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1979, 261.

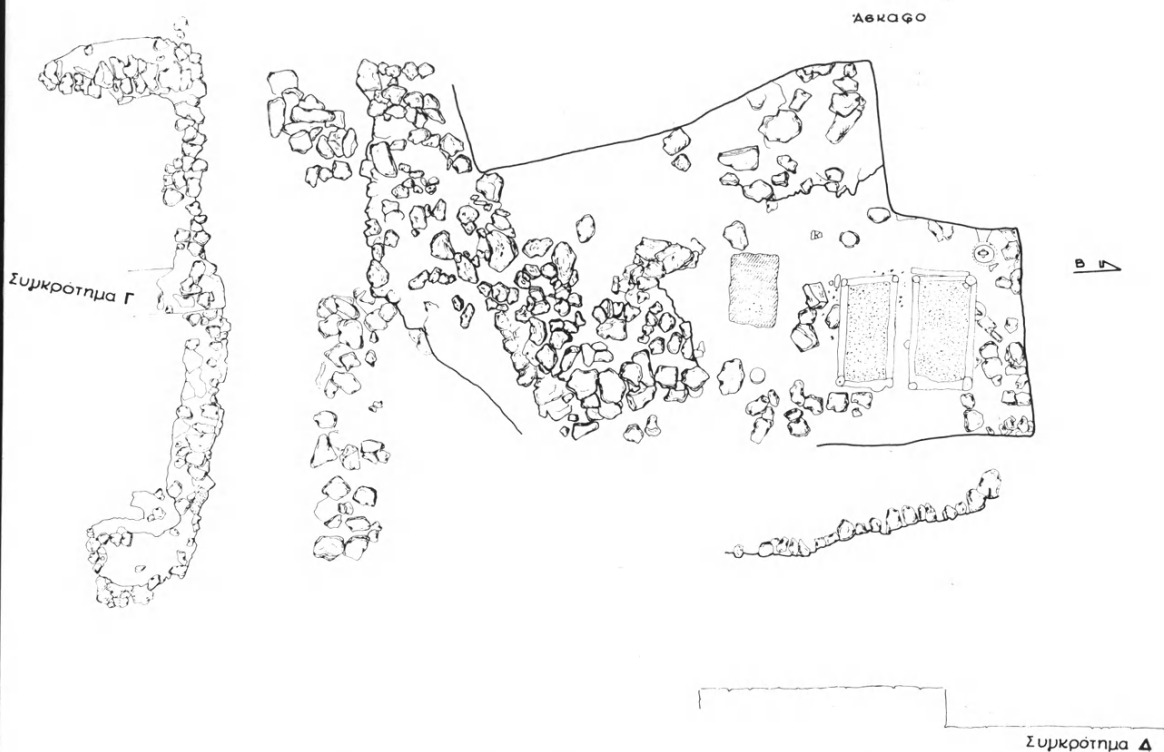
19. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1985, 173.

Περιοχή δυτικῶς τῶν χώρων Δ15, Δ16 (εἰκ. 6)

Στὴν περιοχή αὐτὴ ἀφαιρέθηκε ἡ ἡφαιστειογενὴς ἐπίχωση δυτικὰ τῆς ὁδοῦ Τελχίνων. Κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1988 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀποτυπώματα ξυλοκατασκευῶν, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν πάγια τακτική μας, εἶχαν πληρωθεῖ μὲ γύψο καλλιτεχνίας²⁰. Μόλις κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1993 κατέστη δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἐργασίας, τὴν ὁποία ἐπέβλεψαν ἐκ περιτροπῆς οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας Γ. Ἀλεξόπουλος καὶ Ἀλ. Αὐγεροπούλου ἀντίστοιχα.

Βορείως τοῦ δωματίου Γ10 καὶ δυτικῶς τῆς Πλατείας Μυλῶνος, ἀποκαλύφθηκε ἀκάλυπτος διάδρομος μήκους 3.50 μ. περίπου καὶ πλάτους 2.00 μ., ὀριζόμενος ἀπὸ δύο ξηρολιθιᾶς μέσου ὕψους 1.40 μ. Ἡ βόρεια ξηρολιθιά τοῦ διαδρόμου λειτουργεῖ καὶ ὡς ἀναλημματικὸς τοῖχος πού συγκρατεῖ τὰ διευθετημένα ἐκεῖ ὕλικά καταστροφῆς πού δημιούργησε ὁ προηγηθεὶς τῆς ἐκρήξεως σεισμὸς. Ὁ διάδρομος αὐτὸς συνέδεε τὴν Ὁδὸ Τελχίνων μὲ οἰκοδόμημα, στὴν εἴσοδο τοῦ ὁποίου τὸ ἀποτύπωμα ξύλινης κατασκευῆς ἐν εἵδει κιγκλιδωτῆς θύρας διασώθηκε μὲ τὴν ἐγχυση γύψου καλλιτεχνίας. Τὸ ἐκμαγεῖο αὐτὸ γιὰ λόγους ἀσφαλείας καὶ προστασίας τῆς ὅλης κατασκευῆς δὲν ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ θέση του. Βορείως τοῦ ἀνωτέρω διαδρόμου, χάρη στὴν ὑπομονὴ καὶ τὴ δεξιότητα τοῦ συντηρητῆ τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης τοῦ ΥΠΠΟ Ἄρη Γέροντα, κατορθώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἐκμαγείων πού εἶχαν ἐπιχειρηθεῖ κατὰ τὸ 1988. Ἡ ἐργασία αὐτή, πού διήρκεσε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Αὐγούστου ἕως τὸν Ὀκτώβριο, ἔφερε στὸ φῶς τρία ἀνάκλιντρα διευθετημένα ἐπάνω στὴν ἐπίχωση τῆς σεισμικῆς καταστροφῆς (πίν. 104β). Ἀπὸ τὰ τρία ἀνάκλιντρα τὰ δύο ἦσαν ὀρθια τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο, τὸ δὲ τρίτο εἶχε τοποθετηθεῖ ἀναστραμμένο ἐπάνω στὸ βορειότερο ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα (πίν. 105α). Μέσα στὸ στρῶμα τῆς ἐλαφρόπετρας τὸ ἐμπειρὸ μάτι τοῦ συντηρητῆ διέκρινε σὲ κατάσταση σκόνης τὰ λείψανα δικτυωτοῦ ἀπὸ λεπτὸ σχοινὶ πού χρησίμευε γιὰ νὰ ὑποβαστάζει τὸ στρῶμα. Στερεώνοντας χιλιοστὸ πρὸς χιλιοστὸ τὰ λείψανα αὐτὰ καὶ χρησιμοποιώντας λεπτότατο ἰαπωνικὸ χάρτη ὁ ἐπιδέξιος τεχνίτης κατόρθωσε νὰ διασώσει ἀπὸ παντελὴ ἐξαφάνιση καὶ νὰ ἀφαιρέσει τὸ δικτυωτὸ καθιστώντας ἔτσι ἐφικτὴ τὴ μελλοντικὴ ἀποκατάστασή του (πίν. 105β). Δυστυχῶς, τὸ πορῶδες

20. *Ἔργον* 1988, 129.

Είκ. 6. Κάτοψη της περιοχής δυτικώς τῶν χώρων Δ15, Δ16 (περιοχή τῶν κλινῶν).

ὕλινά ποῦ τὰ εἶχε καλύψει, ἢ ἐλαφρόπετρα, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀποτύπωση κατασκευαστικῶν ἢ ἄλλων λεπτομερειῶν. Διέσωσε ὅμως τὸ βασικὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῶν ἐπίπλων. Τὰ ἀνάκλιντρα μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή τους ἔχουν μῆκος 1.50, 1.57 καὶ 1.71 μ. καὶ πλάτος 0.84, 0.85 καὶ 0.80 μ. ἀντίστοιχα. Κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ἀνάκλιντρο βρέθηκαν ἀκέραια στὴ θέση τοὺς κωνική λεκάνη, σφαιρική πρόχους γεφυρόστομη, καὶ ἓνας κωνικός καλαθίσκος, βορειοδυτικὰ δὲ τοῦ ἴδιου ἀνακλίντρου σφαιρικός ἀμφορέας μὲ ἐλλειψοειδὲς στόμιο (πίν. 106α).

Ἡ ἀνάκτηση τῶν ἐκμαγείων τῶν ἀνακλίντρων (πίν. 106β), πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πλουτίζει τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπίπλωση ποῦ χρησιμοποιοῦσαν οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἀποτελεῖ καὶ εὕρημα ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς διαδικασίας τῶν γεγονότων ποῦ ἐπέφεραν

τὸ τέλος τῆς πόλης. Ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε πιὸ πάνω, τὰ ἀνάκλιντρα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπάνω στὰ διευθετημένα ὕλινά καταστροφῆς (μπάζα) πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου. Εἴτε διασωσμένα μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἐν συνεχείᾳ ἐκτὸς τοῦ οἰκισμοῦ, εἴτε χρησιμοποιούμενα προχείρως γιὰ τὶς ἀνάγκες συνεργείων διάσωσης καὶ διάνοιξης τῶν δρόμων, τὰ ἀνάκλιντρα αὐτά, ὅταν ἐνέσχυσε ἡ ἡφαιστειακὴ ἔκρηξη, βρέθηκαν ἐκτεθειμένα στὸ ὑπαιθρο, ὅπου καὶ θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας. Αὐτὸ ὅμως τὸ γεγονός ἐῖναι ὑψίστης σημασίας γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἔκρηξης: αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ συνέβη πολλές δεκαετίες μετὰ τὸν σεισμό, ὅπως ἔχει συχνὰ ὑποστηριχθεῖ²¹. Ἄν ὅντως εἶχε μεσολαβήσει τόσο μακρὸ διάστημα ὡς τὴ στιγμή τῆς ἔκρηξης, τὰ ἀνάκλιντρα, ἐκτεθειμένα στὸ ὑπαιθρο, δὲν θὰ εἶχαν διατηρηθεῖ σὲ τόσο καλὴ κατάσταση.

Συγκρότημα Δ

Μὲ σκοπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ καθαρισμοῦ τῶν ἀνεσκαμμένων ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο δωματίων, τὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωσή του, ἐπανελήφθησαν οἱ ἐργασίες στὸ συγκρότημα Δ. Τὴν ἀποτύπωση αὐτὴ ἀνέλαβε ἡ ἀρχιτέκτων Αἰκ. Πέτσα. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1993 περιορίστηκαν στοὺς χώρους Δ1α, Δ8α καὶ Δ18.

Δωμάτιο Δ1α

Τὸ Δ1α εἶναι ἓνα ἐπίμηκες δωμάτιο διαστάσεων περίπου 3.50×7 μ. Δύο λίθινοι τετράπλευροι πεσσοὶ κατὰ τὸν ἐπιμήκη (Α-Δ) ἄξονά του προφανῶς ἀποτελοῦσαν τὰ βάρθρα κίωνων ποὺ ὑπεβάσταζαν τὴν ὀροφή. Στόχος τῶν ἐργασιῶν, ποὺ εἶχαν διακοπεῖ πρὸ δεκαεννέα ἐτῶν²², ἦταν ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποτύπωση τῶν κατὰ χώραν ἀγγείων ὅπως ἀκριβῶς τὰ εἶχε ἀφήσει ἡ σκαπάνη τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Μαρινάτου, προκειμένου νὰ μελετηθεῖ ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάστασή τους ἀλλὰ καὶ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ λειτουργία τοῦ χώρου (πίν. 107α). Μὲ ὑπεύθυνη τὴν ἀρχαιολόγο Ἄννα Γραμμένου βοηθούμενη ἀπὸ τὴν Μαρία Φωτιᾶ καὶ γιὰ τὴ σχεδίαση τῶν φάσεων τὴν Βαλασία Ἰσαακίδου

21. P. WARREN, *Nature* 308, 1984, 492.

22. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1975, 224.

καθαρίστηκαν από τη σκόνη τὰ ἀγγεῖα πού εἶχαν ἀφεθεῖ κατὰ χώραν καὶ ἀποτυπώθηκαν οἱ τοῖχοι τοῦ δωματίου καὶ οἱ πεσσοί. Ἰχνη ἐγκάρσιου τοίχου καὶ μικρὸς ἀναβαθμὸς στὸν νότιο τοῖχο φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ προγενέστερη διαρρύθμιση τοῦ δωματίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνοποίησή του. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀγγεῖα ἀποκάλυψε ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ περιεῖχαν κριθάλευρο (πίθοι Α1, Α4, Α5, Α6, ἀμφορέας Α25), ἐνῶ ἀπὸ τὸν πίθο Α15 προῆλθαν δύο ἀνισομεγέθη μπρούντζινα τάλαντα ζυγοῦ. Μέσα στὸ χῶμα πού περιεῖχε ὁ πίθος βρέθηκε τὸ ἀποτύπωμα καλαθιοῦ, τὸ ὁποῖο διασώθηκε χάρις στὴν ὑπομονὴ καὶ τὴ δεξιότητά τοῦ συντηρητῆ Ἰάκ. Μιχαηλίδη. Στερεωτικές ἐργασίες στοὺς τοίχους τοῦ δωματίου ἀπέβλεψαν στὴν προετοιμασία γιὰ τὴ μελλοντικὴ ὁλοκληρώση τῆς ἔρευνας καὶ τὴν πλήρη ἀποτύπωσή του.

Δωμάτιο Δ8α

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο Δ8α, ἡ ὁποία εἶχε διακοπεῖ τὸ 1970 χωρὶς νὰ φθάσει στὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου (πίν. 107β)²³, συνεχίστηκε μὲ ὑπεύθυνη σκάμματος τὴν λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Αἰκ. Ἀλεξοπούλου ἐπικουρούμενη γιὰ τὴ σχεδίαση τῶν στρώσεων ἀπὸ τὴν Βαλασία Ἰσαακίδου. Τὸ κέντρο περίπου τοῦ δωματίου κατεῖχε μεγάλος βασιλικὸς ὀγκόλιθος, ὁ ὁποῖος προφανῶς ἐκτοξεύτηκε ὡς μύδρος ἀπὸ τὸν κρατήρα τοῦ ἡφαιστείου κατὰ τὴ μεγάλῃ του ἔκρηξη. Μέσα σὲ ἡφαιστειακὴ τέφρα ἀνάμικτη μὲ κίσηρη βρέθηκαν θραύσματα ὠμῶν πλίνθων καὶ κονιαμάτων, ὄστρακα ἀγγείων, θραύσματα ὀψιανῶν, τὰ ὁποῖα προφανῶς εἶχαν πέσει ἀπὸ ψηλότερο ἐπίπεδο. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο ἀποκαλύφθηκαν τρία ὀρθογώνια πήλινα κιβώτια πακτωμένα μὲ πλίνθινα χωρίσματα (πίν. 108α)· ἂν καὶ στὴ θέση τους ἀκόμη, βρέθηκαν σπασμένα σὲ πολλὰ κομμάτια. Τὸ περιεχόμενό τους ἦταν ἡφαιστειακὴ σποδὸς καὶ ἄμμος.

Δωμάτιο Δ18

Μὲ ὑπεύθυνη τὴν λέκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παν. Σγουρίτσα ἐπικουρούμενη ἀπὸ τὴν Ἑλ. Πέτρακα στὴ σχεδίαση τῶν ἀνασκαφικῶν φάσεων ἐπανελήφθησαν οἱ ἐργασίες στὸ Δωμάτιο Δ18, οἱ ὁποῖες εἶχαν διακοπεῖ τὸ

23. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 166.

1970²⁴. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ σώζεται ἀκόμη κατὰ χώραν τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τῆς ὀροφῆς, ἐνῶ τὸ δυτικὸ τμήμα ἔχει καταστραφεῖ μαζί με τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ διαρρέοντος τὸν οἰκισμό χειμάρρου (πίν. 108β). Ἀκάθαρτη ἄσπα, προφανῶς εἰσρέυσασα μετὰ τὰ νερά τοῦ χειμάρρου εἶχε πληρώσει τὸ δωμάτιο ἕως τὴν ὀροφή. Μεσότοιχος ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα διαιρεῖ τὸ Δ18 σὲ δύο στενολογία μικρότερα δωμάτια, ἕνα νοτιότερο (Δ18α) καὶ ἕνα βορειότερο (Δ18β). Ἡ παρουσία τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ ἡ πλήρωση τοῦ χώρου μετὰ ἄσπα συνέβαλαν προφανῶς στὴ μέχρι σήμερα διατήρηση τῆς ὀροφῆς σχεδὸν στὴν ἀρχικὴ θέσῃ της (πίν. 109α-β). Τὴν ὀροφή, ποὺ λειτουργοῦσε ταυτόχρονα καὶ ὡς δάπεδο τοῦ ὑπερκειμένου πρώτου ὀρόφου, ἀποτελοῦσαν ξύλινα δοκάρια, κλαδιά, λίθοι καὶ χῶμα. Ἀπὸ τὰ ὑλικά αὐτὰ μόνον οἱ πέτρες καὶ τὸ χῶμα διατηροῦνται καὶ μάλιστα χωρὶς συνοχὴ μεταξὺ τους. Γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιχώσεως τοῦ δωματίου, σὲ συνεργασία μετὰ τὴν ἀρχιτέκτονα Ἀν. Ἀξιότῃ, ἀποφασίστηκε νὰ δοκιμαστεῖ ἡ συγκράτηση τῆς ὀροφῆς μετὰ πυκνὰ ἐγκάρσια δοκάρια στηριζόμενα σὲ ἀντίστοιχα ζεύγη μεταλλικῶν ρυθμιζομένου ὕψους ὑποστυλωμάτων κατὰ μῆκος τῶν πλευρικῶν τοίχων. Αὐτὸ ὅμως ἀπαιτοῦσε τὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ ἐντελῶς ἀνορθόδοξο τρόπο: μετὰ σταδιακὴ ἀφαίρεση τῆς ἐπίσωσης τοῦ δωματίου ὅχι κατὰ ὀριζόντιες στρώσεις, ἀλλὰ κατακορύφως (πίν. 110α-β). Παρὰ τὸ ἀνορθόδοξο τῆς ἀνασκαφικῆς αὐτῆς διαδικασίας, χάρις στὴ δεξιότητά καὶ τὴν ὑπομονὴ τοῦ συντηρητῆ Ἰακ. Μιχαηλίδη, κατέστη δυνατὴ ὅχι μόνον ἡ διάσωση τῆς ὀροφῆς τοῦ δωματίου ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποκάλυψη ἀποτυπωμάτων ποικιλίας καλαθίων, κιβωτίων, σχοινοῦ, δερμάτινου πιθανῶς σκεύους, καὶ ἀριθμοῦ ἐπίπλων, τὰ ὅποια ἐγκλωβισμένα μέσα στὴν ἡφαιστειακὴ σποδὸ εἶχαν πλήρως ἀποσυντεθεῖ. Πλὴν τῶν ἐπίπλων, τὰ ἀποτυπώματα αὐτὰ στερεώθηκαν καὶ μεταφέρθηκαν στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς ὅπου εἰδικὸς μελετητὴς θὰ ἀσχοληθεῖ μετὰ τὴ μελέτη τους. Στὴν περίπτωσιν τῶν ἐπίπλων ἡ διάσωση ἀκολούθησε τὴ διαδικασία ἔγχυσης ρευστοῦ γύψου καλλιτεχνίας στίς κοιλότητες τῶν ἀποτυπωμάτων. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀναπαρήχθησαν οἱ μορφές δύο σκιμπόδων (πίν. 112β), καὶ μιᾶς μικρῆς τριποδικῆς τραπέζης, τῆς ὁποίας τὰ καμπύλα πόδια ἔφεραν γλυπτὸ διάκοσμο (πίν. 111α-β). Μικροὶ δακτύλιοι ἀπὸ ἐλεφαντοστοῦν ποὺ βρέθηκαν ἀτάκτως κολλημένοι στὸ γύψινο ἐκμαγεῖο τῆς

24. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΙΑΕ* 1970, 177.

τραπέζης φαίνεται ότι αποτελούσαν ένθετα κοσμήματα σε διάφορα σημεία της επιφάνειας του ξύλινου επίπλου (πίν. 112α). Δυστυχώς με την απουσία του ξύλου τα ανθήμια μετακινήθηκαν από τη θέση τους με συνέπεια την άδυναμία μας να αναπαράστούμε τη διακόσμηση του επίπλου. "Αλλα εύρηματα που σημειώθηκαν μέσα στην επίχωση του δωματίου Δ18 ήταν αλαβάστρινος αμφορίσκος ξενικής μάλλον προελεύσεως (πίν. 113α), μπρούντζινο έγχειρίδιο (πίν. 112γ-δ), αλαβάστρινο ρυτό, μικρό μόνωτο μπρούντζινο σκεύος σε κομμάτια, μολύβδινο σταθμίο (πίν. 113β) και πλήθος πήλινων άγγείων. "Ιδιαίτερης σημασίας εύρημα αποτέλεσαν τα θραύσματα όπωσδήποτε δύο, ένδεχομένως τριών πήλινων πινακίδων, των πρώτων στο 'Ακρωτήρι, με έπιγραφές του συστήματος της Γραμμικής γραφής Α (πίν. 113γ). Οί πινακίδες αυτές, των όποιων ό λευκός πηλός είναι διάφορος του συνήθους τοπικού πηλού, βρέθηκαν σε άμεση σχέση με πήλινη λεκάνη στη νοτιοδυτική γωνία του δαπέδου του δωματίου. "Από τó κοσκίνισμα τέλος των χωμάτων της έπιχώσεως του Δ18α προήλθε σφράγισμα σε βαθυκάστανο πηλό με δυσδιάγνωστη προς τó παρόν παράσταση.

'Αποτυπώσεις

'Εκτός από τις αποτυπώσεις των επιμέρους κτιρίων, άρχισε ή σύνταξη νέου, άκριβέστερου, γενικού τοπογραφικού της ανασκαφής με τó σύστημα CAD. Τó έργο αυτό έπιχειρείται από την άρχιτέκτονα-άρχαιολόγο 'Αναστ. Σαλή- 'Αζιώτη σε συνεργασία με τόν άρχιτέκτονα-τοπογράφο-άρχαιολόγο Μιχ. Κριτσωτάκη.

Συντήρηση εύρημάτων

Βραδύτατος ύπῆρξε ό ρυθμός συντήρησης των τοιχογραφιών κατά τó 1993. Τó υπερδεκαμελές συνεργείο, τó όποιο είχε συγκροτήσει ό μακαρίτης καθηγητής Μαρινάτος, μετά τη μονιμοποίησή του στη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ καλείται να καλύψει τις ανάγκες όλόκληρης της χώρας, σαν να μην υπάρχουν άλλα συνεργεία στην επικράτεια. Τó ακόμη τραγικότερο είναι ότι ή ιεράρχηση των αναγκών συντήρησης γίνεται με κριτήρια έντελώς άσχετα προς την έπιστημονική δεοντολογία και την έρευνα, αφού οί έμπειροι και έξειδικευμένοι συντηρητές των τοιχογραφιών της Θήρας έπιστρατεύονται για να ικανοποιήσουν αίτήματα πολιτικών ή κοινωνικών παραγόντων του καιρού μας

συντηρώντας ἀκόμη καὶ τοίχους σπιτιῶν τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου. Ἐτσι, καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ μοναδικῆς σπουδαιότητος γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Αἰγαίου παραμένουν ἀσυντήρητοι πλέον τῆς εἰκοσαετίας ἀποθηκευμένοι στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ γίνῃ συνείδηση στοὺς ἰθύνοντες ὅτι τὰ ἀριστουργήματα αὐτὰ κινδυνεύουν νὰ καταστραפוῦν. Ἡ ἀποστολὴ μικροῦ ἀριθμοῦ συντηρητῶν καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1993 στὴ Θήρα κατέστη δυνατὴ χάρις στὴ χορηγία τοῦ «Ἰδρύματος Θήρας Πέτρου Μ. Νομικοῦ». Στὸ διάστημα αὐτὸ τὸ συνεργεῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ στερέωση τοιχογραφημένων κονιαμάτων ἀπὸ τὴ μεγάλη σύνθεση Καλαμοειδῶν πού εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τοῦ καθηγητῆ Μαρινάτου τὸ 1973 στὴν Ξεστὴ 3. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς διαδικασίας στερέωσης, καθαρισμοῦ καὶ συγκόλλησης τῶν θραυσμάτων αὐτῶν θὰ ἀπαιτήσῃ πολὺν ἀκόμη χρόνον, ἂν συνεχισθεῖ ὁ ἀκολουθοῦμενος ρυθμὸς. Μετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐργασία θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἀναζήτησις τῶν ἐπαφῶν μεταξὺ τῶν θραυσμάτων γιὰ τὴν ἀνασύνθεσιν τῆς τοιχογραφίας. Μέτρα προστασίας καὶ πρῶτες βοήθειες παρασχέθηκαν καὶ σὲ ἄλλα τοιχογραφικὰ σύνολα προκειμένου νὰ ἀποτραπεῖ ἡ φθορὰ τοὺς περιμένοντας τὴ συντήρησίν τους. Τὰ σύνολα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3 ἡ σύνθεσις τῶν Καλαμοειδῶν²⁵, ἡ τοιχογραφία τῶν Κυριῶν μὲ τὶς Ἀνθοδέσμες²⁶, ἡ Ζωφόρος τῶν Πιθήκων²⁷, ἡ Παράστασις Κυνηγοῦ²⁸, ἡ Ζωφόρος μὲ τὶς Χελιδονοφωλιές²⁹, καὶ ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 4 ἡ Πομπὴ Ἀνδρῶν ἀνερχομένων σὲ κλίμακα³⁰. Ὅλες αὐτὲς οἱ συνθέσεις, εὐρήματα πρὸ τοῦ 1975³¹, παραμένουν ἀγνώστες ἐξαιτίας τῆς κωλυσιεργίας τῆς συντήρησός τους.

Χάρις στὴ συντηρήτρια Ἑλ. Παπαδήμα πού μᾶς διέθεσε ἡ Ἐφορεία Ἑναλίων Ἀρχαιοτήτων καὶ κατὰ τὸ 1993 ἐπὶ ἓνα μῆνα κατέστη δυνατὴ ἡ

25. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VI, 13. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας*, (Ἀθήνα 1992) 131.

26. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VI, 13. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ὁ.π.* 131.

27. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VII, 26. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ὁ.π.* 128.

28. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Θήρα* VII, 23, 26. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ὁ.π.* 128.

29. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ὁ.π.* 128.

30. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ὁ.π.* 176.

31. Δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Μαρινάτου καὶ πρὶν ὁ γράφων ἀναλάβῃ τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς.

συνέχιση τῆς συντήρησης τῶν μαρμάρινων κυκλαδικῶν εἰδωλίων, τῶν μεταλλινων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἀπὸ ὀργανικὴ ὕλη. Πρὸς τὴ διεύθυνση τῆς ἐν λόγω 'Εφορείας ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτὴ θερμὲς εὐχαριστίες.

'Η συντήρηση, συγκόλλησις καὶ ἀποκατάστασις ἀγγείων συνεχίστηκε καθ' ὅλο τὸ ἔτος μὲ μικρὸ τοπικὸ συνεργεῖο ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ συντηρητῆ Λουκά 'Αλεφραγκῆ. Μεταξὺ τῶν ἀποκατασταθέντων ἀγγείων εἶναι καὶ μέσου μεγέθους τρίωτος πίθος μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση σχοινοπολοχμοῦ. Τὰ θραύσματα τοῦ πίθου αὐτοῦ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1992 μέσα στὰ ἀπορρίμματα ποῦ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐπίχωση τοῦ φωταγωγοῦ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν³². Στόν ὄμο τοῦ πίθου, μεταξὺ τῶν λαβῶν, ὑπάρχει χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ μὲ σύμβολα τοῦ συστήματος τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Α.

Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντήρησης καὶ τῆς φωτογράφησής τους 1004 ἀγγεῖα μεταφέρθηκαν καὶ παραδόθηκαν γιὰ φύλαξη στὸ νέο Μουσεῖο τῶν Φηρῶν.

Διεπιστημονικὲς συνεργασίες

'Ιδιαιτέρα γόνιμη ὑπῆρξε κατὰ τὸ 1993 ἡ διεπιστημονικὴ ἔρευνα σὲ διαφοροὺς τομεῖς. 'Η ἀρχαιοζωολογική, ἡ ἀρχαιοβοτανικὴ καὶ ἡ ἀρχαιοσηντομολογικὴ μελέτη τῶν σχετικῶν εὐρημάτων συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἐπιστήμονες-συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς Αἰκ. Τρανταλίδου, 'Αν. Σαρπάκη καὶ Εὐα Παναγιωτακοπούλου ἀντίστοιχα. Δυστυχῶς καὶ στοὺς τομεῖς αὐτοὺς ὁ ρυθμὸς προόδου εἶναι πολὺ βραδύς, ἀφοῦ ἐξαιτίας τῶν περιορισμένων πιστώσεων οἱ ἀνωτέρω ἐπιστήμονες μόνον ἐπὶ μερικὲς ἐβδομάδες ἐτησίως ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς εἰδικότητάς τους.

'Ο ἀρχαιοζωολόγος Dr. S. Payne, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, εἰδικευμένος στὴ μικροπανίδα, προσεφέρθη εὐγενῶς κατὰ τὴν ὀλιγόμηρην παραμονή του στὸ 'Ακρωτήρι νὰ ἐξετάσει μερικὰ δείγματα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3. Στόχος του, σύμφωνα μὲ τὶς βιαστικὲς σημειώσεις ποὺ μᾶς ἄφησε, ἦταν νὰ διαπιστώσει τὰ ἀντιπροσωπευόμενα εἶδη καὶ νὰ λάβει μιὰν ἰδέα τῆς ποσότητος. 'Ενετόπισε δύο τρία εἶδη μικρῶν θηλαστικῶν, κοινό-

32. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΠΑΕ* 1992, 178.

τερο τῶν ὁποίων εἶναι ὁ *Mus* (πιθανόν *Mus musculus*, δηλαδή ὁ οἰκιακὸς μῦς). Σὲ μικρότερες ποσότητες ἀπαντᾷ τὸ ἐλαφρῶς μεγαλύτερο τρωκτικὸ *Apodemus silvaticus*, ὁ ὁποῖος εἶναι αὐτόχθων στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τὰ δείγματα περιελάμβαναν ἐπίσης ἄφθονα λείψανα ψαριῶν, σπανιότερα δὲ ἔρπετῶν καὶ μερικῶν πτηνῶν.

Σχολιάζοντας τὴν παρουσία τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν ὁ S. Payne παρατηρεῖ ὅτι ἡ παρουσία τοῦ εἵδους *Mus* εἶναι ἀναμενόμενη σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρουσία ἄλλων τρωκτικῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνδεχομένως εἰσαχθεῖ καὶ ἐνδημοῦν σὲ λιγότερο ζηρὸ περιβάλλον. Ἀναμενόμενη εἶναι ἡ σημειούμενη ἀπουσία τῶν ἀρουραίων, οἱ ὁποῖοι πιθανῶς δὲν εἶχαν φθάσει στὴ Μεσόγειο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Περισσότερο ξενίζει τὸν Payne ἡ ἀπουσία εἰδῶν τῆς οἰκογενείας *soricidae*.

Σὲ συνεργασία μὲ τὰ Πανεπιστήμια Πατρῶν (καθ. Στ. Παπαμαρινόπουλος) καὶ Χαβάης (καθ. Fl. MacCoy) προχώρησαν οἱ γεωλογικὲς καὶ γεωφυσικὲς ἔρευνες, οἱ ὁποῖες σκοπὸ ἔχουν τὴ χαρτογράφηση τῶν στρωμάτων τῆς Ὑστεροχαλκῆς ἔκρηξης τοῦ ἡφαιστείου καθὼς καὶ τὴ μελέτη τῆς παλαιοτοπογραφίας καὶ παλαιογεωλογίας τοῦ νησιοῦ. Ἐλπίζεται ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ ἀνωτέρω προγράμματος θὰ γνωστοποιήσουν σύντομα τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνᾶς τους.

Τὸ Κέντρο Πυθμιστικῶν Ἀναλύσεων τῶν Πυρηνικῶν Ἀποβλήτων (Center for Nuclear Waste Regulatory Analyses) τοῦ San Antonio, Texas (ΗΠΑ), ἀνέλαβε τὴ μελέτη τῆς μεταναστευτικότητας τῶν ἱχθυοστοιχείων τῶν διαβρομένων μετᾶλλων ποὺ ἔχουν ἐνταφιασθεῖ κάτω ἀπὸ τὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά. Δεδομένης τῆς χρονολογίας τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου πρὶν τὰ μέσα τῆς δευτέρης χιλιετίας π.Χ., ὁ χρόνος ἐνταφιασμοῦ τῶν μεταλλικῶν αὐτῶν ἀντικειμένων πλησιάζει περίπου τὸ ἥμισυ τοῦ ἀπαιτούμενου χρόνου γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ διάλυση τῶν πυρηνικῶν ἀποβλήτων (περὶ τὰ 10.000 ἔτη). Μὲ τὴ μελέτη τῆς μεταναστευτικότητας τῶν ἱχθυοστοιχείων τὸ ἀνωτέρω Κέντρο προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει τὴν ἀπόσταση ἀσφαλείας γιὰ τὸν ὑδροφόρο ὀρίζοντα προκειμένου νὰ ἐνταφιασθοῦν πυρηνικὰ ἀπόβλητα σὲ ἔρημο τῶν ΗΠΑ, ὅπου τὸ ἡφαιστειογενὲς ὑπέδαφος παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τῆς Θήρας. Μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ εὐελπιστοῦμε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου θὰ συμβάλει στὴν ἐπίλυση ἐνὸς ἀπὸ τὰ σοβαρότερα οἰκολογικὰ προβλήματα τοῦ πλανήτη μας.

Ἀρχεῖα - Βιβλιοθήκη

Μὲ ὑπεύθυνον τὴν δρᾶ ἀρχαιολογίας Τάνια Δεβετζή συνεχίστηκε ἡ τακτοποίηση τῶν ἀρχείων σχεδίων, φωτογραφιῶν καὶ ἡμερολογίων ποὺ τηροῦνται εἰς διπλοῦν. Ἡ μία σειρὰ κατατίθεται στὴν ἔδρα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ δευτέρη στὰ γραφεῖα τῆς Ἀθῆνας. Ἐπίσης μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ἴδιας συνεχίστηκε ὁ πλουτισμὸς τῆς βιβλιοθήκης μὲ μονογραφίες καὶ περιοδικὰ ποὺ κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ ὑπάρχουν στὴν ἔδρα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἐκδοτικὸ πρόγραμμα

Στὸ Γραφεῖο Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἔχουν κατατεθεῖ γιὰ δημοσίευση οἱ ἀκόλουθοι τόμοι: Κλαίρης Παλυβοῦ, *Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς Ὑστεροκνκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Ἄννας Μιχαηλίδου, *Ἡ μελέτη τῶν ὁρόφων στὰ σπίτια τοῦ οἰκισμοῦ*, Παναγιώτας Σωτηρακοπούλου, *Ἡ Νεολιθικὴ καὶ ἡ Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κεραμεικῆς*, Μαρίζας Μαρθάρη, *Ἡ κεραμεικὴ τοῦ στρώματος τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς*. Ἡδη ἐξεδόθη ἡ διατριβὴ τῆς Χριστίνας Τελεβάντου, *Οἱ Τοιχογραφίες τῆς Δυτικῆς Οἰκίας*.

Σὲ προχωρημένο στάδιο ἐτοιμασίας βρίσκονται οἱ συλλογικοὶ τόμοι γιὰ τὴ Δυτικὴ Οἰκία: *Ποικίλα εὑρήματα*, *Οἰκολογικά (πανίδα, χλωρίδα)*.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 114-126)

Στή Μινώα 'Αμοργού μολονότι από τὸ 1991 διεκόπη προσωρινὰ ἡ ἀνασκαφὴ προκειμένου νὰ προχωρήσουν ἡ συντήρηση, ἡ σχεδίαση, ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων γιὰ τὴ δημοσίευση, κατὰ τὸ 1993 προέκυψαν νέα στοιχεῖα καὶ πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας.

Οἱ ἐργασίες στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς* καὶ κυρίως στὶς ἀποθῆκες** πραγματοποιήθηκαν μὲ κονδύλια τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας καὶ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, τοῦ 'Υπουργείου Αἰγαίου καὶ τοῦ 'Ιδρύματος Σταματίου Δεκόζη-Βούρου*** καὶ προχώρησαν σημαντικὰ χάρις στὴ συνεχὴ παρουσία στὴν 'Αμοργὸ τοῦ πτυχιούχου 'Αρχαιολογίας Γεωργίου Γαβαλά.

Συντήρηση εὐρημάτων

Χάρις στὴν ὀλιγόημερη παρουσία τῶν συντηρητῶν 'Ολυμπίας Θεοφανοπούλου, Μάκη Κορώση, Χριστίνας Κωνσταντινίδου καὶ Τατιάνας Κουσουλοῦ

* Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν ποὺ διενεργοῦνται οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες Κ. Ν. Νομικό, Μαρία καὶ Εὐάγγελος Μ. Θεολογίτη, 'Ι. Κωβαῖο, Ε. Ι. Δεσποτίδης καὶ Μίμο Γαβαλά.

** Πολύπλευρη βοήθεια πρόσφεραν ὁ πτυχιούχος 'Αρχαιολογίας Γεώργιος Ι. Γαβαλάς, ὁ φύλακας 'Αρχαιοτήτων Σίμος Γιαννακός, ὁ ἐργάτης ἀνασκαφῶν Γ. Δ. Γαβαλάς καὶ πολλοὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, κυρίως ἡ Σοφία Κραβαρίτου: ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

*** 'Εγκάρδιες εὐχαριστίες ἐκφράζω στὴν ἡγεσία καὶ στοὺς ἀρμοδίους τῆς Διεύθυνσης 'Ιστορίας καὶ Πολιτισμοῦ τοῦ 'Υπουργείου Αἰγαίου καθὼς καὶ στὴ Διοικούσα 'Επιτροπὴ τοῦ 'Ιδρύματος Σταματίου Δεκόζη-Βούρου καὶ ἰδιαίτερος στὸν φιλόστορα καὶ φιλόρχαιο Τίμο Χριστοδούλου, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν κατὰ τὸ 1993.

προχώρησε σημαντικὰ ἢ συντήρηση, συγκόλληση καὶ καθαρισμὸς πηλίνων καὶ μετάλλινων ἀντικειμένων, τόσον ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους ὅσον καὶ πρόσφατων εὐρημάτων. Ἐνδεικτικὰ σημειώνονται ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συντήρησης παλαιῶν εὐρημάτων κατὰ τὸ 1993. Ἀπὸ τῆ διάλυση τῆς συμπαγοῦς μάζας χρώματος γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴ μελέτη τῶν ὀστῶν ζώων ποὺ περιεῖχαν τὰ ἀγγεῖα τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὸ 1985 θυσίας θεμελίων¹ στὸν γεωμετρικὸ περίβολο τοῦ λατρευτικοῦ χώρου ΝΔ τοῦ ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, στὸ ὄριο τῶν τετρ. ΝΔ/3 καὶ ΝΔ/4², ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νέες μαρτυρίες γιὰ τὸ εἶδος τῶν ὀστῶν διαφόρων ζώων³, βρέθηκαν καὶ ἀποτμήματα χάλκινων ψελίων διακοσμημένων μὲ σφαιρίδια πεπιεσμένα (δέκα θραύσματα ἀπὸ ψέλιο, μεγ. διαμ. 0.042 μ., μέγ. π. 0.006 μ., τὰ τέσσερα ἔχουν συγκολληθεῖ ἀπὸ τὴν Ὁ. Θεοφανοπούλου, τὰ ὑπόλοιπα συνανήκουν ἀλλὰ δὲν συγκολλῶνται), χάλκινος σπειροειδῆς σφηκωτῆρ κόμης ἀκέραιος (διαμ. 0.02, π. 0.004 μ.), σφονδύλι πῆλινο ἀμφικωνικοῦ σχήματος (ὑψ. 0.021 μ., μέγ. διαμ. 0.023 μ., διαμ. ὀπῆς 0.005 μ., σῶζει ἔχνη φωτιᾶς) καὶ μερικὰ ὄστρακα γραπτῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων συνανήκοντα μὲ τὰ ἤδη γνωστά⁴.

Ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση

Συνεχίστηκε μὲ σχετικὰ ἀργοὺς ρυθμοὺς λόγῳ τῆς ὀλιγοήμερης παραμονῆς τῶν εἰδικῶν ἢ ἀκριβῆς σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἤδη ἀνεσκαμμένων οἰκοδομικῶν λειψάνων.

Στὴν ἀκρόπολη στὸ Ἱερό τῆς κορυφῆς, ἀποτυπώθηκαν καὶ σχεδιαστικά⁵ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν πρόχειρης στερέωσης τοῦ τοίχου πρόσβασης στὸν ναό, στὸν «οἶκο». Οἱ νέες πληροφορίες

1. ΠΑΕ 1985, 180-182 σημ. 12 πίν. 89β, 90β καὶ 91.

2. "Ο.π. 181 εἰκ. 2.

3. Ἡ συντήρηση καὶ ἡ μελέτη τῶν ὀστῶν ὀφείλονται στὴν Κατ. Τρανταλίδου, ἡ ὁποία καὶ θὰ δημοσιεύσει προσεχῶς ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων (βλ. παρακ. σημ. 6).

4. Πρβ. ΠΑΕ 1985, 180 σημ. 12 καὶ πίν. 90β.

5. Τὰ νέα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα συμπλήρωσε ἡ ἀρχιτέκτων Στέλλα Κόκκορη στὸ σχέδιο τοῦ Ἀλέξανδρου Γούναρη (πρβ. "Εργον 1991, 96, εἰκ. 145).

ἐπιτρέπουν τὴν ἀποσαφήνιση τῆς μορφῆς τοῦ χώρου τοῦ «προδόμου» τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ καὶ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων⁶.

Στὴν Κάτω πόλη, συνεχίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Στέλλα Κόκκορη ἡ σχεδίαση τῶν ὤψεων τῶν τοίχων νότιου (εἰκ. 1) καὶ ἀνατολικοῦ (εἰκ. 2-3) στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ἀνεσκαμμένου ΝΑ τμήματος τοῦ Γυμνασίου⁷ καὶ ἄρχισε ἡ ἀποτύπωση τῶν νεοανακαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν ὀχυρωματικὴ κατασκευή (βλ. παρακάτω).

Παράλληλα συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, πρόχειρης προστασίας τῶν ἀνεσκαμμένων οἰκοδομημάτων καὶ διαμόρφωσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὴν Κάτω πόλη καὶ στὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀκρόπολη.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι μὲ τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ φύλακα Σίμου Γιαννακοῦ κτίσθηκαν προστατευτικὰ τοιχάρια γύρω ἀπὸ τὸν ἀνεσκαμμένο χῶρο τοῦ «Σαραπίου»⁸ καὶ τοποθετήθηκε ξυλοδοκὸς γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν πλευρικῶν τοίχων καὶ τοῦ κατὰ χώραν θραυσμένου ἐπιστυλίου⁹ (πίν. 114α).

Ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς

Ἐρευνα στὴν ἀνατολικὴ κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης

Πρὸς διευκόλυνση τῆς προγραμματισμένης σχεδιαστικῆς καὶ φωτογραφικῆς ἀποτύπωσης τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν λαξευμάτων στὸν φυσικὸ βράχο στὴν ἀνατολικὴ πλαγίᾳ τῆς ἀκρόπολης¹⁰, ἐκτὸς τοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ, πραγματοποιήθηκε ἐφέτος ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς, κυρίως ἀφαίρεση αὐτοφυῶν φυτῶν καὶ θαμνοειδῶν, καὶ συστηματικὴ ἔρευνα ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Εὐγενίας Γιαννοῦλη, πτυχιούχου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge. Καθαρισμὸς καὶ συστηματικὴ περισυλλογὴ κινητῶν εὐρημάτων ἔγιναν στὸν κατωφερικὸ χῶρο ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς δύο πύργους τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους, ΒΑ (εἰκ. 4) καὶ

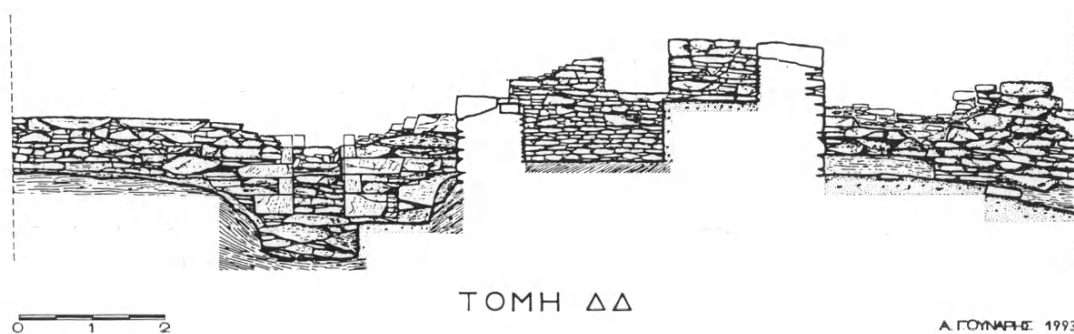
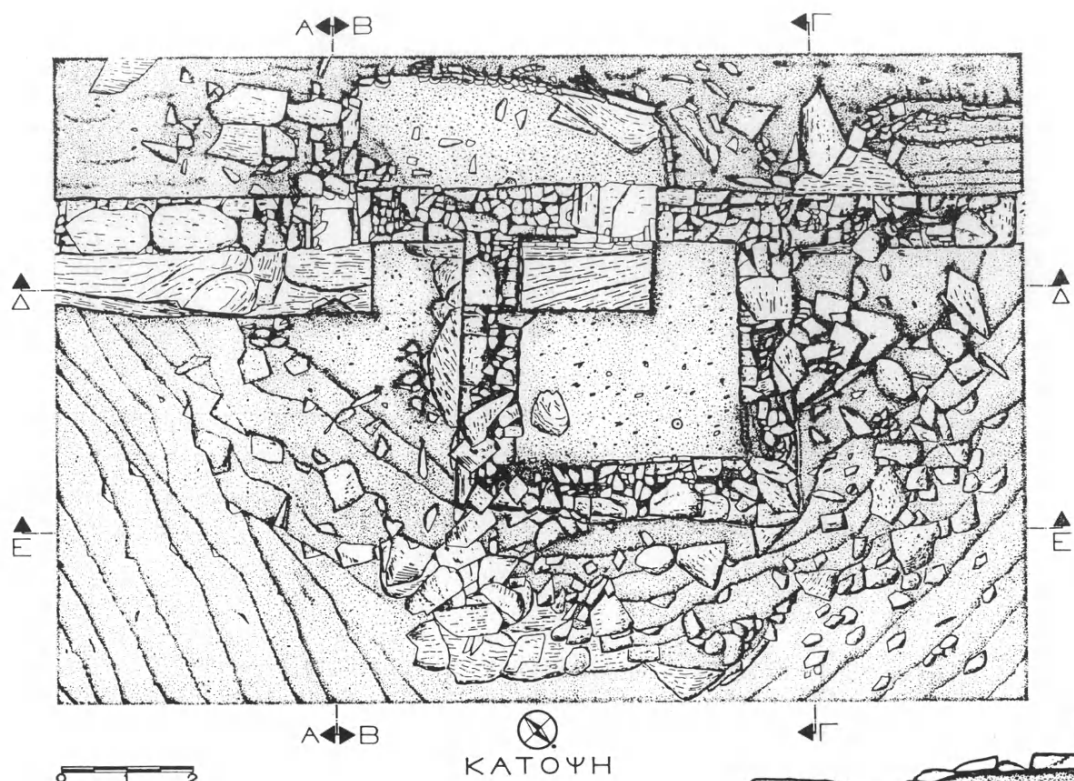
6. ΠΑΕ 1990, 257 σημ. 57 καὶ ἀναλυτικὰ βλ. προσεχῶς Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, *Μινώα Ἀποργοῦ Ι, Προϊστορικοὶ καὶ Πρώιμοι Ἱστορικοὶ χρόνοι*.

7. ΠΑΕ 1991, 245-248 καὶ 1992 193, πίν. 81α.

8. ΠΑΕ 1990, 251-257.

9. Ὁ.π. πίν. 164β.

10. Βλ. τοπογραφικὸ σχέδιο στὰ ΠΑΕ 1985, παρ. πίν. Ι', τετρ. Ε4, Ζ3, Ζ4, Η3, Η4 καὶ ἐν μέρει Η5.

Α. ΓΟΥΝΑΡΙΣ 1993

Εικ. 4. ΒΑ πυλίδα και πύργος: κάτοψη και τομές.

ΝΑ¹¹. Οί ἐργασίες ἀπέβλεψαν στήν ἀκριβέστερη διάγνωση τῆς ἔκτασης ποὺ καταλαμβάνουν τὰ λαξεύματα¹², στήν ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων ἢ τῆς μορφῆς τους, ποὺ συχνὰ συγχέονται ἀνάμεσα σὲ φυσικὲς ἐγκοπὲς τοῦ ριζιμιοῦ βράχου, καθὼς καὶ στήν ἐξακρίβωση τῶν χρονολογικῶν περιόδων χρήσης τοῦ συγκεκριμένου χώρου.

Μολονότι τὰ ὅρια ὀρισμένων λαξευμάτων ἦταν ἐν μέρει εὐδιάκριτα πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ (πίν. 114β), ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποψίλωση καὶ τὴ σάρωση, διεγράφη σαφέστερα τὸ σχῆμα εὐάριθμων λαξευμένων χώρων (μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασία τοῦ ὅρου). Διεπιστώθη ὅτι πρόκειται γιὰ χώρους συχνὰ παρατακτικὰ διατεταγμένους, ἄνισων διαστάσεων καὶ ποικίλου σχήματος: τετράπλευροι, ὀρθογώνιοι μὲ ἀποστιρογγυλεμένες γωνίες (πίν. 115α), κυκλικοί, ἑλλειψοειδεῖς ἢ ἀψιδωτοί. Κατὰ κανόνα οἱ τρεῖς πλευρὲς τῶν τετράπλευρων χώρων καὶ οἱ ἀψίδες εἶναι λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν «πάσπαρο», καὶ μερικὲς φορὲς, στήν ἀνώτερη ἐπιφάνεια διακρίνονται καὶ ἐγκοπὲς ἢ «πατούρα» πιθανῶς γιὰ τὴν ἔδραση λιθοκτιστῶν τοίχων ἢ τὴν ὑποδοχὴ τῆς ἀνωδομῆς¹³. Στούς χώρους χωρὶς λείψανα ἐπίχωσης εἶναι ὁρατοὶ ὁ φυσικὸς βράχος-δάπεδο (πίν. 114β), ἄλλοῦ ἐπιμελῶς λαξευμένος, ἄλλοῦ ἀκατέργαστος καὶ ἀνώμαλος, συχνὰ μὲ φυσικὲς κοιλότητες βαθιὲς ἢ ἀβαθεῖς, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ κυκλικὲς ἐγκοπὲς¹⁴, πιθανῶς γιὰ τὴ στήριξη δοκῶν ἢ γιὰ τὴν τοποθέτηση χρηστικῶν ἀποθηκευτικῶν σκευῶν. Μολονότι τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα στηρίζουν παλαιότερη ὑπόθεση¹⁵, ὅτι πρόκειται γιὰ συστάδες κατοί-

11. Γιὰ τὸν ΒΑ πύργο βλ. ΠΑΕ 1984, 371-373 καὶ ΠΑΕ 1992, 191 εἰκ. 2. Γιὰ τὸν ΝΑ πύργο βλ. "Εργον 1992, 86 εἰκ. 112 καὶ ΠΑΕ 1992, 189 εἰκ. 1, πίν. 80.

12. Μετὰ τὴν ἀποψίλωση προστέθηκαν στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο (πιν. 2:1) στὰ τετρ. Ε4, Ζ3, Η3 καὶ 4 καὶ Θ2 καὶ 3 ὁγδόντα νέα σημεῖα (βλ. προσεχῶς ΠΑΕ 1994).

13. Παρόμοιες «πατούρες» ἀπαντοῦν καὶ στὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα στὸν οἰκισμὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων στὴ Ν κλιτὺ τῆς ἀκρόπολης καὶ στὴν Κάτω πόλη: πρβ. ΠΑΕ 1984, 381 κέ.

14. Γιὰ κυκλικὲς ἐγκοπὲς στὰ γεωμετρικὰ κτίσματα πρβ. καὶ ΠΑΕ 1985, 198.

15. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς παλαιότερης κατοίκησης στὶς σπηλιὲς καὶ στὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα καὶ τῶν ἀνωτέρων ἀνδῶρων στὴν Α καὶ Β κλιτὺ τῆς ἀκροπόλεως βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Κυκλαδικὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὴν Μινῶα 'Αμοργοῦ, ΑΕ 1990 (ἐκδ. 1992), 172-173.

κιῶν, δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν¹⁶ ἐπαρκὴ γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν λαξευμένων χώρων.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχικῆς λάξευσης καὶ τῆς παλαιότερης χρήσης τῶν λαξευμένων χώρων, τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμεικὰ καὶ ὀψιδιανός, τόσο ἀυτὰ ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ παλαιότερα (περιοδεῖς 1979-1992) ὅσον καὶ ὅσα περισυνελέγησαν κατὰ τὴν ἐφετινὴ συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ἂν καὶ ἀποτελοῦν ἀψευδεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία στὴν Α κλιτὺ τῆς ἀκρόπολης σὲ δύο χρονικὰ διαφορετικὰ ἐποχές, στοὺς προϊστορικοὺς καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, δὲν παρέχουν δυνατότητα ἀκριβέστερης χρονολόγησης. Τὰ χρονολογήσιμα εὐρήματα τῆς παλαιότερης «χρήσης» ἢ κατοίκησης ἀνήκουν στὴ λεγόμενη Τελικὴ ἢ Ὑστερὴ¹⁷ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται: ἓνα θραῦσμα πελέκως ἀπὸ σκληρὸ φαιομέλανο λίθο (μέγ. σωζ. μήκ. 0.034, μέγ. πλ. 0.036 μ., καὶ πᾶχ. 0.01 μ.), φολίδες καὶ πυρῆνες ὀψιδανῶν (φολίδα τριγωνικοῦ σχήματος μέγ. μήκ. 0.061 μ., πλ. 0.032 μ. καὶ μέγ. πᾶχ. 0.008 μ.· θραῦσματα ὀψιδανῶν μὲ παρόμοια τεχνικὴ ἀποκόλλησης μὲ πίεση καὶ δευτερογενὴ κατεργασία τῶν δύο ἀκμῶν, πιθανῶς πρωτοκυκλαδικοί, βρέθηκαν καὶ στὴ Δυτικὴ κλιτὺ: ΠΑΕ 1985, 198), ὄστρακα ἀπὸ χειροποίητα σκεύη (σωζ. ὕψ. 0.081 μ., πλ. 0.065 μ., πᾶχ. 0.024 μ.· θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ πόδι σκεύους, τράπεζα ἢ πύραυλος;) καὶ ἀγγεῖα. Δειγματοληπτικὰ ἀναφέρονται τρία θραῦσματα: α) θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος εὐρύστομου ἀγγείου μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση ἰχθυάκανθας (ὕψ. 0.038 μ., πλ. 0.039 μ. καὶ πᾶχ. 0.012 μ.), β) τμήμα ταινιωτῆς λαβῆς ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο μὲ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση (ὕψ. 0.041 μ., πλ. 0.042 μ. καὶ πᾶχ. 0.014 μ.) καὶ γ) θραῦσμα ἀπὸ τὴ λαβὴ κλειστοῦ ἀγγείου μὲ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση (ὕψ. 0.049 μ., πλ. 0.038 μ. καὶ πᾶχ. 0.016 μ.).

16. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποτυπωθεῖ σχεδιαστικὰ τὸ σύνολο τῶν λαξευμάτων ἀλλὰ εἶναι ἀτελής καὶ ἡ εἰκόνα τῶν δύο χώρων, τοῦ ὀρθογώνιου 2 καὶ τοῦ ἁψιδωτοῦ 1, ποὺ ἐρευνήθηκαν ἐν μέρει (βλ. λεπτομερὲς σχέδια τῆς Εὐγ. Γιαννούλη, Ἡμερολόγιο 1993).

17. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ὄρων Τελικὴ Νεολιθικὴ ἢ Ὑστερὴ Νεολιθικὴ βλ. J. COLEMAN, The Late Neolithic Period: Question of Terminology and Chronology, Πρακτικά τοῦ 6ου Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, Ἀθήνα 1987 (τυπώνεται).

Πολυάριθμα εἶναι καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν 1η π.Χ. χιλιετία, στὴ δεύτερη περίοδο χρήσης τοῦ χώρου. Τὰ περισσότερα εἶναι γεωμετρικῶν - ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Χαρακτηριστικὰ δείγματα ἀποτελοῦν τὰ ὅστρακα: δ) θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πίθου μὲ σπειροειδὲς ἀνάγλυφο κόσμημα (σωζ. ὕψ. 0.049 μ., πλ. 0.0651 μ. καὶ πᾶχ. 0.014 μ.), ε) θραῦσμα ἀπὸ τὸ σῶμα πίθου μὲ ἀνάγλυφες παράλληλες ταινίες (σωζ. ὕψ. 0.06 μ., πλ. 0.036 μ. καὶ πᾶχ. 0.09 μ.) καὶ στ') ὅστρακο ἀπὸ τὸν λαιμὸ καὶ τὸ σῶμα πίθου μὲ ἐγγάρια γραμμικὴ διακόσμηση (ὕψ. 0.075 μ., πλ. 0.049 μ. καὶ πᾶχ. 0.014 μ.). Ποσοτικὰ τὰ ὅστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων, διαφόρων σχημάτων καὶ ἐργαστηρίων, εἶναι λιγότερα ἀπὸ ἐκεῖνα καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἐνῶ ἐλάχιστα ἀνήκουν στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ περίοδο καὶ λιγοστὰ στὴ Ρωμαϊοκρατία.

Γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐνδείξεων ποὺ παρέχουν τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ γιὰ τὴ συγκέντρωση ἀσφαλέστερων μαρτυρίων γιὰ τὴ χρῆση τῶν λαξευμάτων, ἀναζητήσαμε σὲ δύο ἀπὸ τοὺς καθαρισμένους χώρους σημεῖα μὲ ἐπίχωση γιὰ περαιτέρω διερεύνηση. Μικρὲς δοκιμαστικὲς διερευνητικὲς τομὲς ἔγιναν στὸν ἀψιδωτὸ χῶρο 1 καὶ στὸν ὀρθογώνιο χῶρο 2¹⁸. Μολονότι ἡ ἐπίχωση εἶναι ἀνύπαρκτη ἢ ἐλάχιστη (τὸ μέγ. πᾶχ. 0.31 μ. σὲ κοιλότητες καὶ αὐλακώσεις τοῦ βράχου) καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἀλληλουχία ἀδιατάρακτων στρώσεων ἢ ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων μὲ χρονολογικὴ ἀξία, προσέκυψαν σημαντικὲς πληροφορίες. Ἀπὸ τὸ εἶδος, τὴν ποσοτικὴ καὶ χρονολογικὴ κατανομὴ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τίς διερευνητικὲς τομὲς ἐπιβεβαιώνονται πλήρως ὅσα διαπιστώθηκαν ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα. Ποσοτικὰ, τὰ περισσότερα ἀντικείμενα, κυρίως ὅστρακα ἀπὸ χρηστικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη, ὑφαντικὰ βάρη, λύχνοι καθὼς καὶ ὀκτὼ νομίσματα¹⁹, ἀνήκουν στοὺς ἐλληνιστι-

18. Γιὰ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν χώρων, τὴν πορεία τῆς ἔρευνας μὲ φωτογραφίες καὶ σχέδια βλ. Ἡμερολόγιο τῆς Εὐγ. Γιαννούλη.

19. Τὰ νομίσματα βρέθηκαν στὸν ἀψιδωτὸ χῶρο 1, στὴ διερευνητικὴ τομὴ 1, ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο-δάπεδο μὲ ἓνα μελαμβαφεὲς ὅστρακο. Χρονολογοῦνται μετὰ τοῦ 300 π.Χ. καὶ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. τὰ ἀρ. 2 καὶ 6 εἶναι Νάξου, τὰ ἀρ. 3 καὶ 4 Μινώας Ἀμοργοῦ, τὰ ἀρ. 5 καὶ 7 Ἀνδρου(;) καὶ τὸ ἀρ. 8 Πάρου. Ἡ συντήρηση καὶ ὁ μηχανικὸς καθαρισμὸς ὀφείλονται στὴν Ὁλ. Θεοφανοπούλου. Κατεγράφησαν ἀπὸ τὸν Γ. Γαβαλά καὶ ταυτίστηκαν μὲ τὴν βοήθεια τοῦ καθ. P. Franke καὶ τῆς Μάντως Οἰκονομίδου.

κούς χρόνους, στήν τελευταία περίοδο χρήσης τῶν λαξευμάτων. Πολυάριθμα, ἀν καί ἀριθμητικά λιγότερα ἀπό τὰ ἐλληνιστικά, εἶναι καί τὰ εὐρήματα πού ἀνάγονται στή δεύτερη περίοδο χρήσης ἢ κατοίκησης, στούς γεωμετρικούς καί πρώιμους ἀρχαίους χρόνους: ὄστρακα χρηστικῶν ἄβαφον σκευῶν, καί ἀγγείων γραπτῶν καί ἄβαφον, καθῶς καί θραύσματα πίθων ἀδιακόσμητων ἢ μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση.

Γιά τήν παλαιότερη χρήση τῶν λαξευμάτων στήν προϊστορική περίοδο ἀσφαλεῖς μαρτυρίες παρέχουν τὰ ὄστρακα ἀπό χειροποίητα «στιλβωτά» ἀγγεῖα καί σκεύη τῆς Ὑστερης Νεολιθικῆς καθὼς καί τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ πού βρέθηκαν στή δοκιμαστική τομή στὸν ὀρθογώνιο χῶρο 2, μέσα σὲ φυσικὴ σχισμὴ τοῦ βράχου²⁰.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα σημαντικὰ εἶναι καί τὰ «δομικά» στοιχεῖα, πού ἤλθαν στὸ φῶς ὅταν ἀποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος τοῦ φυσικοῦ βράχου-δαπέδου στὸν ὀρθογώνιο χῶρο 2 καί στὸν ἀψιδωτὸ χῶρο 1. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ λαξευμένη αὐλακα (μέγ. πλ. 0.14 μ. καί ἄνισου βάθους 0.10-0.25 μ.) πού ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει σύρριζα στήν περίμετρο τοῦ τόξου τοῦ ἀψιδωτοῦ χώρου 1, ἀβαθεῖς κυκλικές ἐγκοπές, κλπ.²¹. Ὁ λειτουργικὸς ἢ μὴ προορισμὸς τους, ἐλπίζομε ὅτι θὰ ἀποσαφηνιστεῖ ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα καί ἀποκαλυφθοῦν τὰ ὅρια καί ἡ σχέση τους μὲ τὰ παρακείμενα κτίσματα.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι καί ἐδῶ, ὅπως καί τίς ἤδη γνωστὲς λαξευτὲς κατασκευὲς στή Μινῶα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων²², ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικά ὑπαγορεύει τὴ μορφή καί τὴ διάταξη τῶν λαξευμάτων πού προσαρμόζονται στὸ σχῆμα του, καί στήν λάξευση ἀκολουθοῦν

20. Νεολιθικὴ κεραμεικὴ βρέθηκε καί σὲ ἄλλους χώρους, σχεδὸν πάντοτε ἀνάμεικτη μὲ μεταγενέστερα γεωμετρικά καί ἐλληνιστικά ὄστρακα. Πρβ. σημ. 18.

21. Σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς χώρους ὅπου εἶναι ὁρατὸς ὁ φυσικὸς βράχος-δάπεδο εἶναι εὐδιάκριτα λαξεύματα διαφόρων σχημάτων, κοιλάνσεις, αὐλάκια σύρριζα στίς πλευρὲς τοῦ χώρου, ἀγωγοὶ κλπ. Πρβ. σημ. 18.

22. Πρβ. τὰ κτίσματα τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ στή νότια κλιτὶ τῆς ἀκρόπολης, κυρίως τὸ καλύπτερο σωζόμενο ἀψιδωτὸ κτίσμα Α 1, ἀλλὰ καί στὰ χαμηλότερα ἀνδρῆα στήν Κάτω πόλη, τὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, τὰ φρεάτια καί τὰ φρέατα: πρβ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Τειχισμένοι οἰκισμοὶ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων (9ος, 8ος π.Χ. αἰώνας), ΠΑΑ 63, 1989, 88 κέ.

τις «φλέβες καὶ τὰ νερά» του. Ὡστόσο, ἡ τεχνικὴ καὶ τὰ ἐργαλεῖα, λίθινα ἢ ἀπὸ μέταλλο(;), ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ λάξευση, παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστα. Ἡ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν σὲ συνεργασία μὲ εἰδικούς στὴν κατεργασία τοῦ λίθου καὶ ἡ ἀντιβολὴ πρὸς διάγνωση διαφορῶν καὶ ὁμοιοτήτων μὲ τὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα στὴν παρακείμενη πόλη καὶ στὴν ἀκρόπολη τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἐνδεχομένως θὰ βοηθήσουν στὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος.

Κάτω πόλη: διάλυση χωροφότοιχων καὶ λιθοσωρῶν

(Κοσκίνισμα χωμάτων - διαλογὴ καὶ μεταφορὰ ἀκατέργαστων λίθων)

Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ διάλυση τριῶν μισογκρεμισμένων χωροφότοιχων, πραγματοποιήθηκε ἡ ἀπὸ χρόνια προγραμματισμένη ἀπομάκρυνση τῶν τεράστιων λιθοσωρῶν καὶ τῶν χωμάτων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές τοῦ G. Deschamps, λαθροσκαφές καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 1981-1984.

Οἱ προαναφερθεῖσες χρονοβόρες, ἄχαρες καὶ δαπανηρές ἐργασίες κατέστησαν δυνατὲς χάρις στὴ διάνοιξη δρόμου μὲ τὴ βοήθεια μικροῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέα γιὰ τὴ διέλευση φορτηγοῦ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγρούς τῶν Ἰ. Κωβαίου (τοῦ ἐπιλεγομένου Λιβανοῦ) καὶ Κ. Ν. Νομικοῦ, νοτιοανατολικά, νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν τομέα τοῦ ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ ἀγρὸς τοῦ Ἰ. Κωβαίου βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου, δυτικὰ ἀπὸ τὸ μοναδικὸ μονοπάτι ποὺ ὁδηγεῖ στὴν Κάτω πόλη καὶ στὴν ἀκρόπολη, καὶ συνορεύει μὲ τὸν ἀγρὸ ἰδιοκτησίας Κ. Ν. Νομικοῦ (πίν. 115β), στὸν ὁποῖον ἀπὸ τὸ 1981 ἕως τὸ 1991 πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα (τομέας ναοῦ, ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ καὶ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα). Μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν περισυλλογὴ τῶν ὀστράκων ποὺ ἦταν διάσπαρτα στὴν ἐπιφάνεια —οὐσιαστικὰ στὸν φυσικὸ βράχο— στὸ χωράφι τοῦ Ἰ. Κωβαίου, καὶ τὴ διαπίστωση ἀπουσίας οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἐπιστρώθηκε μὲ μπάζα καὶ χρώματα κοσκινισμένα ἀπὸ τὸν ἀνεσκαμμένο χώρο δρόμος πλάτους 4 μ. καὶ μήκους 47 μ. Στὸν παρακείμενο ἀγρὸ τοῦ Κ. Ν. Νομικοῦ, μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τμήματος τοῦ διαχωριστικοῦ χωροφότοιχου, τὴν ἀπομάκρυνση ἀναρίθμητων ἀκατέργαστων λίθων, δημιουργήθηκε δρόμος μήκους 81.50 μ. καὶ πλάτους 4 μ., ἐξικνούμενος ἕως τὰ ὄρια τοῦ ἀγροῦ τοῦ Ἐμ. Ι. Δεσποτίδη²³.

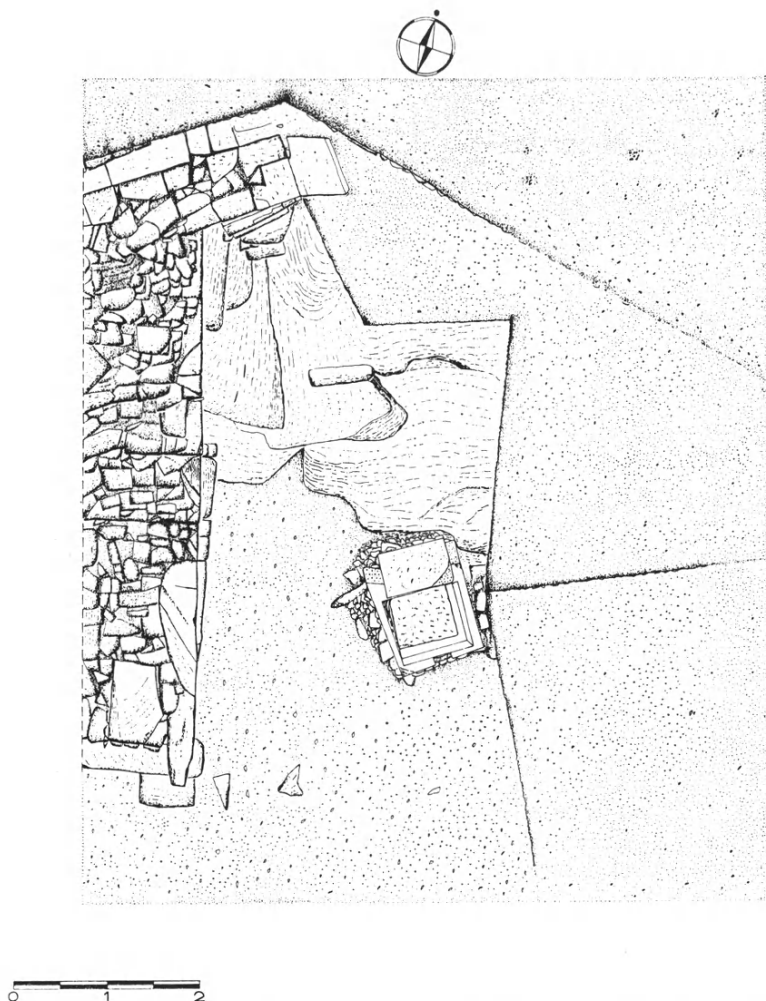
23. ΠΑΕ 1990, 268-269.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν διαμόρφωσης τοῦ χώρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, ἀποκαλύφθηκαν καὶ λείψανα ἀρχαίων τοίχων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἤδη ἐν μέρει ὁρατά. Ἀπὸ τὰ νεοαποκαλυφθέντα οἰκοδομικὰ λείψανα ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὁ τοῖχος, νότια ἀπὸ τὸ σταβλί καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ὀχυρωματικὴ κατασκευή, μέγ. ὁρατοῦ μήκ. 2.30 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.55 μ. με κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ (πίν. 116α). Μολονότι τὰ ὅρια, καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή του εἶναι ἀκόμα ἀγνωστα, ἡ θέση του στὸ φρῦδι τοῦ ἀνδῆρου τοῦ σταβλίου με ταφές μεσογεωμετρικῶν χρόνων, ἡ γειτνίαση με τὴν ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ καὶ τὸ μνημειακὸ βᾶθρο, καθὼς καὶ ἡ τοιχοδομία ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ του με τὸν οἰκιστικὸ ἵστό τῆς πόλεως στοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους. Ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς καὶ τὸν ἀκριβή προορισμὸ του θὰ προκύψουν μόνον με ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη ὀρθογώνιου κτιστοῦ βᾶθρου (πίν. 116β, εἰκ. 5) (διαστάσεων μέγ. μήκ. 1.27 μ., μέγ. πλ. 0.98 μ., μέγ. σωζ. ὕψ. 0.40 μ.), στὸ τετρ. Γ6, πιν. 5:7, ἀνατολικά ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς μνημειακῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς. Ἀπὸ τίς ἕως τώρα λιγοστὲς ἐνδείξεις, ὅπως ἡ χρῆση παλαιότερου οἰκοδομικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν κατασκευὴ του, χρονολογεῖται στὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, πιθανῶς στὸν 1ο π.Χ. ἢ 1ο μ.Χ. αἰ. Ἡ θέση του ὥστόσο ἀνατολικά ἀπὸ τὴν ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση δρόμου πρόσβασης πρὸς τὸ ἀνώτερο ἀνδῆρο τοῦ ναοῦ.

Στὸν ἀγρὸ τοῦ Κ. Ν. Νομικοῦ ἀποκαλύφθηκαν μέσα στοὺς λιθωσαροῦς, κάτω ἀπὸ τοὺς μισοδιαλυμένους ξηρότοιχους καὶ ἀπὸ τὰ μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Deschamps καὶ τὰ χῶματα τῶν λαθροσκαφῶν καὶ ἄλλα σημαντικὰ οἰκοδομικὰ λείψανα, κυρίως ὅμως τριῶν τοίχων, ἐντυπωσιακῆς διατήρησης καὶ μνημειακῶν διαστάσεων (πίν. 117α) καθὼς καὶ στρώση πεσμένων λίθων, οἰκοδομικῶν μελῶν, λιθοπλίνθων κλπ.

Τὰ λείψανα καὶ τῶν τριῶν τοίχων βρίσκονται στὸν τομέα νότια καὶ νοτιοδυτικά ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὸν ἀποθέτη τέφρας, τὸν περίβολο τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα. Πολυσήμαντη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς πρὸς Δ συνέχειας τοῦ νότιου τοίχου 4 (πίν. 117α) καθὼς καὶ μέρους τοῦ δυτικοῦ τοίχου 5 (πίν. 117β) τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς, τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε σταδιακὰ ἀπὸ τὸ

Εἰκ. 5. Κάτοψη ἀνατολικοῦ τοίχου (3) τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ μεταγενέστερου βᾶθρου. (Σχ. Ἀ. Γούναρη.)

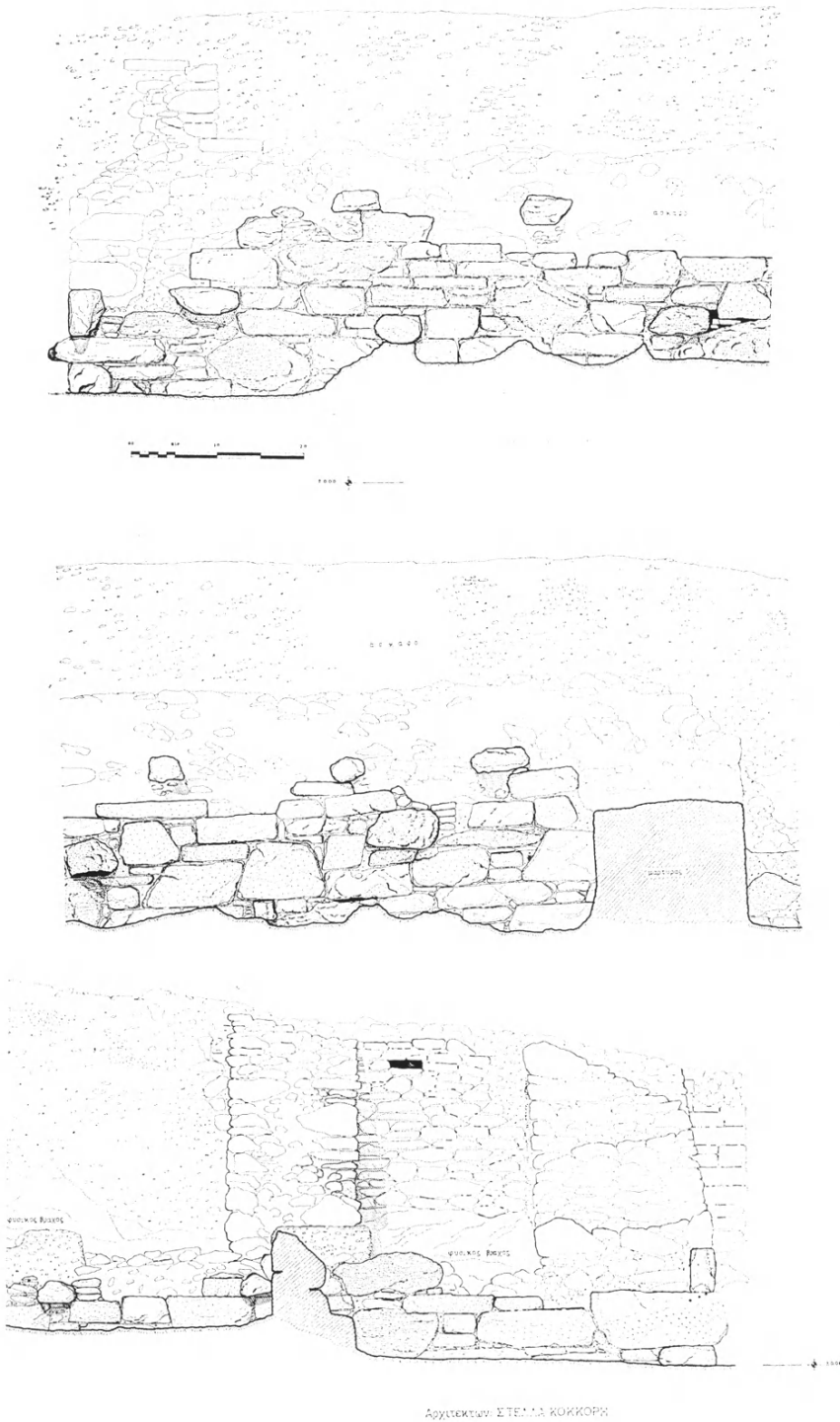
1988 ἕως τὸ 1990²⁴. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου 4, ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἕως τὴ δυτικὴ γωνία ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος κάτω ἀπὸ νεώτερο χωραφὸ-τοιχο (πίν. 117α), εἶναι 25.20 μ., ἐνῶ τὸ μέγιστο ὄρατὸ ὕψος 2.45 μ.²⁵ (εἰκ. 6).

24. *ΠΑΕ* 1988, 167-170, 1989, 273-275, 1990, 239-242.

25. Οἱ τοῖχοι 4 καὶ 5 βρίσκονται στὰ τετρ. Η5, Θ5, Ι5 καὶ Η4, Θ4 καὶ Ι4 τῆς πιν. 5:6 τοῦ τοπογραφικοῦ καννάβου τοῦ 1992. Ὁ τοῖχος 5 ἔχει ὄρατὸ μῆκος 3.60 μ., σωζ. ὕψ. 1.25 μ. καὶ μέγ. πᾶχ. 1.70 μ.

Εἰς. 6α. Ὁ νότιος τοῖχος 4.

Εικ. 6β-δ. Ὁ νότιος τοῖχος 4, λεπτομέρεια.

Ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, κυρίως γιὰ τὴν τοιχοδομία τοῦ νότιου τοίχου τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς, ἐλπίζεται ὅτι θὰ προκύψουν καὶ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας καὶ τῇ σχεδιαστικῇ ἀποτύπωση τῆς στρώσης τῶν πεσμένων λίθων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου 4 (πίν. 117β). Πρόκειται γιὰ 57 ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ οἰκοδομικὰ μέλη διαφόρων διαστάσεων καὶ κατεργασίας, τὰ περισσότερα ἀπὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο. Μεταξὺ τῶν οἰκοδομικῶν μελῶν συγκαταλέγεται καὶ ἀπότμημα ὑδρορρόης ἀπὸ τοπικὸ λίθο (ἀριθμ. M93/Ἀρχ. 5) σωζ. μήκ. 0.56 μ., πλ. 0.39 μ. καὶ πᾶχ. 0.16 μ. (πίν. 117β).

Βορειοδυτικὰ ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες τοίχους 4 καὶ 5, οἱ ὁποῖοι, τουλάχιστον ἐν μέρει, ἀποσαφηνίζουν τὴ μορφή καὶ τὸν πιθανῶς διπλὸ προορισμό, ἀναλημματικὸ καὶ ὀχυρωματικὸ, τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη τοίχου (συμβατικὰ ὀνομάστηκε Τοῖχος Δ—Α) μέγ. ὁρατοῦ μήκ. 19 μ. καὶ μέγ. σωζ. ὕψ. 1.80 μ.²⁶. Ἐπειδὴ δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ τὰ ἔως τώρα στοιχεῖα, τὴν τοιχοδομία, τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ (σχιστόλιθος καὶ δολομιτικὸς ἀσβεστόλιθος) καὶ τὴ γειτνίαση μὲ τὸν γεωμετρικὸ περίβολο, φαίνεται ὅτι ὁ τοῖχος Δ, τὸ πᾶχος καὶ τὰ ὅρια τοῦ ὁποῖου, πρὸς Δ²⁷ καὶ πρὸς Α, δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ, χρονολογεῖται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο ἢ στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους.

Κινητὰ εὑρήματα (ἀπὸ τὴ διαλογή στοὺς λιθοσωρούς, στίς ξερολιθιᾶς καὶ στὰ μπάζα)

Ἀπὸ τὴ συστηματικὴ διαλογή στοὺς λιθοσωρούς, στίς ξερολιθιᾶς καὶ στὰ μπάζα συγκεντρώθηκαν πολυάριθμα μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη, κυρίως θραύσματα λιθοπλίνθων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸν ναό. Σημειώνεται καὶ ἀπότμημα βάσεως ἰωνικοῦ κίονος²⁸ ἀπὸ λευκὸ λεπτόκοκκο ἡμιμάρμαρο,

26. Βρίσκεται στὰ τετρ. Α1, Β1, Γ1 καὶ Δ1, πιν. 5:6, καὶ στὰ τετρ. Α6, Β6, Γ6, Δ6 καὶ Ε6, πιν. 6:6, καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς ΒΔ.

27. Ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ λείψανα κάτω ἀπὸ σύγχρονους χωραφότοιχους, ὑποθέτω ὅτι συνεχίζεται πρὸς τὰ ΒΔ στὸν παρακείμενο ἀγρὸ τοῦ Ε. Ι. Δεσποτίδου (πρβ. σημ. 23).

28. Βρέθηκε στὸ τετρ. Η5 (πιν. 5:6). Σωζ. ὕψ. 0.155 μ., μέγ. σωζ. μήκ. 0.115 μ., ΝΔ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

έγχωριο δολομιτικό λίθο, πού συνανήκει και συγκολλᾶται με τὸ θραῦσμα βάσεως πού εἶχε βρεθεῖ τὸ 1982²⁹.

Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου (αἱερολιθιά ἀριθμ. 2») νοτιοανατολικά ἀπὸ τὴν ὀχυρωματικὴ πυργοειδὴ κατασκευὴ στὸ τετρ. Α6 βρέθηκε εὐμεγέθους πλάκα με ἀποσπασματικὰ σωζόμενῃ ἐπιτάφια ἐπιγραφή σὲ δύο στίχους, ἀρχαϊκῶν χρόνων³⁰ (πίν. 118α). Δεύτερη ἐπιγραφή³¹ βρέθηκε κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῆς ΝΑ γωνίας τῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς (πίν. 118β).

Ἀπὸ τὰ πολυἀριθμα σπαράγματα γλυπτῶν, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται δύο συνανήκοντα καὶ συγκολλώμενα θραύσματα μαρμάρινου ἀνθεμίου³² ἀπὸ ἐπίστεψη στήλης τοῦ γνωστοῦ παριακοῦ τύπου τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Πολύπλευρο ἐνδιαφέρον ἔχει καὶ τὸ πλῆθος μικροαντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν, ὅπως θραῦσμα μαρμάρινου πρώιμου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου³³ σπάραγμα μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης (πίν. 120β)³⁴, καὶ ἄλλα.

Δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικὰ καὶ τὰ πάμπολλα ὄστρακα ἀπὸ γραπτὰ ἀγγεῖα διαφόρων ἐργαστηρίων (πίν. 119α-γ), χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., θραύσματα ἀναγλύφων πίθων γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων (πίν. 119δ-ς') μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα διακοσμημένο με παράσταση χίμαιρας (πίν. 119ζ)³⁵, πῆλινες μῆτρες γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδωλίου καὶ μεγαρικοῦ σκύφου, εὐἀριθμα ὄστρακα με ἐγχάρακτα γράμματα (graffiti) (πίν. 119η-ι), ἐνεπιγραφες ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, ἀγνύθες, σφονδύλια, ὑάλινα, ὁστέινα καὶ ἄλλα.

29. ΠΑΕ 1982, 275-276 εἰκ. 1γ.

30. Βρέθηκε στὸ τετρ. Η2, πίν. 1:1. Διαστάσεις: μέγ. ὕψ. 0.51 μ., μέγ. σωζ. πλ. 1.03 μ. καὶ πᾶχ. 0.15 μ. Μέγ. ὕψ. γραμμάτων 0.095 μ. καὶ διάστιχο 0.05-0.10 μ.

31. Διαστάσεις: σωζ. ὕψ. 0.48 μ. σωζ. πλ. 0.69 μ., πᾶχ. 0.07 μ., ὕψος γραμμάτων 0.065, διάστιχο 0.008-0.009 μ.

32. Τὸ ἀρ. 1 μέγ. σωζ. ὕψ. 0.127 μ. πλάτ. 0.159 μ., πᾶχ. 0.059 μ. καὶ τὸ ἀρ. 2 μέγ. σωζ. ὕψ. 0.036 μ., πλ. 0.142 μ., πᾶχ. 0.051 μ. Βρέθηκαν σὲ διαφορετικὰ σημεία κατὰ τὴν διάλυση τῆς αἱερολιθιάς 1.

33. Σωζ. ὕψ. 0.067 μ., μέγ. πλ. 0.053, μέγ. πᾶχ. 0.014 μ.

34. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.11 μ.

35. Μέγ. μῆκ. 0.192 μ. καὶ σωζ. ὕψ. 0.093 μ.

Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ ΒΔ κτιριακὸ συγκρότημα καὶ μὲ τὸ κοσκινισμένο χῶμα καλύφθηκαν τὰ λαξευμένα στὸν συνεχῶς ἀποσαθρούμενο φυσικὸ βράχο κτίσματα τοῦ ΒΔ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος, καθὼς καὶ τὰ Δ1 καὶ ΝΔ1.

Δεξαμενὴ ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ φρέαρ

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λίθων ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ χωραφότοιχο δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς Δεξαμενῆς³⁶ καὶ ἐγινε ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς τοῦ χώρου (πίν. 121α).

Μὲ τὴ συνεργασία τῆς Χριστίνας Μητσοπούλου ὁλοκληρώθηκε καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο φρέατος (πίν. 121β) δυτικὰ ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ τοῖχο τῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἄρχισε ἡ συντήρηση τῶν πολυάριθμων πήλινων κυρίως σκευῶν (πίν. 120α), τῶν ὕστερων ἐλληνιστικῶν (1ος π.Χ. αἰ.) καὶ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων (1ος μ.Χ. αἰ.)³⁷.

Σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὴν Κάτω πόλη

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ στομίου ἐνὸς ἀγγείου κατὰ τὴ σάρωση τοῦ χώρου ΝΔ ἀπὸ τὸ σταβλὶ ἐπέβαλε ὀλιγοήμερὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα «σωστικοῦ χαρακτήρα».

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ξερικοῦ χωραφιοῦ, Ν, ΝΔ καὶ ΝΑ ἀπὸ τὸν μοναδικὸ στεγασμένο χῶρο στὴν ἄδεντρη Μινώα, τὸ σταβλὶ τῶν αἰγοπροβάτων, ποὺ βόσκουν ἀκόμα στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, εἶχαν συλλεγεῖ ἀπὸ τὸ 1987 ἕως τὸ 1993, πολλὰ ὕστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν, κυρίως ὅμως γεωμετρικῶν χρόνων³⁸ καθὼς καὶ τμῆμα χάλκινης ἀτρακτόσχημης πόρπης³⁹. Ὁ φυσικὸς βράχος στὸν κατηφορικὸ χῶρο μπροστὰ

36. Γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ βλ. ΠΑΕ 1990, πίν. 171, α.

37. Ἀναλυτικὴ ἔκθεση τῶν ἐργασιῶν καὶ παρουσίαση τῶν εὐρημάτων θὰ δοθοῦν στὰ ΠΑΕ 1994 ὅταν ὁλοκληρωθεῖ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων καὶ προχωρήσει ἡ συγκόλληση τῶν πήλινων ἀγγείων καὶ ἄλλων χρηστικῶν σκευῶν. Ἡ εἰκονιζόμενη στὸν πίν. 120α οἶνο-χόη, ὕψ. 0.185 μ., εἶναι τὸ καλύτερον διατηρημένο, σχεδὸν ἀκέραιο, ἀγγεῖο.

38. ΠΑΕ 1987, 265 πίν. 187γ.

39. Ἡ πόρπη βρέθηκε τὸ 1990 μὲ ὕστρακα κυρίως γεωμετρικῶν ἀλλὰ καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων πλησίον τοῦ σημείου ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος τὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου.

ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σταβλιοῦ, μολονότι εἶναι οὐσιαστικά γυμνός, μὲ ἐλάχιστο χῶμα μόνον σὲ κοιλότητες, μετὰ ἀπὸ τὶς χειμωνιάτικες βροχὲς «ἐξέβραζε» ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων, μικροῦ συνήθως μεγέθους, γεωμετρικῶν χρόνων. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1993, κατὰ τὸν ἐτήσιο καθαρισμὸ τοῦ χώρου, βρέθηκε πλησίον τοῦ ἀποκαλυφθέντος στομίου τοῦ ἀγγείου καὶ ΒΑ τοῦ ἐπιφανειακὰ ὄρατοῦ λαξευμένου βράχου⁴⁰, ἀπότμημα σιδηροῦ ἀντικειμένου, αἰχμῆς δόρατος, ὅπως ἀποδείχθηκε μετὰ ἀπὸ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα (βλ. παρακ. σημ. 43).

Τὸ ἀγγεῖο δῖωτο, ἄβαφο καὶ ἀδιακόσμητο καὶ πιθοειδοῦς σχήματος (πίν. 122α)⁴¹, ἦταν τοποθετημένο ὀρθοῖο καὶ στερεωμένο μὲ λίθους (πίν. 123α-β) Ν ἀπὸ τὸν λαξευμένο βράχο⁴². Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσή του, διεκόπη ἡ ἀνασκαφικὴ παρέμβαση καὶ ἐπανελήφθη συστηματικὰ μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου του. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ διεπιστώθη ὅτι περιεῖχε συμπαγὴ μάζα χρώματος μέσα στὴν ὁποία εἶχαν τοποθετηθεῖ ὅστὰ ἀνδρὸς καὶ σιδερένια ὅπλα, αἰχμὴ δόρατος (πίν. 123ε) μὲ κυλινδρικό αὐλὸ⁴³ γιὰ τὴν προσήλωση ξύλινης λαβῆς (σῶζονται οἱ μικροὶ ἥλοι) καὶ δύο λάμες ἐγχειριδίων⁴⁴.

Κατὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας βρέθηκαν ἀνέπαφα ὀργανικά κατάλοιπα πυρᾶς κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὸ πιθοειδὲς ἀγγεῖο, προφανῶς γιὰ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ. Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ πυρακτωμένα χρώματα, τὴ λευκόχρωμη τέφρα, τὰ καμένα ὄστρακα καὶ ὅστὰ καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῶν μεγάλων κομματιῶν ξυλανθράκων (στρώση πάχ. 0.06 μ.), φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ ἐπάνω σὲ ξύλινη ἐσχάρα, κάτω ἀπὸ τὴν

40. Ὁ τεχνητὰ διαμορφωμένος φυσικὸς βράχος (στὸν νέο ἀνασκαφικὸ κἀνναβο 1:50, πιν. 6:7 τετρ. Γ2-Γ1 καὶ Δ2) ἔχει στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια ὄρατὸ μῆκος 3.90 μ., βρίσκεται ΝΔ ἀπὸ τὸ σταβλὶ σὲ ἀπόσταση μόλις 4.05 μ., Α ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ τοῦ τετρ. Α/6 καὶ σὲ ἀπόσταση 12.30 μ. ἀπὸ τὴν Α ἀπόληξιν τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

41. Σωζ. ὕψ. 0.216 μ., διάμ. βάσ. 0.112 μ.

42. Πιν. 6:7, τετρ. Γ2, τομ. 1.

43. Τὸ σιδερένιο θραῦσμα ποῦ εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ συνανῇ.

44. Ὅλα τὰ σιδερένια συντηρήθηκαν ἀπὸ τὶς τελειοφοίτους τοῦ ΤΕΙ Ἀθηνῶν Τατιάνα Κουσουλοῦ καὶ Χριστίνα Κωνσταντινίδου.

ὁποία ὑπῆρχε στρώση ἀπὸ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Ἡ ξύλινη ἐσχάρα θὰ πρέπει νὰ εἶχε στερεωθεῖ στὸ Ν καὶ Α ὄριο σὲ ἓνα εἶδος ἐγκοπῆς-«πατούρας» (πλ. 0.12 μ.), ἐν μέρει λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἐν μέρει κτιστῆς μὲ μικροὺς λίθους. Τὸ Β ὄριο τῆς πυρᾶς ἀποτελοῦσε ἐγκοπὴ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο, ἐνῶ οἱ ἄλλες πλευρὲς σχηματίζαν κτιστὰ τοιχώρια: πρὸς Α πρόχειρη κτιστὴ κατασκευὴ (μῆκ. 1 μ.), πρὸς Ν τοιχάριο ἀπὸ μικροὺς λίθους μῆκ. 2.35 μ. καὶ πρὸς Δ ἐγκάρσιο τοιχάριο μὲ κατεύθυνση Β πρὸς Ν, μῆκ. 0.97 μ., πλ. 0.45 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.50 μ.

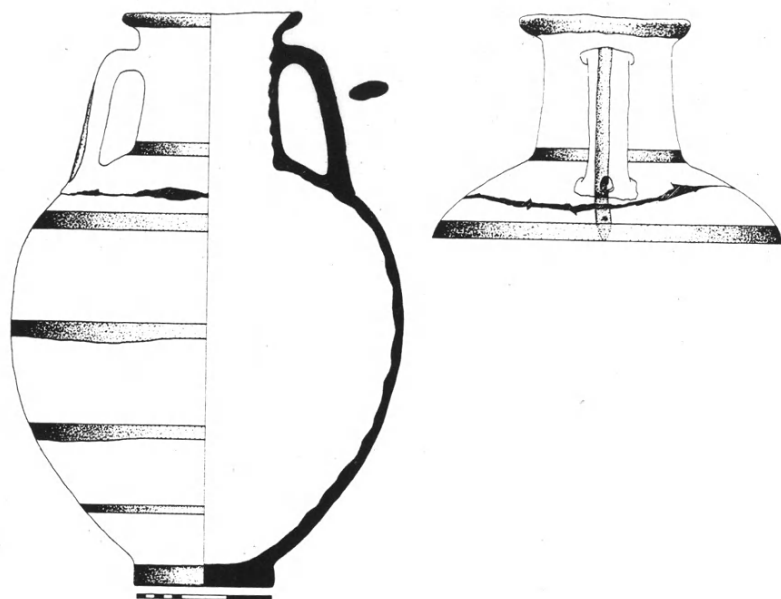
Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς πυρᾶς, σὲ ἀπόσταση 0.43 μ. ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο, σύρριζα στὸ Ν ὄριο, βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς μικρῶν καὶ μεγάλων ὀστράκων —πλέον τῶν ἑκατὸν ἐξήντα— τὰ περισσότερα καμένα (πίν. 122β), τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν καὶ ἔδωσαν γραπτὴ οἶνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο (πίν. 123γ-δ)⁴⁵. Προφανῶς εἶχε ἀποτεθεῖ στὴν πυρὰ καὶ κήκη μὲ τὸ λείψανο. Ἐνα ἀκόσμητο μόνωτο κυάθιο μὲ δύο μαστοειδῆ ἐξάρματα (πίν. 124α-β)⁴⁶ βρέθηκε ἀνεστραμμένο ἐπάνω ἀπὸ τὴ στρώση τῆς πυρᾶς (πίν. 122β), σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο καὶ 0.63 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο. Στὸ καλύψον σωζόμενο βόρειο τμῆμα τῆς πυρᾶς διεπιστώθη ὅτι ἦταν καλυμμένη μὲ λίθους ἀκανόνιστου σχήματος καὶ χρώματα ἀνάμεικτα μὲ λιγοστὰ τρίμματα ξυλανθράκων, ὄστρακα καὶ ἀπότμημα λεπίδας ὀψιανοῦ καθὼς καὶ λίγα ὀστά ζώων. Νοτιοανατολικά τῆς καύσεως τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὰ σιδερένια ὅπλα —σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο—, βρέθηκαν μέσα σὲ ἀβαθεῖς φυσικὲς κοιλότητες τοῦ βράχου λείψανα προφανῶς γυναικὸς κτερισμένης μὲ χάλκινη πόρπη (πίν. 124δ-ε)⁴⁷ καὶ δύο ἀκέραια σφονδύλια πήλινα⁴⁸, ἀμφικωνικοῦ σχήματος (πίν. 124γ). Παρὰ τὴν ἔλλειψη ἐπίχωσης (0.01 - 0.08 μ.) στὸ Β τμῆμα διατηρήθηκαν ὀργανικὰ κατάλοιπα πυρᾶς, ὅπως θραύσματα ξυλανθράκων ἀπὸ χοντρά ξύλα, διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, λιγοστὰ ὀστά ζώων καὶ πολλὰ θαλάσσια

45. Ὑψ. 0.253 μ. διαμ. βάσ. 0.12 μ. Συγκολλήθηκε ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία Θεοφανοπούλου. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων εἶναι εὐγενὲς προσφορὰ τῆς Katie Mullin.

46. Ὑψ. 0.073 μ., διάμ. βάσ. 0.06 μ. καὶ διάμ. χειλ. 0.132 μ.

47. Μῆκος τόξου χορδῆς: 0.051 μ.

48. Τὸ ἀρ. 1 διαμ. 0.022 μ. ὕψ. 0.01 μ. καὶ διαμ. ὀπῆς: 0.005 μ. καὶ τὸ ἀρ. 2 διαμ. 0.017 μ., ὕψ. 0.013 μ. καὶ διαμ. ὀπῆς: 0.005 μ.

Εἰκ. 7α-β. Ἀμφορέας με ταφή νηπίου.

ὄστρεα (πατελίδες) καθὼς καὶ ὄστρακα ἄβαφων, γραπτῶν καὶ ἀνάγλυφων ἀγγείων μεσογεωμετρικῶν χρόνων καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ.

Μολονότι οἱ ταφές βρέθηκαν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μοναδικοῦ σήμερα δρόμου πρόσβασης στὸν ναό, ἀπρόσμενα καλὸς ἦταν ὁ βαθμὸς διατήρησης ταφῆς νηπίου σὲ εὐμεγέθη γραπτὸ ἀμφορέα⁴⁹ μεσογεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 7α). Ὁ ἀμφορέας (ὑψ. 0.65 μ.) (πίν. 125β), βρέθηκε δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ ὄριο τῶν καύσεων, καὶ νότια ἀπὸ τὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο, σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. Ἦταν καλυμμένος με χῶματα καὶ λίθους ἀκανόνιστου σχήματος τοποθετημένους πρόχειρα, σχεδὸν σὲ σωρό, λιγοστὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ ὄστρακα ἄβαφων ἀγγείων. Πρὶν ἀπὸ τὸν ἐγχυτρισμὸ ἔκοψαν τὸν ἀμφορέα στὴ ζώνη τοῦ ὤμου κάτω ἀπὸ τὶς λαβές (εἰκ. 7β). Ἦταν τοποθετημένος ἐπάνω σὲ στρώση ἀποπελεκημάτων σχιστολίθου (πασπάρου) καὶ στερεωμένος με λίθους διαφόρων διαστάσεων καὶ ἀκανόνιστου σχή-

49. Διάμ. στομίου: 0.198 μ., διάμ. βάσ. 0.158 μ.

ματος. Τὸ στόμιο ἦταν στραμμένο πρὸς Α, ἐνῶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀμφορέα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀνεστραμμένες τρεῖς βάσεις ἄβαφων ἀκόσμητων ἀγγείων⁵⁰.

Μέσα στὸν ἀμφορέα βρέθηκαν τὸ κρανίο, οἱ γνάθοι μὲ τὰ πρόσθια δόντια, σπόνδυλοι καὶ πλευρικά ὀστά νηπίου. Ἀπὸ τῆ συμπαγῆ μάζα χρώματος καὶ ὀστῶν ἀφαιρέθηκαν τὰ χάλκινα κοσμήματα τοῦ νηπίου (πίν. 125γ)⁵¹, μία ἀκέ-
ραιη μικρὴ πόρπη (πίν. 125γ), ἕνας δακτύλιος, ἕνα ψέλιο, ἐνώτια καὶ περιδέραιο ἀπὸ ἑνδεκα μικρότατες κυλινδρικές ψήφους φαγεντιανῆς⁵². Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοσμήματα στὸν ἐγχυτρισμὸ τοῦ νηπίου βρέθηκαν καὶ τρία ἀκέραια πῆλινα ἀγγεῖα⁵³ (πίν. 125α): ἕνα ἀκόσμητο ληκύθιο (πίν. 126α-β) μέσα σὲ σκύφο γρα-
πτὸ (πίν. 125α καὶ 126γ-ε) καὶ μία οἰνοχοΐσκη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο καὶ ἀπλὴ γραμμικὴ διακόσμηση (πίν. 126ς-ζ).

Τὸ εἶδος τῶν κτερισμάτων ἀποτελεῖ, πρὸς τὸ παρόν, ἀφοῦ δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν ὀστῶν, τὸ μοναδικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ φύλου τῶν νεκρῶν, τόσο στὶς καύσεις ὅσο καὶ στὸν ἐγχυτρισμὸ τοῦ νηπίου. Ὁ τρόπος ταφῆς, οἱ καύσεις ἀνδρός, προφανῶς πολεμιστοῦ, καὶ γυναικὸς καὶ ὁ ἐγχυτρισμός, συνήθης τρόπος ταφῆς τῶν νηπίων καὶ τῶν παιδιῶν στὴ μεσο-
γεωμετρικὴ περίοδο, τὰ κτερίσματα, τὰ ὄργανικά κατὰλοιπα καὶ κυρίως ἡ θέση τῶν ταφῶν, ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς πόλεως καὶ πλησίον τοῦ περιβόλου τοῦ λατρευ-
τικοῦ χώρου μὲ τὸν ἀποθέτη τέφρας, καθὼς καὶ τὰ σύγχρονα καὶ μεταγενέ-
στερα οἰκοδομικὰ λείψανα περιβόλου, ποὺ ὑποδηλώνουν ἡθελημένη προστασία τῶν ταφῶν καὶ σεβασμὸ πρὸς τοὺς νεκρούς⁵⁴, προσθέτουν νέες, ἰδιαιτέρως
σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς πόλεως τῆς Μινώας.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

50. Παρόμοια ἀποτμήματα ἀγγείων βρίσκονται σὲ πυρές-καύσεις τῶν γεωμετρικῶν χρόνων: βλ. Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ, *Τὸ Διαικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος Β'* (1975), 257 κέ.

51. Χάλκινη τοξόσχημη πόρπη· μῆκος χορδῆς τόξου: 0.022 μ., δακτύλιος: διαμ. 0.015 μ., πᾶχ. 0.02 μ., ψέλιο: διαμ. 0.052 μ.

52. Δέκα ἀκέραιες καὶ μία ἐλλιπής: μέγ. διάστ. 0.001 μ.

53. «Ληκύθιο»: ὕψ. 0.075 μ., διάμ. βάσ. 0.030 μ., σκύφος: ὕψ. 0.06 μ., διάμ. στομ. 0.11 μ. καὶ διάμ. βάσ. 0.066 μ. καὶ οἰνοχοΐσκη: ὕψ. 0.104, διάμ. βάσ. 0.044 μ.

54. Πρβ. ΜΥΛΩΝΑ, ὁ.π. (σημ. 50) 259 (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία).

17. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Πίν. 127-142)

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1993 στὸ ἱερό τῆς Σύμης, ποὺ ἄρχισε στίς 15 Ἰουνίου καὶ τελείωσε στίς 30 Ἰουλίου, ἦταν ἡ τελευταία τῆς συστηματικῆς διερεύνησης αὐτοῦ τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ (πίν. 127). Ὁχι γιὰτὶ ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ ἡ ἔκτασή του (± 17000 τ.μ.), ἀλλὰ γιὰτὶ κρίθηκε συνετότερο νὰ προταχθεῖ τῆς ὁλοκλήρωσης τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου ἡ πλήρης δημοσίευση τῶν ἕως τώρα δεδομένων.

Κύριος χρηματοδότης τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν καὶ πάλι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ δαπάνες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ὕλικου, τίς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ μεγάλου φωριαμοῦ, ὅπου θὰ ταξινομηθοῦν τὰ πολυπληθῆ πηλίνα ἀναθήματα ἀπὸ τὸ ἱερό στὸ Μουσεῖο Ἑρακλείου, καλύφθηκαν μὲ χρηματοδοτήσεις ἀπὸ τὸ Institute for Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.

Μὲ τὴν ἀνασκαφέα Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ-Muhly ἐργάστηκαν ὡς ὑπεύθυνες τῶν ἀνασκαφικῶν τομέων ἡ Δρ. Ἀναστασία Λαμπροπούλου-Λεβισιάνου, οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Ἀρχαιολογίας Ἀναστασία Τσιγκουνάκη (M. A. Rome), Χαρὰ Προκοπίου (D. E. A. Paris) καὶ Γιώργος Παπασάββας. Ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ἀνασκαφῆς Νίκος Ζαρίφης (M. S. England) συνέχισε τὸ ἔργο τῆς ἀποτύπωσης τῶν μνημείων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, καὶ ὁ τεχνίτης Κωστῆς Νικάκης τὴ συντήρησή τους. Ἀποτελεσματικὴ γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἦταν καὶ πάλι ἡ συμβολὴ τοῦ ἐξειδικευμένου στῆ στρωματογραφία πενταμελοῦς συνεργείου ἀπὸ τοὺς Ν. Δασκαλάκη, Ἀ. Κλίνη, Γ. Ζακυνθινό, Ν. Τσικαλάκη καὶ Γ. Τσαντάκη.

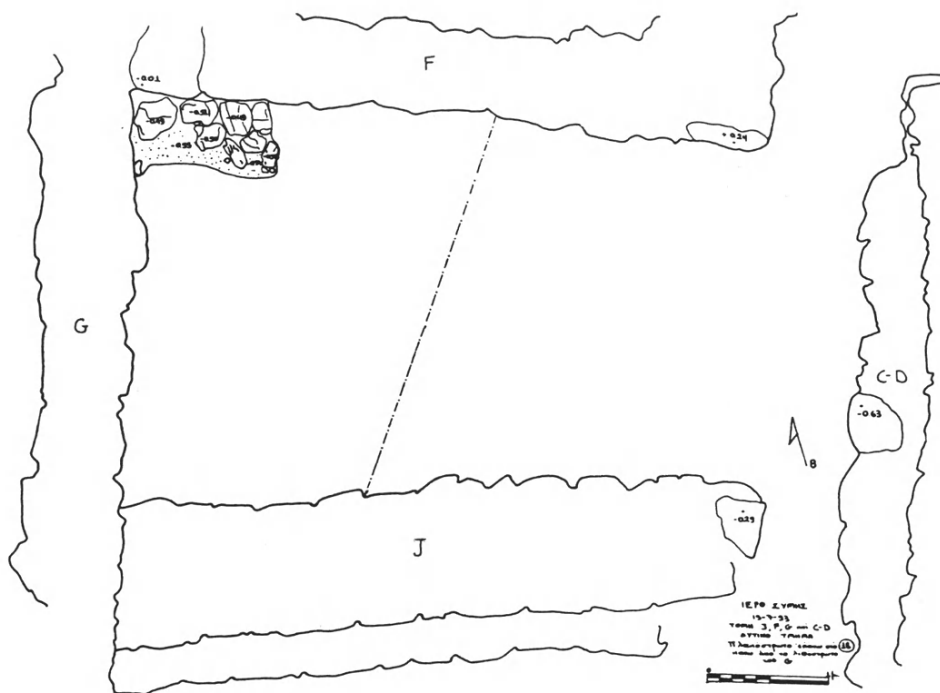
Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1993 προχώρησε μὲ βαθιὲς στρωματογραφικὲς τομὲς σὲ δύο περιοχὲς τοῦ κεντρικοῦ τομέα καὶ σὲ ἰσάριθμες τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ἐπέκτασή της περιορίστηκε στὰ ΝΔ καὶ στὰ ΒΔ τῆς ἀνασκαμμένης ἔκτασης (± 3000 μ.²) τοῦ ἱεροῦ.

Στὴ ΒΑ περιοχὴ τοῦ κεντρικοῦ τομέα ἔγιναν δύο βαθιὲς τομές. Ἡ μία κατέλαβε ὅλη τὴν ἐλεύθερη ἔκταση ἀνάμεσα στὰ κτίρια F, G, J καὶ C-D καὶ ἄρχισε ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα, ὅπου εἶχε σταματήσει ἡ ἔρευνα τὸ 1974 καὶ τὸ 1975 (πίν. 134-135, ὀρθογ. K48 μὲ διαδρ. K/Λ48, K48/49). Τὸ βόρειο ὑψηλότερο ἐπίπεδο αὐτῆς τῆς ἔκτασης κάλυπτε λαορίδα μισοδιαλυμένης λιθόστρωσης (βάθος -0.35 μ.) ἀπὸ μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες, πού εἶχε ἐκτιμηθεῖ ὡς ἐπίστρωση δαπέδου τοῦ κτιρίου G¹. Στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς ἀνωτέρω ἔκτασης ἡ ἔρευνα σταμάτησε σὲ βάθος -0.75 μ. ἕως -1.10 μ. ἀπὸ N πρὸς B, ὅταν συνάντησε ἕνα νεκρὸ ἀπὸ ὄστρακα στρώμα πού ἀναφέρεται στὸ ἡμερολόγιο ὡς "ποτάμι", λόγῳ τῆς προσχωσιγενοῦς σύστασής του.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς τομῆς τοῦ 1993, ἡ ὁποία ἔφθασε σὲ βάθος -2.50 μ. σὲ ὅλη τὴν ἀνωτέρω ἔκταση χωρὶς νὰ ἔχει ἐξαντληθεῖ τὸ νεκρὸ προσχωσιγενὲς στρώμα, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἐπαναπροσδιορίστηκε ἡ σχέση τῶν τοίχων G καὶ F (πίν. 134-135, ὀρθογ. I/K48), οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτίριο καὶ ἔχουν σὲ δύο διαφορετικά, ὅπως ἄφησε νὰ φανεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ 1974-75, πού δὲν εἶχε προχωρήσει σὲ βάθος. Τὴ χαλαρὴ δομικὴ σύνδεση τῶν δύο τοίχων ἐπιβεβαίωσε τὸ τμήμα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου ἀπὸ ὀκτώ σχιστολιθικὲς πλάκες, πού βρέθηκε στὴν ἐσωτερικὴ τους γωνία κάτω ἀπὸ τὴ λιθόστρωση (εἰκ. 1-2 καὶ πίν. 128α). Ἐτσι ὁ τοίχος πού εἶχε ὀριστεῖ ὡς ὁ βόρειος τοῦ κτιρίου G ἀποδεικνύεται τώρα ὅτι εἶναι προγενέστερος τοῦ κτιρίου F-G καὶ ὅτι ἡ λιθόστρωτη λαορίδα, πού ἔμοιαζε μὲ τεχνητὴ ἐπίστρωση καὶ ἀφαιρέθηκε, ἀποτελοῦσε νεώτερο κατάλοιπο μὲ ἄγνωστη λειτουργία. Αὕτῃ ἡ δομικὴ διαδοχὴ τοῦ προγενέστερου τοίχου ἀπὸ τοὺς G καὶ F δύσκολα ὀρίζεται χρονικά, γιὰτι καὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι ἔχουν θεμελιωθεῖ σὲ λεπτὸ ἀνάμεικτο στρώμα ὑπαίθριας λατρείας ἀπὸ μαῦρο χῶμα (εἰκ. 2). Τὰ νεώτερα ὄστρακα αὐτοῦ τοῦ στρώματος εἶναι τοῦ ὕστερου 8ου/πρώιμου 7ου αἰ. καὶ τὰ παλαιότερα νεοανακτορικά. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀνάμεικτο στρώμα ὑπάρχουν παχύτατες ἀποθέσεις προσχωσιγενοῦς χῶματος, οἱ ὁποῖες δὲν ἔδωσαν οὔτε ἕνα ὄστρακο. Μόνο ἀργοὶ λίθοι καὶ χοντροδουλεμένοι ὀγκόλιθοι, ὅμοιοι μὲ τοὺς ὀγκολίθους τοῦ νεοανακτορικοῦ κρηπιδώματος, βρέθηκαν ἐγκλωβισμένοι στὸ χαλαρὸ νεκρὸ προσχωσιγενὲς στρώμα, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχει θεμελιωθεῖ τὸ νεοανακτορικὸ κρηπίδωμα².

1. ΠΑΕ 1974, 222-223, παρ. πίν. Η'. 1975, 325, παρ. πίν. Θ'.

2. ΠΑΕ 1981, 281. 1988, 260-261 εἰκ. 9.

Είχ. 1. Κατάλοιπο πλακοστρώτου στο έσωτερικό του κτιρίου G-F.

Ἡ δεύτερη τομὴ στὴ ΒΑ περιοχὴ τοῦ *κεντρικοῦ τομέα* ἔγινε κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ μετώπου τοῦ τοίχου G καὶ ἀπέβλεπε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κρηπιδώματος, τοῦ ὁποίου ἓνας ὑγκόλιθος διακρινόταν νότια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐστίας (πίν. 134-135, ὀρθογ. 148-49 καὶ πίν. 128β)³. Παρὰ τὴν προσωρινὴ προστασία τῆς ἐστίας, οἱ δύο λίθοι ποὺ τὴν ὀριοθετοῦσαν θρυμματίστηκαν λόγω τῶν μεγάλων θερμοκρασιακῶν μεταβολῶν ποὺ ἐπικρατοῦν στὸ ἱερό. Ἐτσι ἡ ἀπόφαση νὰ θυσιαστεῖ αὐτὸς ὁ πυρῆνας τῆς ὑπαίθριας λατρείας γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα σὲ βάθος ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναπόφευκτη. Ἐφθάσε νὰ καθαριστοῦν τὰ ὑπολείμματα τῆς στάχτης γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ

3. Για την αρχαϊκή έστια βλ. ΠΑΕ 1974, 224 κέ. παρ. πίν. Η', πίν. 164α. 1975, 325 εικ. 1, πίν. 254β. 1985, 280, παρ. πίν. ΙΑ', όρθογ. Ι49 (όγκόλιθος κρηπιδώματος νότια αρχαϊκής έστιας).

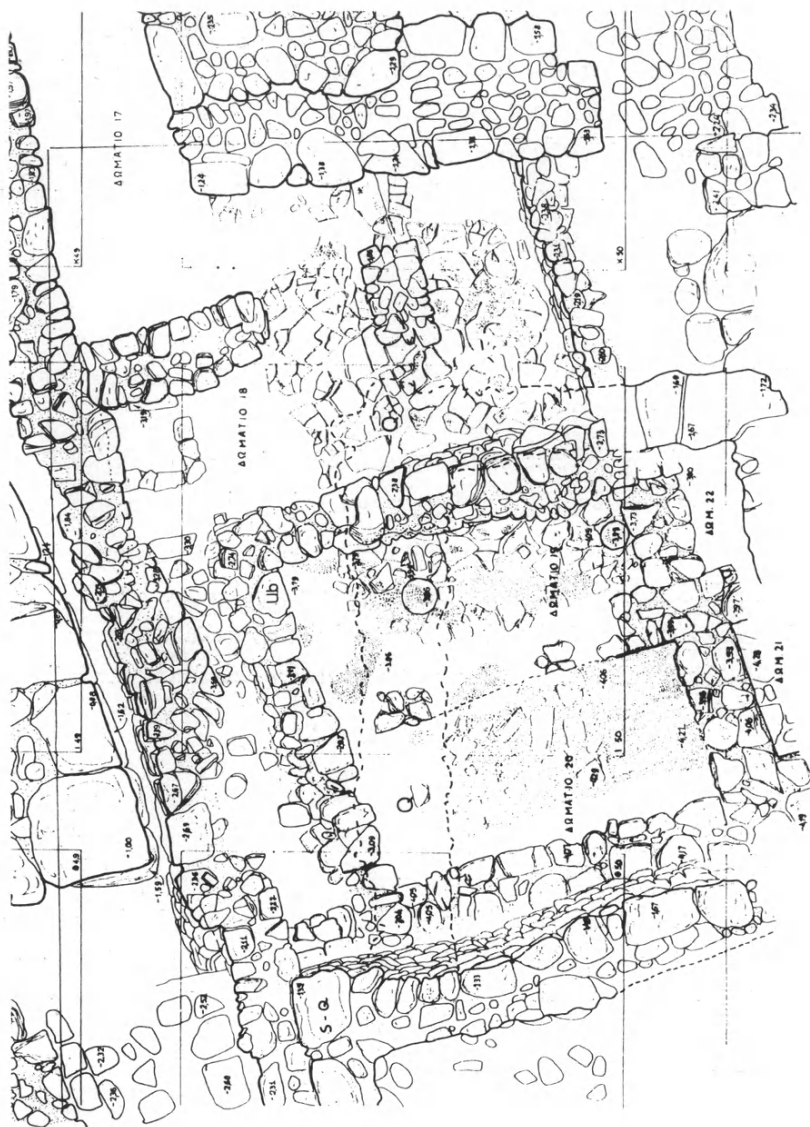
κωμένα θραύσματα ξύλων, ὅστρακα μινωικά καὶ ἐλληνικά), τὸ ὁποῖο εἶχε παρεισφύσει καὶ στὰ κενὰ τῶν τμημάτων τοῦ τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα τῆς ὑπαίθριας λατρείας ποὺ ἐπικάλυψε τὸ κρηπίδωμα μετὰ τὴν καταστροφή του προέρχονται δύο χάλκινα συμπαγῆ εἰδώλια ταύρων γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 130α) καὶ πῆλινο εἰδώλιο πτηνοῦ μὲ ὀπὴ ποὺ διαπερνᾷ τὴ ράχη καὶ τὴν κοιλιά γιὰ τὴν ἀνάρτησή του (πίν. 130β). Τὰ πόδια, τὰ φτερά καὶ τὸ ράμφος εἶναι ἀποκομμένα. Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρησή του καὶ ὁ βαθμὸς τῆς σχηματοποίησης στάθηκαν ἴσως αἰτία νὰ ἐκτιμηθεῖ λανθασμένα ὡς σανιδόσχημο εἰδώλιο ἀνθρώπινης μορφῆς⁵.

Στὴ δεύτερη περιοχὴ τοῦ κεντρικοῦ τομέα συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ 1992 κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο Q (πίν. 134-135, ὁρθογ. I/K 50-51)⁶. Τὸ σκάψιμο τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδραζόταν τὸ κτίριο Q, ἕως τὸ στέρεο ἔδαφος ἔδωσε πολλὰ τέχνηρα, ἀλλὰ καὶ σημαντικὲς ἐνδείξεις, ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀναθεώρηση τῆς χρονολόγησης τῶν παλαιότερων οἰκοδομημάτων τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ τοῦ κεντρικοῦ τομέα εἶναι τὰ τμήματα ἑνὸς πλακοστρώτου (σωζόμ. ἔκτασης 19.2 μ²), στὸ ὁποῖο ἔχουν ἐμφυτευθεῖ δύο βάσεις κιόνων ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ἀνισῆς διαμέτρου (εἰκ. 3). Μέρος τοῦ πλακοστρώτου ἐδράζεται στὴ λεῖα ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καὶ τὸ ὑπόλοιπο στὸ φυσικὸ ἔδαφος (πίν. 130γ). Τμήματά του ἔχουν σφραγισθεῖ μὲ τὰ δάπεδα ἀπὸ κονίαμα τοῦ κτιρίου U, τοῦ ὁποῖου πολλὰ δωμάτια (= 18-22) ἐκτείνονται σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ (εἰκ. 3). Ἡ στρωματογραφικὴ παρεμβολὴ τοῦ νέου πλακοστρώτου ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ τὸ κτίριο U, ὅπως καὶ τὸ σχῆμα τῶν πλακῶν ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴ σύνδεσή του μὲ τὸ κτίριο V: τὸ πιὸ πρῶμο κτίριο στὸ ἱερό τῆς Σύμης, τοῦ ὁποῖου τμήματα ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ σὲ παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους δωματίων τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U (πίν. 134-135, ὁρθογ. I/K

5. Τὸ *Ἔργον* τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1993, 107, εἰκ. 99, ὅπου εἶναι λάθος σημειώμενο, λόγῳ τῆς λανθασμένης ταύτισής του.

6. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα βλ. *ΙΑΕ* 1992, 218-227.

Εἰκ. 3. Τὸ πλανόστρωτο τοῦ V, τὰ δωμάτια 19-22 τοῦ U καὶ ὁ περίβολος Ub.

51-53)⁷. Αὐτὰ τὰ τμήματα τοῦ κτιρίου V εἶναι θεμελιωμένα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ὅπως τὸ νέο πλακόστρωτο. Ὑπῆρχαν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου V στὴν παλαιοανακτορικὴ περίοδο, γιὰτὶ δὲν βρέθηκε στρωματογραφημένη κεραμεικὴ. Ἀμεσες ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ νέου πλακοστρώτου δὲν ἔδωσε οὔτε ἡ ἔρευνα τοῦ 1993, παρόλο ὅτι τὰ δάπεδα ἀπὸ κονίαμα τοῦ κτιρίου U ἐφάπτονται τοῦ πλακοστρώτου. Τὸ παρεμβαλλόμενο ἀνάμεσά τους γέμισμα (πίν. 130γ καὶ 136α) δὲν ἔδωσε ὅστρακα οὔτε κάποιον ἀντικείμενο, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου V. Ἀντίθετα οἱ ἔμμεσες ἐνδείξεις ἦταν τὸ 1993 ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς, χάρις στὴν κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ δύο κτίσματα, τὰ μεταγενέστερα τοῦ V σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

Οἱ βαθιῆς στρωματογραφικὲς τομὲς, ποὺ ἄρχισαν τὸ 1987-88 καὶ συνεχίστηκαν τὸ 1991-92 σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ἀποκάλυψαν τὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου U καὶ τμήματα τῶν δωματίων 17 καὶ 18 τῆς βόρειας πτέρυγας του (πίν. 134-135, ὁροθ. I/K 49-50), (πίν. 130γ, 131α)⁸. Τὰ διασκορπισμένα ἀντικείμενα τῶν δύο δωματίων εἶχαν ἐπικαλυφθεῖ ἀπὸ ἀδιατάρακτες στρώσεις τοῦ παχύτατου σὲ αὐτὰ τὰ σημεῖα στρώματος καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U. Οἱ ἀποθέσεις ἀπὸ ἀγγεῖα, τριβεῖα καὶ τριπτῆρες βοήθησαν στὸ νὰ προσδιοριστεῖ ἡ λειτουργία τῶν δωματίων 17 καὶ 18 ὡς χώρων ἀποθήκευσης καὶ προετοιμασίας τῆς τροφῆς. Ὡστόσο τὸ εἶδος τῶν ἀγγείων (ἄωτα χονδροειδῆ κύπελλα, οἰκιακὰ ἀγγεῖα ἢ θρυμματισμένοι πίθοι) καὶ τὰ ἐργαλεῖα δὲν προσφέρονταν γιὰ χρονολόγηση. Μόνο φέτος προέκυψαν σίγουρες χρονολογικὲς ἐνδείξεις μὲ τὴν ἔρευνα μικρῆς ἔκτασης ($\pm 0.30 \times 1$ μ.) στὸ δωμάτιο 18, ἡ ὁποία ἦταν δυνατὴ γιὰτὶ προηγήθηκε ἡ στερέωση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ U μὲ τὴ μεγάλη κλίση πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τῶν δωματίων 17 καὶ 18⁹. Ἡ ἔκταση ποὺ ἐρευνήθηκε βρίσκεται στὰ δυτικὰ τῆς BA γωνίας τοῦ δωματίου 18 (εἰκ. 3), ὅπου ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1992 τὰ τριβεῖα καὶ τὰ ἄλλα ἐργαλεῖα μέσα σὲ δύο μικρὰ διάχωρα ἀπὸ κατακόρυφα τοποθετημένους πλάκες (πίν. 131α). Αὐτὸ τὸ σύνολο ἐπαυξήθηκε μὲ πρόσθετα ἐργαλεῖα, διασκορπισμένα γύρω ἀπὸ τὸν πυθμένα

7. ΠΑΕ 1988, 247-249, εἰκ. 2, πίν. 168, 170α.

8. ΠΑΕ 1987, 275-277, εἰκ. 2, πίν. 192 καὶ 195. 1988, 250-253, εἰκ. 4, πίν. 171. 1991, 327-8, πίν. 208. 1992, 219, πίν. 97α.

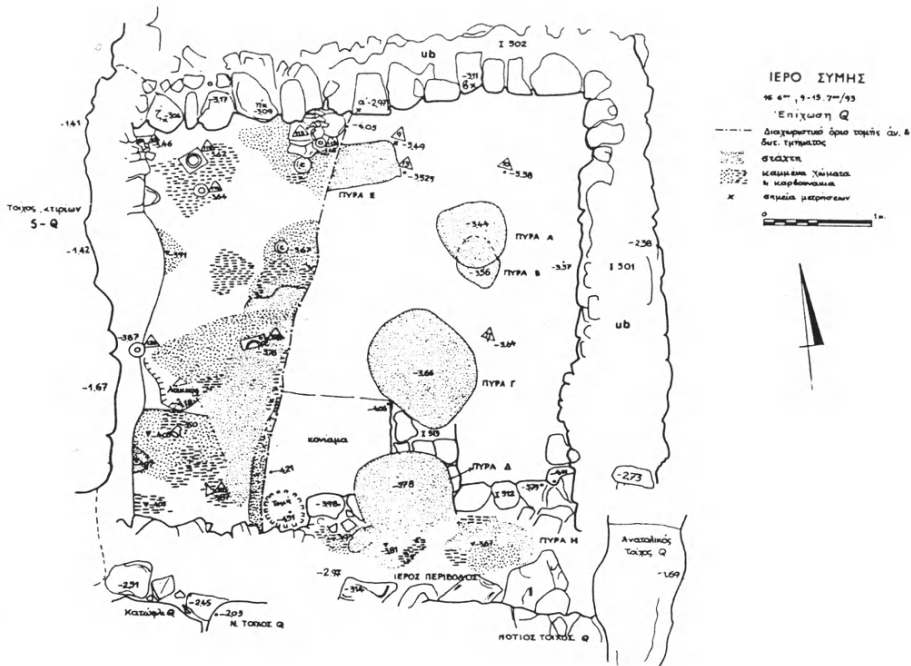
9. ΠΑΕ 1992, 219, εἰκ. 8.

μικροῦ πίθου ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ ἀνάβαθη κοιλότητα, λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο-δάπεδο τοῦ δωματίου (πίν. 131α-β). Ὅλα τὰ χρηστικά κατὰ λοιπα εἶχαν καταπλακωθεῖ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ κτιρίου U, τοῦ ὁποῦ οἱ διασωθέντες δόμοι ἔχουν τόσο ἐντονη κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 18, ὥστε ἦταν ἀδύνατη ἡ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας πρὸς τὰ δυτικά (πίν. 131α). Κάτω ἀπὸ πεσμένο λιθόπλινθο αὐτοῦ τοῦ τοίχου (πίν. 132α) βρέθηκαν τὰ ὄστρακα ὠκέλυφου μόνωτου κυπέλλου μὲ ἐντυπη καὶ πολύχρωμη κόσμηση (πίν. 133β). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κύπελλο ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τοῦ MM IIB ρυθμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τῆς καμαραϊκῆς τριχρωμίας μὲ τὴν ἐντυπη κόσμηση σὲ ζῶνες προσιδιάζει σὲ καμαραϊκὰ ἀγγεῖα τοῦ νότιου γεωγραφικοῦ διαμερίσματος τῆς κεντρικῆς Κρήτης. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ μοτίβο τοῦ ρόμβου μὲ τοὺς γωνιακοὺς ἡμιρόδακες, ποὺ κοσμεῖ φαιστιανὴ πρόχου, ἀλλὰ καὶ τὸν πυθμένα μόνωτου κυπέλλου ἀπὸ τὸν βασιλικὸ δρόμο τῆς Κνωσοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ ὅμοιου σχήματος κύπελλο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης¹⁰.

Τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας τοῦ 1993 προϋποθέτουν ὅτι ἡ κατασκευή, ποὺ διαδέχθηκε τὸ κτίριο U σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ (πίν. 134-135, ὀρθογ. I50 = Ub), χτίστηκε ἀμέσως σχεδὸν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή του. Ἡ BA γωνία τῆς κατασκευῆς, ποὺ φάνηκε τὸ 1992 ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου Q καὶ ὀνομάστηκε Ub, γιὰτὶ βρέθηκε ἐγκλωβισμένη μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ U, εἶχε ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ¹¹. Οἱ ἄλλες δύο πλευρὲς τοῦ Ub —ἀν ἔχουν διασωθεῖ— δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν, λόγῳ τῶν μεταγενέστερων ἐπάλληλων οἰκοδομημάτων, ποὺ ἐκτείνονται N καὶ Δ τῆς BA γωνίας του. Ἡ ἔρευνα τοῦ 1993 μέσα στὴν κατασκευὴ Ub (εἰκ. 3) καθόρισε τὴ λειτουργία της ὡς ὑπαίθριου περιβόλου μικρῶν διαστάσεων, σὲ σύγκριση μὲ τὸν μνημειακὸ ἱερὸ περίβολο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 134-135). Ἡ τοιχοποιία τοῦ Ub εἶναι πρόχειρη ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ

10. Βλ. PH. BETANCOURT, *Kommos II. The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery* (1990) 36-37· 89 ἀρ. 353, πίν. 17. Βλ. G. WALBERG, *Kamares. A Study of the Character of Palatial Middle Minoan Pottery* (1987)² 167 εἰκ. 12. 186 εἰκ. 41 ἀρ. 4 (= πρόχους Φαιστοῦ). Κύπελλο βασιλικοῦ δρόμου, ἀδημοσίευτο: Μουσεῖο Ἡρακλείου ἀρ. 14273 (= RR/59/60).

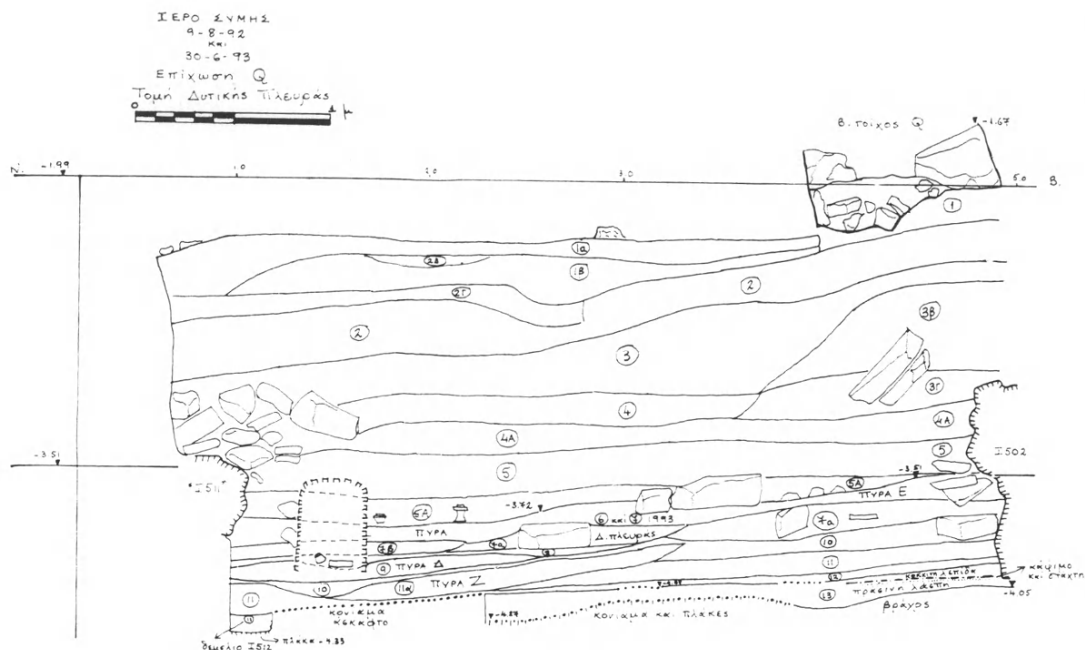
11. *ΠΑΕ* 1992, 225-226,

Εἰκ. 4. Οἱ πυρεῖς μὲ τις τράπεζες προσφορῶν τοῦ περιβόλου Ub.

λιθοπλίνθους. Τὰ προσκολλημένα κατάλοιπα κονιάματος σὲ ἀφανεῖς πλευρὲς τῶν λιθοπλίνθων μαρτυροῦν τὴν ἐπαναχρησιμοποίησή τους καὶ οἱ διαστάσεις τους εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὸ κτίριο U. Ὁ βόρειος μάλιστα τοῖχος τοῦ Ub, ποὺ ἔχει κανονικὰ κτισμένο μόνο τὸ νότιο μὲτωπό του καὶ ἀπέχει μόλις 0.30 - 0.50 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ U, θὰ λειτούργησε καὶ ὡς ἀντερείσματικὸς τῆς ἐπίχωσης ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὑλικά τοῦ ἐρειπωμένου πιά κτιρίου U (πίν. 131α). Αὐτὸς ὁ τοῖχος τοῦ Ub κτίστηκε ἐπάνω ἀκριβῶς στὰ συντεθλιμμένα ὄστρακα τοῦ πίθου, ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο 18, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἐπικαλύπτει ὄστρακα τοῦ ὠκελῦφου MM IIB κυπέλλου, τὸ ὁποῖο σώζεται ἀποσπασματικά (πίν. 132α, 133β).

Ἡ λειτουργία τοῦ Ub ὡς περιβάλλον μέσα στὸν ὁποῖο θὰ τελοῦνταν ἀνάι-
μακτες ἱεροπραξίες, ξεκαθάρισε μὲ τὴ σχολαστικὴ διερεύνηση τῶν ἀποθέσεων
ποὺ εἶχαν πάχος 0.40 μ. περίπου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ub βρέθηκαν αὐτοτελεῖς
πυρές, τὶς ὁποῖες ἀναβαν σὲ διαφορετικὰ κάθε φορὰ σημεῖα καὶ ἐπίπεδα.

Εἰκ. 5. Στρωματογραφία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τομῆς «Ἐπίκλιση Q».

Μερικὲς ἦταν μικρὲς (διαμ. ± 40 ἐκ.) καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μία στρώση στάχτης —κυκλικοῦ περίπου σχήματος— μὲ κατάλοιπα ἐξανθρακωμένων ξύλων. Ἀλλες παρουσίαζαν διαδοχικὲς στρώσεις στάχτης, τῶν ὁποίων τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ τὸ μετακινημένο κέντρο τῆς φωτιᾶς δείχνουν ὅτι δὲν τὶς ἀναβαν στὸ ἴδιο σημεῖο (εἰκ. 4-5). Ὅλες αὐτὲς οἱ πυρὲς περιεῖχαν μόνον μικρότατα κατάλοιπα ἐξανθρακωμένων ξύλων, ἀλλὰ κατὰ τὴν περιφέρειά τους ὑπῆρχαν τράπεζες προσφορῶν καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ ὀφίτη (πίν. 132β) ἢ πήλινα κύπελλα τοποθετημένα συνήθως ἀνάστροφα. Σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους πυρῆνες στάχτης βρέθηκε μία τράπεζα προσφορῶν στρογγυλοῦ τύπου μὲ τέσσερα μόνον σημεῖα τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς, χαραγμένα στὸ κωνικὸ σῶμα (πίν. 133α).

Οἱ πρῶτες πυρὲς μέσα στὸν περίβολο Ub εἶχαν ἀναφθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων τῶν δωματίων τοῦ U ἢ ἐπάνω στοὺς τοίχους του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαλυθεῖ ἕως τὸν θεμέλιο δόμο ἢ καὶ εἶχαν ἀποξηλωθεῖ πλήρως (εἰκ. 3). Ἡ κεραμεικὴ γύρω ἀπὸ τὶς πυρὲς δὲν εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ

χρονολόγησή τους. Ὡστόσο ὅστρακα καὶ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἀγγεῖα τῆς ἐπίχωσης ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ χρήση τοῦ Ub χρονολογοῦνται στὴ MM IIB περίοδο (= καρινωτὰ καὶ κανθαροειδῆ κύπελλα, κυλινδρικὰ καλῆς ὀπτησης καὶ μὲ χαμηλὰ κατακόρυφα λεπτὰ τοιχώματα, εὐρύστομες πρόχοι μὲ λαβὲς ποὺ μιμοῦνται μεταλλικὰ πρότυπα). Αὐτὸς ὁ μικρὸς περίβολος φαίνεται ὅτι κτίστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U καὶ χρησιμοποιοῦντο γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ἕως ὅτου ἐπικαλύφθηκε ἀπὸ τῶν μνημειακῶν διαστάσεων νεοανακτορικὸ ἱερὸ περίβολο (πίν. 134-135). Ἡ ἰσχυρὴ θεμελίωση τοῦ νότιου σκέλους του θὰ προκάλεσε τὴ διάλυση τοῦ ἀντίστοιχου σκέλους τοῦ μικροῦ περιβόλου Ub, ποὺ ἴσως βρισκόταν στὸ ἴδιο ὄριο. Καὶ αὐτὸ γιὰτί, μὲ δεδομένη τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ B πρὸς N, μόνον τὸ ἄνοιγμα μιᾶς τάφρου θεμελίωσης δικαιολογεῖ τὴν ἀντίθετη φορὰ τῆς πτώσης (= ἀπὸ N πρὸς B), ποὺ παρουσιάζει ἡ λιθοσειρὰ «I511» στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδραζόταν τὸ μετανακτορικὸ κτίριο Q (εἰκ. 6, πίν. 136α). Καθὼς ὁ μικρὸς περίβολος Ub καὶ ὁ μεγάλος νεοανακτορικὸς περίβολος ἀποτελοῦσαν κτίσματα ὑπαίθρια χωρὶς δάπεδα, δὲν ὑπάρχει σαφὴς στρωματογραφικὸς διαχωρισμὸς, ἐνδεικτικὸς τοῦ τέλους τῆς λειτουργίας τοῦ Ub. Μόνον ἡ διεξοδικὴ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις μὲ τοὺς πυρῆνες τῆς στάχτης (εἰκ. 4-5) μπορεῖ νὰ δώσει ἀπάντησιν στὸ σχετικὸ ἐρώτημα. Ἀντίθετα τὸ κτίσιμο τοῦ Ub μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ἀφοῦ ὁ θεμέλιος δόμος τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας του πατᾶ σὲ ὅστρακα τοῦ MM IIB κυπέλλου (πίν. 133β), τὸ ὁποῖο καὶ ὀρίζει τὸ τέλος τῆς χρήσης τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U.

Παρόλο ὅτι ἡ ἔκτασις ποὺ καταλαμβάνει ὁ περίβολος Ub εἶχε καθαριστεῖ πλήρως ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ U, ἀπόμειναν κάποια κατάλοιπα τοίχων του ποὺ ὀρίζουν τέσσερα νέα δωμάτια αὐτοῦ τοῦ ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος (εἰκ. 3). Ἡ διερεύνησις τῶν νέων δωματίων 19-22 δὲν ἔδωσε κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴ λειτουργία τους, καθὼς τὰ δωμάτια 19-20 εἶχαν σχεδὸν ἰσοπεδωθεῖ καὶ ἡ ἔρευνα τῶν 21-22 δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐπεκταθεῖ λόγω τῶν ὑπερκειμένων κτιρίων (πίν. 136α-β). Μόνον ἡ γειτνίασή τους μὲ τὰ δωμάτια 17 καὶ 18, ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀποθήκευσις καὶ τὴν προετοιμασίαν τῆς τροφῆς, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς μικρὰς διαστάσεις τους, ἴσως τὰ ὀρίζουν ὡς βοηθητικὸς χώρους τοῦ κτιρίου U.

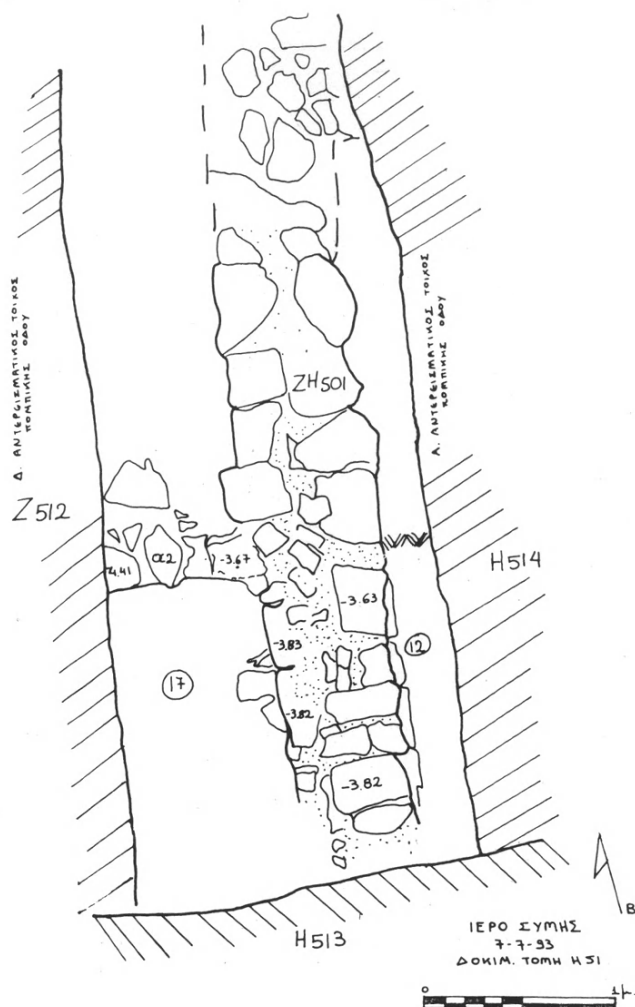
ἀνάγκες. Τὰ δύο τμήματα τοῦ νοτιότερου τοίχου (πίν. 134-135, ὁρθογ. Ζ/Η53) ἀντιστηρίζουν τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση μιᾶς ἐκτεταμένης ἰσοπέδωσης, ποὺ ἐντοπίστηκε τὸ 1992 καὶ ὀνομάστηκε συμβατικά «πλατεία»¹³. Ἐπάνω σὲ αὐτὴ τὴν ἐπίχωση ἐδράζεται καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ U (πίν. 134-135, διαδρ. Η52/53), ὅπως καὶ κάποια κατάλοιπα πλακόστρωτου δρόμου(;) ποὺ ἀποκαλύφθηκαν βορειότερα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ U. Ἀντίθετα οἱ τρεῖς σὲ πυκνὴ κλιμακωτὴ διάταξη τοῖχοι α1-α3, ποὺ εἶναι ἀμελέστερα κτισμένοι ἀπὸ τὸν τοῖχο ἀντιστήριξης τῆς «πλατείας», ἀποτελοῦν τὰ μέτωπα τριῶν ἀνδρῶν, ἐπάνω στὰ ὁποῖα τελοῦνταν ἱεροπραξίαις ὑπαίθριας λατρείας. Τῶν ἀνδρῶν α1 καὶ α2 βρέθηκε ἡ ἀνατολικὴ ἄκρη νὰ ἐφάπτεται στὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 7-8, πίν. 137α), τοῦ ὁποῖου ἡ βόρεια κατεστραμμένη ἄκρη εἶχε ἐντοπισθεῖ τὸ 1989¹⁴. Φέτος ἀποκαλύφθηκε καὶ ἡ πρὸς Ν συνέχεια αὐτοῦ τοῦ τοίχου (συνολ. μήκους 7 μ.) καὶ τὸ πλατὺ θυραῖο ἀνοιγμα ἐξόδου (ὄρατοῦ μήκους 0.75 μ.) ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τοῦ U πρὸς τὴν «πλατεία» (εἰκ. 8, πίν. 137β).

Ἐπάνω στὴ συμβολὴ τοῦ ἀνδρῶν α1 μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ U, κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ του μετώπου, ὅπως καὶ τοῦ θυραίου ἀνοιγματος (ἀποτελουμένου ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους μὲ ἐνσωματωμένο κομμάτι ὀφίτη)¹⁵, βρέθηκαν τὰ κατάλοιπα τοῦ πλακοστρώτου ποὺ προαναφέρθηκαν (εἰκ. 8). Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἀντιπροσωπεύει ἓνα τεχνικὸ ἔργο μεγάλης κλίμακας, σύγχρονο τοῦ κτιρίου U, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Ἡ διάταξη τῶν δύο τμημάτων τοῦ νοτιότερου ἀντερεισματικοῦ τοίχου ἴσως προϋποθέτει μία πρόσβαση πρὸς τὴν «πλατεία» μὲ κεκλιμένο ἐπίπεδο, γιὰ τοὺς προσερχόμενους στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὰ δυτικά. Ἡ «πλατεία» ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ἀνδρῶν α1-α3 ἦταν προσιτὴ γιὰ ὅσους βρίσκονταν στὸ κτίριο U ἀπὸ τὸ θυραῖο ἀνοιγμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου του. Ἡ θέση τῶν κατα-

13. ΠΑΕ 1992, 229-230.

14. ΠΑΕ 1989, 299-301, εἰκ. 1.

15. Ὅμοια κατασκευὴ παρουσιάζουν ὅλα τὰ θυραῖα ἀνοίγματα τοῦ κτιρίου U καὶ συχνὰ ἐντοιχίζονται στοὺς τοίχους τοῦ ὁλόκληρου ἢ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ὀφίτη. Οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὰ ἐντοιχισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὸ κτίριο V, στίς ἐτήσιες ἐκθέσεις εἶναι συχνές. Ἐνδεικτικὰ βλ. ΠΑΕ 1979, 401. 1988, 249. 1989, 298.

Εἰκ. 7. Τμῆμα τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ U μετὴν κατάληξιν τοῦ ἀνδρῶν α2.

λοιπῶν τοῦ πλακοστρώτου ἀνάμεσα στὰ ἀνδρῶν α1-α2 καὶ τὸ κτίριο U ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοσή τους σὲ δρόμον μετὰ φορὰ ἀπὸ N πρὸς B, ποὺ θὰ εἶχε πλάτος ± 1.50 μ. Δηλαδή τὸ ἴδιο πλάτος ποὺ ἔχει ὁ πλακόστρωτος, ἐπίσης βαθμιδωτός, δρόμος κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U (πίν. 134-135,

ὀρθογ. Η/Θ49-50)¹⁶. Τὸ πλάτος, ἡ μορφή τοῦ πλακοστρώτου καὶ ἡ σχέση του με τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου U δίνουν πολλὲς πιθανότητες στὴν ὑπόθεση νὰ συνδεόταν τὸ δυτικὸ μὲ τὸ βόρειο σκέλος τοῦ δρόμου σχηματίζοντας ὀρθή γωνία στὸ σημεῖο, ὅπου ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ θεμέλιο τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ περιβόλου (πίν. 134-135, ὀρθογ. Η50 καὶ πίν. 137β). Μὲ τὴν ὑποθετικὴ σύνδεση τῶν δύο τμημάτων τοῦ δρόμου ἀποκαθίσταται ἡ ἐπικοινωνία τῆς «πλατείας» καὶ τῶν ἀνδῆρων α1-α3, δηλαδὴ τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας, μὲ τὴν πηγὴ τοῦ ἱεροῦ ποὺ ἀποτελέσσε τὸν πρωταρχικὸ πόλο ἑλξης γιὰ τὴν ἰδρυσή του.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου ἀνδῆρου α1 βρέθηκαν θαμμένα τὰ ἐρείπια παλαιότερου κτιρίου κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1992 (πίν. 134-135, ὀρθογ. Ζ51)¹⁷. Ἡ μερικὴ κατάρρευση τοῦ μετώπου αὐτοῦ τοῦ ἀνδῆρου, ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν βροχοπτώσεις τοῦ χειμῶνα (πίν. 138α) ἀποκάλυψε παλαιότερο ἀντερεισματικὸ τοῖχο (πίν. 138β). Αὐτὸς ὁ τοῖχος ἀντιστήριζε τὴν ἐπίχωση ἐλεύθερης ἑκτασης, πρὸς τὴν ὁποία ἔχει ἔξοδο τὸ παλαιότερο κτίριο. Τοῦ παλαιότερου κτιρίου ἔχει διασωθεῖ μόνον ἡ γωνία ἐνὸς δωματίου μὲ τμήμα τοῦ θυραίου ἀνοίγματος πρὸς τὴν ἐλεύθερη ἑκταση (πίν. 139α). Δὲν ὑπάρχουν ἐλπίδες νὰ βρεθεῖ ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια αὐτοῦ τοῦ κτιρίου ἢ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ παλαιονανακτορικὸ κτίριο V, γιατί οἱ βαθιὰ θεμελιωμένοι τοῖχοι τῶν νεώτερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων παρουσιάζουν τόση πυκνότητα σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ, ποὺ θὰ ἔχουν καταστρέψει κάθε ἕχνος του.

Ἡ σημασία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων τῆς ἔρευνας τοῦ 1993 στὸν δυτικὸ τομέα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμηθεῖ, λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησής τους. Χρειάζεται νὰ συνεκτιμηθεῖ τόσο μὲ τὰ παλαιὰ δεδομένα τοῦ κτιρίου U, ὅσο καὶ μὲ τὰ νέα τῆς φετινῆς ἔρευνας στὴ βόρεια πτέρυγά του. Ἡ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου U βασιζόταν ἕως τώρα στὶς ἀποθέσεις ποὺ βρέθηκαν τὸ 1973 ἐπάνω στὰ ἐπιχρισμένα δάπεδα τῶν δωματίων 5 καὶ 6 τῆς νότιας πτέρυγας του. Τὰ ὑπόλοιπα δωματία τῆς ἀνατολικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς πτέρυγας ἦταν κενὰ καὶ μὲ κατεστραμμένα κατὰ μέγα μέρος δά-

16. Γιὰ τὸν δρόμο καὶ τὴν ἐπισκευή του βλ. *ΠΑΕ* 1987, 275-277, εἰκ. 2, πίν. 192, 195. 1988, 250-253, εἰκ. 4, πίν. 171.

17. *ΠΑΕ* 1992, 230, πίν. 101β, 103ς'.

πεδα, ἐνῶ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν ἐπισκευές καὶ μεταρρυθμίσεις. Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀπόθεση βρέθηκε στὸ δωμάτιο 5 καὶ περιελάμβανε μόνο τελετουργικὰ ἀγγεῖα. Ἰδιαίτερα τράπεζες προσφορῶν —μία μὲ ἐπιγραφή τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς— καὶ κύπελλο (= goblet) μὲ καλαμοσιδῆ λευκὰ σὲ σκοῦρο βάθος ἢ κύπελλο κοινωνίας μὲ προσφύματα στὰ τοιχώματα καὶ σκοῦρα καλαμοσιδῆ σὲ ἀνοικτὸ βάθος¹⁸. Μὲ βάση τὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς ἀπόθεσης, τῶν ὁποίων τὰ παράλληλα βρίσκονται σὲ νεοανακτορικὰ σύνολα ἀπὸ τὴ Σύμη καὶ ἀπὸ ἄλλες θέσεις, ἡ καταστροφή τοῦ κτιρίου U εἶχε χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη νεοανακτορικὴ περίοδο (= MM III-ΥΜ I). Πῶς μποροῦν νὰ συσχετισθοῦν αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς χώρους τοῦ κτιρίου U, θὰ τὸ δείξει ἡ διεξοδικὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ποὺ παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες, γιατί ἡ πλειονότητα τῶν ἀγγείων ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν τελετουργικῶν. Βέβαιον γιὰ τὴν ὥρα εἶναι ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου U, στὴ MM IIB περίοδο, κτίζεται ὁ περίβολος Ub, ὁ ὁποῖος λειτούργησε ὡς χῶρος ὑπαίθριας λατρείας γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἴσως τόσο, ὅσο χρειάστηκε γιὰ νὰ ἐπαναλειτουργήσει μέρος τοῦ κτιρίου U κατὰ τὴν πρώιμη νεοανακτορικὴ περίοδο μετὰ ἀπὸ τὴς ἐκτεταμένης κλίμακας ἐπισκευές, ποὺ παρουσιάζονται στὰ δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας πτέρυγας του¹⁹. Ὡστόσο αὐτὴ ἡ ὑπόθεση πρέπει νὰ συνεξετασθεῖ μὲ τὰ νέα δεδομένα τοῦ δυτικοῦ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰ νὰ τεκμηριωθεῖ ἢ νὰ ἀπορριφθεῖ.

Μεγάλῃ προσπάθεια καταβλήθηκε στὸν βορειοδυτικὸ τομέα (πίν. 134-135, ὁρθογ. Γ/Δ 45-47) γιὰ νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ συνέχεια τῆς πλακόστρωτης βαθμιδωτῆς ἀνόδου, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν πομπικὴ ὁδὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ ἱεροῦ περιβόλου²⁰. Τὰ ἀποτελέσματα ἔμως δὲν ἦταν ἀντάξια τοῦ μόχθου καὶ τοῦ χρόνου ποὺ διέθεσε ἡ ὁμάδα ἐργασίας σὲ αὐτὸ τὸν τομέα. Πυκνὲς βραχοπτώσεις ἀπὸ τὴ βόρεια ἀπόκρημνη πλαγιά τοῦ ἱεροῦ ἐντοπίστηκαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ βορειοδυτικοῦ τομέα (πίν. 139β). Ἐνας ἀπὸ τοὺς βραχολίθους, ποὺ θὰ συμπαρέσυρε ἡ μπουλντόζα ἔταν ἀνοιξε τὸ 1972 τὸν ἀγροτικὸ δρόμο πρὸς τὸν Ὀμαλὸ

18. ΠΑΕ 1973, 194, πίν. 195, 197δ, 199.

19. Βλ. ΠΑΕ 1977, 404-405. 1989, 298-299. 1990, 302 εἰκ. 2 καὶ 3. 307-308.

20. ΠΑΕ 1992, 227-228.

τῆς Βιάννου, περνώντας μέσα ἀπὸ τὸ ἱερό²¹, θὰ κατέστρεψε τὴν πρὸς Β συνέχεια τῆς πλακόστρωτης βαθμιδωτῆς ἀνόδου. Βραχόλιθοι ἔχουν καταστρέψει καὶ τὸ εὐρὺ βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο ποὺ ἐντοπίστηκε φέτος στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἀνόδου (πίν. 134-135, ὀρθογ. Γ 45-46, πίν. 140α). Παρὰ τὴν καταστροφή τῆς συμβολῆς αὐτῶν τῶν δύο πλακόστρωτων τμημάτων ἢ σύνδεσή τους εἶναι σίγουρη γιὰ δύο λόγους: ὁ πρῶτος ἀφορᾷ τὴν ὁμοιότητα τῶν πλακῶν κατὰ τὴ μορφή, τὸ ὕλικό καὶ τὸν τρόπο τῆς προσαρμογῆς τους· ὁ δεύτερος τὴ διαπίστωση ὅτι τόσο τὸ νέο βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο, ὅσο καὶ ἡ πλακόστρωτη βαθμιδωτὴ ἀνόδος ἔχουν θεμελιωθεῖ ἐπάνω σὲ ὀγκώδεις βράχους (πίν. 139β), ποὺ ἀνήκουν σὲ βραχύπτωσι προγενέστερη τῆς δεύτερης²², ἡ ὁποία καὶ προκάλεσε τὴν καταστροφή τους. Ἡ ἀπτόμη κλίση τοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὴ τὴν περιοχὴ καὶ οἱ βραχόλιθοι —ποὺ δὲν ἀπομακρύνονταν μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τους— ἐπέβαλαν κάποιον ἔργο ὑποδομῆς, γιὰ νὰ ἀντιστηριχθοῦν οἱ ἐπιχώσεις καὶ νὰ ἐξομαλυνθεῖ τὸ ἔδαφος ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιστρωθεῖ μὲ πλακόστρωτα. Ἔτσι καὶ ὁ τοῖχος, ποὺ βρέθηκε τὸ 1992 βόρεια τῆς βαθμιδωτῆς πλακόστρωτης ἀνόδου (πίν. 134-135, ὀρθογ. Γ-Ε 47/48 καὶ πίν. 140β)²³, ἴσως εἶναι τοῖχος ὑποθεμελίωσης τῶν πλακοστρώτων ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸν βορειοδυτικὸ τομέα. Αὐτὴ ἡ λειτουργία τοῦ τοίχου μοιάζει πιθανή, γιὰτὶ σὲ τμῆμα τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειάς του διασώθηκε μία σειρὰ ἀπὸ ἐπιστρωμένες πλάκες καὶ ἐντοπίστηκε συγκέντρωση πλακῶν σὲ ἐπαφὴ σχεδὸν μὲ τὴ βόρεια παρυφὴ του (πίν. 141α). Ἀλλωστε τὸ ἐπίπεδο τοῦ τοίχου-φορέα τῆς στρώσης τῶν πλακῶν σὲ σχέση μὲ τὴν κλίση τῆς βαθμιδωτῆς κλακόστρωτης ἀνόδου δὲν ἀποκλείει τὴν ὁμαλὴ συνέχισή της ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἔχει καταστραφεῖ (πίν. 140β) ἕως τὸ ὄριο ποὺ δίνει ὁ τοῖχος ὑποθεμελίωσης (πίν. 141α). Μάλιστα ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ ἐκτροπὴ τοῦ νέου πλακοστρώτου ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς βαθμιδωτῆς ἀνόδου (πίν. 134-135, ὀρθογ. Γ 45-46) καὶ τὸ μεγαλύτερο πλάτος του, ὅπως καὶ ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐκτροπὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄξονα

21. ΠΑΕ 1972, 193 πίν. 177. 1973, 188 κέ., πρ. πίν. Γ', ὅπου σημειώνεται ἡ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου.

22. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς βραχοπτώσεις στὸ ἱερὸ ποὺ θὰ προκαλοῦσαν οἱ ἐκάστοτε σεισμικὲς δονήσεις βλ. ΠΑΕ 1987, 273 πίν. 194β, 195β.

23. Πρβ. ἀνάλογους τοίχους ἀντιστήριξης στὴν ὑποδομὴ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ: ΠΑΕ 1988, 255-256, εἰκ. 6 πίν. 168, στὰ ὀρθογ. Ζ 49-50.

τῆς συγκέντρωσης τῶν ἑξὶ πλακῶν (πίν. 134-135, ὀρθογ. Δ 47) ἀποτελοῦν ἐνδείξεις, ποὺ ἐνισχύουν τὴν πιθανότητα νὰ σταματοῦσε ἡ στενὴ βαθμιδωτὴ ἄνοδος σὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο ὑποθεμελίωσης, γιὰ νὰ συνδεθεῖ μὲ μία εὐρύτερη πλακοστρωμένη ἔκταση. Ἡ λειτουργία τοῦ νέου βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου, ποὺ ὀρίζεται στὰ ἀνατολικά ἀπὸ πλατὺ ἀντερεισματικὸ τοῖχο (πίν. 140α), δὲν εἶναι γνωστή. Μόνο ἂν ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βαθύνει στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου (πίν. 134-135, ὀρθογ. Δ 45-46), ἴσως μπερεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ ὑπόψια ὅτι τὸ διευρυμένο βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο ὀφείλεται στὴ γειτνιάσή του μὲ κάποιον κτίριο. Ἴσως μὲ τὸ ἀναζητούμενο στεγασμένο οἰκοδόμημα, ποὺ θὰ λειτουργοῦσε παράλληλα μὲ τὸν μνημειακῶν διαστάσεων ἱερὸ περίβολο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου.

Νεώτερη ἀρχιτεκτονικὴ φάση ἀντιπροσωπεύουν τὰ τμήματα τῶν τοίχων, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ οἱ πεσμένοι βράχοι, ποὺ κατέστρεψαν τὸ νεοανακτορικὸ βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο (πίν. 134-135, ὀρθογ. Γ 45-46 καὶ πίν. 140α). Ἡ κεραμεικὴ δὲν βοηθεῖ γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν σχεδὸν ἐπιφανειακῶν τοίχων τῆς νεώτερης ἀρχιτεκτονικῆς φάσης, γιατί προέρχεται ἀπὸ οἰκιακὰ χρηστικά ἀγγεῖα, καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς ἴδιας κατηγορίας εἶναι τὰ ὄστρακα καὶ τῶν βαθύτερων στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὸ νεοανακτορικὸ πλακόστρωτο ἕως τὸν φυσικὸ βράχο.

Ἡ ἔρευνα στὰ δυτικὰ τῆς βαθμιδωτῆς πλακόστρωτης ἀνόδου ἀποκάλυψε τὸν θεμέλιο δόμο δύο τοίχων ποὺ συνδέονται σὲ ὀρθή γωνία καὶ ἐδράζονται στὸ φυσικὸ βραχώδες ἔδαφος (πίν. 134-135 καὶ 140β). Τὰ ὄστρακα, ἀποκλειστικὰ μινωικά καὶ ἀπὸ οἰκιακὰ καὶ πάλι ἀγγεῖα εἶναι ἐλάχιστα, γιατί τὶς ἤδη χαμηλές ἐπιχώσεις αὐτῆς τῆς περιοχῆς ἀφαίρεσε μὲ ὅ,τι εἶχε διασωθεῖ ἀπὸ τὰ κτίρια ἢ μπουλντόζα, κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου τὸ 1972. Οἱ δύο τοῖχοι θὰ ἀνῆκαν σὲ στεγασμένο δωμάτιο τοῦ κτιρίου W, ποὺ βρίσκεται στὰ ἀνατολικά τῆς βαθμιδωτῆς ἀνόδου²⁴, γιατί ὁ τοῖχος μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτό της, βρίσκεται στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ γραμμὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο αὐτοῦ τοῦ κτιρίου καὶ ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος. Συσχε-

24. Γιὰ τὸ κτίριο W βλ. ΠΑΕ 1992, 228, πίν. 100α. Οἱ δύο τοῖχοι δὲν σχεδιάστηκαν ἐκ παραδρομῆς στὸ συνοπτικὸ σχέδιο τῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Έργον* 1993, 102-103, εἰκ. 97.

τίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν 1992 καὶ 1993 εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἱερὸ ἐπεκτάθηκε στὸν βόρειο δυτικὸ τομέα μόνο κατὰ τὴ μινωικὴ περίοδο τῆς λειτουργίας του καὶ ὅτι παρουσιάζει τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἡ παλαιότερη ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὸ κτίριο W, ἡ διάδοχος μὲ τὴ βαθμιδωτὴ πλακόστρωτη ἄνοδο, μὲ τὸ εὐρὺ βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο καὶ μὲ τὸν τοῖχο τῆς ὑποθεμελίωσής τους καὶ ἡ νεώτερη μὲ τοὺς ἀποσπασματικὰ σωζόμενους τοίχους, στοὺς ὁποίους ἔχουν ἐνσωματωθεῖ οἱ βράχοι τῆς τελευταίας βραχόπτωσης.

Ὅλοι οἱ τομεῖς ἐρευνας τοῦ 1993 παρουσίασαν τεχνικὰ προβλήματα, ἀλλὰ στὸν νότιο τομέα τοῦ ἱεροῦ (πίν. 134-135, ὁρθογ. Η-Θ 53) τὰ προβλήματα ἦταν δυσεπίλυτα. Μία πρώτη ἀπόπειρα διερεύνησης στὴν ἔκταση τοῦ ὀρθογωνίου Η 53 ἔγινε τὸ 1984 χωρὶς ἀποτέλεσμα²⁵. Ἀπὸ τότε παρέμενε προβληματικὴ ἡ σχέση τῶν τοίχων, ποὺ φάνηκαν ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χρώματος, μὲ τὰ παρακείμενα κτίρια U καὶ S (πίν. 134-135), γιὰ τὴν ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν λεπτῶν ἐπιχώσεων εἶχαν προκαλέσει τὴν κατακρήμνιση μεγάλων τμημάτων τους. Τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας τοῦ 1993 ἦταν ὁ ἐντοπισμὸς τῶν καταλοίπων ἐνδὸς κεκλιμένου ἐπιπέδου ἀπὸ δύο τοιχία ἀντιστήριξης, γιὰ τὴν ἐπίστρωση βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου, ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὸ πλακόστρωτο τοῦ κτιρίου V (πίν. 134-135, ὁρθογ. Θ/Ι 53, πίν. 141β). Ἀνεξήγητὴ εἶναι ἡ παρουσία τοίχων μεταγενέστερων ὅπωςδὴποτε τοῦ κτιρίου V, ἀλλὰ ἀσύνδετων μὲ τὰ κτίρια U καὶ S. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ τμήμα μιᾶς πρόχειρης κατασκευῆς ἀπὸ δύο ἀντρεισματικοὺς μάλλον τοίχους, ποὺ σχηματίζουν ἀμβλεία γωνία καὶ ἀποκαλύφθηκαν δυτικότερα (πίν. 134-135, ὁρθογ. Θ-Z 53). Ἡ πρόχειρη κατασκευὴ ἔχει θεμελιωθεῖ κατὰ ἓνα μέρος σὲ πελεκημένους ὀγκολίθους καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπο σὲ ἓνα γέμισμα ἀπορριμμάτων, ποὺ ἐκτείνεται νότια τῆς «πλατείας». Τὸ γέμισμα αὐτὸ ἔδωσε μεγάλες ποσότητες ὀστράκων ἀπὸ μινωικὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα καὶ πολλὰς τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη —σπασμένες κατὰ κύριο λόγο— ποὺ συνυπῆρχαν μὲ σπασμένα ἀναθήματα τῆς ἐλληνικῆς περιόδου τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, μὲ ὀστρακα ρωμαϊκὰ καὶ μὲ δηνάριο τοῦ Τραϊανοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 107-111 μ.Χ. καὶ εἶναι κοπῆς Ρώμης (πίν. 142γ).

25. ΠΑΕ 1984, 459, εἰκ. 1, ὁρθογ. Θ 53.

Σὲ σύγκριση μὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους τὰ τέχνηρα καὶ τὰ ἀναθήματα ἦταν λίγα, παρόλο ὅτι τὰ λίθινα —σκεύη, ἀγγεῖα καὶ ἐργαλεῖα— ἔφθασαν τὸν ἀριθμὸ τῶν 170. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀναφέρεται μία ἀποσπασματικὰ σωζόμενη σφύρα (πίν. 142α), ἐπεὶδὴ ἀποτελεῖ τὸ δεῦτερο παράδειγμα ἀπὸ τὸ ἱερό²⁶, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα λίθινα εἶναι τῶν γνωστῶν τύπων ποὺ ἐπιχωριάζουν στὴ Σύμη. Σημαντικότερες εἶναι οἱ σειρὲς ἀπὸ ἐνεπίγραφα θραύσματα. Πολλὲς λαβές, ἀλλὰ καὶ ὄστρακα ἀγγείων ποὺ φέρουν σημεῖα ἀγγειοπλαστῶν ἢ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς (πίν. 142δ) βρέθηκαν στὸν δυτικὸ καὶ στὸν βορειοδυτικὸ τομέα, ὅπως τὸ 1991 καὶ τὸ 1992. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη τράπεζα ποὺ προαναφέρθηκε (πίν. 132β, 133α), βρέθηκε καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸν λαϊμὸ κοίλου ζώου —ἴσως ἀπὸ ρυτὸ— μὲ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη ἐγγράρακτη ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς. Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς διαταραγμένης ζώνης τοῦ νότιου τομέα (πίν. 134-135, ὁρογ. Η 53 καὶ Η/Θ 53), ὅπου βρέθηκε καὶ χάλκινο ἀναθηματικὸ δόρυ δίπλα σὲ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ συμπληρωθεῖ ἢ τουλάχιστον νὰ ἐπαυξηθεῖ τὸ ἐνεπίγραφο θραῦσμα. Ὡστόσο δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ πολὺτιμο ἀπόκτημα γιὰ τὴν ἔρευνα, καθὼς εἶναι σπανιότατες οἱ ἐπιγραφὲς τῆς Γραμμικῆς Α —ἐγγράρακτες ἢ γραπτές— σὲ ἔργα τῆς πηλοπλαστικῆς²⁷. Στὴν ἴδια διαταραγμένη ἔκταση βρέθηκε καὶ λαβὴ μὲ τὸ σφράγισμα ἀπὸ ἐλεφάντινη κυλινδρική σφραγίδα τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου (πίν. 142β). Ἡ παράσταση τῶν τριῶν λιονταριῶν σὲ κυκλικὴ διάταξη γύρω ἀπὸ τριφύλλι ἀπαντᾷ σὲ παλαιοανακτορικὲς ἐλεφάντινες σφραγίδες ἀπὸ τὸν Πλάτανο, τὸν Μαραθοκέφαλο καὶ τοὺς Δράκονες²⁸. Ἔτσι ἔχομε μία ἀκόμη, ἔστω καὶ ἔμμεση, ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης σὲ πρωιμότατη περίοδο τῆς λειτουργίας του μὲ τὸ νότιο γεωγραφικὸ διαμέρισμα τῆς κεντρικῆς Κρήτης.

Ἡ τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1993 ἄφησε ἀναπάντητα ἀρετὰ ἐρωτήματα γιὰ τοὺς τομεῖς κυρίως ὅπου ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα. Παράλληλα ὅμως ξεκαθάρισε πολλὰ ἀπὸ τὰ πολυποίκιλα προβλήματα ποὺ ἔχει θέσει τὸ ἱερό τῆς

26. ΠΑΕ 1988, 249 σημ. 8 γιὰ τὴν τελετουργικὴ χρῆση τῆς σφύρας.

27. Βλ. Ν. ΔΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, J.-P. OLIVIER et G. RÉTHÉMIOTAKIS, Une statuette avec inscription en linéaire A, *BCH* 117, 1993, 502-521, εἰκ. 1-10, ἰδιαιτέρα 509.

28. Πρβ. *CMS* II1 (1969) ἀρ. 250, ἀρ. 224 καὶ ἀρ. 3.

Σύμης, χάρη στίς πυκνές στρωματογραφικῆς τομῆς οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν, ἀφοῦ διαλύθηκαν ὀρισμένοι τοῖχοι τῶν νεώτερων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων. Ἡ χρονοβόρα ἐργασία τῆς ἀνασύνταξης καὶ τῆς ἐπανατοποθέτησής τους, μὲ βάση τὴ φωτογραφικὴ καὶ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση ποὺ προηγήθηκε τῆς διάλυσης ἔχει προγραμματισθεῖ γιὰ τὴν ἐπόμενη τριετία, ὅπως καὶ ὀρισμένες ἐργασίες στερέωσης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων. Ἡ ἔως τώρα πείρα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ἔδειξε ὅτι τὸ ἔργο τῆς στερέωσης συμπληρώνει τὸ ἀνασκαφικόν²⁹. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπὶ μέρους προβλήματα ποὺ ἐκκρεμοῦν, ἴσως βροῦν τὴ λύση τους μὲ μικρῆς κλίμακας στρωματογραφικῆς τομῆς στίς ἐπιχώσεις, ὅπου ἐδράζονται οἱ ὑπὸ στερέωση τοῖχοι.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

29. Ἐνδεικτικὰ βλ. *ΠΑΕ* 1989, 296-303, εἰκ. 1, πίν. 215-225. 1990, 300-308, εἰκ. 1-5, πίν. 188-194.

18. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Με τὸ ἀπὸ 5 'Ιουλίου 1993 (ἀρ. πρωτ. 770) ἔγγραφό της «'Η ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία» γνωστοποίησε τὴν ἀπόφαση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου της γιὰ συνέχιση τῆς ἐκπόνησης τοῦ προγράμματος φωτογράφησης καὶ τοπογράφησης Φρουρίων καὶ Κάστρων τῆς 'Ελλάδος.

'Απὸ τὸν 'Ιούλιο 1993, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημη ἑναρξὴ τοῦ προγράμματος γιὰ τὸ Ε.Μ.Π., ἕως τὸ τέλος τοῦ 1993 πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴν ὁμάδα τὸ σύνολο τῶν ἐργασιῶν ποὺ εἶχαν καθορισθεῖ στὶς συνεννοήσεις μεταξὺ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑπευθύνου τοῦ προγράμματος καθηγητῇ 'Ι. Μπαντέκα καὶ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας.

Τοὺς βασικοὺς στόχους τοῦ προγράμματος κατὰ τὸ ἔτος 1993 ἀπέτελεσαν: 'Η συλλογὴ καὶ καταγραφὴ στοιχείων τῶν φρουρίων καὶ κάστρων τῆς 'Ελλάδος. 'Η διαμόρφωση ἑνὸς εἰδικοῦ συστήματος πληροφοριῶν γιὰ τὰ κάστρα. 'Η βελτίωση τῶν μεθόδων ἀπεικόνισης τῶν κάστρων.

Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ οἱ διαδικασίες καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐπίτευξης τῶν στόχων αὐτῶν.

Συλλογὴ καὶ καταγραφὴ τῶν στοιχείων

'Απὸ τὸν πρῶτο χρόνο ἐκτέλεσης τοῦ προγράμματος (1992) εἶχε μελετηθεῖ τὸ εἶδος καὶ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ θὰ συλλέγονται γιὰ τὰ φρούρια καὶ τὰ κάστρα τῆς 'Ελλάδος καὶ εἶχε ξεκινήσει ἡ σταδιακὴ συλλογὴ καὶ συστηματικὴ καταγραφὴ τῶν στοιχείων ἐκείνων τῶν κάστρων ποὺ εἶχαν ἑνταχθεῖ στὸν προγραμματισμό. Κατὰ τὸν δεῦτερο χρόνο (1993) συνεχίστηκε καὶ συστηματοποιήθηκε ἡ συλλογὴ ἐνῶ κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ μελετήθηκε λεπτομερέστερα ἡ μηχανογράφηση τῆς καταγραφῆς αὐτῆς.

Πιὸ συγκεκριμένα ἡ συλλογὴ τῶν στοιχείων γιὰ τὸ 1993 περιελάμβανε: α) ἐντοπισμὸ στὴ βιβλιογραφία καὶ τοποθέτηση στοὺς χάρτες 1:200.000 τῶν

κάστρων: τοῦ Νομοῦ Μεσσηνίας (21 κάστρα), τῆς Νήσου Λέσβου (21 κάστρα), τοῦ Νομοῦ Εὐβοίας (19 κάστρα), ὅλων τῶν Νομῶν τῆς Μακεδονίας (συνολικά 109 κάστρα).

Τὸ 1992 εἶχε γίνῃ ἡ ἀντίστοιχη ἐργασία γιὰ ἄλλα 123 κάστρα, στὰ Δωδεκάνησα, τὰ νησιὰ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, τῇ Θράκῃ, τὸ νομὸ Χανίων καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Στὸ τέλος ἐπισυνάπτεται ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν παραπάνω κάστρων.

β) Ἐπίσκεψη καὶ φωτογράφιση τῶν κάστρων τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας καὶ τῆς νήσου Λέσβου. Κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν γίνεται ἡ ὀριστικὴ χωροθέτηση καθὲ κάστρου στοὺς χάρτες κλίμακας 1:200.000, 1:50.000 καὶ 1:5.000 ποὺ ἔχει ἀποφασισθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πάγια καταγραφὴ καὶ συλλέγεται καθὲ δυνατὴ πληροφορία γιὰ τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὴν περιοχὴ. Ἡ φωτογράφιση γίνεται μὲ ἀπλὴ ἐρασιτεχνικὴ μηχανὴ καὶ ἐνδεικτικὰ σὲ ὀρισμένα κάστρα συνοδεύτηκε ἀπὸ βιντεοσκόπησή τους.

γ) Ἀνέυρεση χαρτῶν κλιμάκων 1:50.000 καὶ 1:5.000 τῆς Γ.Υ.Σ. καθὼς καὶ τῶν ὑπαρχόντων ἀεροφωτογραφιῶν μεγάλης κλίμακας τῶν κάστρων τοῦ Νομοῦ Μεσσηνίας.

δ) Συμπλήρωση τοῦ Δελτίου Καταγραφῆς γιὰ ὅλα τὰ ἐρευνηθέντα κάστρα, στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι ἐφικτό (ἂν ἔχει γίνῃ ἐπίσκεψιν ἢ μόνον βιβλιογραφικὴ διερεύνηση κ.ο.κ.). Γιὰ τὰ 19 κάστρα τῆς Νήσου Ρόδου ὀλοκληρώθηκε ἡ διερεύνησή τους μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴν ὀριστικὴν συμπλήρωση τοῦ Δελτίου Καταγραφῆς μὲ τὴν συνεργασία τῆς Ἐφορείας, ποὺ γιὰ 11 ἀπὸ αὐτὰ εἶχε ξεκινήσει μὲ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐπίσκεψή τους κατὰ τὸ 1992.

Τὸ σύνολο τῶν συλλεχθεισῶν πληροφοριῶν εἴτε περιγραφικῶν εἴτε γεωμετρικῶν ἔχει εἰσαχθεῖ κατάλληλα στὸν Η/Υ τοῦ Ἐργαστηρίου Φωτογραμμετρίας Ε.Μ.Π. καὶ στὸ Εἰδικὸ Σύστημα Πληροφοριῶν ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ καὶ περιγράφεται παρακάτω.

Εἰδικὸ σύστημα πληροφοριῶν

Δόμηση τοῦ συστήματος

Ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνον ἐκτέλεσης τοῦ προγράμματος (1992) δημιουργήθηκε ὁ βασικὸς κορμὸς ἐνὸς Εἰδικοῦ Συστήματος Πληροφοριῶν (Ε.Σ.Π.) γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν Φρουριῶν καὶ Κάστρων. Καθορίσθηκε ἡ δομὴ του καὶ τὰ στοι-

χεῖα πού πρέπει νά περιλαμβάνει: ἡ γεωμετρική καὶ ἡ περιγραφική πληροφορία. Δόθηκε ἐκτενὴς ἀναφορὰ γιὰ τὰ πεδία πού ἀπαρτίζουν τὸ περιγραφικὸ σκέλος καὶ ὁριστικοποιήθηκε τὸ περιεχόμενο καὶ ἡ μορφή τοῦ Δελτίου Καταγραφῆς κάθε κάστρου.

Κατὰ τὸν δεῦτερο χρόνο τοῦ προγράμματος (1993) ὑλοποιήθηκε στὸ ὑπολογιστικὸ σύστημα τοῦ Ἐργαστηρίου Φωτογραμμετρίας Ε.Μ.Π. αὐτὸ τὸ Ε.Σ.Π. στὸ περιβάλλον τοῦ Γεωγραφικοῦ Συστήματος Πληροφοριῶν PC ARC/INFO καὶ τῆς Βάσης Δεδομένων DBASE IV.

Χρησιμοποιήθηκαν 93 πεδία στὴ Βάση Δεδομένων, μὲ μορφή ἀριθμητική, ἀλφαριθμητική ἢ memo (σχολίων), ὅπου περιλαμβάνονται κατάλληλα ὅλες οἱ πληροφορίες πού κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ καταγράφονται γιὰ κάθε κάστρο. Πιὸ συγκεκριμένα:

- (Α): 4 ἀλφαριθμητικὰ πεδία γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸν κωδικό.
- (Β): 5 ἀλφαριθμητικὰ πεδία γιὰ τὸ εἶδος τοῦ κάστρου.
- (Γ): 3 ἀλφαριθμητικὰ πεδία γιὰ τὶς χρονολογίες οἰκοδομικῶν φάσεων.
- (Δ): 5 ἀλφαριθμητικὰ πεδία καὶ 2 πεδία memo γιὰ τὸν διοικητικὸ προσδιορισμὸ τῆς θέσης τοῦ κάστρου.
- (Ε): 16 ἀλφαριθμητικὰ, 2 ἀριθμητικὰ καὶ 1 πεδίο memo γιὰ τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ τοῦ κάστρου.
- (ΣΤ): 37 ἀλφαριθμητικὰ, 1 ἀριθμητικὸ καὶ 4 πεδία memo γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση καὶ τὴν περιγραφή τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ κάστρου.
- (Ζ): 3 πεδία memo γιὰ τὶς προοπτικὲς καὶ προγράμματα ἀξιοποίησης.
- (Η): 5 ἀλφαριθμητικὰ πεδία καὶ 1 memo γιὰ τὴν ὑπάρχουσα τεκμηρίωση.
- (Θ): 1 ἀλφαριθμητικὸ καὶ 1 πεδίο memo γιὰ τὴ Βιβλιογραφία.
- (Ι): 1 πεδίο memo γιὰ πρόσθετα στοιχεῖα καὶ
- 2 ἀκόμη πεδία γενικοῦ χαρακτήρα (ὄνομα συντάκτη καὶ ἡμερομηνία).

Ἡ ἔξοδος τῶν περιγραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴ Βάση Δεδομένων περιλαμβάνει τὶς παραπάνω 10 κατηγορίες χαρακτηριστικῶν (ἀπὸ Α μέχρι Ι) καὶ ἔχει ἀκριβῶς τὴ μορφή τοῦ Δελτίου Καταγραφῆς.

Σὲ ἀμεση συσχέτιση μὲ τὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα τῆς Βάσης Δεδομένων εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ γεωμετρικὴ πληροφορία. Ἡ εἴσοδος τῶν δεδομένων στὸν Η/Υ ἔγινε μὲ ψηφιοποίηση πού ἀφοροῦσε: α) Τὰ γενικῆς φύσεως στοιχεῖα, δηλαδὴ τὸ περίγραμμα ὅλης τῆς χώρας (συνοριακὴ γραμμὴ, ἀκτογραμμὲς),

ἀπὸ τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδος κλίμακας 1 : 1.000.000, τὰ ὅρια καὶ τὶς πρωτεύουσες ὅλων τῶν Νομῶν τῆς χώρας, ἐπίσης ἀπὸ τὸν χάρτη 1 : 1.000.000, τὸ ἐθνικὸ καὶ τοπικὸ ὁδικό - σιδηροδρομικὸ δίκτυο, τὰ ὅρια τῶν ἐπαρχιῶν καὶ κοινοτήτων καὶ τὶς κύριες πόλεις καὶ χωριὰ τῶν Νομῶν γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἔρευνα καὶ συλλέχθηκαν στοιχεῖα τῶν κάστρων τοὺς μὲ προοπτικὴ γιὰ σταδιακὴ εἴσοδο στὸ σύστημα τῶν ἀντιστοιχῶν στοιχείων ὅλων τῶν Νομῶν τῆς χώρας. Χρησιμοποιεῖσθαι οἱ χάρτες κλίμακας 1 : 200.000 τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ (ἐπεὶδὴ εἶναι παλαιᾶς χρονολογίας σύνταξης) ἐνημερώθηκαν κατάλληλα ἀπὸ ἀντίστοιχους χάρτες Τουριστικῶν Ὁδηγῶν πρόσφατης ἐκδόσεως. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνσωματώθηκαν στὸν γενικὸ ψηφιακὸ χάρτη τῆς Ἑλλάδας, μετὰ ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες προσαρμογές, λόγῳ τῆς διαφορετικῆς κλίμακας τῶν ἀρχικῶν ὑποβάθρων. β) Τὰ εἰδικὰ στοιχεῖα γιὰ κάθε κάστρο, δηλαδὴ τὴ θέση του, ποὺ ἐντοπίζεται στοὺς χάρτες κλίμακας 1 : 5.000 ἢ 1 : 50.000 τῆς Γ.Υ.Σ., τὰ ὑπάρχοντα τοπογραφικὰ διαγράμματα τῆς περιοχῆς τοῦ κάστρου, ποὺ ὅμως ἀποθηκεύονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν γενικὸ ψηφιακὸ χάρτη τῆς Ἑλλάδος.

Ἔξοδοι τοῦ συστήματος

Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν παραπάνω στοιχείων συντάχθηκε πρόγραμμα Η/Υ στὸ περιβάλλον τοῦ Ε.Σ.Π., ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ on line ἀνέυρεση περιγραφικῶν πληροφοριῶν ἀλλὰ καὶ ἡ δημιουργία (στὴν ὁθόνη τοῦ Η/Υ ἢ σὲ Plotter) θεματικῶν χαρτῶν ποὺ νὰ ἀπεικονίζουν συνδυασμοὺς τῶν συλλεγισῶν πληροφοριῶν. Ἔτσι μέσω καταλλήλων ἐπιλογῶν ἀπὸ τὰ δημιουργηθέντα menu παρέχεται ἡ δυνατότητα: α) Συμπλήρωσης καὶ ἐκτύπωσης τοῦ Δελτίου Καταγραφῆς ἐνὸς συγκεκριμένου κάστρου, ποὺ ἐπιλέγεται μὲ τὸ ὄνομα ἢ τὸν κωδικό του. Ἡ ἔξοδος αὐτὴ παρέχεται γιὰ κάθε ἐρευνηθὲν κάστρο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βαθμὸ ὁλοκλήρωσης τῆς ἔρευνας. β) Σύνταξης χάρτη τῆς Ἑλλάδος ποὺ νὰ ἀπεικονίζει τὴ θέση καὶ τὸ ὄνομα τῶν μελετηθέντων κάστρων, κατηγοριοποιημένων σύμφωνα μὲ κάποιο προεπιλεγέν χαρακτηριστικὸ (π.χ. τὸ εἶδος τοῦ κάστρου, τὸν βαθμὸ μελέτης του στὸ συγκεκριμένο πρόγραμμα κ.ο.κ.). γ) Σύνταξης χάρτη μὲ τὴ θέση καὶ τὸ ὄνομα τῶν κάστρων ὁποιουδὴποτε νομοῦ (ἢ νήσων) τῆς χώρας, ποὺ ἐπιλέγεται μέσω τῆς ὁθόνης τοῦ Η/Υ ἢ μὲ τὸ ὄνομά του. Παρέχεται ἡ δυνατότητα ἀπεικόνισης ὅλης ἢ μέρους τῆς εἰσαχθείσης στὸ σύστημα σχετικῆς γεωμετρικῆς πληροφορίας, ὅπως δρόμοι,

πόλεις κλπ. Τα κάστρα διαφοροποιούνται ανάλογα με το είδος τους με την εμφάνιση στον χάρτη ενός από τα τέσσερα κατάλληλα δημιουργηθέντα σύμβολα. Σαν ένδεικτικές μορφές αυτής της εξόδου παρατίθενται στην παρούσα έκθεση: ο χάρτης Φρουρίων του Νομού Λέσβου με το όδικο δίκτυο και τη θέση των κάστρων, ο χάρτης Φρουρίων της Νήσου Ρόδου, σε κλίμακα 1 : 250.000, με τη θέση και τα ονόματα όλων των κάστρων της νήσου, ο χάρτης Φρουρίων του Νομού Έβρου (τά στοιχειά για τον Νομό είχαν συλλεγεί από το 1992), με τη θέση και το είδος κάθε κάστρου.

Είναι προφανές ότι υπάρχει τεράστια δυνατότητα επέκτασης των μορφών εξόδου του συστήματος, ανάλογα με τα εισαγόμενα κάθε φορά στοιχειά και τους επιλεγόμενους συνδυασμούς τους για απεικόνιση σε αντίστοιχους θεματικούς χάρτες. Έτσι εκτός από το είδος του κάστρου μπορούν, με κατάλληλη επέκταση του προγράμματος Η/Υ, να αξιοποιηθούν και άλλα στοιχειά της Βάσης Δεδομένων για σύνταξη νέων θεματικών χαρτών, όπως π.χ. η περίοδος ανέγερσης του κάστρου, η κατάσταση στην οποία βρίσκεται σήμερα, η προσπελασιμότητα, η βέλτιστη ή συντομότερη διαδρομή από την πρωτεύουσα του νομού ή της νήσου κ.ο.κ.

Τρισδιάστατες απεικονίσεις

Για την εύρεση του βέλτιστου τρόπου απεικόνισης της μορφής ενός κάστρου οι προσπάθειες στρέφονται στην εκμετάλλευση των δυνατοτήτων που παρέχουν τα προγράμματα CAD (γραφικών απεικονίσεων) και οι γραφικές θόνοι των σύγχρονων PC σε συνδυασμό με τους μεγάλους δίσκους και ταχύτητες επεξεργασίας που διαθέτουν.

Ο όγκος των δεδομένων που χρειάζονται για την ολοκληρωμένη αποθήκευση ενός κάστρου σε γραφικό πρόγραμμα Η/Υ, είναι μεγάλος αν και ποικίλλει ανάλογα με το μέγεθος, τη μορφή και την πολυπλοκότητα καθενός. Όμως είναι τέτοια τα χαρακτηριστικά των περισσότερων κάστρων, με τα ακανόνιστα σχήματα, τους κεκλιμένους τοίχους, τις επάλληλες φάσεις κατασκευής με διαφορετική τεχνοτροπία και υλικά, και τέτοια η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει σήμερα, καθώς είναι ήμικατεστραμμένα, που ακόμη και για μεσαίου μεγέθους κάστρα (έμβαδου 1 - 5 στρεμμάτων) απαιτείται η γνώση μεγάλου αριθμού σημείων στο χώρο για να απεικονισθούν. Έτσι, μέχρι πριν λίγα χρόνια,

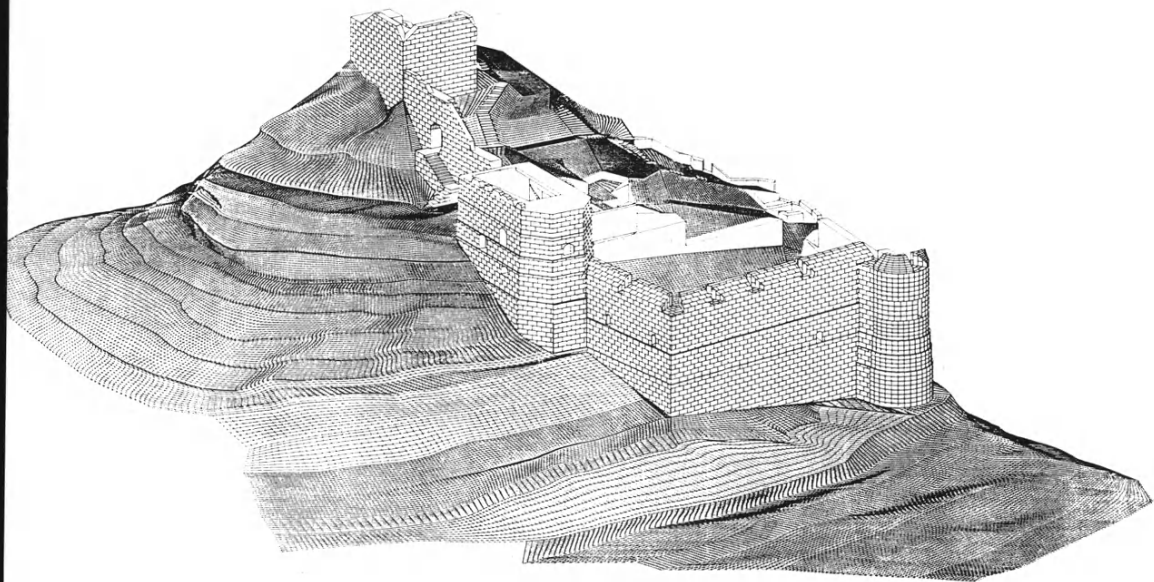
ἡ συμμετοχή Η/Υ στὴν παρουσίαση ἐνὸς κάστρου περιοριζόταν στὴ διευκόλυνση σύνταξης τῶν κλασικῶν τοπογραφικῶν ἀπεικονίσεων, κατόψεων, ὤψεων καὶ τομῶν. Σήμερα ἔχουν ἀύξηθεῖ οἱ δυνατότητες, μὲ τὴν πρακτικὴ ἐφικτὴ ταυτόχρονη παρουσίαση καὶ τῶν τριῶν διαστάσεων ἐνὸς ἰδιαίτερα πολύπλοκου ἀντικειμένου, μὲ τὴ μορφή ἀξονομετρικῶν ἢ προοπτικῶν διαγραμμάτων. Βεβαίως ἡ διαχείριση ἐνὸς μεγάλου κάστρου σὲ (ὁσωνδήποτε μεγάλων δυνατοτήτων) PC Η/Υ παραμένει ἐπίπονη καὶ κυρίως χρονοβόρα.

Γιὰ πρακτικὴ ἐπιβεβαίωση τῶν παραπάνω διαπιστώσεων, ἔγινε ἐφαρμογὴ τους σὲ ἓνα μεσαίου μεγέθους καὶ διατηρουμένου σὲ μέτρια κατάσταση κάστρου, αὐτὸ τοῦ Κάστελου Κρητηνίας Ρόδου. Πρόκειται γιὰ κάστρο ποὺ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς νήσου, κτίσθηκε τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας πάνω σὲ λόφο μὲ δύο πύργους καὶ μία πύλη. Ἔχει συνολικὴ περίμετρο 200 μέτρων καὶ καλύπτει ἐπιφάνεια περίπου 2,1 στρεμμάτων. Ὁ ἐξοπλισμὸς ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ περιλαμβάνει: Η/Υ PC 486 (50 MHz) μὲ 16 Mb RAM μνήμη καὶ σκληρὸ δίσκο 600 Mb, ἐγχρωμὴ γραφικὴ ὁθόνη VGA 17" τὸ λογισμικὸ πακέτο AutoCAD r12, ποὺ εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένο καὶ ἐγνωσμένων δυνατοτήτων γιὰ τρισδιάστατες ἀπεικονίσεις, διανυσματικὸ αὐτόματο σχεδιαστὴ (Pen Plotter) Calcomp 1044 AO, laser ἐκτυπωτὴ HP4.

Τὰ δεδομένα ποὺ εἶναι οἱ συντεταγμένες τῶν χαρακτηριστικῶν σημείων, καθὼς δὲν ὑπῆρχαν διαθέσιμες πρωτογενεῖς μετρήσεις (ὕπαθρου) πάρθηκαν ἀπὸ ψηφιοποίηση τῶν τοπογραφικῶν σχεδίων (κάτοψης, ὤψεων, τομῶν) τοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ τοπογράφου μηχανικοῦ Π. Βαρβιτσιώτη. Τὰ σχέδια αὐτὰ ὁλοκληρώθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1993 καὶ προσφέρθηκαν εὐγενῶς ἀπὸ τὴν 4ῃ Ἑφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸν ἴδιο τὸν συντάκτη Μηχανικό, μαζί μὲ πρόσθετο πολύτιμο φωτογραφικὸ ὕλικὸ τοῦ κάστρου.

Στὸ σχεδιαστικὸ πρόγραμμα τοῦ Η/Υ ἀποθηκεύθηκαν κατάλληλα συνδυασμένες οἱ συντεταγμένες στὸν τρισδιάστατο χῶρο ὅλων τῶν σημείων λεπτομερειῶν τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου, τῶν ἐσωτερικῶν τοῦ κάστρου στοιχείων, ὅπως σκαλοπατιῶν, τοιχίων, ἐπιφανειῶν τοῦ ἐδάφους κ.ο.κ., τῆς μορφολογίας τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλοντος χῶρου.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ δυνατότητα ἄμεσης προβολῆς τῆς περιοχῆς τοῦ κάστρου σὲ κάθε ἐπίπεδο μὲ ἐπιθυμητὴ κλίση (γιὰ κάτοψη ἢ ὄψεις) ἢ στὸν χῶρο

Εἰκ. 1. Φρούριο τῆς Κρητηνίας τῆς Ρόδου.

ἀπὸ ὁποιαδήποτε ὀπτική γωνία καὶ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Παράδειγμα τέτοιων τριδιάστατων ἀπεικονίσεων εἶναι τὸ διάγραμμα σὲ κλίμακα περίπου 1 : 200, ποὺ ἔχει ἐκτυπωθεῖ σὲ αὐτόματο σχεδιαστή (Plotter) (εἰκ. 1).

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ὅτι ὁ χῶρος στὸν σκληρὸ δίσκο τοῦ Η/Υ ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀποθήκευση τοῦ ἀρχείου ποὺ περιέχει τὸ σχέδιο τοῦ κάστρου καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου, εἶναι 8 Mb καὶ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο ἢ τὴ γωνία τῆς παρουσίας του. Ὁ χρόνος ποὺ χρειάζεται γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀξονομετρικοῦ σχεδίου στὴν ὀθόνη (κυρίως γιὰ τὴν «ἀπόκρυψη» τῶν γραμμῶν ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἐμφανίζονται) εἶναι περίπου 12 min καὶ γιὰ τὴ σχεδίασή του στὸν (pen) plotter σὲ κλίμακα 1 : 200 ἀκόμη 90 min περίπου.

Σύνθεση ἐρευνητικῆς ομάδας

Ἡ ἐρευνητικὴ ομάδα πλὴν τοῦ ὑπογράφοντος ἐπιστημονικοῦ ὑπευθύνου συγκροτήθηκε ἀπὸ τὰ παρακάτω μέλη (κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ): Ζάννου Δέσποινα, Ἀγρ.-Τοπογράφος Μηχανικός, Ἰωαννίδης Χαράλαμπος, Δρ. Ἀγρ.-Τοπογράφος Μηχανικός, Παγάνης Κωνσταντῖνος, Τοπογράφος Ὑπομηχανικός, Παναγοπούλου Ἑλένη, Φιλόλογος-Ἀρχαιολόγος, Παπαθεοδώρου Γεώργιος, Ἀγρ.-Τοπογράφος Μηχανικός, Ποζιόπουλος Διονύσιος, Ἀρχιτέκτων Μηχανικός ὙΠΠΟ, Πότσιου Χρυσή, Ἀγρ.-Τοπογράφος Μηχανικός, Χλιβερὸς Δημήτριος, Φωτογράφος.

Πολλὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται σὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἐνθουσιασμό βοήθησαν στὴν ἐπιτυχία τῶν ἐργασιῶν τοῦ προγράμματος καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1993 καὶ ἰδιαιτέρως στὸν συνάδελφο Ἐπίκουρο Καθηγητὴ τοῦ Ε.Μ.Π. κ. Δ. Ἀργιαλὰ ποὺ βοήθησε σημαντικὰ στὴ συλλογὴ τῶν στοιχείων τῶν φρουριῶν καὶ κάστρων τῆς Νήσου Λέσβου.

Ἀκολουθεῖ πῖνακας κάστρων, ὅπου καταγράφονται τὰ κάστρα, τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν κατὰ τὸ 1993 σὲ χάρτη κλίμακας 1:200.000.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΑΣΤΡΩΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΘΕΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 1993
ΣΕ ΧΑΡΤΕΣ 1:200.000

A. ΝΗΣΟΣ ΡΟΔΟΣ

1. Κάστελου (Κρητηγίας)	10. Καταβιᾶς
2. Μεσαιωνικῆς Πόλης Ρόδου
(Καστέλλο)	11. Σιάνας
3. Ἀρχάγγελου	12. Φαρακλοῦ
4. Κοσκινού	13. Ἀσκληπιείου
5. Σάλακου	14. Κρεμαστῆς
6. Φιλέρημου	15. Λαχανιᾶς
7. Λίνδου	16. Ἀπολακκιᾶς
8. Μονόλιθου	17. Γλυφάδας
9. Λάρδου	18. Ψίνθου
	19. Ἐμπωνα

B. Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1. Καλαμάτας (Φαραί)	12. Ἀετοῦ
2. Κορώνης (Ἀσίνης)	13. Σιδηροκάστρου
3. Μεθώνης (Modon)	14. Καρδαμύλης
4. Πύλου (Νιόκαστρο)	15. Λεύκτρου
5. Ναυαρίνου (Παλαιόκαστρο)	16. Μεσσήνης (Νησί)
6. Κυπαρισσίας (Ἀρκαδίας)	17. Πλατανόβρυσης
7. Ζαρνάτας	18. Τρυφᾶ
8. Ἀνδρούσας (Drouse)	19. Στηλιάρι
9. Πανιπέρι-Πέρα	20. Πήδημα (Παλαιόκαστρο)
10. Κάστρο (Κοιν. Μῆλα)	21. Κλωνί
11. Λουτζουνάτου (Σαφλαούρι)	

Γ. ΝΗΣΟΣ ΛΕΣΒΟΣ

1. Μυτιλήνης	12. Ἄγρας
2. Μολύβου - Μήθυμνας	13. Ἀποθηκῶν
3. Ἀγιάσου (Καστέλι)	14. Παράκοιλων
4. Παλιόπυργου Βρίσας	15. Κεράμιου
5. Ἀντισσας (Ὀβριόκαστρο)	16. Πέτρας
6. Ἀρίσβης	17. Μανταμάδου
7. Σκάλας Ἐρεσσοῦ	18. Ἀχλαδερῆς
8. Σιγρίου	19. Βασιλικῶν
9. Σκάλας Θερμῆς	20. Ἀμπελικοῦ
10. Σκάλας Μιστεγνῶν	21. Πλαγκάδος
11. Βατερῶν	

Δ. Ν. ΕΥΒΟΙΑΣ

1. Χαλκίδας	10. Φιλάγρας
2. Καράμπαμπα	11. Καρύστου (Παλαιοχώρα)
3. Φύλλων (Καστέλι)	12. Καστριοῦ (Ψαχνά)
4. Ριζόκαστρου (Ἀλιβέριο)	13. Κλεισούρας
5. Κάτω Ποταμιᾶς	14. Προκόπιου (Μπεζά Πύργος)
6. Ἀποκλείδι (Μ. Σωτήρος)	15. Νέου Πύργου (Ἰστιαία)
7. Ἀλμυροπόταμου (Παλαιό-
καστρο)	16. Πολιτικῶν
8. Στύρων (Ἀγ. Νικολάου)	17. Ἀμαρύνθου
9. Ἀρμενων	18. Ἐπισκοπῆς
	19. Ἐλαίας

Ε. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

1. Καστοριᾶς	6. Ζευγοστασίου
2. Ἀρμενοχωρίου	7. Σαρακηνηῆς
3. Γάβρου	8. Δισπηλιοῦ
4. Λογγᾶ (Σιδηροχωρίου)	9. Μπόζιγκραντ
5. Κωσταραζίου	

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

10. Χλερινοῦ	15. Ὀστρόβου (Ἄρνισσας)
11. Ἄετοῦ	16. Πρέσπας (Ν. Ἀγίου Ἀχιλλείου)
12. Κλεινῶν	17. Οὔροβνικ
13. Σέταινας (Ἀγλάδας)	18. Πετρῶν
14. Βένης	

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

19. Ριζοῦ	29. Παλιογράτσανου Βελβενδοῦ
20. Πέλλα (Δρυόβουνου)	30. Ἐμπορίου
21. Κτίσματα Ἐράτουρας	31. Ἀναρράχης
22. Καστράκι Σιάτιστας	32. Σπηλιᾶς
23. Παλιόκαστρο Σιάτιστας	33. Ἐρμακιάς
24. Κτενίου	34. Μαυροπηγῆς
24. Καισαρειᾶς	35. Ποντοκώμης
26. Στανοῦ	36. Πολυφύτου
27. Σαρανταπόρου	37. Ζάμποδα
28. Σερβίων	

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

38. Λόγγου (Ἑδεσσας)	41. Πέλλας
39. Μογλενῶν (Χρυσῆς)	42. Α. Γραμματικοῦ
40. Ἀραβησσοῦ	

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

43. Βεροίας	44. Βεργίνας

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

45. Καταλωνίων	49. Πέτρας
46. Πύδνας	50. Λιβαδίου
47. Σβορώνου Κατερίνης	51. Πλαταμώνα
48. Δίου	

ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

52. Γυναικοκάστρου

53. Ἑπταλόφου

54. Παλατιανοῦ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

55. Θεσσαλονίκης

56. Κισσοῦ (Χορτιάτη)

57. Ρεντίνας

58. Μοδίου

59. Α. Σταυροῦ

60. Βρασνῶν

61. Στεφανινῶν

62. Μαυρούδας

63. Βόλβης

64. Νυμφόπετρας

65. Δερβενίου

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

66. Ὀλύνθου

67. Ποτίδαιας

68. Μένδης

69. Μεγάλου Τείχους (Σιθωνίας)

70. Τορώνης

71. Φραγκόκαστρο

72. Ὀλυμπιάδας

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

73. Σερρῶν

74. Μανδρακίου

75. Σιδηρόκαστρο

76. Ρουπέλιου

77. Στρυμονικοῦ

78. Ἀηδονοχωρίου

79. Ἀγ. Πνεύματος

80. Δαφνούδιου

81. Ζίχνας

82. Σφελινοῦ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

83. Καβάλας

84. Ἀμφιπόλεως

85. Ἡϊῶνος

86. Ὀρφανίου

87. Γαϊδουρόκαστρο

88. Ἀνακτορουπόλεως

89. Ἀντισάρας (Καλαμίτσα)

90. Ἀλώνια Μουσθένης

91. Τσαλὶ Μουσθένης

92. Ἀλεξανδρόκαστρο

93. Μονὴ Κοτσιφοίνισσας

94. Φιλίππων

95. Ν. Καρβάλης

96. Τοπερίου (Παράδεισος)

97. Κεχροκάμπος

98. Μουτάτιο Πετροπηγῆς

99. Θάσου

100. Λιμένα Θάσου

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

101. Δράμας	105. Πλατανιᾶ
102. Ξηροποτάμου	106. Ἀδριανῆς
103. Πύργων	107. Μακρυπλαγίου
104. Μααρά (Πηγῶν Ἀγγίτη)	108. Ἄνω Πυξαρίου

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΝΤΕΚΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΜΕΛΕΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΥΛΙΚΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΙΩΝ ΠΑΡΟΥ

Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής Κουκουναριών Πάρου τὸ 1991, ἐτέθη σὲ ἐφαρμογὴ τὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν γρήγορη ὀλοκλήρωση τῆς δημοσίευσης τοῦ τεράστιου ὄγκου εὐρημάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀκρόπολη, σύμφωνα μὲ τὸ ἐγκεκριμένο πρόγραμμα ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ δημοσιεύσεως ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ γοργή δημοσίευση τοῦ ὕλικου ἐπιβάλλεται πράγματι ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἡ λεπτομερὴς παρουσίαση τοῦ πλουσιότατου στρωματογραφικοῦ ὕλικου θὰ ὀδηγήσει στὴν οὐσιαστικότερη κατανόηση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Πάρου καὶ τῶν Κυκλάδων εὐρύτερα. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Κουκουναριῶν ἔχομε ἀποκομίσει ἐνδείξεις κατοίκησης ποὺ πιστοποιοῦνται ἀπὸ πολυπληθὴ εὐρήματα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ὕστερη νεολιθικὴ ἕως καὶ τὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο.

Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ, ἡ θέση κατοικήθηκε στὴν περίοδο τῆς φάσης τοῦ Σάλιαγκου (4η π.Χ. χιλιετία). Στὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο (IIIΓ') ὁ λόφος ὀχυρώθηκε μὲ κυκλώπεια τείχη, ἐνῶ στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ ἀνεγέρθηκε συγκρότημα ἀνακτορικοῦ χαρακτήρα. Κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὁ λόφος μεταβλήθηκε σὲ οἰκιστικὸ χῶρο. Ἀργότερα, ἐπάνω στὰ ἐρείπια τῶν προηγούμενων φάσεων ἀνεγέρθηκαν οἰκοδομήματα οἰκισμοῦ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Ἡ μεγαλύτερη ἀκμὴ σημειώνεται στὰ πρώιμα ἀρχαϊκὰ χρόνια, ὅταν ὁ οἰκισμὸς ἀπλώθηκε σιτὴ νότια καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου. Σημαντικὸς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἀνεγέρθηκε γύρω στὸ 700 π.Χ. ἀνήκει στὴν περίοδο αὐτή. Ὁ οἰκισμὸς ἐγκαταλείφθηκε στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα.

Από τὰ εὐρήματα Κουκουναριῶν ἓνα ἐλάχιστο ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὸ μέρος ἔχει ἤδη ἐκτεθεῖ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πάρου, σὲ εἰδικὴ προθήκη τῆς βόρειας αἵθουσας. Ὡστόσο, ὁ κύριος ὄγκος εὐρημάτων βρισκόταν μέχρι πρὸ τινος διαμοιρασμένου μεταξὺ δύο ἀποθηκῶν τοῦ Μουσείου. Ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ τῆς προϊσταμένης τῆς ΚΑ' Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Πάρου καὶ ἡ ἔλλειψη χώρου ποὺ προέκυψε ἀκολούθως λόγω τῆς συσσώρευσης νέων εὐρημάτων, ἐπέβαλαν τὴ συστηματικὴ ἀναδιοργάνωση τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Μουσείου.

Μὲ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τῆς κυρίας Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου ἔγινε ὁ κατάλληλος προγραμματισμός, ὥστε ἐφεξῆς στὴν πρώτη ἀποθήκη θὰ κατατίθενται μόνον εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἀποθήκη ἀποφασίσθηκε νὰ ταξινομηθοῦν τὰ εὐρήματα Κουκουναριῶν καὶ Σάλιαγκου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ καὶ μὲ χρηματοδότηση τοῦ ΥΠΠΟ ἐξοπλίσθηκε ἡ δεύτερη ἀποθήκη μὲ εἰδικὰ μεταλλικὰ ράφια (dexion), ἐνῶ μὲ εἰδικὸ κονδύλι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀγοράσθηκαν ξύλινα κιβώτια καὶ δίσκοι γιὰ τὴν τελικὴ ἀποθήκευση τῶν εὐρημάτων. Στὴ συνέχεια, κατὰ τὸ θέρος 1992 ἔγινε μεταφορὰ, ἄνω τῶν 1500 κιβωτίων εὐρημάτων ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη ἀποθήκη: ἐργασία χρονοβόρα καὶ ἐπίπονη ποὺ ὀλοκληρώθηκε χάρις στὴ συμμετοχὴ καὶ τὴν προσωπικὴ ἐργασία τῶν παλαιῶν βοηθῶν τῆς ἀνασκαφῆς (C. Brenner, E. Brulotte, B. Eder, E. Sauser, B. Οἰκονομίδου). Ἐλέγχθηκε τὸ περιεχόμενο στὶς σακκοῦλες εὐρημάτων ὅλων τῶν κιβωτίων, ἀντικαταστάθηκαν παλιές σακκοῦλες, ἐτικέτες ἢ κιβώτια καὶ καταχωρήθηκαν οἱ σχετικὲς πληροφορίες σὲ φορητὸ κομπιούτερ. Ἡ ἐργασία ταξινόμησης καὶ ἀπογραφῆς τοῦ πλούσιου ὕλικου ὀλοκληρώθηκε τὸ θέρος 1993, παρότι μικρὸ ποσοστὸ εὐρημάτων (μόνο ἓνα 15% τοῦ συνόλου) ἐναπομένει πρὸς ἀπογραφὴ κατὰ τὸ 1994. Ἐξάλλου τὸ 1993 ἐξοπλίσθηκε ἡ δεύτερη ἀποθήκη μὲ πληρέστερο ἡλεκτρικὸ δίκτυο καὶ εἰδικὰ φωτιστικὰ σώματα. Μὲ γενναία ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰδρύματος Λεβέντη, τοῦ προέδρου κ. Κ. Λεβέντη καὶ τοῦ ἐκπροσώπου τοῦ αὐτοῦ ιδρύματος τέως πρέσβη κ. Ἀ. Ἐξαρχου, ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀπόκτηση τὸ 1993 ἐνὸς φορητοῦ καὶ ἐνὸς δεύτερου ἰσχυροῦ κομπιούτερ (Hard Disk WD 170 MB), ποὺ θὰ χρησιμοποιεῖται σὲ μόνιμη βάση στὸ Μουσεῖο Πάρου γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν. Τὸ θέρος 1993 ἔγινε ἐγκατάσταση τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστοῦ ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ σὲ θέματα προγραμματισμοῦ κομπιούτερ κ. Ἀ. Καρέλη. Διεπιστώθη ἡ καλὴ λειτουργία τοῦ μηχανήματος καὶ ἔγινε μεταφορὰ

τοῦ ὕλικου ἀπογραφῆς τῶν κιβωτίων ἀπὸ παλαιότερο φορητὸ στὸν νεοαποκτηθέντα ὑπολογιστή.

Ἡ ἠλεκτρονικὴ ἀπογραφή τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου θεωρεῖται σημαντικῆς σπουδαιότητος καὶ γιὰ τὴ λεπτομερὴ γνώση τοῦ ἀποθηκευμένου ὕλικου καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ διευκόλυνση τοῦ ἔργου συστηματικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων. Μὲ βάση τὶς παραπάνω ἐξελίξεις θὰ εἶναι στὸ μέλλον δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς τῶν εὐρημάτων κατὰ στρώση ἢ τομὴ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ ἡμερολόγια, ἀλλὰ καὶ ἡ διασταύρωση πληροφοριῶν γιὰ ὁμοειδῆ εὐρήματα ἀπὸ διάφορες τομέες. Γιὰ τὸ 1994 προγραμματίζεται ἡ ἔναρξη συστηματικῆς ἐργασίας γιὰ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς Κουκουναριῶν Πάρου, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΖΑΚΡΟΥ

Συνεχίσθηκαν και κατά τὸ 1993 οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέτης, συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης εὐρημάτων τῶν Ἀνασκαφῶν Ζάκρου, μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους. Τὸ ἔργο ὑποστήριξε οἰκονομικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸ Institute for the Aegean Prehistory τῆς Νέας Ὑόρκης (INSTAP). Στὶς ἐργασίες καταγραφῆς καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης ὑλικοῦ συμμετείχαν, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος, οἱ ἀρχαιολόγοι Καίτη Ἀρχοντάκη, Σοφία Βουτσάκη, Ἑλένη Γεροντάκου, Κατερίνα Κόπακα, Εἰρήνη Λαιμοῦ, Γιάννης Παραρᾶς, Ἄννα Φίλιππα-Touchais καὶ Κέλλυ Χριστοφῇ. Οἱ ἀρχαιολόγοι Μαριλένα Κανετάκη, Εἰρήνη Λαιμοῦ, Κάτια Μαντέλη, Μαρία Πλάτωνος, Ἄννα Φίλιππα-Touchais καὶ Κέλλυ Χριστοφῇ ὁλοκλήρωσαν τὴ μουσειακὴ μελέτη ὑλικῶν ἀπὸ θέσεις ποὺ ἐρευνήθηκαν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ Ζάκρου καὶ πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν στὸν Α' τόμο τῆς τελικῆς δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφῶν. Ὁ τεχνίτης Κώστας Νικάκης συνέχισε τὶς ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης κεραμικοῦ ὑλικοῦ στὸ Ἐργαστήριο Ζάκρου. Ὁ ἀρχιτέκτονας Θανάσης Νακάσης ἀσχολήθηκε μὲ τὶς ἀποτυπώσεις κτιρίων καὶ σπηλαίων, ποὺ πρόκειται νὰ παρουσιασθοῦν σύντομα στοὺς πρώτους τόμους τῆς δημοσίευσης Ζάκρου. Τέλος, τὴ λογιστικὴ διαχείριση τῶν κονδυλίων καὶ τὴν προμήθεια τῶν ὑλικῶν ἀνέλαβε ἡ Σεβαστὴ Δανδάλη. Πρὸς ὅλους τοὺς παραπάνω ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμὲς εὐχαριστίες.

Ἀναλυτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

α) Προκαταρκτικὴ μελέτη κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἐτῶν 1962, 1967 καὶ 1975

Προχώρησαν σημαντικὰ οἱ ἐργασίες διαλογῆς καὶ προκαταρκτικῆς μελέτης μέρους τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη περιέλαβε

λεπτομερῆ καταγραφή τοῦ ὕλικου, ταύτισή του στὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς, σχεδίαση καὶ φωτογράφηση. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν 39 ομάδες κεραμεικῆς, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ὑπὸ δημοσίευση θέσεις «Καλυβομούρι», καὶ «Πεζοῦλες Κεφάλας» Ζάκρου (ἀνασκαφές 1967 καὶ 1975), καὶ ἀπὸ τὰ Κτίρια Β καὶ Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασαν οἱ ομάδες ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἕνα ἀποθέτη κεραμεικῆς, ποὺ εἶχε ἐρευνηθεῖ στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς παραπάνω θέσεις: περιλάμβαναν κομμάτια ἀπὸ χειροποίητα καὶ τροχήλατα ἀγγεῖα ἐπαναλαμβανόμενων τύπων (πρόχους καὶ μικρὰ γεφυρόστομα ἀγγεῖα, διακοσμημένα, στὴν πλειονότητά τους, στὸ ΜΜ Ι στυλ Ἀνατολικῆς Κρήτης). Μερικὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια φέρουν τραχωτὴ διακόσμηση (barbotine ware), ἐνῶ τὰ περισσότερα σώζουν ἔχνη γραπτῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (πλάγια λογχοειδῆ φύλλα, σπεῖρες κ.ἄ.), μὲ ἐπίθετο λευκό, καὶ ἀρκετὰ συχνὰ κόκκινο ἢ καὶ πορτοκαλὶ χρῶμα, πάνω σὲ μαῦρο βάθος. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία κεφαλῆς μικροῦ πῆλινου εἰδωλίου ποὺ φοράει περιλαίμιο τοῦ τύπου τῶν Μεδίκων.

Οἱ ομάδες κεραμεικῆς ἀπὸ τὰ ταφικὰ περιφράγματα στὴ θέση «Πεζοῦλες Κεφάλας» περιλάμβαναν κυρίως κομμάτια ἀπὸ μικρὲς ἀδιακόσμητες πήλινες σαρκοφάγους δύο τύπων (λουτροειδεῖς καὶ κιβωτιόσχημες). Οἱ κιβωτιόσχημες λάρνακες εἶχαν, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ ἑξὶ κολουροκωνικά πόδια καὶ κάθετες λαβὲς ἢ ὁπὲς γιὰ τὴν πρόσδεση τῶν πυραμιδικῶν καλυμμάτων τους.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ομάδες κεραμεικῆς ἀπὸ τὰ Κτίρια Β καὶ Ε τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Ἡ παρουσία ἀρκετῶν χαρακτηριστικῶν ΥΜ ΙΙΑ2 κομματιῶν, ὅπως θραύσματος μὲ σχηματοποιημένο χταπόδι ἀπὸ μεγάλο πιθαμφορέα, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ομάδες, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση μιᾶς μεγαλύτερης σὲ ἔκταση καὶ σημασία ἀνακατάληψης στὴ θέση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀρχικὰ πιστευόταν. Νὰ σημειωθεῖ, ἀκόμα, ἡ παρουσία λίγων ἐλληνιστικῶν ὀστράκων σὲ ἐπιφανειακὰ διαταραγμένα στρώματα τῶν ἰδίων κτιρίων.

β) Ἑργαστηριακὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση εὐρημάτων

Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ πρόοδος τῶν ἐργασιῶν συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης συνόλων εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἑργαστήριο Ζάκρου, ἀπὸ τὸν τεχνίτη Κ. Νικάκη. Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τῶν εὐρημά-

των ἀπὸ τὶς θέσεις «Μαῦρο Αὐλάκι», «Μαλακάρη» καὶ «Λενικά», ἐνῶ προχώρησε σημαντικὰ καὶ ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τῇ θέσῃ «Τῆς Οὐρανιας τὸ Φροῦδι». Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς παραπάνω θέσεις ἤδη ἔχουν δοθεῖ σὲ μελετητὲς γιὰ νὰ τὰ ἐπεξεργασθοῦν καὶ νὰ τὰ παρουσιάσουν στὸν Α' τόμο τῆς τελικῆς δημοσίευσης Ζάκρου. Ἀποκαταστάθηκε, ἀκόμα, ἕνας θαυμασιὸς μεγάλος πιθαμοφόρας τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο: εἶναι διακοσμημένος μὲ ζῶνες κισσόφυλλων καὶ διπλῶν πελέκεων, σὲ ἐναλλαγὴ μὲ περιφερικὲς ταινίες σκοτεινοῦ χρώματος.

γ) Μελέτη γιὰ δημοσίευση τοῦ Α' τόμου

Ἀρχισε ἡ συστηματικὴ μελέτη, ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους ἐρευνητές, τῶν κλειστῶν συνόλων ποὺ θὰ περιληφθοῦν στὸν Α' τόμο τῆς τελικῆς δημοσίευσης Ζάκρου. Ἡδη, ὀλοκληρώθηκε ἡ μουσειακὴ μελέτη τῶν ὑλικῶν ἀπὸ τὶς θέσεις «Μαῦρο Αὐλάκι», «Μαλακάρη», «Λενικά», «Σπηλιάρα» καὶ «Καλυβομούρι». Τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ καταγράφηκε, σχεδιάσθηκε καὶ φωτογραφήθηκε.

δ) Μικρὲς ἐργασίες συντήρησης καὶ διαλογὴ κεραμεικῆς στὴ Ζάκρο

Παράλληλα μὲ μικρὲς ἐργασίες συντήρησης στὸν ἴδιο τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο, συνεχίσθηκε ἡ διαλογὴ καὶ καταγραφὴ κεραμικοῦ ὑλικοῦ παλαιότερων ἐτῶν ποὺ βρίσκονται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀνασκαφικοῦ οἰκίσκου στὴ Ζάκρο. Συγκεκριμένα, πλύθηκαν καὶ καταγράφηκαν 26 ὁμάδες κεραμεικῆς, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ «Κτίριο τῶν Διθύρων», τὸ «Σπίτι τῆς Ράμπας», τὸ «Ἀκραῖο Ἀνατολικὸ Κτίριο νότια τοῦ Δρόμου τοῦ Λιμανιοῦ», τὸν «Τομέα Η» καὶ τοὺς «Τομεῖς ΝΑ καὶ Ν τοῦ Ἀνακτόρου».

ε) Ἀποτύπωση ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων

Τέλος ἐγίνε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀ. Νακάση ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων στὶς θέσεις «Καλυβομούρι» καὶ «Πεζοῦλες Κεφάλας», σχεδιάσθηκε τὸ «Σπήλαιο τοῦ Κυνός», (ὅπου εἶχε βρεθεῖ πῶμα ΠΜ πυξίδας μὲ ἀνάγλυφο σκύλο στὴ θέσῃ τῆς λαβῆς), καὶ ἐπανασχεδιάσθηκε μὲ λεπτομέρειες τὸ μεγάλο Κτίριο Β τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

Κατά τὸ ἔτος 1993 δὲν ἔγιναν ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὸ Κεφάλι, ἀν καὶ γιὰ τὸ ἔτος αὐτὸ εἶχε προγραμματιστεῖ τὸ κλείσιμο τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴν ἐκτέλεση σειρᾶς τομῶν βάθους σὲ καθαρὲς ἀρχαιολογικὲς ἐπιχώσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀναφανεῖ, μετὰ τὶς ἐργασίες τῶν τελευταίων ἐτῶν, σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐντὸς τῶν ἤδη ἀνεσκαμμένων καὶ μελετημένων περιοχῶν. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἡ πολυετὴς ἐργασία μας στὴ Βασιλικὴ ἀναλώθηκε κατὰ μεγάλο ποσοστὸ στὴν ἐλευθέρωση τοῦ χώρου ἀπὸ τὶς ἀφημένες ἐπὶ τόπου τεράστιες μάζες μπάζων τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα καὶ στὴ μελέτη τῶν δομικῶν καταλοίπων, τὰ ὁποῖα διαμοιράζονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ περιόδων καὶ φάσεων, οἰκοδομικῶν καὶ ἱστορικῶν - ἀρχαιολογικῶν, ἀπὸ τὴν ΠΜ Πα ὡς τὴν αὐτοκρατορικὴ ρωμαϊκὴ. Λόγω δυσχερειῶν (βλ. 'Ημερολόγιο 1993, σ. 9-11 καὶ 184-216, πρβ. καὶ σ. 167-168), ἔγιναν μόνον ἐργασίες ἐργαστηρίου, ἡτοι καθαρισμός, μελέτη καὶ τακτοποίηση - ἀρχαιοθέτηση κινητῶν εὐρημάτων προηγούμενων ἐτῶν (1975, 1982, 1992), οἱ ὁποῖες καταγράφηκαν λεπτομερῶς¹.

1. Τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς θὰ ἐκδοθοῦν σὲ μορφὴ τυπωμένων βιβλίων καὶ θὰ συνοδεύονται ἀπὸ πλούσιο ἐποπτικὸ ὕλικό, σχέδια καὶ συλλογὲς ἐγχρώμων εἰκόνων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων σὲ φωτο-δισκέτες τῆς τεχνολογίας Kodak Photo CD. Θὰ κατατίθενται στὸ Ἀρχεῖο καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἐταιρείας, πιθανῶς καὶ σὲ μερικὲς μεγάλες ἀρχαιολογικὲς Βιβλιοθῆκες τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου θὰ τὰ ἀνευρίσκει ὁ ἐνδιαφερόμενος ἐρευνητής. Δὲς σχετικῶς Ἡμερολόγιο 1992. Γενικὴ ἔκθεση, σ. 293-295 καὶ σημ. 2 σ. 295-296. (= ΠΑΕ 1992, 231-243). Στὴν ἀρχὴ τῶν Ἡμερολογίων δημοσιεύεται ἡ ἐτοιμαζομένη γιὰ τὸ Ἔργο βραχεῖα ἔκθεση ὡς εἰσαγωγὴ καὶ στὸ τέλος ἡ ἐτοιμαζομένη γιὰ τὰ ΠΑΕ ἔκθεση ὡς γενικὸ ἐποπτικὸ-συμπερασματικὸ κείμενο. Τὰ καθ'αυτὸ Ἡμερολόγια διακρίνονται σὲ Ἡμερολόγια Ἀνασκαφῆς καὶ Ἡμερολόγια Ἐργαστηρίου. Στὰ δευτέρα ὑπάρχει πλήρης ἀνάλυση τοῦ βαθμιαίως μελετωμένου ὕλικου τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐποπτικοῦ ὕλικου ὁ ἐνδιαφερόμενος ἐρευνητής θὰ μπορεῖ νὰ παρακολουθεῖ τὴν ἀνασκαφὴ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς καὶ νὰ μελετᾷ τόσο τὰ ἐπὶ μέρους σκάμματα ὅσο καὶ τὰ κινητὰ

Μεγάλη ἦταν ἡ πρόοδος πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐνῶ καὶ τὰ γενικότερης σημασίας ἀποτελέσματα τῆς μελέτης δὲν ὑπῆρξαν ἀσήμαντα².

Οἱ κυριότερες ἐπὶ μέρους ἐργασίες καὶ τὰ κυριότερα πορίσματα εἶναι:

Μία πιθανῶς καθαρὴ ομάδα εὐρημάτων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δωματίου 39

Ὁλοκληρώθηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ μελέτη τῆς πλούσιας ομάδας ὀστράκων τοῦ «Λάκκου ὀστράκων» τοῦ Χώρου 39α ἢ Ὁμάδας 25-1992³. Διεπιστώθη ἡ παρουσία ὄλων σχεδὸν τῶν τυπικῶν ΠΜ κεραμεικῶν ρυθμῶν, ἥτοι τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, τῶν τεφρῶν στιλβωτῶν, τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, τοῦ ρυθμοῦ τῶν καταλειβάδων καὶ τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ. Ἡ ἀριθμητικὴ ἰσοδυναμία τῶν ἐπὶ μέρους κεραμεικῶν κατηγοριῶν, μὲ ἐλαφρὰ ὑπεροχὴ τῶν ΠΜ IIβ κατηγοριῶν καὶ ὑποχώρηση τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ, μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ ομάδα νὰ προέρχεται ἀπὸ καθαρὸ στρώμα ἢ στρώματα τῆς βαθμίδας Βασιλικῆς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δωματίου 39, ὅπου τὸ λαξευτὸ φρέαρ. Ἡ παρούσα ὑπόθεση φαίνεται νὰ ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση τοῦ συνόλου χώρων τῆς περιοχῆς τοῦ Δωματίου 39 στὸ Κόκκινο Σπίτι, τὴν ὁποία εἶχαμε ὑποστηρίζει μὲ βάση τὴν ἀνάλυση τῶν δομικῶν καταλοίπων στὸν πρῶτο τόμο τῆς δημοσίευσης, *Βασιλικὴ I*, 1976. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν ἡ νέα ἀνασκαφὴ τοῦ λαξευτοῦ φρέατος, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ ὀρισμένες προφορικὰς πληροφορίες πού ἔχομε συγκεντρῶσει ἀπὸ γηραιοὺς κατοίκους, δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὸ 1906. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ λαξευτὸ φρέαρ ἔχει δώσει μία ἀπὸ τὶς καλύτερες ομάδες ἀγγείων τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ (ΠΜ III)⁴.

εὐρήματα κάθε σκάμματος, στρώματος, συνόλου ἢ ομάδας. Εὐρίσκονται ἤδη στὴν τελικὴ φάση τῆς ἐπεξεργασίας οἱ πέντε τόμοι τῶν Ἡμερολογίων 1989-1990, 1991-1992, 1993, 1994 καὶ ὁ τόμος τῶν καταλόγων τοῦ συγκεντρωμένου στίλβεντα ὡς τώρα ἔτοιμες φωτοδισκέτες ἐποπτικοῦ ὕλικου. Δὲς καὶ Ἡμερολόγιο 1993, σ. 215-216. Ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη γίνονται παραπομπὲς τόσο στὰ ΠΑΕ ὅσο καὶ στὰ Ἡμερολόγια (τῶν ὁποίων εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τώρα ἡ σελιδαρίθμηση).

2. Στὴν ἀποστολὴ 1993 ἔλαβαν μέρος οἱ ἐξῆς τακτικοὶ συνεργάτες: Χρῆστος Μόρτζος καὶ Πάνος Βοσνίδης, ἀρχαιολόγοι, Ὀλγα Μιχαηλίδου καὶ Μαρία Σκιαδαρέση, ἀρχαιολόγοι-φιλόλογοι, καθηγήτριες Μ.Ε., καὶ Δημήτρης Γεωργίνης, χημικὸς μηχανικός.

3. Δὲς Ἡμερολόγιο 1992, Ἀνασκαφὴ: σ. 139-141. Ἑργαστήριο: σ. 195 κέ. Γενικὴ ἔκθεση, σ. 301 (= ΠΑΕ 1992, 240-241).

4. *Βασιλικὴ I* (1976), 53-55. *Βασιλικὴ II* (πρὸς ἔκδοση), πίνακες 47-68, ἀγγεῖα τοῦ

Ἡ ἀρχαιολογία τοῦ ἄρτου - Οἱ προϊστορικὲς κρέπες

Στὴν ομάδα 25-1992 ὑπάρχουν ἀρκετὰ τμήματα τῆς ἐνδιαφέρουσας κατηγορίας τῶν πολὺ ἀνοιχτῶν μαγειρικῶν σκευῶν, τὰ ὁποῖα ὀνομάζουμε ταψάκια ἢ σαγανάκια⁵. Τὰ σκεύη αὐτὰ εἶναι, μαζὶ μὲ τὶς τριποδικὲς χύτρες, τὰ κοινότερα καὶ ἀσφαλῶς τὰ σημαντικότερα γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας του.

Εἶναι πλέον σαφὲς ὅτι τὸ ἐπίπεδο σχῆμα, ἢ ἔλλειψη στὰ περισσότερα ἐντόνως ὑπερυψωμένων χειλέων καὶ τοιχωμάτων, ὁ ἄγριος ἀμμόωδης πάτος, ἡ στιλβωτὴ ἄνω ἐπιφάνεια, τὸ κατὰ τόπους ἔντονο κάπνισμα καὶ οἱ συχνὲς φλογώσεις, μαρτυροῦν ὅτι τὰ σκεύη αὐτὰ εἶναι μαγειρικά, γιὰ τὴν ὀπτησὴ ὀρισμένης ἢ ὀρισμένων κατηγοριῶν ἐδεσμάτων. Ἡ σαφέστερη ἀναλογία εἶναι πρὸς τὰ ἐπίπεδα σκεύη ἄλλων πολιτισμῶν, στὰ ὁποῖα γίνεται ἡ ὀπτησὴ σκευασμάτων ἀπὸ ἄλευρο, ὅπως οἱ γαλλικὲς κρέπες καὶ οἱ αἰγυπτιακὲς ροά⁶.

λευκοῦ ρυθμοῦ, γιὰ τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τὸ λαξευτὸ φρέαρ.

5. Δὲς πληρέστερα στοιχεῖα καὶ παραπομπὲς στὸ Ἡμερολόγιο 1993, 26-29, 83-84, 165-166, ὅπου, σ. 166, καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ συγγενῆ σκεύη (baking plates) τοῦ Μύρτου, WARREN, *Myrtos* (1972), 111.

6. Ὁ Αἰγύπτιος φίλος Ρέτα στὴν Ἱεράπετρα μοῦ περιγράφει τὸ μεγάλο σταθερὸ μέσα στὸ φούρνο πῆλινο ταψὶ *ραχάια*, ὅπου ψήνεται τὸ πολὺ λεπτὸ ψωμί (γράφεται *ροκάκ*, προφέρεται *ρακίκ* = λεπτός, καὶ ἀκολουθῶς *ρο-ά*, λόγῳ τῆς τάσης πρὸς φωνηεντικὸ εὐφωνισμό τῆς προφορικῆς γλώσσας, ὅπως κατ'ἀλᾶβα τὶς πληροφορίες). Γιὰ τὸ ὄνομα πρβ. τὴ φοινικιώτικη *φτενή* (στὸ χωριό μου Φοινίκι Θεσπρωτίας) λεπτὸ ψωμί μισιρένιο στὸ ταψί. Τὸ ταψὶ *ραχάια* εἶναι ὑπερυψωμένο ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ φούρνου καὶ ἡ φωτιὰ ἀνάβει ἀπὸ κάτω του.

Τὸ ταψὶ τῆς φτενῆς ἦταν μεγάλο, μπακιρένιο (καὶ γανωμένο), ὅπως καὶ τὰ ταψιά τοῦ κοινοτέρου ψωμοῦ ἀπὸ ἀλεύρι *μισίρι* (τὸ *koushtó*). Ἀντίστοιχη τῆς φτενῆς ἦταν ἡ ἀλευρόπιτα, ἀπὸ ἀλεύρι *καθάριο* (σταρένιο), ἀπὸ ἄζυμο χυλῶδες μεῖγμα, ὅπως στὶς κρέπες καὶ στὶς τηγανίτες. Πρόκειται μάλλον γιὰ τὴν ἀρχαιότερη μορφή γρήγορης παρασκευῆς ἄρτου, ἢ ὁποῖα ἐπεβίωσε ἀπὸ τοὺς αἰῶνες τῶν πρώτων τροφοπαραγωγικῶν κοινωνιῶν, σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποῖα ἡ ἀρτοποιία ἦταν ἰδιαίτερος ἀνεπτυγμένη, ἀκόμη καὶ στὸ περιβάλλον τοῦ χωριοῦ. Οἱ πολὺ μεγάλοι φούρνοι στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ ἀνάβαν, γιὰ τὸ ψήσιμο ψωμοῦ καὶ φαγητοῦ, μόνο μιὰ φορὰ τὴν ἐβδομάδα ἢ σπανιότερα. Τὰ πρῶτα ταψιά ποὺ ἐβγαίναν ἦταν μὲ τὴ φτενή καὶ τὴν ἀλευρόπιτα «γιὰ νὰ προφταστεῖ ἡ φαμίλια». Ἡ ἀρχαιολογία τοῦ ἄρτου» δὲν ἔχει δυστυχῶς ἀκόμη ἀναπτυχθεῖ στὴ χώρα μας, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς

Οἱ νεοελληνικὲς τηγανίτες, οἱ ὁποῖες ψήνονται στὸ τηγάνι μὲ ἄφθονο λάδι, ἀσφαλῶς εἶναι μία νεώτερη ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν ἐδεσμάτων, στὴν ἀρχὴ τῶν ὁποίων βρίσκεται πάντα ἡ ἰδέα τῆς γρήγορης παρασκευῆς ἀζύμου τροφῆς μὲ τὸν καρπὸ τῆς Δήμητρος. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐγινε μετὰ τὴν πύκνωση τῆς καλλιέργειας τῆς ἐλιάς στὶς μεσογειακὲς χῶρες καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἀφθόνου ἐλαίου⁷. Ἀλλὰ οἱ ἀπλὲς κρέπες καὶ οἱ ἄζυμες ἀλευρόπιτες παραμένουν ἀκόμη καὶ σήμερα ἐνδιαφέροντα καὶ πολυτίμα συστατικὰ σὲ πολλὰς ἐθνικὲς κουζίνας —π.χ. τουρκικὴ, ἑλληνικὴ, γαλλικὴ— συνδυαζόμενες μὲ τεράστια ποικιλία ἄλλων τροφῶν στὴν παρασκευὴ ἀπείρου ἀριθμοῦ παραδοσιακῶν ἐδεσμάτων.

Ὅσα ταψάκια ἔχουν ὑπερυψωμένο χεῖλος μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ γιὰ τὴν ὀπτησὴ ἄλλων κατηγοριῶν ἐδεσμάτων, τῶν ὁποίων θὰ ἦταν ἐπιθυμητὴ ἡ συγκράτησις τῶν χυμῶν, καὶ ἄλλων ἴσως καὶ μὲ τὴν χρῆσιν λαδιοῦ. Τὰ παραδείγματα τῆς παρούσας ὁμάδας ἦταν ἤδη μονιμότερα σκεύη ἀπὸ τὰ σκεύη μιᾶς χρήσεως τῆς γειτονικῆς ὁμάδας 27-1992 ἀπὸ τὴ θεμελίωσιν τοῦ Δ-39α, τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦσαν πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Κόκκινου Σπιτιοῦ⁸.

Οἱ μινωικοὶ «ληνοί» καὶ ἡ ποτίστρα τῆς Βασιλικῆς

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ τμήματα μεγάλου ἀνοιχτοῦ σκεύους τῆς κατηγορίας τῶν μεγάλων μινωικῶν λεκανῶν. Τὸ παράδειγμα τῆς Βασιλικῆς δὲν εὐνοεῖ τίς προταθεῖσες ἐρμηνεῖες: «ληνοί», «διαχωριστὲς ἐλαίου», «λεκάνες γιὰ ποδόλουτρο», «λεκάνες γιὰ πλύσιμο ἐρίων»⁹. Ἡ δικὴ μας πρότασις εἶναι: «λεκάνη-ποτίστρα», τοποθετημένη σὲ σταθερὸ σημεῖο, πιθανῶς σὲ συνδυασμὸ μὲ κρουνοὺ νεροῦ. Τὸ σκεῦος ἦταν σταθερὰ τοποθετημένο στὸ σημεῖο χρήσεώς του,

πιθανότητες νὰ εὑρεθοῦν καὶ στὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς κατὰλοιπα οἰκισμῶν τοῦ ἀρχομένου τροφοπαραγωγικοῦ σταδίου μὲ ἐξημέρωσιν ἐντοπίων εἰδῶν δημητριακῶν.

7. Στὴ Βασιλικὴ ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλιάς εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ τὴν ΠΜ Πβ καὶ τὴν πρῶμην ΠΜ ΠΙ περίοδο. Δὲς Ἡμερολόγιο 1991, 34, καὶ Γενικὴ ἔκθεσις, σ. 175 (= ΠΑΕ 1991, 334-5) καὶ Ἡμερολόγιο 1993, 133-135.

8. Ἡμερολόγιο 1992, 41, 141-142, 197-198. Γενικὴ ἔκθεσις, αὐτ. 301 (= ΠΑΕ 1992, 240-241).

9. WARREN, *Myrtos* (1972), 138-139. Προσφάτως οἱ Α. ΠΛΑΤΩΝ καὶ Κ. ΚΟΠΑΚΑ ὑποστηρίζουν ἐκ νέου τὴν ἐρμηνεία τῶν μεγάλων πηλίνων μινωικῶν λεκανῶν ὡς ληνῶν.

ὅπως δείχνει ὁ σκοπίμως ἀνώμαλος πάτος του (γιὰ νὰ στερεώνεται καλὰ σὲ βάση ἀπὸ χῶμα ἢ λάσπη), καὶ ἡ ἐκροὴ γινόταν μόνο με ὑπερχείλιση ἀπὸ τὴν πολὺ εὐρύχωρη στὸ ὕψος τῶν χειλέων προχοή.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν μεγάλων μινωικῶν λεκανῶν ὡς ληνῶν πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη καὶ τὸ πολὺ μικρὸ γιὰ τὴ χρήση αὐτὴ μέγεθός τους. Εἶναι γνωστοὶ ληνοὶ ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ἐργασία μόνο σὲ ἕναν πατητή; Καὶ ἦταν ἡ παραγωγή κρασιοῦ στὴ μινωικὴ Κρήτη τόσο περιορισμένη;

Εὐρήματα καὶ χρονολόγηση τοῦ Σπιτιοῦ Φ¹⁰

Μὲ ἀφορμὴ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν προσπάθεια ταύτισης μερικῶν ὁμάδων κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀποστολῆς 1982 (τῶν ὁποίων εἶχαν χαθεῖ οἱ ἐνδείξεις), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὕλικο ἀπὸ τὸ MM Ια Σπίτι Φ, ἔγινε ἡ ἀρχὴ τῆς συστηματικῆς μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ κτίσματος. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς συνολικῆς μελέτης, ἥτοι οἰκοδομικῶν καὶ κινητῶν εὐρημάτων, δὲν ἀπαιτεῖ πολλοὺς κόπους, εἶναι ἐπομένως δυνατὸν νὰ ἐτοιμασθεῖ ταχέως τὸ σχετικὸ τεῦχος τῆς τελικῆς δημοσίευσης εὐθὺς μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς ἀνασκαφῆς.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ τεχνητὸ στρώμα θεμελίωσης τοῦ Σπιτιοῦ Φ εἶναι κυρίως ὄστρακα ΠΜ καὶ πολὺ πρῶιμα ΜΜ. Ἐπίσης λεπτὰ λευκὰ κοινάματα, τὰ ὁποῖα ἀποδίδομε σὲ ἕνα ἀρχαιότερο «Λευκὸ Σπίτι»¹¹.

Χρόνος οἰκοδόμησης τοῦ Σπιτιοῦ Φ

Ἡ ὁμάδα 4β-1982 ἔγινε δυνατὸν νὰ ταυτισθεῖ ὡς προερχομένη ἀπὸ τὸ τεχνητὸ στρώμα θεμελίωσης τοῦ Σπιτιοῦ Φ, βάσει ὀρισμένων ἐνδείξεων τοῦ Ἡμερολογίου 1982 καὶ με σύγκρισή της με τὴν ὁμάδα 22-1992 ἀπὸ ταραγμένη ἐπίχωση τῆς πλησίον Περιοχῆς E-50. Πρὸς τοῦτο βοήθησαν ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τῶν δύο τομῶν. Κοινὰ στὶς δύο ὁμάδες εἶναι ὄστρακα τῆς κατηγορίας «σκοτεινὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ», νεώτερα τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, ἀρκετὰ τῶν ὁποίων

10. Σπίτι Φ: *ΙΑΕ* 1977, 453-454. 1978, 300-302. 1979, 323-325. Ἡμερολόγιο 1982 (δακτυλόγραφο), 11-22. Ἡμερολόγιο 1990, 65-66. Γενικὴ ἔκθεσις αὐτ. Ἡμερολόγιο 1992, 26, 157, ἀριθ. 1 καὶ 5. Ἡμερολόγιο 1993, 58-62, 70-73.

11. Ἡμερολόγιο 1992, ἔ.ἀ.

φέρουν διακόσμηση τοῦ τυπικοῦ τῆς MM Ia θέματος τῶν («ἠγνωμένων δισκιῶν»). Μερικὰ ὅστρακα φαίνεται σαφῶς ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὰ ἴδια ἢ ἀπὸ ἀδελφὰ σκεύη τῶν δύο ομάδων. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἐπικυρώνει ὀριστικῶς τὴ χρονολόγηση τῆς στιγμῆς ἵδρυσης τοῦ Σπιτιοῦ Φ κατὰ τὴ MM Ia περίοδο. Βεβαίως ἐπὶ πλέον ἀσφαλὴ στοιχεῖα γιὰ ἐπαλήθευση τῆς χρονολόγησης ὑπάρχουν ἀκόμη στὰ ἄσκαφα τμήματα τοῦ τεχνητοῦ στρώματος θεμελίωσης¹².

Γιὰ τὴ διάρκεια ζωῆς τοῦ οἰκήματος δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ δεδομένα, ἀφοῦ ἡ καλλιέργεια εἶχε φθάσει ὡς τὸ ἐπίπεδο τοῦ τεχνητοῦ στρώματος μικρῶν λίθων γιὰ τὴν ὑποθεμελίωση τῶν δαπέδων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὀλοσχερῶς καταστραφεῖ.

Προϊστορικὴ κοσμητικὴ (: καλλωπισμός, cosmetics)

Ἐνα ἐργαλεῖο ἀπὸ ἐλαφρόπετρα ἀπὸ τὴν ομάδα 1-1982 φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ, λόγω τοῦ ἰδιάζοντος τεχνητοῦ λεπτοῦ σχήματός του, ὅτι «ἐργαλεῖα πολυτελείας», πιθανῶς γιὰ τὸν καλλωπισμὸ (ἀποτρίχωση) τῶν ἀγροτισσῶν κυριῶν τῶν μεσογείων οἰκισμῶν, εἰσήχοντο στὴν Κρήτη ἤδη κατὰ τὴν ΠΜ III περίοδο¹³.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι σὲ πολλοὺς πρωίμους πολιτισμοὺς ὁ στολισμὸς καὶ ὁ κόσμος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν λαμβάνουν ἐνίοτε ἰδιαζόντως πολὺπλοκη καὶ λεπτὴ ἀνάπτυξη. Κατὰ τὶς αἰσθητικές-σημειοθετικές ἀρχές κάθε κοινωνίας ἡ κοινωνικῆς ομάδας συνδυάζεται ὁ στολισμός-μεταμόρφωση τοῦ σώματος (βαφή, τατουάζ, περίτεχνες κομμώσεις, κουρά, ἀποτρίχωση κλπ.), μὲ τὸν φερόμενο κόσμος, ἐνδυμάτων, κοσμημάτων, ὅπλων κλπ. Ἰδὲ π.χ. τὰ παραδείγματα τῶν παραδοσιακῶν πολιτισμῶν τῆς ἀφρικανικῆς Ἡπείρου, ζωντανές εἰκόνες τῶν ὁποίων κυκλοφοροῦν σήμερα στὶς μεγαλουπόλεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου καὶ ἰδίᾳ στὸ Παρίσι¹⁴.

12. Δὲς καὶ Ἡμερολόγιο 1994: Ὁμάδα 57-1994.

13. Ἡμερολόγιο 1993, 62.

14. Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ μητροπολιτικοῦ τραίνου ὑπάρχουν καταστήματα εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀγορὰ εἰδῶν σχετικῶν μὲ τὶς λίαν περίτεχνες κομμώσεις τῶν μαύρων γυναικῶν τῆς πόλης.

Ἰσοδυναμία τῶν ρυθμῶν Κουμάσας καὶ Βασιλικῆς σὲ καθαρὴ ομάδα

Ἡ μελέτη τῆς δυστυχῶς ἀταύτιστης ομάδας 2-1982, ἔδειξε ὅτι προέρχεται ἀπὸ καθαρὸ στρῶμα μὲ βασικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ παρατήρηση τὴν ἰσοδυναμία τῶν ρυθμῶν Κουμάσας καὶ Βασιλικῆς στὸ στρῶμα αὐτό¹⁵. Ἡ πλήρης ἀπουσία νεωτέρων ὀστράκων, καὶ δὴ τροχηλάτων, εἶναι εὐκρινὴς ἐνδειξη ὅτι ἡ ομάδα προέρχεται ἀπὸ ἀπολύτως καθαρὸ στρῶμα τῆς βαθμίδας Βασιλικῆς. Σημειώνω ἐδῶ ὅτι ἡ μελέτη πολλοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστράκων τῆς κεραμεικῆς τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς κατὰ τὰ τρία τελευταῖα ἔτη ἔδειξε, ὀριστικῶς, ὅπως πιστεύω, ὅτι δὲν ὑπάρχει χρῆση τροχοῦ στὴν κεραμεικὴ αὐτή, ἡ ὁποία ἀκμάζει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βαθμίδας Βασιλικῆς ἢ ΠΜ Πβ. Ἀπούσα ἡ σποραδικὴ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ τροχοῦ ἀκόμη καὶ σὲ σύνολα τοῦ στρωματογραφικῶς νεωτέρου ὀρίζοντα τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία ἄρχισε νὰ διαπιστοῦται προσφάτως καὶ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀρχικὴ φάση τῆς ΠΜ ΙΙΙ περιόδου¹⁶.

Τεχνικὴ παραγωγῆς τοῦ φλογωτοῦ ρυθμοῦ

Τὰ στάδια ἐπεξεργασίας τῶν ἐπιφανειῶν

Καὶ ἡ φετινὴ μελέτη τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς¹⁷ ἐπικυρώνει τὴν παραδοχὴ μας ὅτι ἡ πολλὴ καλὴ στίλβωση τῶν φλογωτῶν ἐπιφανειῶν γινόταν ἐπάνω σὲ

15. Ἡμερολόγιο 1993, 63-68. Πρβ. καὶ πρὶν πάντων σ. 251, Ὁμάδα 25-1992.

16. Δὲς π.χ. τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τομὴ βάθους τοῦ Χώρου PB1 ἢ τομὴ «Νέα Ζηλανδία», Ἡμερολόγιο 1992, 179-189 καὶ Γενικὴ ἔκθεσις αὐτ. 299 (=ΠΑΕ 1992, 234-5). Τὰ δεδομένα τῆς τομῆς αὐτῆς, ὅπου ὁ τροχὸς ἀπουσιάζει, ἀν καὶ εἶναι εὐκρινὴς ἡ παρουσία τοῦ λευκοῦ ρυθμοῦ καὶ ἐν γένει ἡ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῆς Βαθμίδας Βασιλικῆς, συσχετίζονται μὲ τὰ δεδομένα τῶν καθαρῶν στρωμάτων εὐθὺς ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τῆς ΠΜ ΙΙβ Μεγάλης Αὐλῆς, τὰ κατώτατα τῶν ὁποίων φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ περίοδο ἀρχικὴ τῆς ΜΜ ἐποχῆς μὲ σποραδικὴ χρῆση τοῦ τροχοῦ. Ἐδῶ ὑπάρχουν καὶ σύνολα μὲ εὐκρινὴ καὶ πρὶν προχωρημένα ΜΜ, μᾶλλον ΜΜ Ιβ-Ια ὀστρακὰ, κατὰ τὸ σύστημα Evans. Γιὰ τὴν ἐξαιρετικῶς δυσχερὴ ἔρευνα τῶν ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς ὑπολειπομένων ἐπιχώσεων δὲς Ἡμερολόγιο 1992, 113-125, ἀνασκαφὴ, καὶ 209-233, μελέτη ὑλικοῦ. Ἐπίσης αὐτ. Γενικὴ Ἐκθεσις, 299-300 (= ΠΑΕ 1992, 236).

Σημαντικὴ πρόοδος στὴν ἔρευνα τῶν ἀσκάφων ἐπὶ τῆς Μεγάλης Αὐλῆς ἐπιχώσεων E-50 ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν τοῦ 1994. Δὲς Ἡμερολόγιο 1994, κωδικὸς E-50 γιὰ τὰ ψηφιακὰ ἀρχεῖα.

17. Ἀπὸ τὴν πρώτη μελέτη μας τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς, *Kamare-Stil* (1968), 97-115,

ἀμαυρὸ ἐπίχρισμα. Οἱ ὧς τώρα παρατηρήσεις δείχνουν τὰ ἐξῆς τρία στάδια στὴν ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου, μετὰ τὸ πλάσιμό του: α. Ὑγρὴ χειρολείανση¹⁸. β. Ἐπίχριση μὲ πρόσθετη ὕλη (χρῶμα, διάλυμα πηλοῦ). γ. Στίλβωση στεγνῇ, μηχανικῇ¹⁹.

Δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὲς πότε γινόταν ἡ ὅπτηση. Κατὰ τὴ δική μου ἀντίληψη, ἡ ὁποία ἀκόμη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ, ἡ ὅπτηση γινόταν μετὰ τὴν ἐπίχριση καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ στίλβωση. Ἡ στίλβωση γινόταν εὐθὺς μετὰ τὴν ὅπτηση, πρὶν ἐπενεργήσουν ἰσχυρῶς τὰ ὑλικά τῆς ἀτμοσφαίρας στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἄλλο πρόβλημα ποὺ χρειάζεται διευκρίνιση εἶναι ἡ τεχνικὴ τῶν φλογώσεων καὶ τῶν ἠθελημένων, συχνὰ τυπικῶν ἢ συμμετρικῶν, διατάξεων τους. Ἡ μελέτη τῶν ἐπιχρισμάτων, τῆς πυκνότητάς τους καὶ τῶν μεταβάσεων ἀπὸ τὴς

ὧς τώρα, τὸ πρωτότυπο ὑλικὸ τῆς ἐπάνωμης θέσης δὲν παύει νὰ μᾶς διδάσκει καὶ νὰ μᾶς εκπλήσσει. Ἡ μελέτη τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν θραυσμάτων ἀποδεικνύεται πολὺτιμη ἀφοῦ ἐπιτρέπει παρατηρήσεις ποὺ δὲν εἶναι δυνατὲς μὲ τὴ βοήθεια μόνο τῶν ἀκεραίων ἀγγείων στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Δὲς τὴν πρώτη μελέτη-πιλότο στὸ Ἐργαστήριό τῆς Ἱεραπέτρας, Ἡμερολόγιο 1989, 44-49 καί, ἐπίσης Ἡμερολόγιο 1991, ΟΜΕΠ 1991, Κιβώτιο 5, σ. 153-156. Ἡμερολόγιο 1993, ΟΜΕΠ 75, 105-106, 108-111, καὶ σποράδην σὲ ὅλα τὰ Ἡμερολόγια. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ κωδικοῦ ΟΜΕΠ δὲς ἐδῶ σ. 258 σημ. 20.

18. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς χειρολείανσης ἢ τριχολείανσης δὲς κυρίως Ἡμερολόγιο 1992, 53, 213 καὶ σποράδην στὰ Ἡμερολόγια 1992 καὶ 1993.

19. Ἡ στεγνὴ στίλβωση γίνεται μὲ τὸν στιλβωτήρα, ἥτοι σκληρὸ λεῖο ἐργαλεῖο (χαλίκι, ξύλο, ὄστουν) ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στεγνοῦ ἀγγείου. Εἶναι ἀποτέλεσμα μηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἐπιφανείας. Διακρίνεται σὲ στίλβωση ἐπιφανείας καὶ σὲ γραμμικὴ. Ἡ ὕγρὴ στίλβωση εἶναι ἀποτέλεσμα χημικῶν διεργασιῶν τοῦ ἐπιχρίσματος κατὰ τὴν ὅπτηση. Ἡ χρῆση τῶν δύο ὅρων δὲν εἶναι χωρὶς νόημα —θὰ μπορούσαμε βεβαίως νὰ μιᾶμε γιὰ στίλβωση καὶ γιὰ βερνίκι ἢ πρωτο-βερνίκι (Urfirnis)—, ὅμως στὴν περιοχὴ τῆς ΠΜ καὶ ΜΜ κεραμεικῆς τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά, γιὰτὶ ἀπὸ τὴς ἐπίχριστες μηχανικὰ στιλβωμένες κατηγορίες (ρυθμὸς Βασιλικῆς καὶ συγγενῆ) ἡ μετάβαση πρὸς τὴς κατηγορίες μὲ πρῶμο βερνίκι ἢ χημικὴ στίλβωση εἶναι βαθμιαία καὶ τὰ ὑλικά τοῦ κεραμέως τὰ ἴδια. Ἀλλάζουν μόνο βαθμὴδὸν οἱ τεχνικὲς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς 1994 βρέθηκαν οἱ πρῶτοι ἀδιαμφισβήτητοι στιλβωτῆρες κεραμεικῆς ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα, ἐπίσης λίθινες σπάτουλες-κοπίδια κεραμέων, δὲς Ἡμερολόγιο 1994: Ὁμάδα 20-1994 (δύο στιλβωτῆρες, μία σπάτουλα-κοπίδι), Ὁμάδα 28-1994 (λειαντήρας), Ὁμάδα 39-1994 (σπάτουλα-κοπίδι), Ὁμάδα 42-1994 (σπάτουλα-κοπίδι) καὶ σποράδην.

ἐπίχριστες στὶς ἀνεπίχριστες ἐπιφάνειες τῶν ἰδίων ἀγγείων δείχνει ὅτι κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐπίχρισης γίνονταν οἱ κυριότερες ἐνέργειες προετοιμασίας τῶν φλογώσεων, κυρίως πύκνωση ἢ ἀραίωση τοῦ ἐπιχρίσματος, ἔνα ἢ περισσότερα περάσματα τοῦ χρωστήρα, ἐξαίρεση ἀπὸ τὴν ἐπίχριση ὀρισμένων τμημάτων τῆς ἐπιφανείας.

Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι οἱ παραπάνω τεχνικὲς συμπληρώνονταν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὅπτησης μὲ τὸν τρόπο τοποθέτησης τοῦ σκεύους στὸ σημεῖο ὅπτησης καὶ μὲ τὴ σκόπιμη μετατόπισή του κατὰ τὴ διάρκειά της (πρβ. τὰ «ἐρυθρόχειλα» καὶ τὰ «μαυρόχειλα» τῶν προηγούμενων ἐκθέσεων).

Ὁ πολύπλοκος αὐτὸς τρόπος κατασκευῆς τῶν ἀγγείων τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς ἀνταμιβόταν μὲ τὴν παραγωγὴ ἐξαίρετης ποιότητας σκευῶν μὲ ζωηρόχρωμη, ὑπολογισμένη κηλίδωση καὶ λαμπρὴ στίλβωση, ὅπως δείχνουν πολλὰ παραδείγματα τῶν συλλογῶν τοῦ Ἐργαστηρίου μας στὴν Ἱεράπετρα.

Τὰ πλούσια εὐρήματα τῶν Ὁμάδων Ἐπιλογῆς τοῦ 1975

Ἐξαίρετου ἐνδιαφέροντος ὑπῆρξε ἡ μελέτη τῆς μεγάλης ομάδας OMEΠ-75²⁰, ὅπως ἀποκαλοῦνται τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τοὺς μεγάλους σωροὺς μπάζων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, στὴν κεντρικὴ περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ, ἀπὸ τίς ἀνασκαφὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα. Ἐπανελήφθη ἐδῶ ἐργασία ἀνάλογη μὲ τὴν ἀναλυτικὴ μελέτη τῆς μεγάλης ομάδας OMEΠ-91, ἡ ὁποία ἐκτίθεται ἀναλυτικῶς στὰ Ἡμερολόγια 1991 καὶ 1992.

Ἡ παρούσα ομάδα ἔχει ποικιλία κατηγοριῶν τέχνηργων ἀντίστοιχη μὲ τῶν OMEΠ-91. Ἡδη τὸ 1975 εἴχαμε τονίσει τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀπερριμμέ-

20. OMEΠ = Ὁμάδες Ἐπιλογῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ τεράστιο σὲ ὄγκο καὶ πλουσιότατο σὲ ποικιλία τέχνηργων ὕλικό τῶν ἀπορρίψεων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς 1903-1906. Ἀπὸ τὸ στερούμενο στρωματογραφικῶν δεδομένων ὕλικό αὐτὸ ἔχει ἐπιλεγεῖ μεγάλος ἀριθμὸς εὐρημάτων καὶ ἔχουν σχηματισθεῖ πολυτιμες συλλογές, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν μὲ ἀριστο τὸν τρόπο τὴν ποικιλία τῶν σκευῶν καὶ ἐργαλείων τοῦ οἰκισμοῦ σὲ ὅλες τίς περιόδους τῆς ζωῆς του. Οἱ ἐπὶ μέρους κατηγορίες χρονολογοῦνται σχετικῶς εὐκόλα μὲ συνδυαστικὴ χρῆση τυπολογικῶν καὶ στρωματογραφικῶν μεθόδων, ἥτοι μὲ ἐσωτερικὴ ἀνάλυση κατὰ κατηγορίαν καὶ μὲ σύγκριση μὲ ὁμοειδῆς ὕλικό ἀπὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικά στρώματα.

νου ὕλικοῦ²¹, ἐνῶ ἡ φετινὴ συστηματικὴ μελέτη ἔδειξε μὲ καθαρότερο τρόπο τὴ σπουδαιότητά του.

Ἡ ἀρχαιότερη καλλιεργημένη ἀμπελος τῆς Μεσογείου(ς)

Ἡ ἀνάγκη νὰ γίνεταί ἐξονυχιστικὴ μελέτη καὶ τοῦ τελευταίου ὀστράκου φάνηκε ἄλλη μία φορὰ μὲ τὴν ἀνέυρεση, ὕστερα ἀπὸ τὸν νέο καθαρισμό, τριῶν ὀστράκων ἀπὸ πάτους μεγάλων ἀγγείων μὲ ἀποτυπώματα φύλλων πλατύφυλλης προφανῶς καλλιεργημένης ἀμπέλου. Τὰ ὀστρακα χρονολογοῦνται μὲ κριτήρια κατασκευαστικὰ στὴ βαθμίδα Κουμάσας, ἐπομένως ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου στὴν Κρῆτη φαίνεται νὰ βεβαιώνεται γιὰ τὴν περίοδο αὕτη (περ. 2700 π.Χ.). Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαιότερη καλλιεργημένη ἀμπελο τῆς Μεσογείου²².

Τὸ παρὸν εὕρημα πλουτίζει εὐρήματα ἄλλων ἐτῶν, μὲ τὰ ὅποια πιστοποιεῖται ἡ καλλιέργεια στὴ Βασιλικὴ τῆς ἐλιάς —μάλιστα τῆς ἴδιας καλλιεργουμένης σήμερα στὴν περιοχὴ μικρόφυλλης καὶ μικρόκαρπης ποικιλίας— καὶ τοῦ κριθαριοῦ²³.

Ὁ ρυθμὸς τῶν εὐρυχρώστων Κουμάσας: μία νέα κατηγορία

Ὡς πρὸς τὴν κεραμεικὴ-ἀγγειογραφικὴ ρυθμολογία ἐνδιαφέρουσα παρουσιάζεται ἡ προσφάτως διαπιστωθεῖσα κατηγορία τῶν εὐρυχρώστων Κουμάσας. Πρόκειται γιὰ ἐλεύθερη καὶ δυναμικὴ ἀνάπτυξη καὶ προσαρμογὴ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας σὲ μεγάλα σκεύη, οἱ εὐρεῖες ἐπιφάνειες τῶν ὁποίων δὲν ἐπέτρεπαν ἱκανοποιητικὴ αἰσθητικὴ προσαρμογὴ τῆς λεπτόγραφης, γραμμικῆς κοσμημα-

21. ΠΑΕ 1975, 378-379.

22. Ἀνάλογο ἀποτύπωμα ἔχει εὑρεθεῖ καὶ στὸ Μύρτος —ὅπου ἐπὶ πλέον βρέθηκαν καὶ ὀργανικὰ κατάλοιπα ἀμπέλου— χρονολογούμενο στὴν Περίοδο II, ἥτοι στὴ Βαθμίδα Βασιλικῆς. Δὲς WARREN, *Myrtos* (1972), ὀστρακο ἀρ. 232, σ. 239, σχέδιο σ. 254 καὶ πίν. 83. Ἐπίσης JANE RENFREW, αὐτ. 315-316. Τὰ ἀποτυπώματα τῆς Βασιλικῆς δὲν ἔχουν ἐξεταστεῖ ἀκόμη ἀπὸ εἰδικούς. Γιὰ τὴ δική μου προσπάθεια ταύτισής τους ὡς φύλλων ἀμπέλου καὶ ὅχι φύλλων ἄλλων δένδρων συγγενοῦς μορφῆς (συκιὰ, πλατάνι) δὲς Ἑμερολόγιο 1993, 131-132, 136, 142-143. Πλατανόφυλλα μπόρεσα νὰ δῶ μόνο μετὰ τὴν ἐπιστροφή μου στὴν Ἀθήνα.

23. Δὲς Ἑμερολόγιο 1993, 132-135, 137-140. Πρβ. αὐτ. 58, 130.

τικῆς τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας. Οἱ τεχνίτες τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας κατέφυγαν στὸν πλατὺ χρωστήρα καὶ στὴ γρήγορη ἀλλὰ ἐξόχως δεξιοτεχνικὴ κίνηση τοῦ χεριοῦ, διατηρώντας μερικὲς ἀπὸ τὶς βασικὲς διακοσμητικὲς ἀρχὲς τοῦ γραμμικοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας στὸν νέο ταινιωτὸ ρυθμό, ὅπως ἡγωνιώδης σύγκλιση τῶν ταινιῶν, κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς γωνιώδους σύγκλισης τῶν ομάδων παραλλήλων γραμμῶν στὰ μικρὰ ἀγγεῖα.

Ἀλληλεπιδράσεις, ἢ μάλλον ἀλληλοσυμπληρώσεις τῶν δύο διακοσμητικῶν τρόπων ὑπάρχουν καὶ δίνουν μεγαλύτερη ἐκφραστικὴ εὐρύτητα στὴν κεραμικὴ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας²⁴.

Κυλινδρικές πυξίδες «τύπου Κουμάσας» κλπ.

Σε διάφορες ομάδες ἀπαντοῦν ὅστρακα προερχόμενα ἀπὸ σκεύη τοῦ ἀνωτέρω τύπου. Μερικὰ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ὠχρορροδίνων στιλβωτῶν, ἢ «ΠΜ μινυείων», ἢ ὅποια ἀρχίζει νὰ διακρίνεται τώρα καλύτερα ὡς παραλλαγὴ τῶν καλῶν τεφρῶν στιλβωτῶν. Τόσο τὰ τεφρὰ ὅσο καὶ τὰ ὠχρορρόδινα ἀνήκουν στὴ βαθμίδα Κουμάσας. Τρίτη παραλλαγὴ εἶναι τὰ «καλὰ ἐγχάρακτα τεφρὰ» (fine grey ware), τῆς ὁποίας βρέθηκαν καὶ ἐφέτος ἐλάχιστα ὅστρακα. Ὅλα τὰ ἀνωτέρω χρονολογοῦνται καλῶς μέσα στὰ ὅρια τῆς βαθμίδας Κουμάσας.

Ἰδιαζόντως ἐνδιαφέρον εἶναι τμῆμα πυξίδας τοῦ τύπου Κουμάσας ἀνήκον στὸν καλὸ ρυθμὸ Βασιλικῆς, τὸ ὁποῖο δείχνει ὅτι ὁ τύπος συνεχίζεται καὶ στὴ βαθμίδα Βασιλικῆς. Τὸ κομμάτι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ σκεῦος πολὺ φροντισμένης κατασκευῆς²⁵.

Ἡ ἐρμηνεία τῶν πυξίδων μπορεῖ νὰ κυμαίνεται ἀπὸ τὴ μίμηση ξυλίνων σκευῶν γιὰ τὴ μεταφορὰ τροφῆς ἀγροτῶν καὶ ποιμένων (κυρίως ὅταν πρόκειται γιὰ πρόχειρης κατασκευῆς μικρὰ ἀγγεῖα εὐρισκόμενα σὲ τάφους) ὡς τὴν πραγ-

24. Ἐξόχως σημασίας γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μινωικῆς τέχνης εἶναι ἡ εὕρεση στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἐργαστηρίου 1994 ὀστράκων τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας με σκιαγραφίες δελφινῶν σὲ πολὺ μικρὸ μέγεθος (ΟΜΕΠ-77 καὶ ΟΜΕΠ-91: κωδικοὶ ἀνάκλησης ψηφιακῶν ἀρχαίων: Δελφίνια, δελφίνια).

25. Ἡμερολόγιο 1993, Πυξίδες: σ. 64, 76, 87-88, 105-106. ὠχρορρόδινα στιλβωτά: σ. 87. Τεφρὰ στιλβωτά καὶ ἐγχάρακτα: σ. 86.

ματικὴ κοσμηματοθήκη, γιὰ πολὺ καλῆς κατασκευῆς ἀγγεῖα εὐρισκόμενα σὲ οἰκισμούς, ὅπως τὸ σημειωθὲν τοῦ ρυθμοῦ Βασιλικῆς καὶ τὰ ἀνήκοντα στὰ ὠχρορρόδινα στιλβωτά.

Ἡ πρώτη θεὰ τῶν ὄψεων καὶ τὰ σκεύη της

Μεγάλου ἐνδιαφέροντος ὡς πρὸς τὸν ἰδεοθετικὸ κόσμον τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Βασιλικῆς ὑπῆρξε ἡ διαπίστωση τῆς προσθήκης πολὺ μικρῶν πλαστικῶν ὄψεων στὶς λαβὲς πρόχων τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας²⁶, ἡ ὁποία ἐπικυρώνει τὴν ἐρμηνεία ἀναλόγων εὐρημάτων στὸ Μύρτος²⁷. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ συνδυάζονται πρὸς τμήμα ἀνθρωπόμορφου εἰδωλίου-ρυτοῦ τοῦ ρυθμοῦ Κουμάσας, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν πρωιμοτάτων σκευῶν τῆς σχετικῆς μὲ τὴ λατρεία τῆς πρώιμης «θεᾶς τῶν ὄψεων» κατηγορίας²⁸.

Ἐναρξη μελέτης οἰκοδομικῶν καὶ λοιπῶν κονιαμάτων

Σημειῶνω τέλος, ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παρούσας ἀποστολῆς ἐγίνε ἐναρξὴ τῆς συστηματικῆς μελέτης τῶν οἰκοδομικῶν καὶ λοιπῶν κονιαμάτων τῆς Βασιλικῆς, ἡ μεγάλη ἀφθονία τῶν ὁποίων εἶναι ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς θέσης αὐτῆς. Ἐγίναν πολλὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις καί, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ἐγίνε προσπάθεια νὰ δημιουργηθεῖ μία κατὰ τὸ δυνατόν ἐπαρκὴς καὶ ἀκριβὴς ὁρολογία γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐννοιολογικῶν ἀναγκῶν αὐτῆς τῆς ἔρευνας²⁹.

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ

26. Ἡμερολόγιο 1993, 92-96.

27. WARREN, *Myrtos* (1972), 21, 104 καὶ πίν. 34 Α.

28. Ἡμερολόγιο 1993, 97. Γιὰ τὸν τύπο δὲς προχέιρως ΖΩΗ, *Ἐρευνα* (1967), 722, ἀρ. 4137 καὶ σημειώσεις 3-6. Πρβ. ΠΑΕ 1975, 379 καὶ WARREN, *Myrtos* (1972), ἔ.ἀ. Δεύτερο παράδειγμα βρέθηκε τὸ 1994, δὲς Ἡμερολόγιο 1994: ΟΜΕΠ-76-ΒΣ, ἀρ. 5ζ.

29. Ἡμερολόγιο 1993, 155-162.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

(Πίν. 143-152)

Συνεχίστηκε και κατά το 1993 η συντήρηση των φορητών εικόνων του Μουσείου Καστοριάς¹. Σύμφωνα με το πρόγραμμα που καταρτίστηκε ολοκληρώθηκε η συντήρηση είκοσι οκτώ εικόνων. Συγκεκριμένα στις εικόνες αυτές έγινε συντήρηση ξύλου, στερέωση ζωγραφικής, αφαίρεση αιθάλης και αλλοιωμένων βερνικιών, καθώς και αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα. Παράλληλα στο στάδιο της συντήρησης βρίσκονται άλλες ένέα εικόνες του Μουσείου.

Από τις εικόνες που συντηρήθηκαν —οι περισσότερες των οποίων είναι μεγάλων διαστάσεων— δύο είναι αμφιπρόσωπες (άρ. κατ. 394/75 και 207/72), επτά βημόθυρα τέμπλου με την παράσταση του Ευαγγελισμού και δύο επιστύλια με το θέμα της Μεγάλης Δεήσεως. Ακόμα σε τρεις εικόνες διαπιστώθηκε ή ύπαρξη παλαιότερου στρώματος ζωγραφικής, που σώζεται σε άγνωστη έκταση. Από τις εικόνες αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύνολο των επτά βημοθύρων, που μαζί με άλλα τέσσερα, που είναι υπό συντήρηση, δίνουν σαφή εικόνα της εξελικτικής πορείας του τύπου και της εικονογραφίας των βημοθύρων της Καστοριάς (πίν. 146-147, 151).

Οι εικόνες που συντηρήθηκαν κατατάσσονται χρονολογικά από τον 14ο έως τον 18ο αιώνα και αντιπροσωπεύουν με ποικιλία εκφραστικών τρόπων εργαστήρια της Καστοριάς με άκτινοβολία στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας

1. Η συντήρηση των εικόνων του Μουσείου της Καστοριάς γίνεται από τον συντηρητή έργων τέχνης της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Πέτρο Σγούρο και το συνεργείο του, υπό την επίβλεψη του συντηρητού έργων τέχνης της Διευθύνσεως Συντηρήσεως του ΥΠΠΟ κ. Νικ. Μίνου. Οφείλω επίσης να σημειώσω ότι η βοήθεια και η συμπαράσταση του προϊσταμένου της Εφορείας κ. Σωτ. Κίσσα υπήρξε καθοριστική στο έργο της συντήρησης των εικόνων του Μουσείου της Καστοριάς. Γι' αυτό τον λόγο και από τη θέση αυτή τον ευχαριστώ θερμά.

καὶ τῆς Βορείου Ἡπείρου. Ἀνάμεσα στὲς εἰκόνες τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα ποὺ συντηρήθηκαν ξεχωρίζουν ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ (ἄρ. κατ. 53/72), διαστ. 119×0.55 ἐκ. (πίν. 143) καὶ ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια (ἄρ. κατ. 101/72), διαστ. 0.97×0.63 ἐκ. (πίν. 144), χάρη στὴν καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα ποὺ ἀπηχεῖ τάσεις τῆς τέχνης τῶν μεγάλων κέντρων τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μάλιστα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀντίθετα δύο βημόθυρα, διαστ. 102×0.62 ἐκ. (ἄρ. κατ. 454/93) καὶ 114×0.70 ἐκ. (ἄρ. κατ. 128/72), ἀντιπροσωπεύουν σὲ ὑψηλὴ ποιότητα τὴν παραγωγὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων τῆς Καστοριάς κατὰ τὸν 14ο-15ο αἰώνα (πίν. 146-147).

Ἡ εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος (ἄρ. κατ. 173/72) διαστ. 104×0.83 ἐκ. (πίν. 145), ἐξαίρετο ἔργο τοῦ 14ου αἰ., διατηρεῖ στὴ διαμόρφωση τοῦ φωτοστέφανου στοιχεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴ δυτικὴ τέχνη, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες εἰκόνες τῆς Καστοριάς². Τοπικὰ ἐργαστήρια τοῦ τέλους τοῦ 15ου-16ου αἰ. ἀντιπροσωπεύουν οἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος (ἄρ. κατ. 22/72), διαστ. 0.95×0.72 ἐκ., ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (ἄρ. κατ. 170/72), διαστ. 117×0.75 ἐκ., ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας (ἄρ. κατ. 172/75) διαστ. 0.86×0.50 ἐκ. (πίν. 148), καὶ οἱ εἰκόνες τῆς Ἀγίας Κυριακῆς (ἄρ. κατ. 171/72) διαστ. 0.58×0.44 ἐκ., καθὼς καὶ τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ τὴν παράσταση τῆς Μεγάλης Δεήσεως (ἄρ. κατ. 398/75) διαστ. 171×0.45 ἐκ. (πίν. 149).

Τοπικὰ ἐπίσης ἐργαστήρια τῆς Καστοριάς τοῦ 17ου-18ου αἰ. ἀντιπροσωπεύουν, μεταξὺ ἄλλων εἰκόνων ποὺ συντηρήθηκαν, ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, διαστ. 0.97×0.72 ἐκ., ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου (ἄρ. κατ. 67/72) διαστ. 0.94×0.57 ἐκ. (πίν. 150), ἐπιστύλιο τέμπλου μὲ τὴ Μεγάλη Δέηση (ἄρ. κατ. 200/72) διαστ. 2.76×35 ἐκ. (πίν. 151), καὶ δύο βημόθυρα (πίν. 152).

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

2. Γιὰ τὸ θέμα τῶν δυτικῶν ἐπιδράσεων σὲ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες τῆς Καστοριάς βλ. Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Σχέσεις βυζαντινῆς καὶ δυτικῆς τέχνης στὴ Μακεδονία, *Ἑορταστικὸς Τόμος, 50 χρόνια, 1939-1989, τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν* (Θεσσαλονίκη 1992), 159 κέ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Τὸ ἐκδοτικὸ τῆς ἔργου θεωρεῖ ἡ Ἑταιρεία σημαντικότερο ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ καὶ οἱ προσπάθειές μας γιὰ τὴν πρόοδό του εἶναι συνεχεῖς.

Ἡ ἐκδοσὴ τῶν τεσσάρων ἐτήσιων περιοδικῶν μας καὶ ἡ ἔγκαιρη ἀνακοίνωσις καὶ κατόπιν δημοσίευσή τῶν δεκάδων ἀνασκαφῶν παρουσιάζουν πολλὰς δυσκολίες ποὺ ξεπερνοῦνται χάρις σὲς τελεσφόρες ἐνέργειες τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων. Τὰ μέλη τοῦ Γραφείου ἀποτελοῦν τὸν παράγοντα πρὸς τὸ 1988 πραγματοποιεῖ τὰ σχέδια τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν ἀνανέωσιν τῆς Ἑταιρείας στὸν δημοσιευτικὸ τομέα. Ἡ πληθὺς τῶν ἐκδόσεων τῆς ἐξαετίας 1988-1993 εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος δημοσίευσιν τῶν ἐρευνῶν τοῦ παρελθόντος.

Κατὰ τὸ 1993 ἐκδόθησαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

Περιοδικὰ δημοσιεύματα

- α. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992* (τόμος 39).
- β. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1990* (τόμος 145).
- γ. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1991* (τόμος 130).
- δ. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1992* (τόμος 131).
- ε. *Ο ΜΕΝΤΩΡ*, τόμος 1993 (τεύχη 24-28).

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α. Γεωργίου Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας* (BAE ἀρ. 126), ἀνατύπωση.

β. Ν. Δρανδάκη - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Ἔρευνα στὴν Κάτω Μάνη* (BAE ἀρ. 130).

γ. Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι* (BAE ἀρ. 131).

δ. Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, *Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι. Προσθήκαι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ †Στεφάνου Ν. Κουμανούδη καὶ Ἀγγελοῦ Π. Ματθαίου* (BAE ἀρ. 132).

ε. Δημητρίου Γκόφα, *Μελέτες ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν συναλλαγῶν, ἀρχαίου, βυζαντινοῦ, μεταβυζαντινοῦ* (BAE ἀρ. 133).

ς. J. D. Beazley, *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀττικοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ. Μετάφραση Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη* (BAE ἀρ. 134).

ζ. J. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (BAE ἀρ. 135).

η. *Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. 2. Εὔρετήρια: L. Ross, Die Deme von Attika* (Halle 1846). *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, 1855-1876, 1879-1880· Ἐφημερίς Ὠρεῶν, 1875-1889* (BAE ἀρ. 136).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς

Κατὰ τὸ 1993 τὸ Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (APMA) ἀπασχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν κατάταξη τοῦ περιεχομένου τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς τῆς πρώτης περιόδου, 1837-1860 ἕως τὸν ὀγδοο τόμο τοῦ ἔτους 1852. Παράλληλα ἄρχισε ἡ ἴδια ἐργασία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* (1893-1992). Ἔως τώρα ἔχουν ἐρευνηθεῖ οἱ δύο πρῶτοι τόμοι. Ἀπὸ τὴν ἕως τώρα μελέτη τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Ἔχουν βρεθεῖ 18 ἐπιγραφές ποὺ δὲν ἔχουν καταχωρηθεῖ οὔτε στὶς IG τῆς Ἀττικῆς οὔτε στὴ νεώτερη βιβλιογραφία: AE 1839, σ. 186 (ὑπὸ τὸν ἀρ. 175), AE 1841, ἀρ. 582, ἀρ. 586, ἀρ. 595, AE 1842, ἀρ. 875, ἀρ. 877, ἀρ. 891, ἀρ. 895, ἀρ. 923, ἀρ. 925-928, ἀρ. 984, ἀρ. 1016, ἀρ. 1028, ἀρ. 1067, ἀρ. 1097.

2. Μεγάλο μέρος τῶν ἀρχαίων ποὺ δημοσιεύονται προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως.

3. Οἱ παρεχόμενες πληροφορίες γιὰ τὸν τόπο εὐρέσεως συχνὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀκριβεῖς, π.χ. εἶναι συνήθης ἡ ἔνδειξη: «εὐρέθη εἰς τὸ βόρειον τῶν Ἀθηνῶν»· μερικὲς φορές ὡς τόπος εὐρέσεως ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου κτιρίου ποῦ, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Πιττάκη, ὑπῆρχε στὴ θέση ὅπου βρέθηκε τὸ μνημεῖο: π.χ. «εὐρέθη εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου Βουλευτηρίου » ἢ «εὐρέθη τὸ 1840 εἰς τὰς πρὸς τὸ Πρυτανεῖον ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας». Μὲ σκοπὸ τὴν ἐρμηνεία τέτοιου εἶδους ἐνδείξεων προχώρησε ἡ καταχώριση σὲ ξεχωριστὸ ἀρχεῖο τῶν τόπων εὐρέσεως τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ δημοσιεύει ὁ Κ. Σ. Πιττάκης στὸ σύγγραμμά του *L'ancienne Athènes*, ὥστε μὲ συνδυασμὸ τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ποὺ παρέχει ὁ ἴδιος στὴν Ἐφημερίδα Ἀρχαιο-

λογική νὰ μπορέσουμε κατὰ τὸ δυνατόν νὰ συμπεράνουμε τὸν πραγματικὸ τόπο εὐρέσεως. Πέραν τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ΕΑ ἀποκτοῦμε γνώση τῶν εὐρημάτων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ἀπὸ θεμελιώσεις οἰκιῶν καὶ κτιρίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς Μητροπόλεως τὸ 1843, ἢ ἀπὸ τὶς σκαφικὲς ἐργασίες τὸ 1839 «διὰ τὴν σύστασιν τοῦ Βασιλικοῦ κήπου» κλπ. Ἐπίσης, κρίθηκε σκόπιμο νὰ δημιουργηθοῦν βοηθητικὰ γιὰ τὴν ἔρευνα ἀρχεῖα: σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ καταχωροῦνται πληροφορίες σχετικὲς μὲ παλαιὰ τοπωνύμια τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς, σὲ ἄλλο ἀρχεῖο πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν κτίσματα ἢ οἰκίαις τῆς παλαιᾶς Ἀθῆνας (σὲ αὐτὸ καταχωρήθηκαν πρῶτα πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Κ. Η. Μπίρης στὸ βιβλίο του Αἰ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα, Μέρους Α').

Ἡ μέχρι στιγμῆς μελέτη τοῦ Corpus τῶν «Ἀττικῶν Ἐπιτυμβίων Ἀναγλύφων» τοῦ Α. Conze δείχνει ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ ἐκδότης ποικίλλουν ὡς πρὸς τὴν τοπογραφικὴ τους ἀξία. Πολλὲς φορὲς δὲν καταγράφεται καμιὰ ἔνδειξη τόπου εὐρέσεως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἔνδειξη εἶναι πολὺ γενικὴ (π.χ. «βρέθηκε στὴν Ἀθῆνα», «ἀπὸ τὴν Ἀττική»). Συχνὰ ὅμως ἡ σχετικὴ πληροφορία εἶναι ἰδιαίτερα ἀκριβής, π.χ. «βρέθηκε στὴν οἰκία Κωστῆ (Κολοκοτρώνη καὶ Σταδίου)» ἢ «στὴν οἰκία Μελαῖ (Αἰόλου 183)». Ἡ γνώση τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῶν οἰκιῶν τῆς Ἀθῆνας τοῦ 19ου αἰ. εἶναι πολύτιμη, διότι πολλὲς φορὲς στὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς ὡς τόπος εὐρέσεως τῶν μνημείων ἀναφέρεται τὸ οἰκόπεδο κάποιας οἰκίας χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζεται ἀκριβῶς ἡ θέση του.

Ἐως αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ οἱ ἐξῆς συγκεντρώσεις ἐπιτύμβιων μνημείων στὸ κέντρο τῆς Ἀθῆνας (παρατίθενται οἱ ἀριθμοὶ τοῦ Conze):

Α. Περιοχὴ Συντάγματος:

α) Πλατεία: 167, 504, 534, 675, 719, 783, 903, 1094, 1146. β) Ὁδὸς Σταδίου καὶ Κολοκοτρώνη: 393, 1011, 1127. γ) Ὁδὸς Σταδίου - Βασιλικὰ ἵπποστάσια (μεταξὺ τῶν ὁδῶν Σταδίου, Ἀμερικῆς καὶ Βουκουρεστίου): 122, 225, 896, 956. δ) Παλαιὰ Βουλὴ: 327, 920. ε) Ὁδὸς Πανεπιστημίου 9 ἢ 11: 963. ς) Ἐθνικὸς Κήπος κοντὰ στὴ Βουλὴ: 407. ζ) Ὁδὸς Μουσῶν (ἡ σημερινὴ ὁδὸς Καραγιώργη τῆς Σεβρίας): 882. η) Ὁδὸς Φιλελλήνων: 429, 1008.

Β. Περιοχή Ὁμοιοίας:

α) Πλατεία: 178, 267, 320, 345, 520a, 605a, 651, 968, 1050, 1113.
β) Στὴν περιοχὴ τῆς πλατείας: 533, 815. γ) Ὁδὸς Ἀθηνᾶς κοντὰ στὴν πλα-
τεία: 451, 725, 741, 964. δ) Ὁδὸς Λυκούργου: 1053. ε) Πλατεία Δημαρ-
χείου: 289, 374, 1110, 237.

Γ. Ὁδὸς Πειραιῶς - ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα:

α) Ὁρφανοτροφεῖο: 42, 365, 419, 1021. β) Βορείως τοῦ ὄρφανοτροφείου:
435a. γ) Ὁδὸς Κολοκυθοῦς: 982.

Δ. Κεραμεικός (ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου):

α) Ἐργοστάσιο ἀερίοφωτος: 133, 375, 1147. β) Δυτικὰ τοῦ Διπύλου,
σὲ οἰκία: 482.

Ε. Στὴν «ἐπέκεινα» ὁχθὴ τοῦ Ἰλισοῦ, περιοχὴ Ἀρδηττοῦ - Α' Νεκροταφείου:

α) Πυριτιδαποθήκη: 377. β) Κοντὰ στὸ Α' Νεκροταφεῖο: 329. γ) Πρό-
ποδες Ἀρδηττοῦ: 84, 464, 809(;). δ) Ἀγραι: 21.

Στὸν Πειραιᾶ διαπιστώνεται συγκέντρωση ἐπιτύμβιων μνημείων στὸν
κῆπο Κοντοσταύλου (Conze, ἀρ. 517, 539, 584, 605, 749, 917, 928, 1077,
1126), τὴ θέση τοῦ ὁποίου δὲν ἔχουμε ἐντοπίσει ἀκόμη.

Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τοὺς τόπους εὐρέσεως στὴν ὑπόλοιπη Ἀττικὴ εἶναι γε-
νικές, π.χ. «Κηφισιά», «Λαύριο». Ὡστόσο, πὺθ συγκεκριμένη εἶναι ἡ πληρο-
φορία εὐρέσεως μερικῶν μνημείων στὰ βασιλικά κτήματα στὸ Τατόι (Conze,
ἀρ. 255, 278, 288, 599, 746, 857, 1148).

Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοπογραφικὴ ἀποψη ἔχουν οἱ τοπωνυμίες οἱ ὁποῖες δὲν
ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα γνωστὰ κείμενα: : α) Μπιστάρδο, περιοχὴ μεταξὺ Περι-
στερίου καὶ Χαϊδαρίου (Conze, ἀρ. 1145), β) Τόχη ἢ Τότσι, κοντὰ στὸ Κο-
ρωπί (Conze, ἀρ. 493), γ) Γκούρι Μπάρδι, μισὴ ὥρα νοτιοανατολικῶς τῆς
Κερατέας (Conze, ἀρ. 1128), δ) Φελερό, στὴν περιοχὴ «τῆς μεγάλης γέφυρας
ἀνάμεσα στὰ Καλύβια καὶ τὴν Κερατέα» (Conze, ἀρ. 1117), ε) Μπρίκι, κοντὰ
στὸν Θορικό (Conze, ἀρ. 1003), ς') Βόλτα, οἰκισμὸς μεταξὺ Θορικοῦ καὶ Κυ-
πριανοῦ (Conze, ἀρ. 773), ζ) Καβουδόγκανον (Conze, ἀρ. 1143).

Τὸ ἔργο τοῦ Conze περιλαμβάνει καὶ μνημεῖα ἀπολεσθέντα ἤδη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (ἀρ. 185, 187, 220, 262, 263, 271, 316, 372, 381, 431, 482, 525, 671, 693, 695a, 695b, 695c, 761, 762, 767, 780, 801, 849, 949, 1016, 1017, 1026, 1171, 1173A). Ἐπίσης ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα δὲν ἔχουν καταχωρηθεῖ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία (Conze, ἀρ. 152, 164, 168, 194, 382, 412, 460, 464, 524, 636, 667, 796, 805, 860, 964, 966, 990, 1026, 1070, 1101, 1114, 1156). Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ διατηροῦν μόνο λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς.

Σύνταγμα Ἐπιτύμβιων Μνημείων Ἀττικῆς

Ἡ ἔκδοση τοῦ Συντάγματος τῶν Ἐπιτύμβιων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς (*ΣΕΜΑ*) θὰ περιλαμβάνει ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μνημεῖα, ἐνεπίγραφα καὶ μὴ. Τὸ ἔργο ἄρχισε μὲ τὴ συλλογὴ καὶ μελέτη τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν, τῶν ὁποίων ἡ τελευταία συνολικὴ ἔκδοση ἔγινε τὸ 1940 ἀπὸ τὸν J. Kirchner στὴ σειρὰ τῶν *IG* τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ καθορίζει καὶ τὴ μέθοδο ἐργασίας γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ὕλικου: ἐνῶ πάνω κάτω ξέρουμε πόσες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς εἶναι γνωστὲς καὶ δημοσιευμένες ἕως τὸ 1940, ἀγνοεῖται ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ 1940 ἕως σήμερα καὶ κυρίως ὅσες ἔχουν βρεθεῖ καὶ παραμένουν ἀκόμα ἄγνωστες. Πρῶτο μέλημα λοιπὸν ἀποφασίστηκε νὰ εἶναι ἡ συλλογὴ αὐτῶν τῶν ἐπιγραφῶν.

Κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀρχίσει ἡ ἐργασία μὲ τὴ συλλογὴ τῶν κειμένων τοῦ *SEG*, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του ἐρευνᾷ καὶ συγκεντρώνει ὑπὸ τὴ μορφὴ σύντομων λημμάτων τίς κατ' ἔτος δημοσιεύσεις· ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἔχουμε τὴν πρώτη εἰκόνα (ὅχι πλήρη ἐξαιτίας τῆς μὴ τακτικῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη καὶ τῆς διακοπῆς τῆς ἐκδόσεώς του κατὰ τὴν περίοδο 1971-1976) περὶ τοῦ ὅγκου τῶν δημοσιευμένων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν. Τὸ δελτίο ποὺ δημιουργήθηκε στὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ γιὰ τὴν ἐγγραφὴ τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ *SEG* περιλαμβάνει λίγα στοιχεῖα ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὰ ποὺ χρειάζονται τῶρα: εἶδος μνημείου, χρονολόγηση, κείμενο ἐπιγραφῆς καὶ δημοσιεύσεις. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ *SEG* σχετικὰ μὲ τὸν ἀκριβὴ τόπο εὐρέσεως καὶ τὴν περιγραφὴ τῶν μνημείων εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀπρόσφορες στὴ σύνταξη λημμάτων ἐξ ἀρχῆς. Τὶς πληροφορίες

αὐτὲς θὰ τίς ἀντλήσουμε ἀπὸ τίς δημοσιεύσεις, ἐργασία ποὺ ἀποτελεῖ τὴ δευτέρη φάση τοῦ ἔργου. Ἡ αὐτοψία τῶν λίθων θὰ πραγματοποιηθεῖ ἀφοῦ συγκεντρωθοῦν, κατὰ τὸ δυνατόν, ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὰ μνημεῖα.

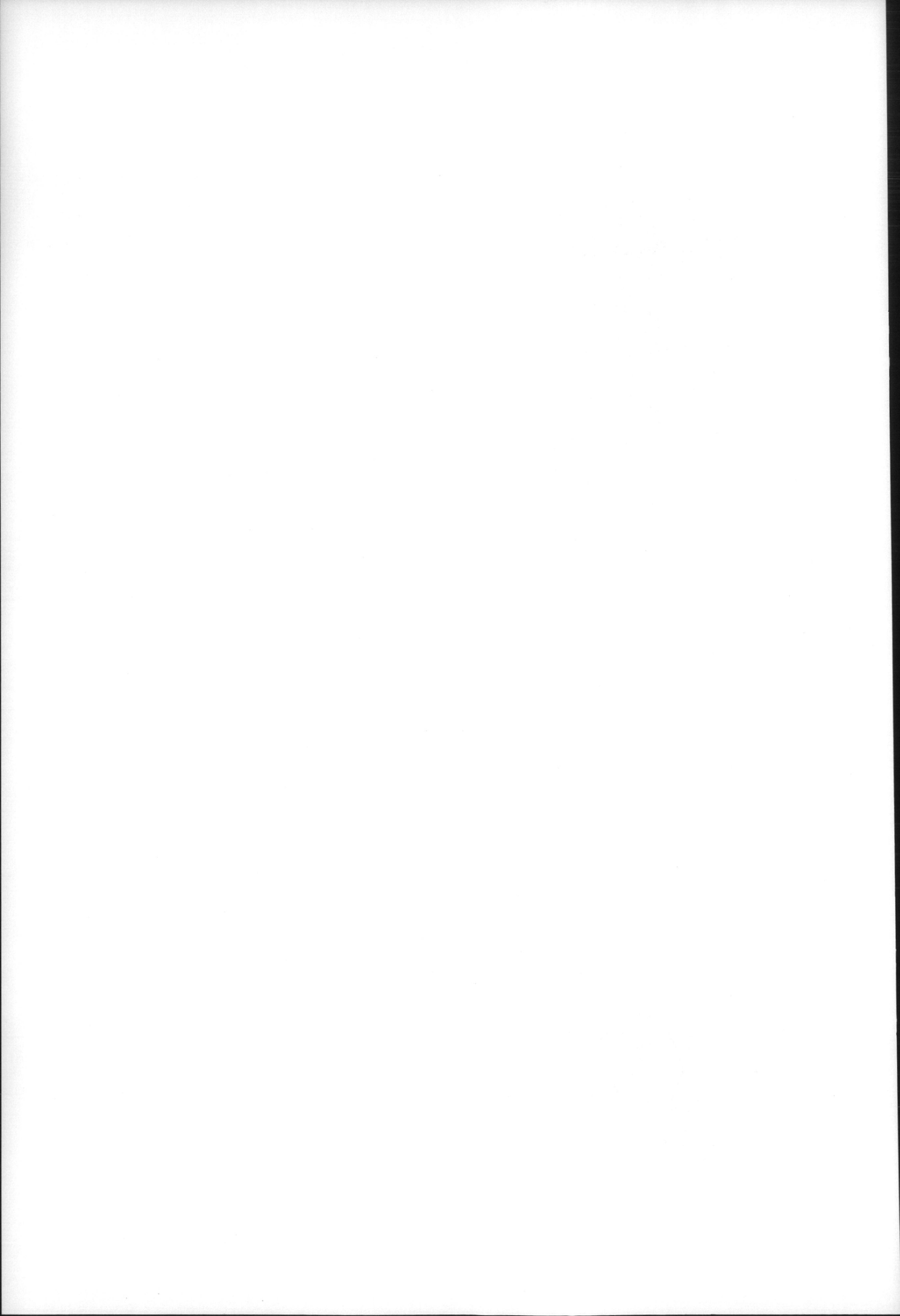
Γιὰ τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἕως τὸ 1940 θὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ ἴδια μέθοδος κατὰ τὴ βιβλιογραφικὴ κατάρταξή τους. Δημιουργήθηκε στὸν Η/Υ Ἀρχεῖο ποὺ περιλαμβάνει τοὺς ἀριθμοὺς ὅλων τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς ἐκδόσης τοῦ Kirchner (8.230 τὸν ἀριθμὸν)· τὸ Ἀρχεῖο αὐτὸ ἐνημερώνεται συγχρόνως μὲ τὰ κείμενα τοῦ *SEG* ὡς πρὸς τὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Ὡς πρὸς τίς παλαιότερες πηγὲς ἔχει καταχωρηθεῖ πρὸς τὸ παρὸν μόνον ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἀριθμῶν μὲ τίς προγενέστερες ἐκδόσεις (Κουμανούδης, Dittenberger, Koehler).

Ὁ τελευταῖος ἐκδότης τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν δὲν ἔχει περιλάβει στὴ συλλογή του τίς χριστιανικὲς καὶ τὰ θραύσματα, ποὺ πρέπει τώρα νὰ περιληφθοῦν· διαπιστώθηκε ὅμως καὶ ὅτι δὲν ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν Kirchner πλήρης ἔλεγχος τῶν παλαιῶν δημοσιεύσεων καὶ κυρίως τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν: ξέρουμε ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸν Πιττάκη καὶ τὸν Ραγκαβῆ ποὺ δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὶς ἐκδόσεις τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν. Στὴν ἔρευνα τῶν παλαιῶν δημοσιεύσεων τοῦ 19ου αἰ. θὰ ἔχουμε τὴν ἐπικουρία τοῦ Ἀρχείου τῶν *Μνημείων Ἀθηνῶν καὶ Ἀττικῆς (APMA)*. Ἀναγκαία εἶναι ἀκόμη ἡ ἔρευνα στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καθὼς καὶ στὰ παλαιὰ Εὐρετήρια τῶν Μουσείων τῆς Ἀττικῆς.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῆς
8 Μαΐου 1993 βλ. *Ὁ Μέντωρ*, τεύχος 26, Ἰούνιος 1993,
76-94.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α-β. Φρούριο: α. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τῆς νότιας πύλης ἀπὸ Β. β. Ἡ κλίμακα τοῦ ὀρύγματος τῆς νότιας πύλης.

Φρούριο. Ἡ νότια πύλη πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς.

Φρούριο. Ἡ νότια πύλη μετὰ τὴν ἀνασκαφή.

α-β. Φρούριο: α. Ἡ νότια ὄψη ἀναλήμματος τοῦ ὀρύγματος τῆς νότιας πύλης.
 β. Ὁ νότιος ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ ὀρύγματος τῆς νότιας πύλης.

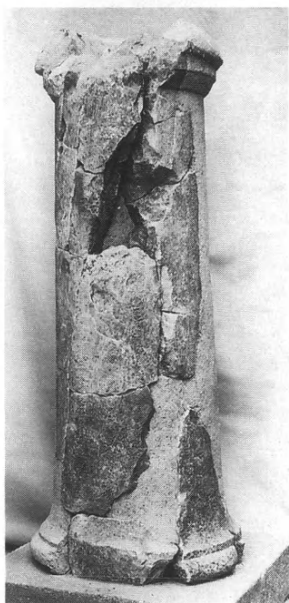
α-β. Φρούριο: α. Κόγχη στον πύργο Β τῆς νότιας πύλης. β. Κόγχη στον πύργο C τῆς νότιας πύλης.

α-β. Φρούριο: α. Τὸ νοτιοδυτικὸ τεῖχος πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς. β. Τὸ νοτιοδυτικὸ τεῖχος ἀναστηλωμένο.

Φρούριο. Τὸ πρῶτο τμήμα τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης.

α-β. Φρούριο: α. Βάθρα πρὸ τοῦ νοτιοδυτικοῦ τείχους. β. Ὁ χίων - βάθρο ἀρ. 1267
ὅπως ἀποκαταστάθηκε.

- α. Τὸ κτίριο τῆς σκανᾶς ἀπὸ τὰ ΒΑ. Μπροστὰ ὁ χώρος Ρ στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.
β. Ὁ κλασικὸς ἀγωγός, βόρειο πέρας.

α-β. Ὁ κλασικὸς ἀγωγός: α. Ἡ ἀρχὴ στὰ νότια καὶ τομὴ στὴν ἐπίχωση μεταξὺ
τῆς καὶ τοῦ συγκροτήματος σκανᾶς - νυμφαίου. β. Ἡ ἀρχὴ στὰ νότια πρὶν ἀπὸ τὴ
μετακίνηση τῆς πρώτης καλυπτήριας πλάκας.

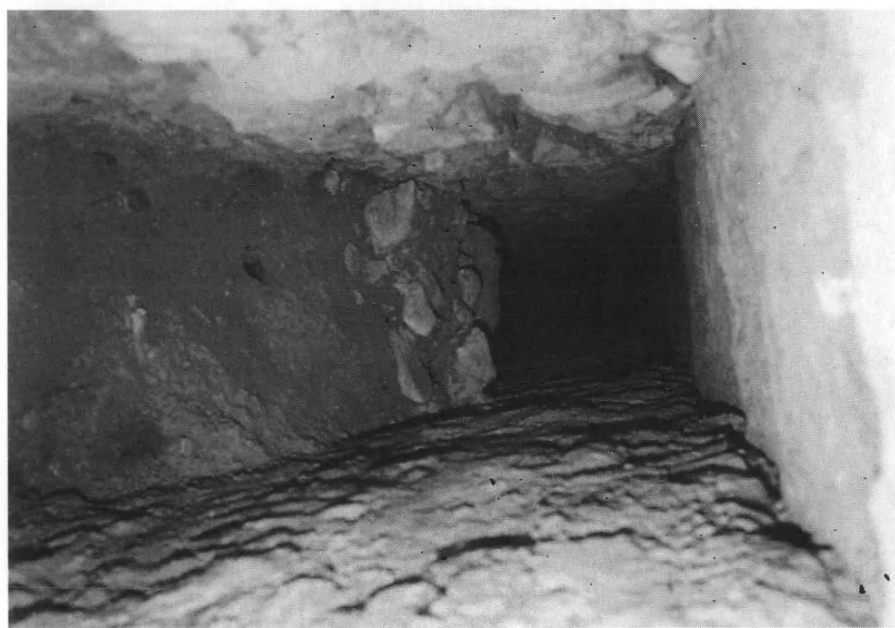
α. Ἐπεμβάσεις τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας (β) στὴν ἀρχὴ τοῦ κλασικοῦ ἀγω-
γοῦ. β. Ὁ περίβολος τοῦ λόφου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας (ἄνω) καὶ
τὴν κλασικὴ / ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (μέσον).

α. Ἡ ἐπίκωψη ἀνατολικά τοῦ περιβόλου τοῦ λόφου. β. Χεῖλη καὶ ἄνοιγμα τροφοδοσίας τοῦ καμινιοῦ νότια τοῦ νυμφαίου.

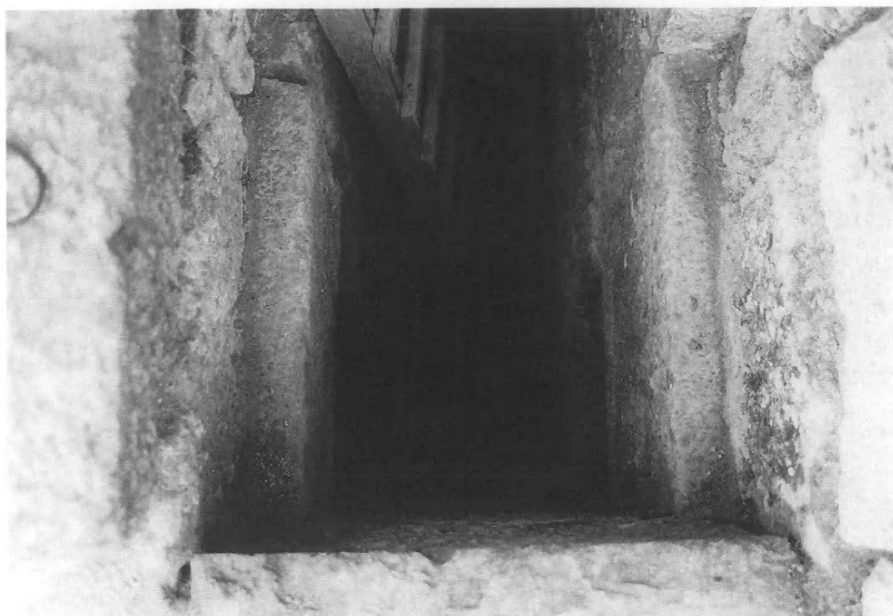
α. Ἐπίγειος ἀνοικτὸς ἀγωγὸς ἀπὸ τὸ Κυνόρτιο πρὸς τὰ ΝΑ λουτρά κοντὰ στὴ δεξιά-
μενὴ τους (ἀπὸ ΝΑ). β. Ἐπίγειος ἀνοικτὸς ἀγωγὸς ἀπὸ τὸ Κυνόρτιο. Τὸ τμήμα μὲ
τὸ ἕνα τοίχωμα - φράγμα στὴ ΝΑ πλαγιά (ἀπὸ ΒΑ).

α. Προστατευτικές κατασκευές που καλύπτουν τους καταρράκτες πρὸς τὸ ὑπόγειο ὕδραγωγεῖο δίπλα στὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο. β. Ὁ ἄγωγὸς τῆς δεξαμενῆς κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς σκανᾶς πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α. Ὁ ἀγωγὸς τῆς δεξαμενῆς μετὰ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ σημεῖο ἐκροῆς τοῦ νεροῦ ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ τοῦ Ἀντωνίνου.

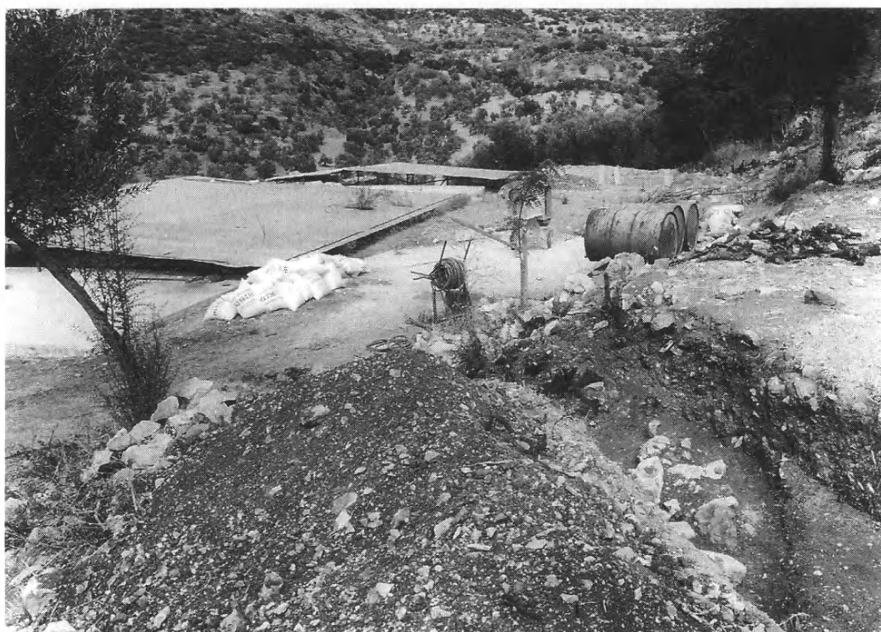
α. Τὸ σημεῖο καθόδου στὸν ἀγωγὸ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου. β. Ὁ ἀγωγὸς τῆς κρήνης τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου ἀπὸ Α.

α. Ἡ ἀρυκρήνη τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου καὶ ὁ ἀγωγός της ἀπὸ Δ. β. Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ συνέλεγε τὰ νερὰ ἀπὸ τὶς στέγες τοῦ προπύλου καὶ τῆς σκανᾶς.

α. Λείψανα σύνθετου κλιμακοστασίου στους χώρους Τ και Υ της σκανῆς. β. Ἡ ἀρχὴ τοῦ παράλληλου πρὸς τὴν ἀνατ. πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου τοίχου.

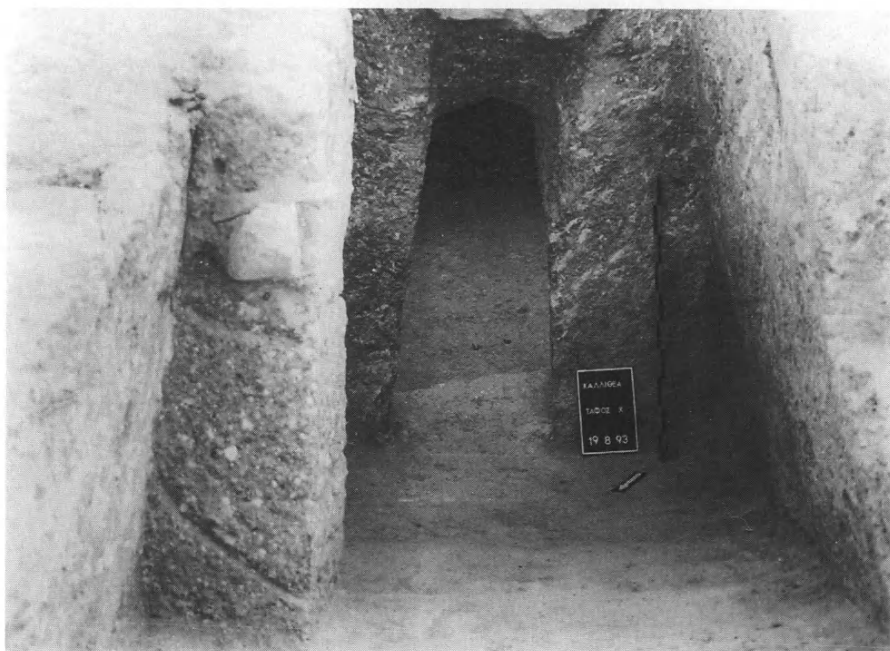
α. Ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου τοῦ πίν. 186 κοντὰ στὰ ΝΑ λουτρά. β. Λείψανα προστώου τοῦ φυλακείου Καββαδία στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

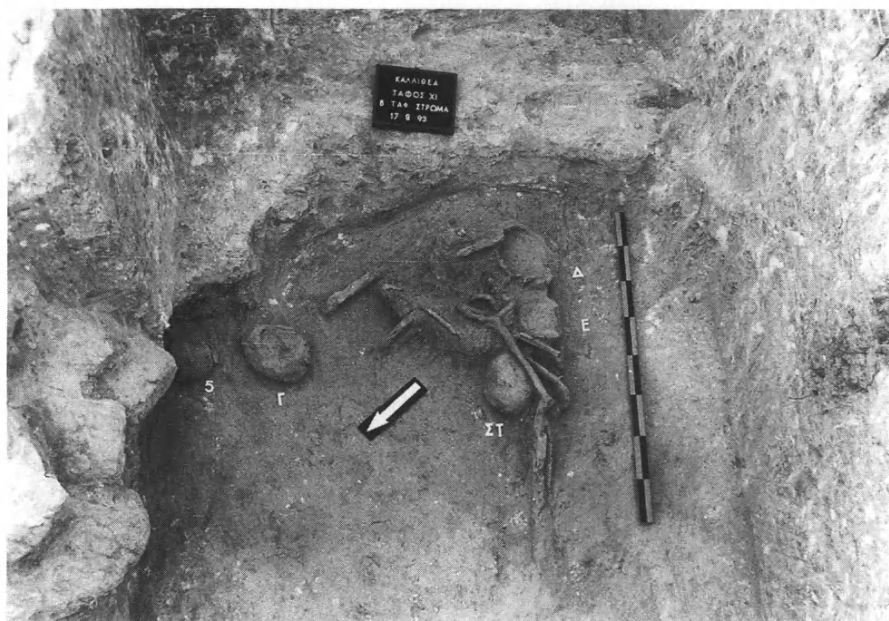
α. Ἡ προϊστορική ἐπίχωση τοῦ βράχου στήν κορυφή τοῦ λόφου. β. Τὰ λείψανα τοῦ πύργου στήν Ἀλεπότρυπα ἀπὸ Β.

α. Τὰ λείψανα τοῦ πύργου στὴν Ἀλεπότρυπα ἀπὸ Α. β. Τὰ λείψανα τῆς θύρας τοῦ πύργου στὴν Ἀλεπότρυπα (στὸ νότιο μέρος).

α. Τὸ γΕ νεκροταφεῖο Καλλιθέας - Λαγανιδιάς. β. Τάφος Χ.

α. Τάφος XI. Ταφές και κτερίσματα κατά χώραν. β. Τάφοι XI - XII. Τò τοιχάριο μεταξύ του θαλάμου του τάφου XI και του δρόμου του τάφου XII.

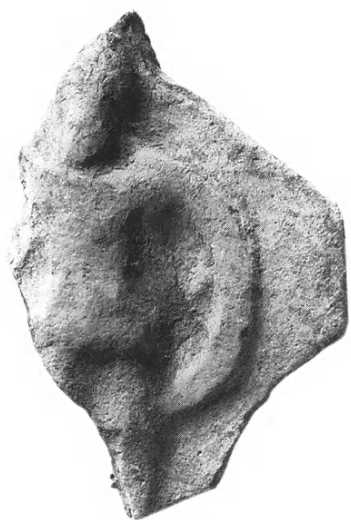
α. Τάφος XIII. Μερική άποψη θαλάμου με την ταφή Α και τα κτερίσματα. β. Τάφος XIV. Άνώτερο ταφικό στρώμα με τις ταφές και τα κτερίσματα κατά χώραν.

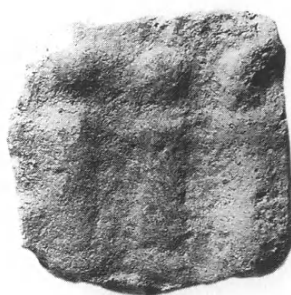
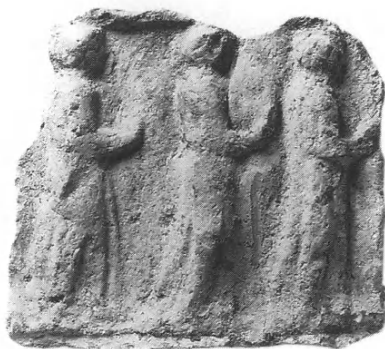
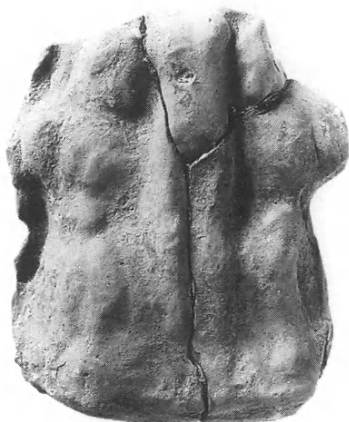
α-6. Μερικὲς ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ Ω - Ω ἀπὸ Δ καὶ ΝΔ.

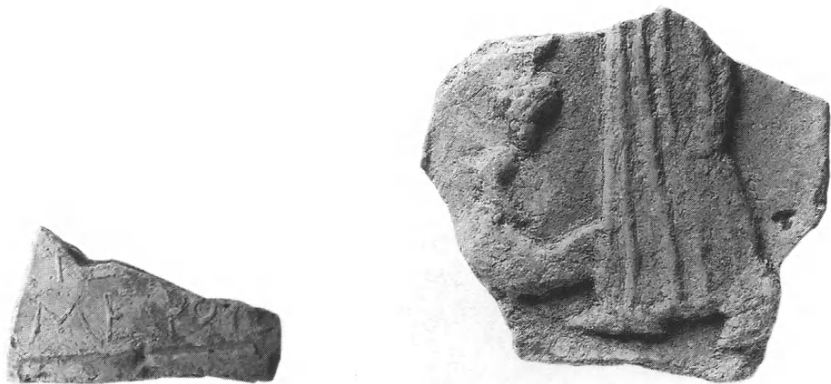
α. Μικρογραφικά αγγεία, κυρίως δίωτα σκυφίδια καὶ κανθαρίσκοι ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ Ω - Ω. β-γ. Θραύσματα πήλινων πινάκων (β) με̐ καθισμένη δαιδαλική μορφή (ἀρ. 2277) καὶ (γ) με̐ κάτω τμήμα λακωνικοῦ θρόνου.

α-γ. Πήλινοι πίνακες: α. Κατ' ἐνώπιον πολεμιστές. β. Ξαπλωμένος συμποσιαστής.
γ. Συμποσιαστής με φιάλη, φίδι και καθισμένη σὲ θρόνο γυναίκα. δ. Περίτμητο πλα-
κίδιο με ἀνακεκλιμένη γυναικεία μορφή (ἀρ. 4692).

- α. Καθισμένος δεξιά πολεμιστής δέχεται προσφορά από ὄρθια γυναίκα (ἀρ. 4608).
 β. Σκηνή σπονδῆς: καθισμένος σὲ θρόνο ἥρωας μὲ φιάλη, ὄρθια γυναίκα καὶ οἰνοχόη.
 γ. Καθισμένη σὲ θρόνο γυναίκα μὲ πόλο δέχεται προσφορά ἀπὸ ἱματιοφόρο ἄνδρα (ἀρ. 4663). δ. Δύο καθισμένες γυναικεῖες μορφές ἐκατέρωθεν ὄρθιας γυμνῆς (ἀρ. 4647). ε. Τρεῖς γυναικεῖες μορφές βαδίζουν πρὸς δεξιά. ζ. Τρεῖς κατ' ἐνώπιον σχηματοποιημένες γυναικεῖες μορφές.

α. Ὑψὺ μέρος πίνακος. Πρὸς δεξιὰ ἀνδρική μορφή με σκῆπτρο. β. Θραῦσμα στρω-
τήρα με σφράγισμα (ἀρ. 4609). γ. Κάτω δεξιὸν τμήμα πίνακος. Πρὸς ἀριστερὰ γυ-
ναίκα με σταφύλι καὶ πετεινό (ἀρ. 4664).

α. Ἀρχαῖκὸ εἰδώλιον κόρης (ἀρ. 4668). β. Ἀκέφαλο ἀρχαῖκὸ εἰδώλιον κόουρου με ἐπεν-
δύτη (ἀρ. 4757). γ. Ἀκέφαλο εἰδώλιον γυμνοῦ νέου (ἀρ. 2382). δ. Ἀκέφαλο εἰδώλιον
ἱματιοφόρου ἀνδρα (ἀρ. 4772).

α

γ

6

α-γ. Μαρμάρινος ανδρικός κορμός ήρωος (αρ. 4778): α. Πρόσθια όψη. 6. Ἀριστερό χέρι. γ. Πλάγια όψη.

- α. Ἀσβεστολιθικὸ ἐνεπίγραφο βάθρο ἀγάλματος πολυνίκη παγκρατιαστῆ, παλαιστῆ καὶ πυγμάχου (ἀρ. 2770). β. Ἐνεπίγραφο σφράγισμα σὲ κεραμίδι στέγης (ἀρ. 2937). γ. Ἐνεπίγραφο σφράγισμα σὲ κεραμίδι (ἀρ. 2949).

α. Δίωτα σκυφίδια (καὶ κανθαρίσκοι) ἀπὸ τὸ πρῶτο ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. β. Κυκλικὸ ἐνεπίγραφο σφράγισμα σὲ κεραμίδι (ἀρ. 2950). γ. Θραῦσμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος μὲ προτομὴ Ἡρακλέους (ἀρ. 2962).

α. Μερική άποψη της στοᾶς ἀπὸ Ν. β. ᾽Αποψη τοῦ Ἡρώου Δ ἀπὸ ΝΑ.

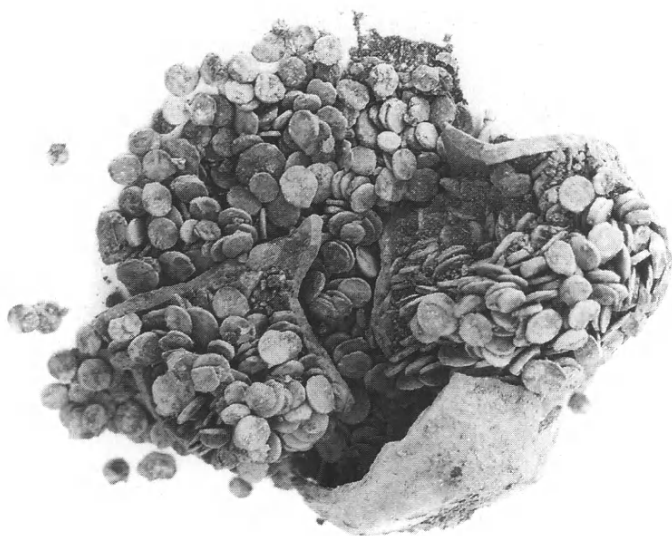
α. ᾽Αποψη ἀπὸ Β τοῦ ἐνταγμένου στὸ Ἱεροθύσιο (;) αἰθρίου. β. Μερικὴ ᾽αποψη τοῦ ποδίου τοῦ Ἡρώου στὸ Στάδιο ἀπὸ ΒΔ.

α. Τμήμα μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος (αρ. 4690). β. Έλλιπής ασβεστολιθική στήλη με μουσικό δίστιχο (αρ. 2796). γ. Άκέφαλο άγαλμα Άφροδίτης Άναδυόμενης (αρ. 2572).

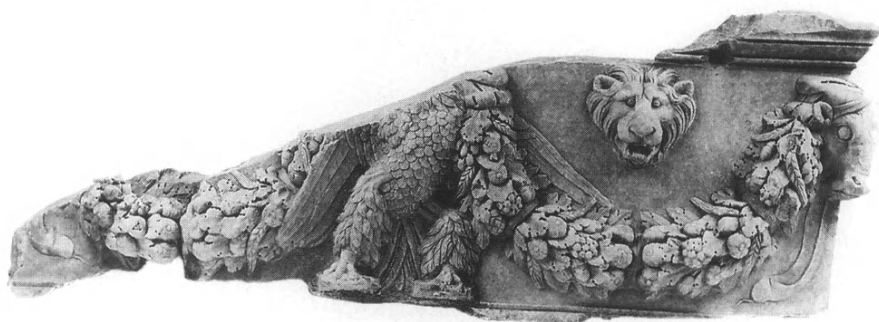
α. Ὁ βόθρος - δεξαμενὴ στὰ νότια τοῦ Ἡρώου. β. Ἀποψη τῶν ταφικῶν κτισμάτων
17 καὶ 18 ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη.

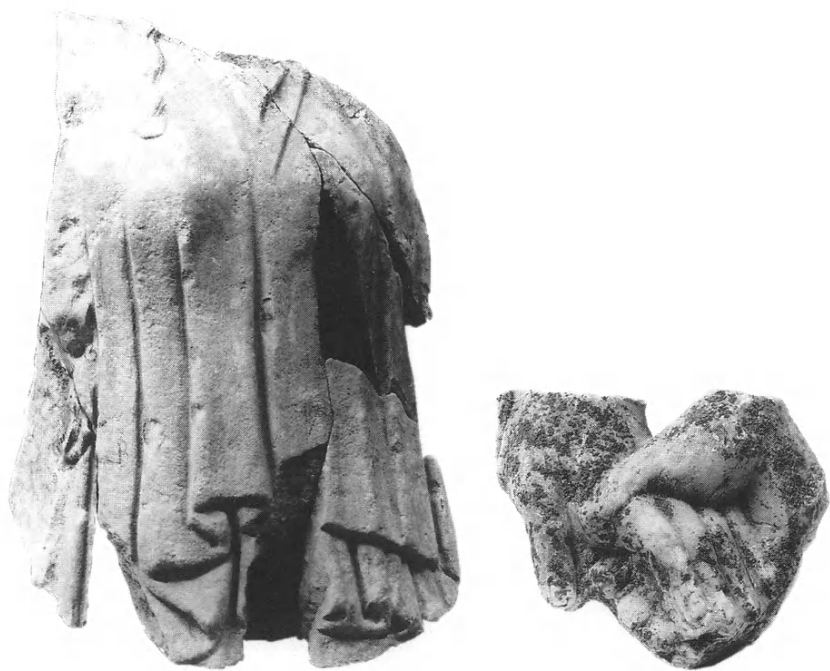
α. Ἀποψη τοῦ βόρειου ταφικοῦ θαλάμου τοῦ κτίσματος 17. β. Θησαυρὸς χαλκῶν νομισμάτων σὲ ἄγγειο.

α. Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ ταφικοῦ κτίσματος 17. Ἑρμαϊκὴ στήλη δεξιὰ. β. Ταφικὸ κτίσμα 18, ἄποψη ἀπὸ Δ.

α. Πίσω πλευρά μαρμάρινης σαρκοφάγου (άρ. 4460) από το κτίσμα 17. β. Ἀριστερή στενή πλευρά μαρμάρινης σαρκοφάγου (άρ. 4460).

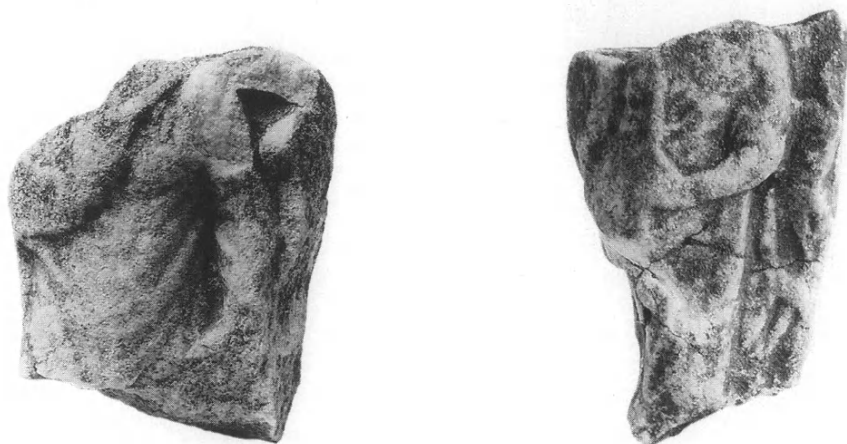
α. Μαρμάρινη σαρκοφάγος κατά χώραν στὰ δεξιά τῆς Ἀρκαδικῆς πύλης. β-γ. Κορμὸς πεπλοφόρου καὶ χέρια σὲ χειραψία ἀπὸ τῆ μαρμάρινη σαρκοφάγο.

α. Μαρμάρινο κεφάλι αγάλματος Ἀφροδίτης. β. Φθαρμένο κεφάλι γυναικείου αγάλ-
ματίου (άρ. 2803).

α. Δεξι γόνατο κολοσσιαίου αγάλματος Ἀρτέμιδος. β. Λαιμός οἰνοχόης με δάχτυλα
δεξιού χειριῶς αγάλματος γυναίκας (ἀρ. 2933).

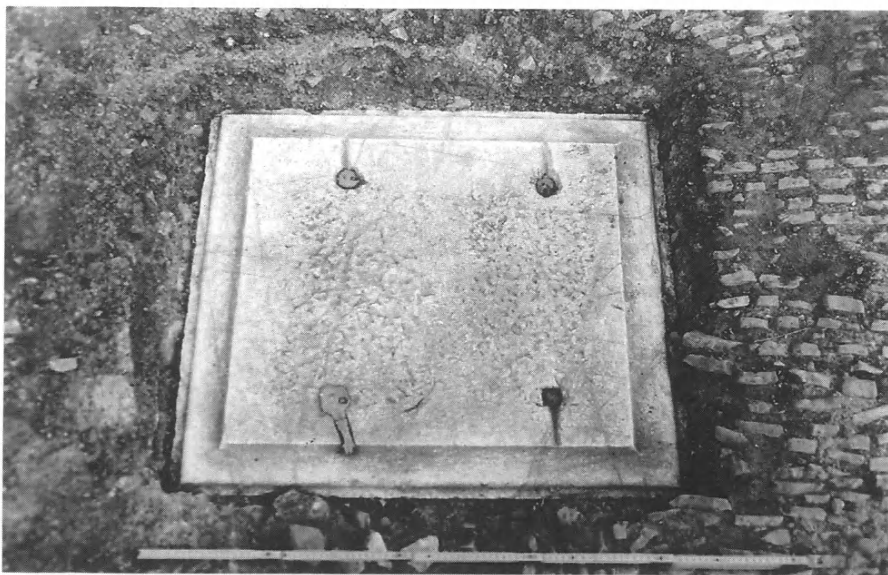
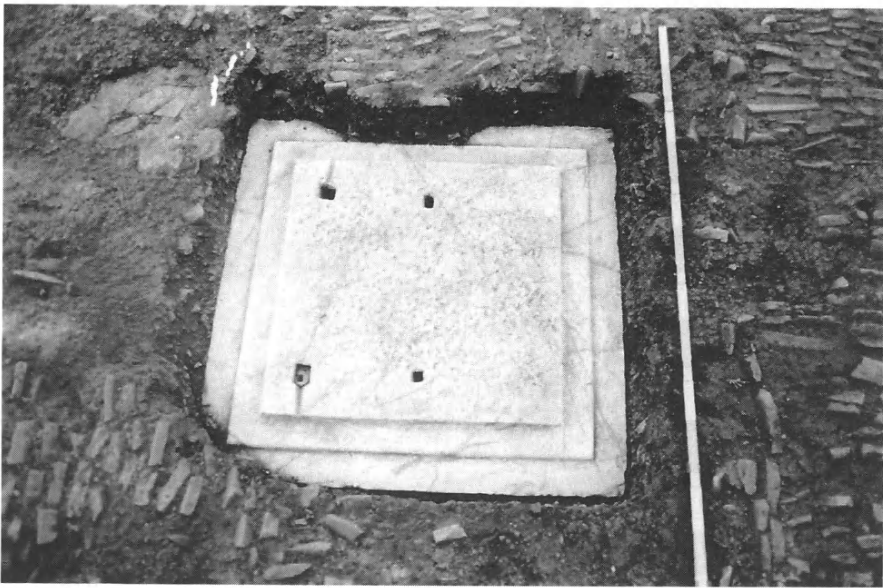
α-β. Θραύσματα μαρμάρινων αναθηματικῶν ἀναγλύφων: (α) ἀρ. 4704, (β) ἀρ. 2575.
γ. Ἀγωγὸς καὶ ὀμφαλωτὴ λίθινη λεκάνη πλησίον τῆς ΝΑ γωνίας τῆς Κρήνης Ἀρσινόης.

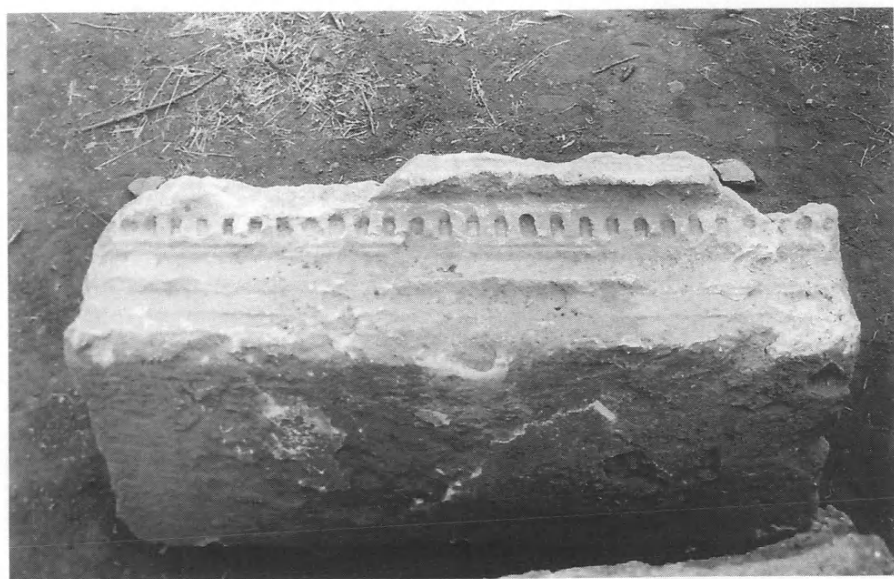
α. Δυτικό πόδιο τῆς Κρήνης Ἀρσινόης. β. Δωρικό ἐπιστύλιο ἐντοιχισμένο στὸ ἀνα-
τολικὸ πόδιο τῆς Κρήνης.

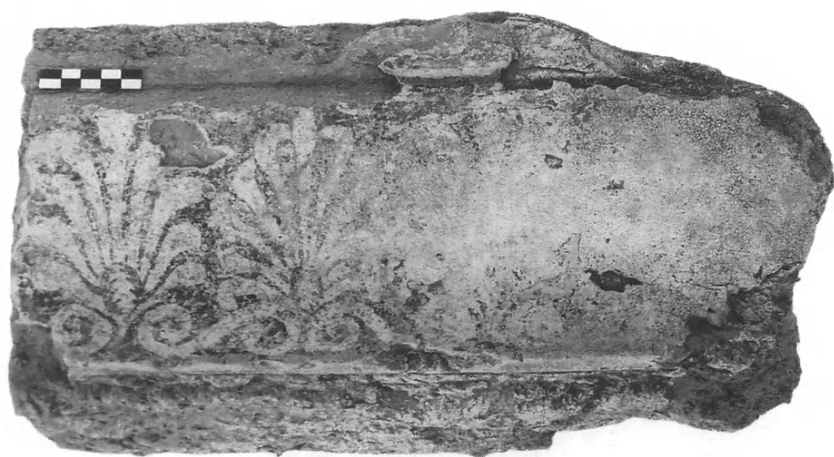
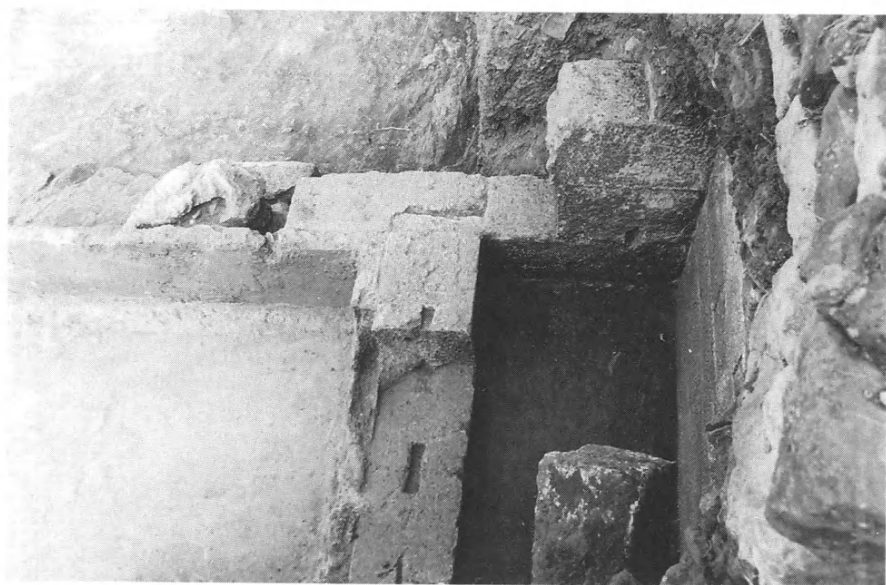
- α. "Αποψη τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου τῆς Κρήνης με̐ τίς βάσεις τῶν πεσσῶν στὸν ἄξονα.
β. Τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ ἀναλήμματος τῆς Κρήνης.

α-6. Βάσεις πεσσών τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς.

α. Λίθινος άγωγός τής δυτικῆς πλευρᾶς τής Κρήνης. β. Κιονόκρανο ἡμικίονος.

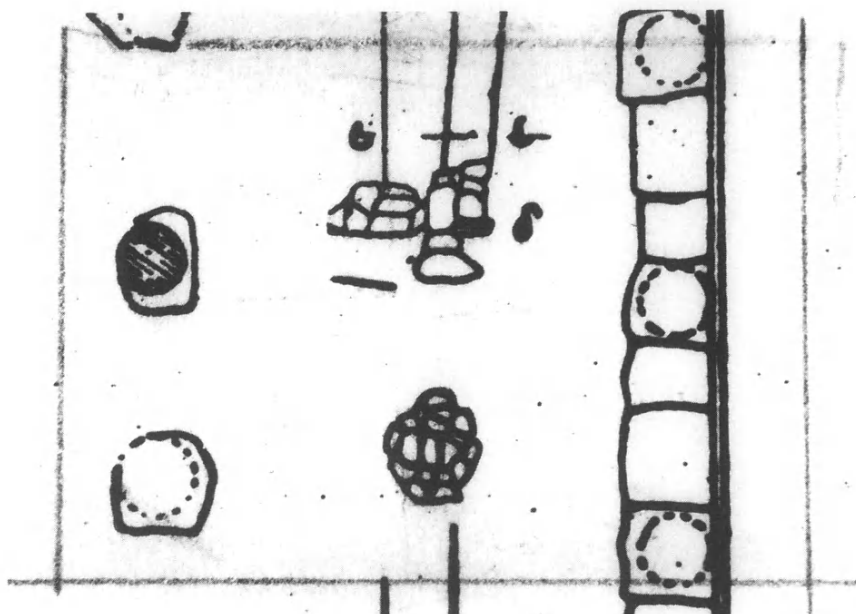
α. Ὁ πίσω τοῖχος τῆς ἄνω δεξαμενῆς μέ τοὺς πελεκόσχημους συνδέσμους. β. Πήλινη γραπτὴ σίμη.

α. Ανατολικό σκάμμα της ανασκαφής του μεγάρου Β από Ν. 1 ο τοίχος α, 2 ο ανατολικός τοίχος του σιρκού, 3 το πλακόστρωτο υπό τον τοίχο α, 4 αναλημματικός τοίχος. 6. Ανατολικό σκάμμα από Β. 1 τοίχος α, 2 ανατολικός τοίχος του σιρκού, 3 ανατολικός στυλοβάτης, 4 αναλημματικός τοίχος.

α. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου α. 1 ἄκραῖος λίθος τοῦ τοίχου, 2 «μέγας λίθος» περιγραφῆς Ρωμαίου, 3, 4 λίθοι «ἐγκάρσιας κατασκευῆς». β. Τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Δ. 1 κατασκευὴ παρὰ τὸ ἄκρον τοῦ τοίχου α, 2 πλακόστρωτο, 3 πλάκα σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, 4 νεώτερη ξερολιθιά. Σὲ κύκλο μετανασκαφικὴ ἐπιχωμάτωση.

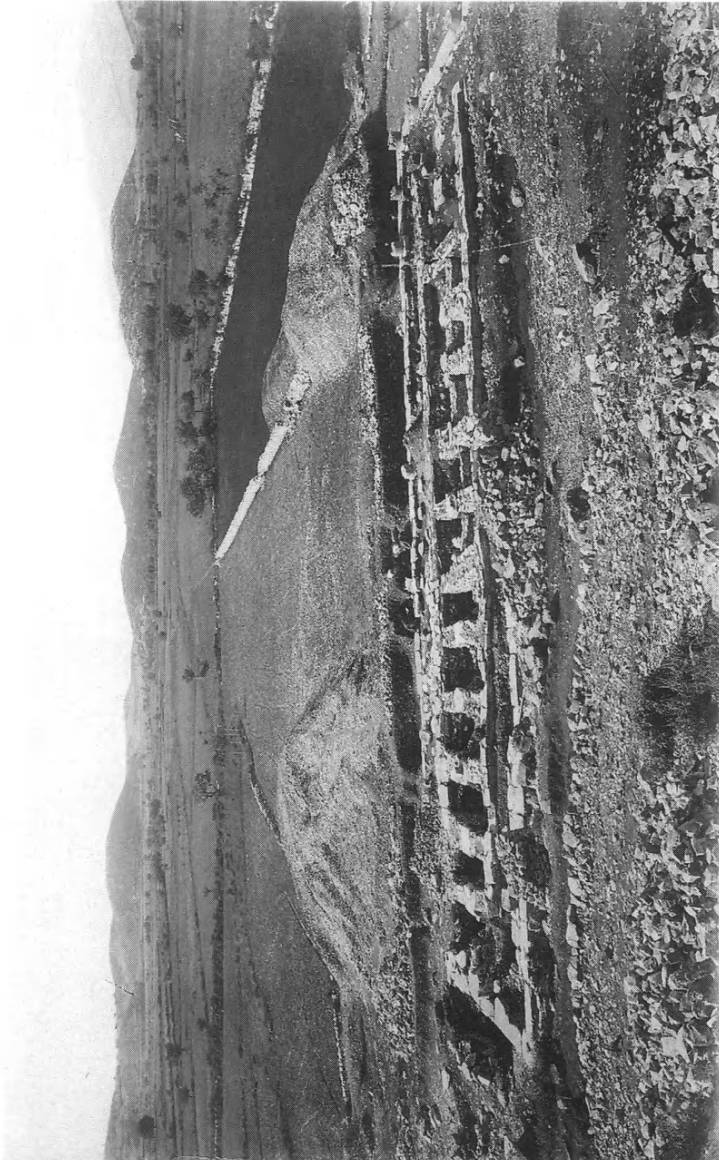
α. Νοτιοανατολικό άκρο του μεγάρου Β (άπόσπ. σχεδίου ΑΔ 1, 1915, 244 εικ. 9).
 β. Στρωματογραφία 7 (τομή ε-ε Ρωμαίου). 1 τοίχος α, 2 ανατολικός τοίχος του ση-
 κοῦ, 3 ξερολιθιά τῆς ἀνασκαφῆς.

α. Στρωματογραφία 7, λεπτομέρεια. 6. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου α ἀπὸ ΒΑ. 1 τοῖ-
χος α, 2 «ἐγκάρσια κατασκευή», 3 ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ, 4 στρωματογρα-
φία 8, 5 «βόθρος θυσιῶν», 6 πλακόστρωτο.

α. Στρωματογραφία 8 (υπό την 3η από Ν βάση της έσωτερικής κιονοστοιχίας), 1 τὰ άθικτα στρώματα, 2 ξερολιθιές της άνασκαφής. β. Τομή παρά την 5η «βάση» της «έλλειπτικής περιστάσης» από Ν. 1 ή 5η «βάση».

”Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ Α (Σωτηριάδης 1898). Στὸ δυτικὸ πτερὸ διακρίνονται οἱ τέσσερες
πρῶτες ἀπὸ Ν «βάσεις» τῆς «ἐλλειπτικῆς περίστασης», λίγο ὑψηλότερα τοῦ πλακοστρώτου ποὺ ἀφαιρέ-
θηκε.

α. Ὁ «βόθρος θυσιῶν» ἀπὸ Β. 1 ὁ βόθρος, 2 καμπύλος ξηρότοιχος «περὶ τὸν βόθρο», 3 ὑπόλοιπο παλαιότερου τοίχου. β. Ὁ «βόθρος θυσιῶν» ἀπὸ Δ. 1 καμπύλος ξηρότοιχος περὶ τὸν «βόθρο», 2 παλαιότερος τοίχος, 3 ὑπόλοιπο ξερολιθιάς τῆς ἀνασκαφῆς.

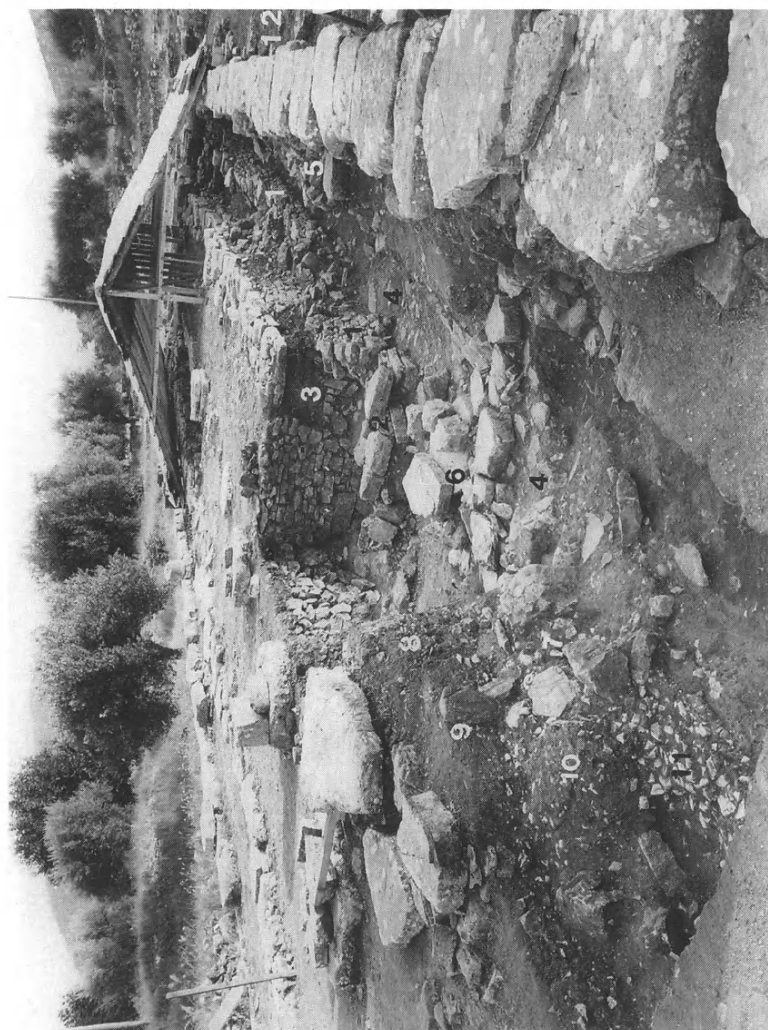

α. Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. β. Πρὸς Ν τοῦ «βόθρου θυσιῶν» μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλακῶν τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν στρωμάτων. 1 ἐπικλινῆς πρὸς Α προέκταση τῆς ἄσκαφης λωρίδας, 2 ἄθικτα ἀνώτερα στρώματα τῆς ἄσκαφης λωρίδας πὺ προστάτευε ὁ τοίχος τοῦ σηκοῦ, 3 κεκλιμένη ἐπιφάνεια μὲ στάχτη.

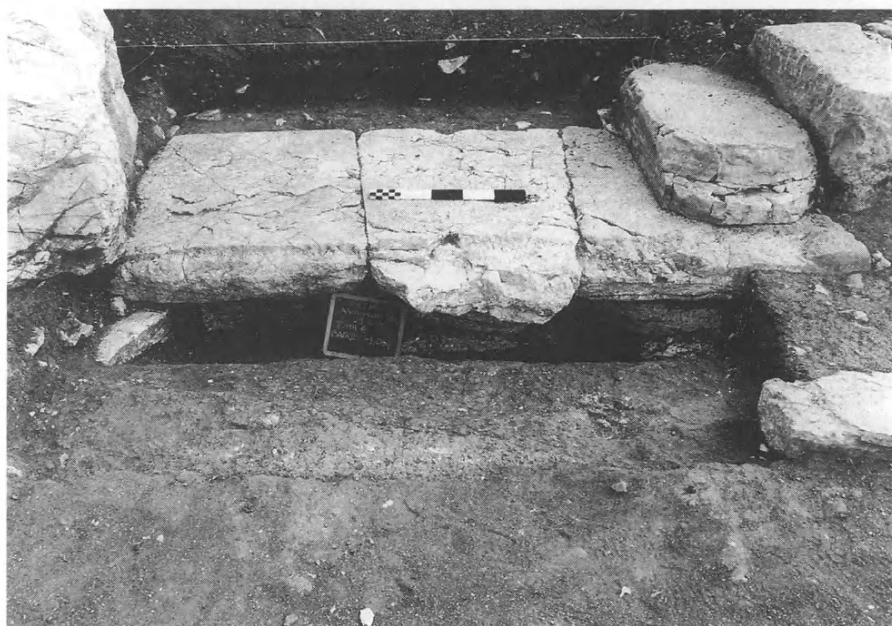

α. Όψη τῆς ἄσκαφης λωρίδας ὑπὸ τὸ Ν. ἄκρο τοῦ ἄν. τοίχου τοῦ σηκοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλακῶν τοῦ τοίχου καὶ τῶν ξερολιθιῶν. 1 ὑπόλοιπο πλακοστρώτου, 2 πεδίο στρωματογραφίας 9, 3 ἐπικλινῆς προέκταση ἄσκαφης λωρίδας, 4 ὄρυγμα μὲ στάχτη.

β. Ὑπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ ἄν. τοίχου τοῦ σηκοῦ 19 ἀπὸ Α, 20 ἀπὸ Β. 1 ὀρθία πλάκα, 2 ὄρυγμα μὲ στάχτη, 3 ἐπίχωση μὲ λατύπη καὶ λίθους, 4 στρωματογραφία 9, 5 στρωματογραφία 10.

Αποψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1993 ἀπὸ ΝΑ. 1 ὁ τοῖχος α, 2 ἡ «ἐγκάρσια κατασκευὴ» στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοῖχου α, 3 ἡ στρωματογραφία 7 (τομὴ ε-ε Ρωμαιοῦ), 4 τὸ πλακόστρωτο, 5 ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος, 6 ὁ «βόθρος θυσιῶν», 7 ἡ ἐπίχωση χώματων καὶ λίθων, 8 ἡ στρωματογραφία 9, 9 ἡ στρωματογραφία 10 καὶ ἡ ὄρθια πλάκα, 10 χώμα μὲ λατύπη ὑπὸ τὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ σηκοῦ, 11 νότια προέκταση τοῦ χώματος μὲ λατύπη, 12 «βάσεις ἐλλειπτικῆς πέριστασης» τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

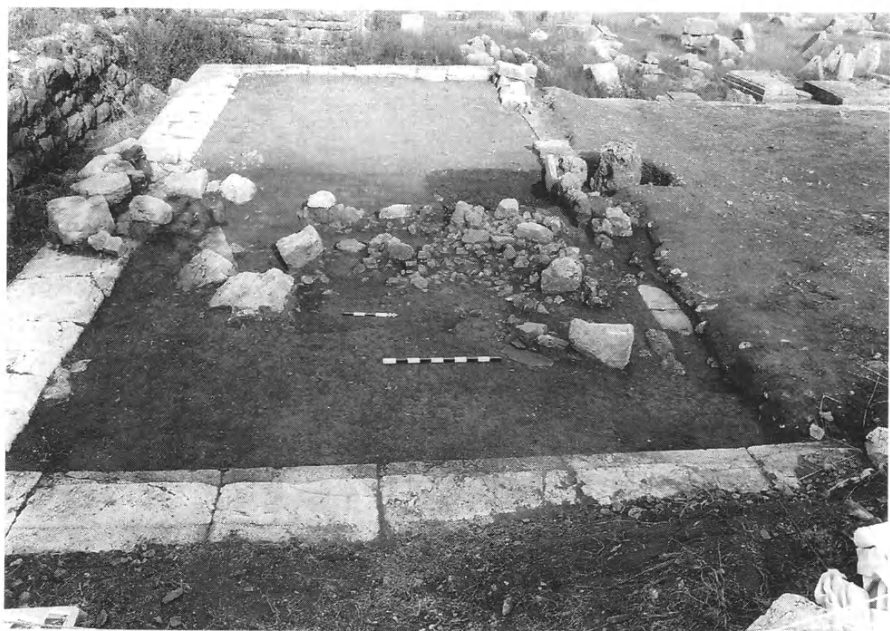
α. Ἡ ἐπίχωση μὲ λατύπη καὶ λίθους μὲ τὴν ὀρθία πλάκα. 1 χῶμα μὲ λατύπη ὑπὸ τὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, 2 ἢ πρὸς Ν προέκταση τοῦ χώματος μὲ λατύπη, 3 στρωματογραφία 9, 4 στρωματογραφία 10. β. Τὸ νότιο ἄνοιγμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, λεπτομέρεια.

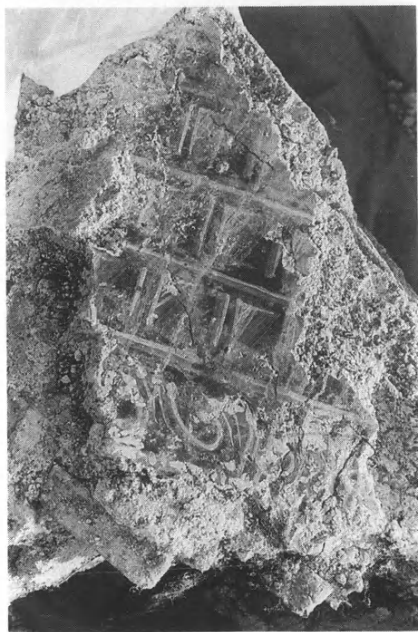
α. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀνακατασκευασθέντος τμήματος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀπὸ Β. β. Ἡ ἀνατολική στοὰ ἀπὸ ΝΔ.

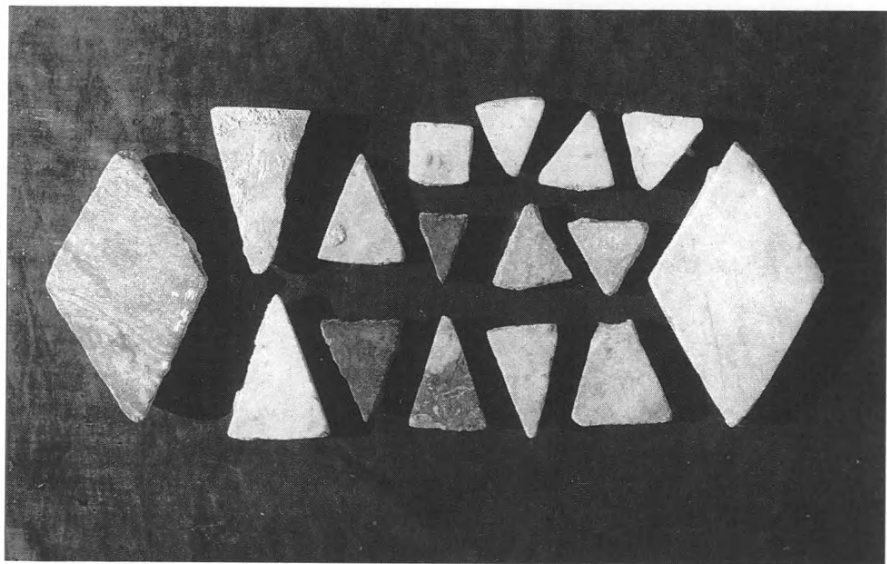
α. Ὑποκατασκευὴ ἐδράνου στὸ νότιο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. β. Ἡ ἀνατολικὴ στοὰ ἀπὸ Ν. Ἐμπρὸς τὸ δωμάτιο τοῦ νότιου ἄκρου.

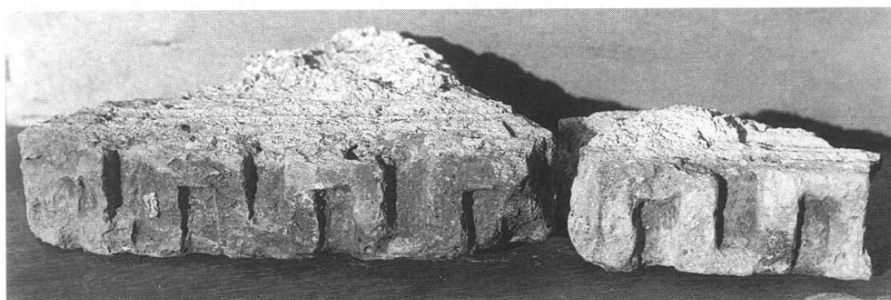
α. Τὸ νότιο δωμάτιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς μετὰ τὸ «καστανοκόκκινο» στρώμα. β. Ἑστία στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ νότιου δωματίου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς.

α. Τμήμα τοιχογραφίας με έννέα κεφάλια. β. Τμήμα τοιχογραφίας με τρία ανδρικά κεφάλια. γ. Τμήμα τοιχογραφίας με ισόδομη τοιχοποιία.

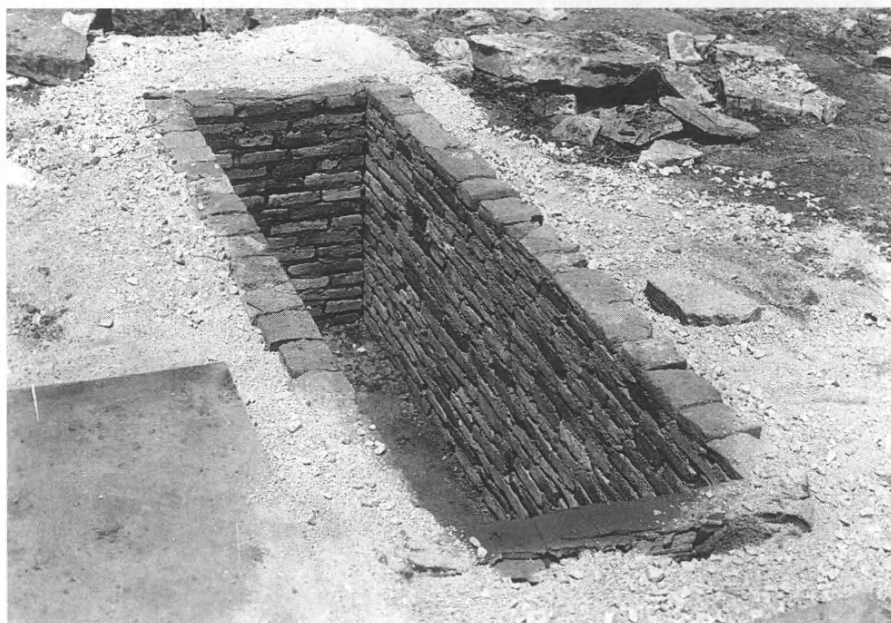
α. Κροῦστες μαρμαροθετήματος. β. Τμήμα τοιχογραφίας με ἀνδρική μορφή. γ. Σπάρραγμα τοιχογραφίας με τμήμα ἀνδρικής κεφαλῆς.

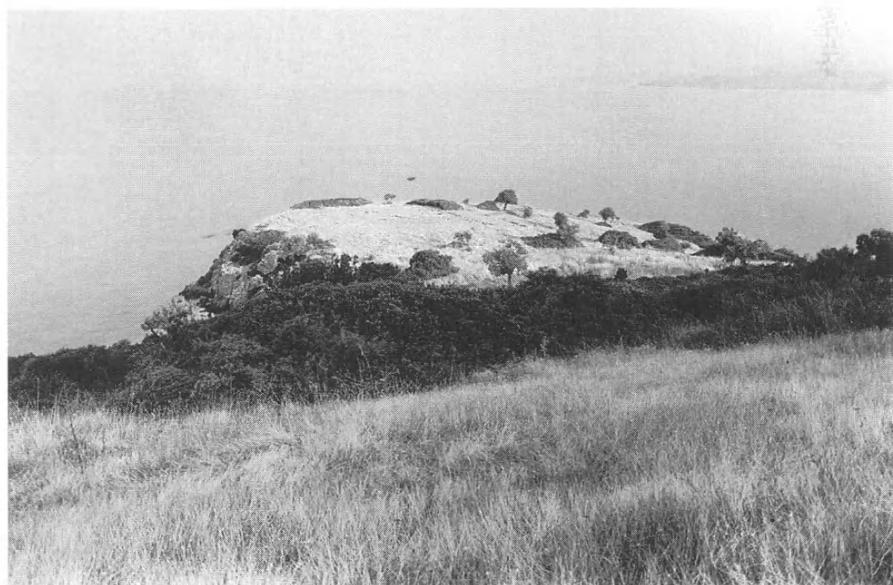
α. Πλίνθοι που σχηματίζουν μαϊάνδρο. β. Τμήμα πλίνθου με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή.
γ. Μεταβυζαντινὸ ἀγγεῖο.

α. Τμήμα υστερορρωμαϊκού αναγλύφου. β. Βεργίο σταυροθολίου της δυτικής στοᾶς.

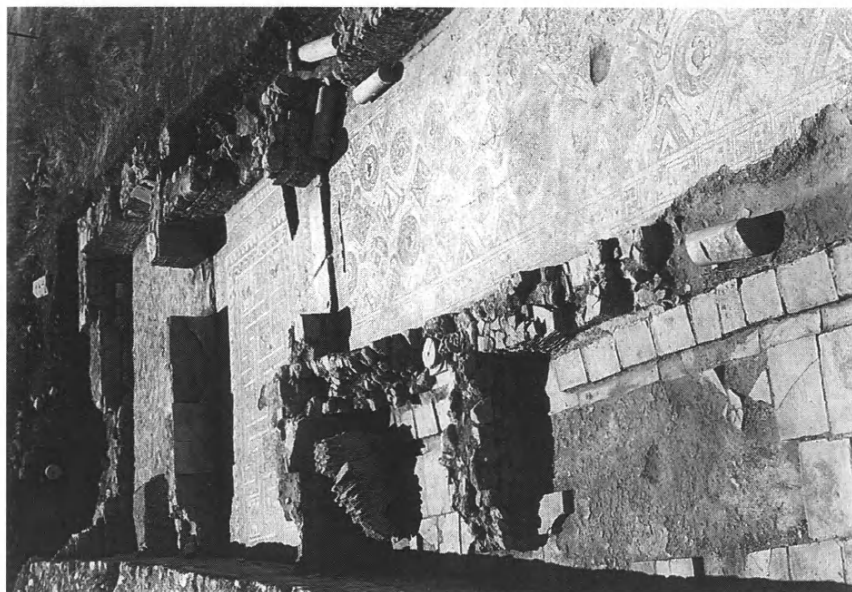
α. Τοίχος δυτικά τοῦ μνημείου, ἀπὸ τὰ ΝΔ. β. Φρεάτιο ἀπορροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων στὸν κυρίως ναό.

α. Ἀποψη τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας Τορώνης ἀπὸ ΒΔ. Στὸ πρόσθιο μέρος τῆς ἀερο-
φωτογραφίας διακρίνονται καθαρά τὸ Ἀκρωτήριο 1 (Λήκυθος) καὶ τὸ Ἀκρωτήριο
2. β. Τὸ Ἀκρωτήριο 2 ἀπὸ Α.

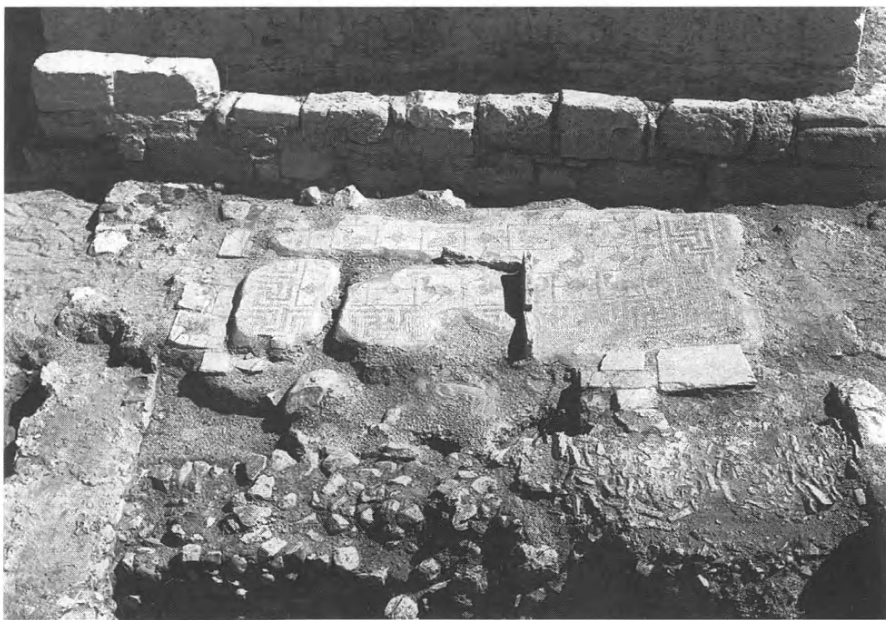
α. Λεπτομέρεια του αρχιτεκτονικού στοιχείου αρ. 2 (πρβ. τὸ σχέδ. τῆς εἰκ. 7). Οἱ τελευταῖοι πέντε δόμοι τῆς ἀνατ. σειρᾶς (φωτογραφία σχεδὸν κάθετη, ἀπὸ Β). 6. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸ στοιχείο αρ. 3, ἀπὸ τρεῖς δόμους κανονικὰ τοποθετημένους (φωτογραφία σχεδὸν κάθετη, ἀπὸ Β) (πρβ. σχέδ. εἰκ. 7).

α. Παλαιοχριστιανική οίκια Α. 6. Παλαιοχριστιανική οίκια Α, δυτική στοά.

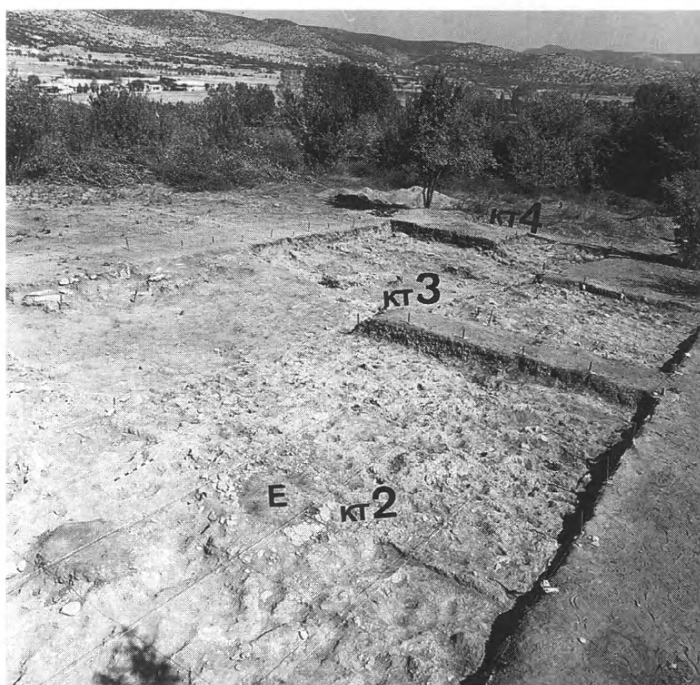
α-β. Παλαιοχριστιανική οίκια Α: α. Ψηφιδωτό δάπεδο νοτίας στοᾶς. β. Ψηφιδωτό δάπεδο δυτικῆς στοᾶς.

α. Παλαιοχριστιανική οίκια Β. β. Παλαιοχριστιανικές οίκες, δωμάτιο (στ).

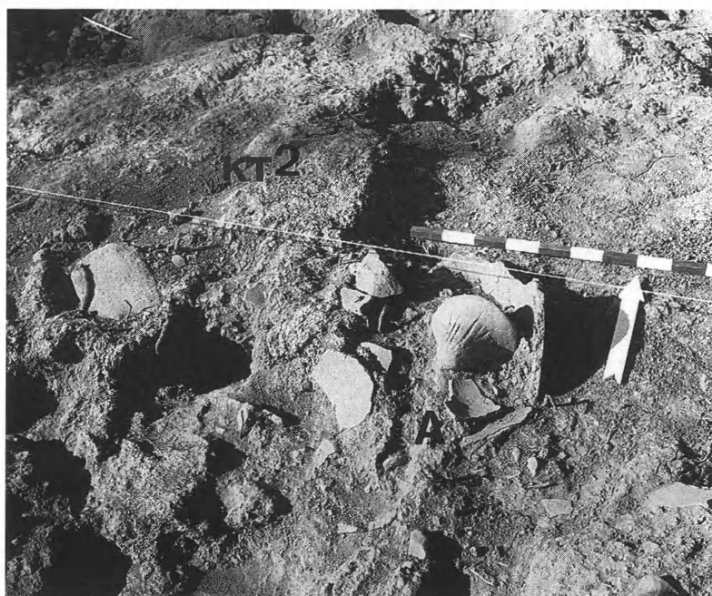
Ἡ ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ μὲ τὸν μεταλλουργικὸ κλίβανο.

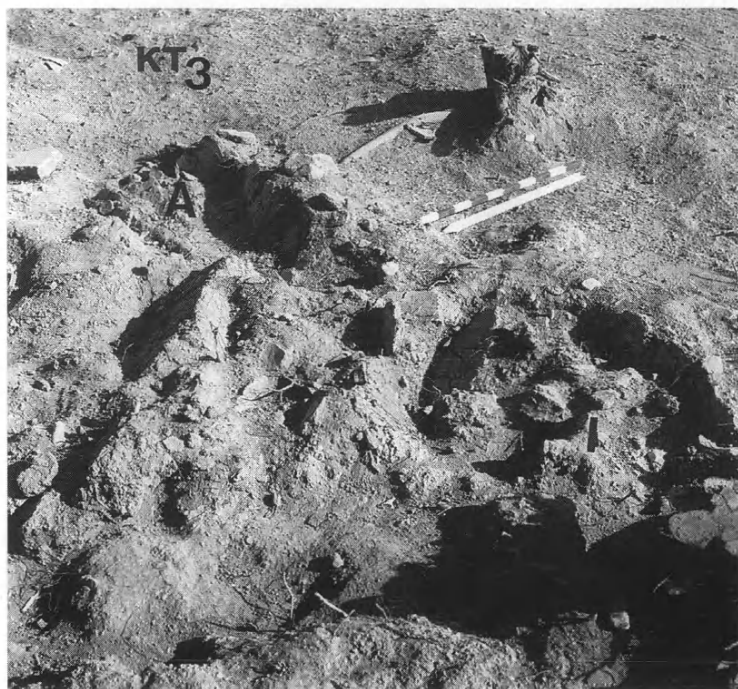
α. Γενική άποψη του ανασκαφικού τομέα VI από τα δυτικά. β. Ανασκαφικός τομέας 1967, έστία Ε 3.

α. Τομή VI, βόρεια επέκταση· σύνολα λίθων γύρω σε βάσεις πασσάλων. Τομή VI Γ, δυτικό τμήμα κτιρίου 2· λάκκοι (λ1, λ2).

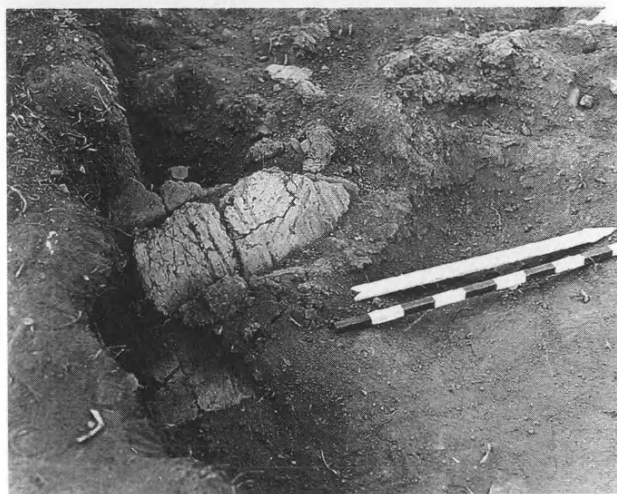
α. Τομή VI Β, κτίριο 1· δρόμος ή υπαίθριος χώρος στα ΝΔ του κτιρίου 2. β. Τομή VI Δ, κτίριο 2· αγγεία στο στρώμα καταστροφής.

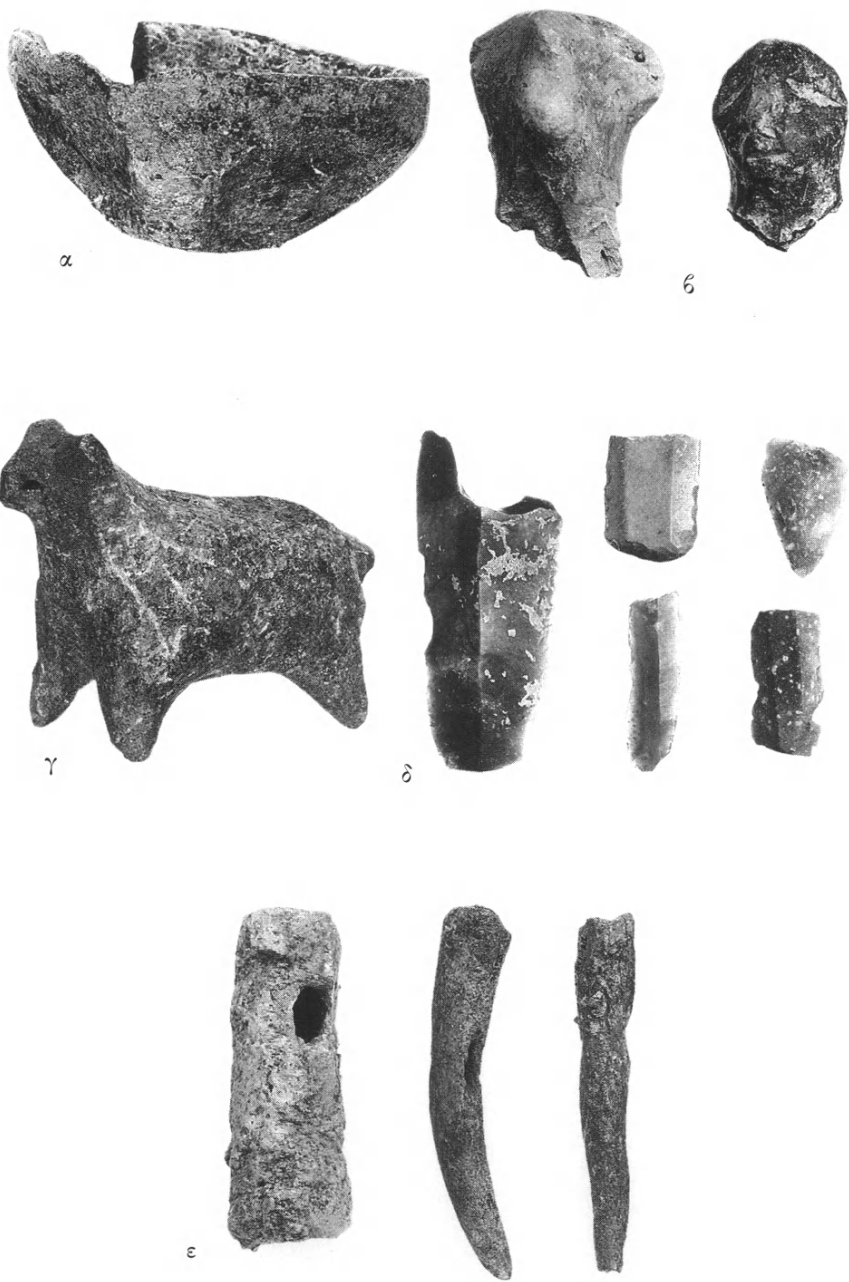
α. Ανασκαφικός τομέας 1967, κτίριο 3, δρόμος, κτίριο 4 (από ΒΔ). β. Κτίριο 3, λεπτομέρεια ίπνου (;) και θρανίου.

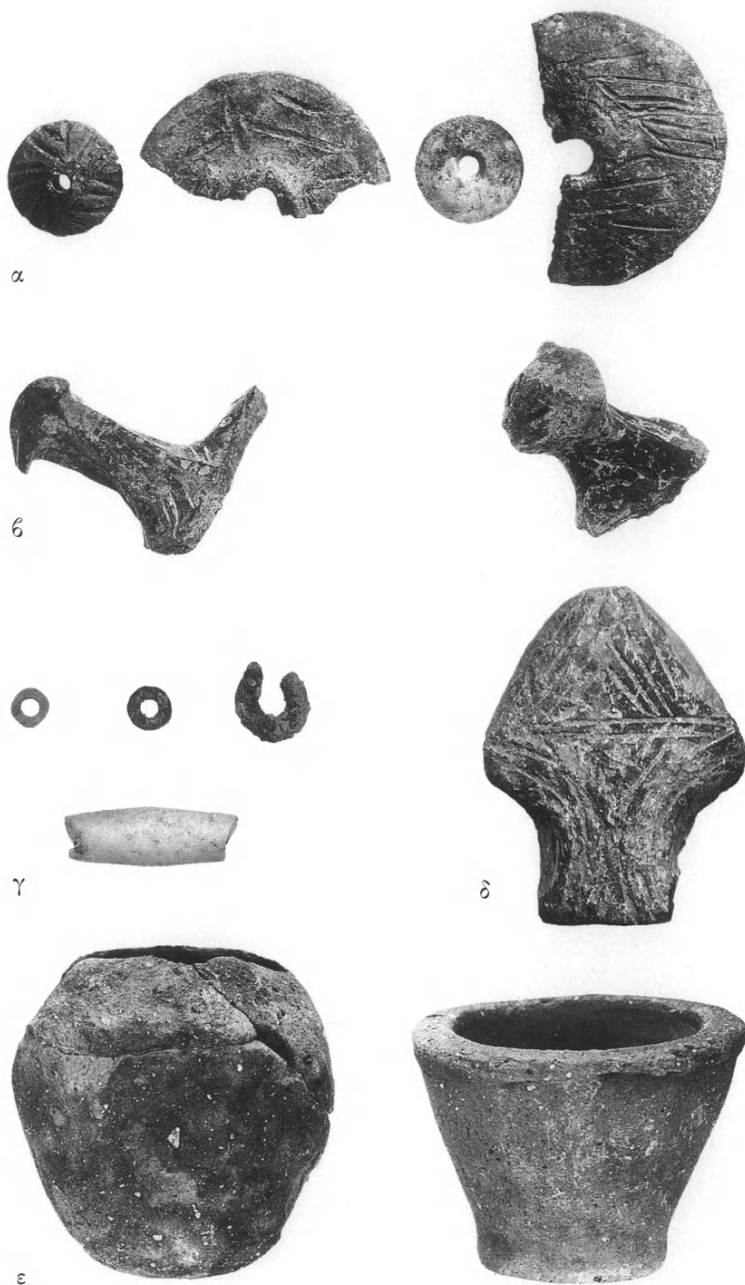
α. Κτίριο 3, λείψανα έστίας Ε 2, άγγειο στο στρώμα καταστροφής. β. Κτίριο 4, δρόμος, κτίριο 3, μερική άποψη από ΝΔ.

α. Κτίριο 4, στρώμα καταστροφής με καμένους πηλούς τοίχων ή όροφής. β. Κτίριο 4, πίθος από ώμο πηλό στο έσωτερικό του κτιρίου 4.

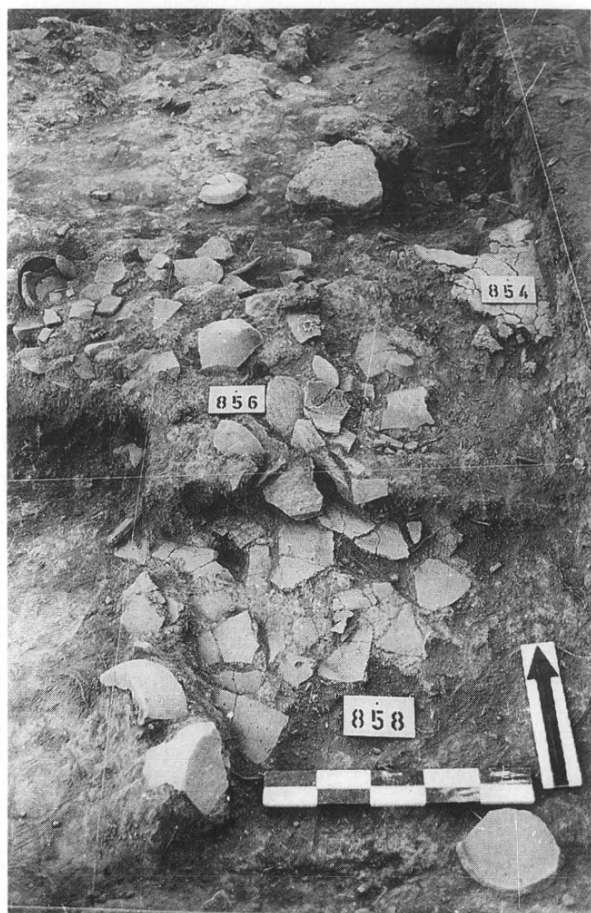
α. Φιαλόσχημο άγγείο. β. Κεφαλές ανθρωπόμορφων ειδωλίων. γ. Ειδώλιο ζώου.
δ. Λεπίδες πυριτολίθου. ε. Όστέινα - κεράτινα έργαλειά.

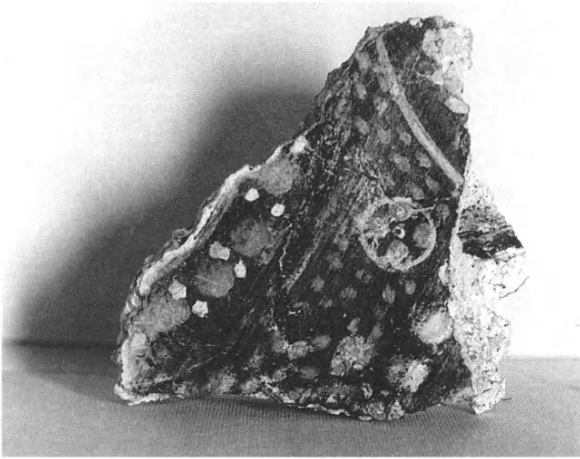
α. Πήλινα σφονδύλια. β. Ζωόμορφες λαβές αγγείων. γ. Ὀστέινες χάνδρες. δ. Σχηματοποιημένο εἰδῶλιο γυναικείας μορφῆς. ε. Μικρογραφικά αγγεῖα.

α. C86, 28Α. Τομέας V, δυτικό τμήμα, ο κλίβανος 600. β. C86, 7Α. Τομέας V, τὸ δάπεδο 637.

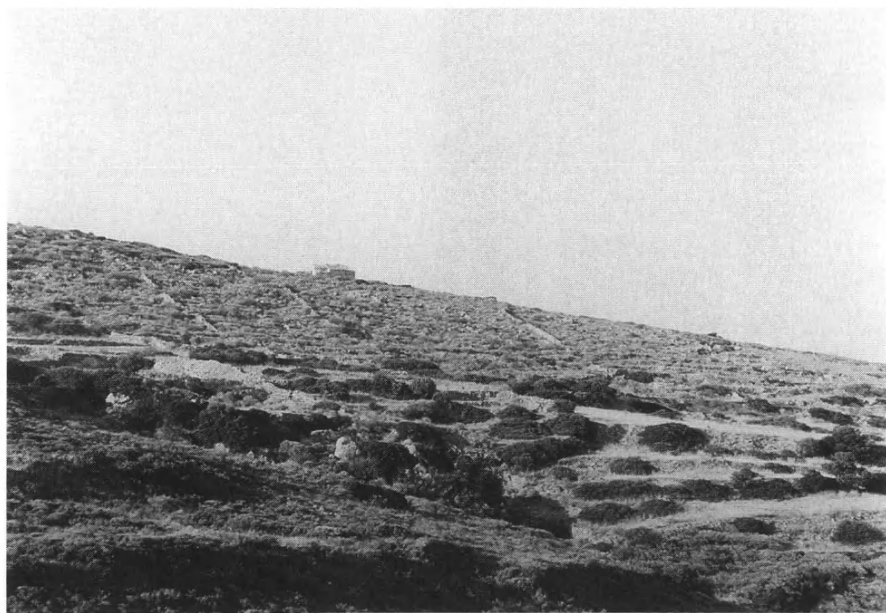
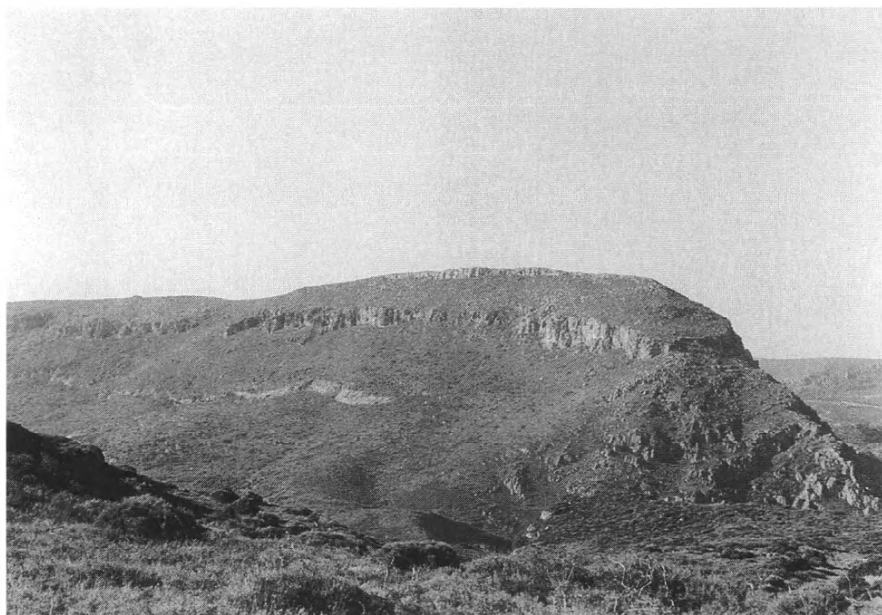
C83, 21A. Τομέας V, ανατολικό τμήμα, locus 858, locus 856 και ο κλίβανος 854.

α. Σπάραγμα τοιχογραφίας από τὸ ἔνδυμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος. β. Ποδέα κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακο-
νικοῦ.

Ἄγγελος στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος.

α. Παλιόκαστρο, άποψη από ΒΑ. β. Το ύψωμα Άγιος Κοσμάς από ΝΔ.

α. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Κοσμά, κτισμένη μεῖ ἀρχαίους λίθους. β. Ἀναλημματικὸς τοῖχος T1 ἀπὸ Δ.

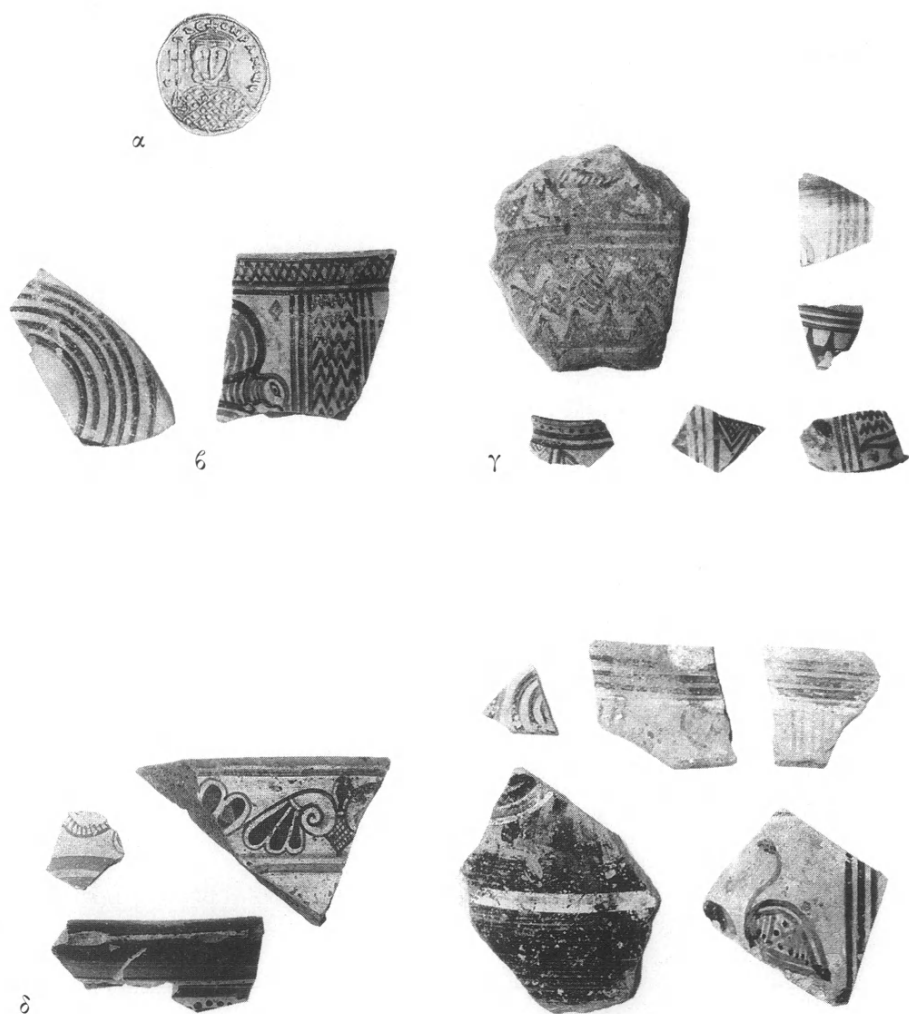
α. Λαξευτή κατασκευή Λ 2 μετά τόν καθαρισμό. β. Πώρινος κίονας στις Κολόνες.

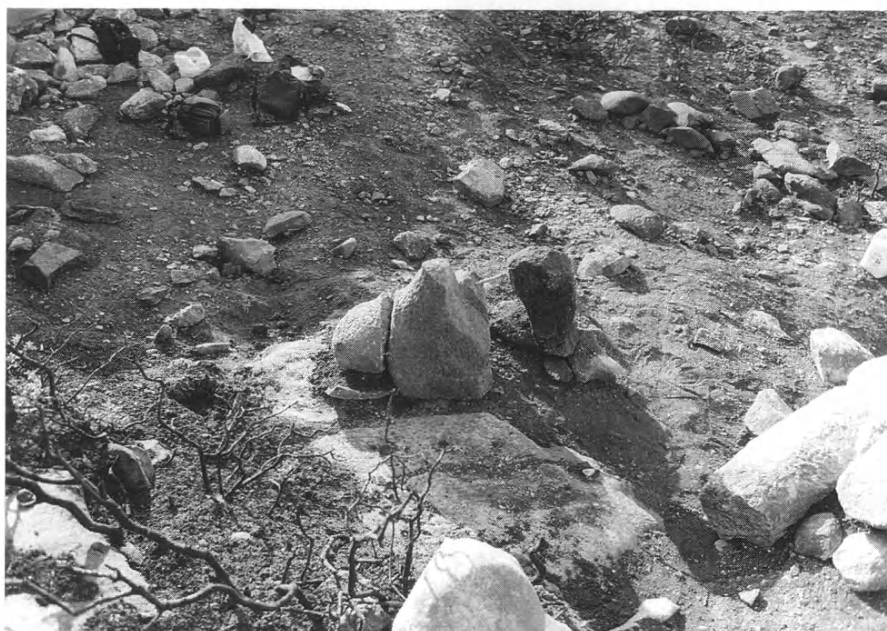
α. Τὸ ἀγρόκτημα Μαλακοῦ ἀπὸ ΝΔ μὲ τὶς ἐρειπωμένους ἀγροικίες. β. Λεπτομέρεια τοῦ τοίχου Κ1.

- α. Ξερολιθιές στην περιοχή της αγροικίας Πρινέα ή Σκάρπανη, άποψη από Δ.
β. Θραύσμα πήλινης κεραμίδας.

α. Χρυσὸ νόμισμα Κωνσταντίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς οἰκίας τῶν Ἀπλωμάτων. β-δ. Γεωμετρικὴ καὶ πρώιμη ἀρχαίκῃ κεραμεικῇ ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀπλωμάτων στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκοπέδου Θεοφίλου.

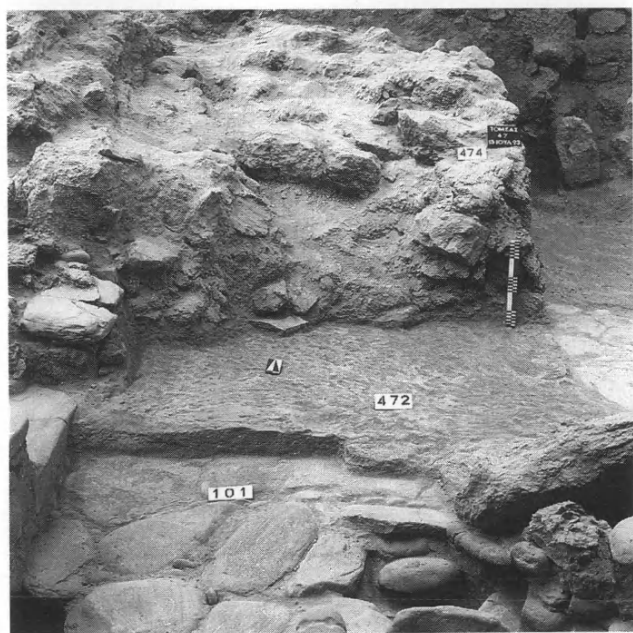
α. Ἡ πλίνθος καὶ τὰ πόδια τοῦ ἐπάνω κούρου τῶν Μελάνων. β. Χαράγματα ἐπισκεπτῶν στὸν κοῦρο.

α - β. Ξεστή 3, δωμ. 15: α. Δυτικός τοίχος με διπλό άνοιγμα, από Α. β. Δυτικός τοίχος με τὰ άποτυπώματα του ξύλινου πλαισίου του διπλού άνοιγματος, από Α.

α. Ξεστή 3, δωμ. 15. Δυτικός τοίχος· αποκατάσταση ανωφλίου διπλοῦ ανοίγματος, από Α. 6. Διάδρομος μεταξύ Ξεστής 3 καὶ Οἰκίας τῶν Θρανίων. Ἀρχαιότερος τοίχος (123), ἀπὸ Α.

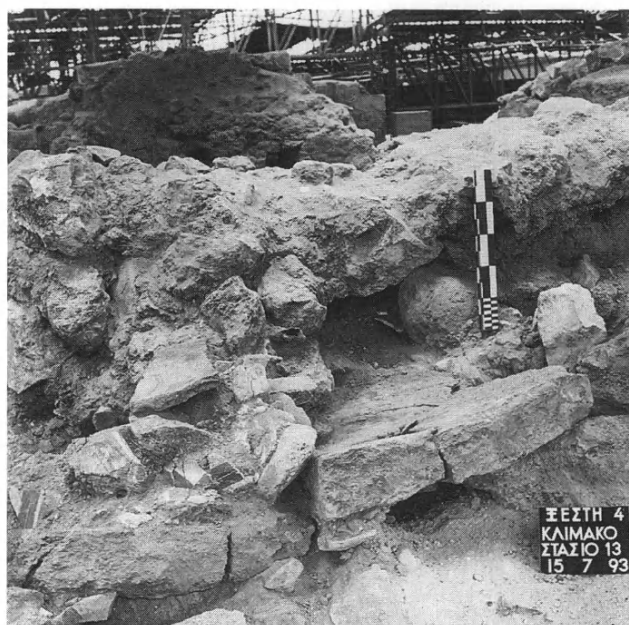
α-β. Περιοχή νοτίως τῆς Ξεστῆς 3: α. Οἱ πωρόπλινθοι κατὰ χώραν, ἀπὸ Ν. β. Στεῖρο στρώμα μικρῶν βοτσάλων, ἀπὸ Ν.

- α. Περιοχή νοτίως της Ξεστής 3. Τα στρώματα επάνω στο λιθόστρωτο, από Ν.
 β. Ξεστή 4, Μεγάλο Κλιμακοστάσιο. Ἀποτυπώματα τῶν ὑποθαμνίδιων δοκῶν,
 ἀπὸ Δ.

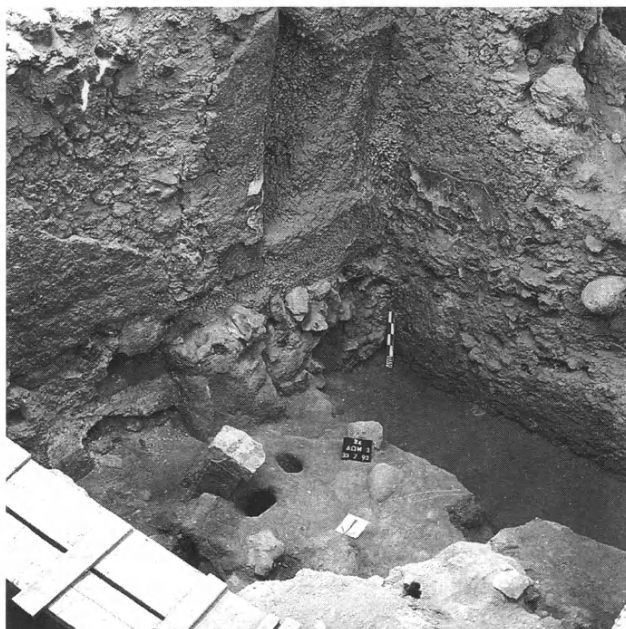
α-β. Ξεστή 4. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο: α. Τεμάχιο τοιχογραφίας στον ανατ. τοίχο του πλατύσκαλου του πρώτου (:) ὀρόφου, ἀπὸ ΝΔ. β. Βόρεια πτέρυγα ἀπὸ Δ.

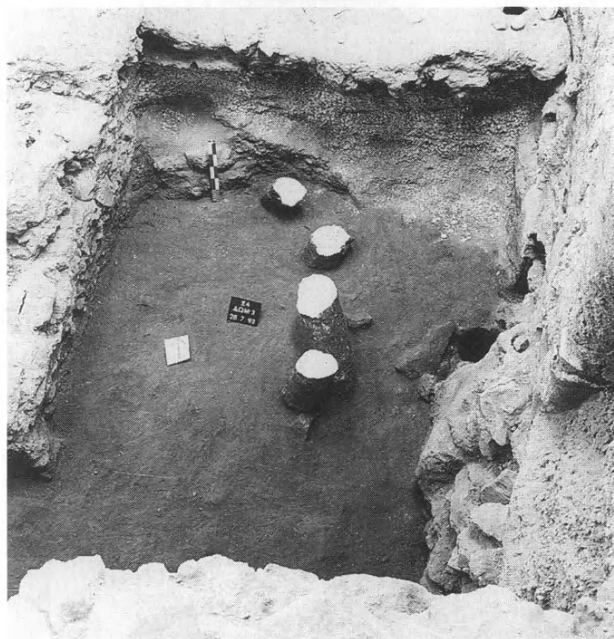
α-6. Ξεστή 4. Μεγάλο Κλιμακοστάσιο: α. Οι δύο πτέρυγες (βόρεια και νότια) και τὸ πλατύσκαλο τοῦ δεύτερου (;) ὀρόφου ἀπὸ Δ. β. Βόρεια πτέρυγα μὲ θραύσματα.

α-6. Ξεστή 4, δωμ. 3 : α. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ πρώτου ὀρόφου μὲ τὸν ἀναβαθμὸ
 γιὰ τὸ δάπεδο, ἀπὸ Ν. 6. Ἡ ΝΑ θύρα τοῦ πρώτου ὀρόφου φραγμένη μὲ στρώμα
 ἐλαφρόπετρας, ἀπὸ ΒΔ.

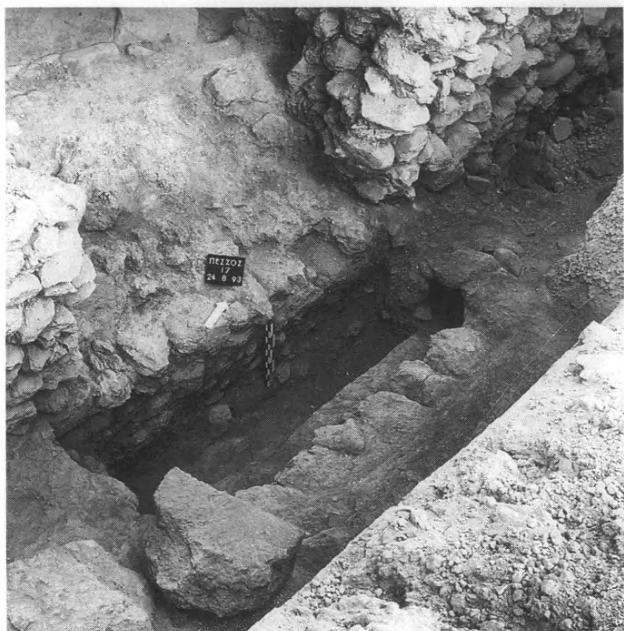
α-β. Ξεστή 4, δωμ. 3: α. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου. Διακρίνεται βάση παραστάδας πολυθύρου τοῦ δεύτερου ὀρόφου πάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο, ἀπὸ ΒΔ. β. ΝΑ γωνία. Κονιάματα στὸν πρῶτο ὄροφο, ἀπὸ ΒΔ.

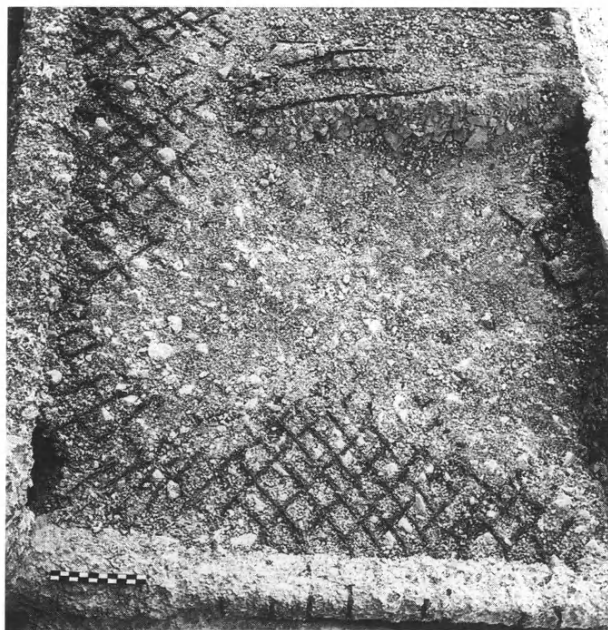
α-6. Ξεστή 4, δωμ. 3: α. Ἀποτυπώματα δοκῶν καταρρεύσαντος δαπέδου, ἀπὸ Ν.
β. Ἐκμαγεῖα δοκῶν καταρρεύσαντος δαπέδου, ἀπὸ Ν.

α-β. Περιοχή Πεσσοῦ 17: α. Τομή στο ἀνάλημμα, ἀπὸ Α. β. Τομή στὸν δρόμο μεταξύ ἀναλήμματος καὶ Ξεστῆς 5, ἀπὸ Ν.

α. Περιοχή Πεσσοῦ 17. Τομή στὸν δρόμο μεταξύ ἀναλήμματος καὶ Ξεστῆς 5, ἀπὸ ΝΑ. β. Περιοχή δυτικῶς τῶν Δ15 καὶ Δ16. Μερικὴ ἀποκάλυψη ἀνακλίντρων.

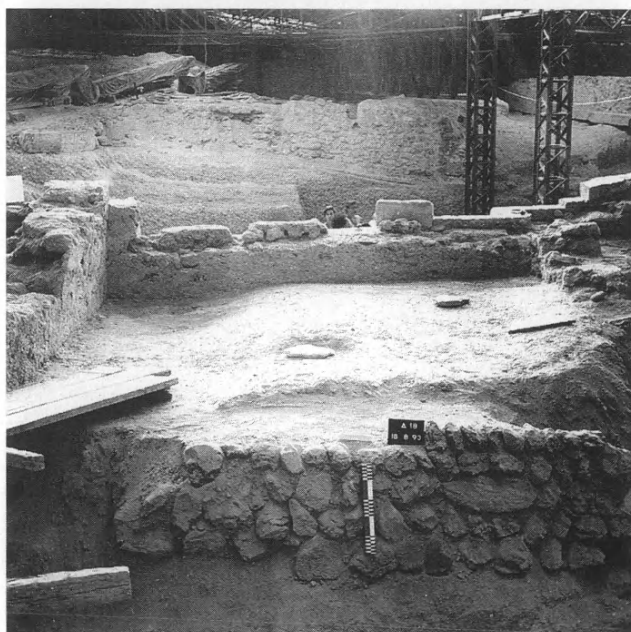
α-β. Περιοχή δυτικώς του Δ15 καὶ Δ16: α. Τὰ ἐκμαγεῖα ἀνακλίντρων πρὶν τὴν πλήρη ἀποκάλυψή τους, ἀπὸ ΒΑ. β. Λείψανα δικτυωτοῦ τοῦ θόρειου ἀνακλίντρου, ἀπὸ Α.

α-β. Περιοχή δυτικῶς τοῦ Δ15 καὶ Δ16. Τὰ ἐκμαγεῖα τῶν ἀνακλίντρων μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή τους.

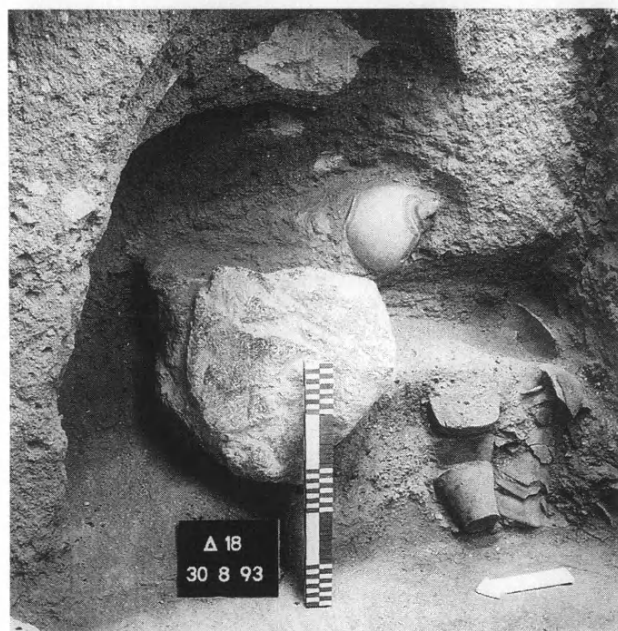
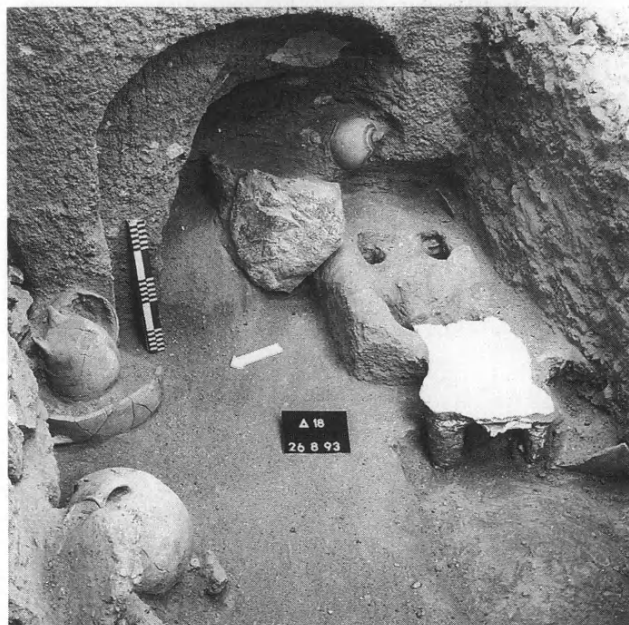
α. Συγκρότημα Δ, δωμ. 1α (ισόγειο), από ΝΑ. β. Συγκρότημα Δ, δωμ. 8α, πριν από την επανάληψη τῶν ἐργασιῶν.

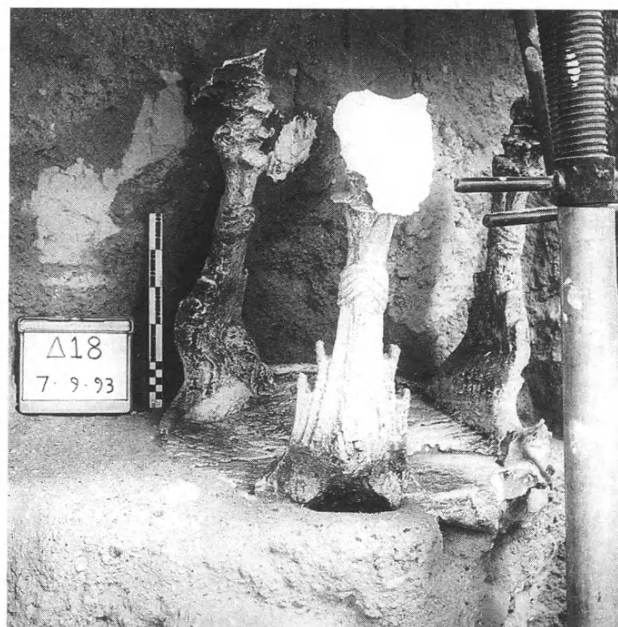
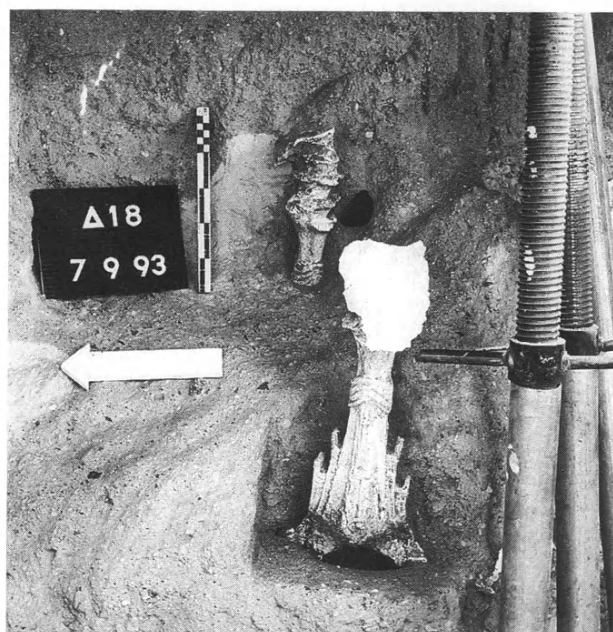
α. Συγκρότημα Δ, δωμ. 8α. Τὰ στόμια τῶν πήλινων κιβωτίων καὶ ὁ ὀγκόλιθος μπροστά τους, ἀπὸ ΝΑ. β. Συγκρότημα Δ, δωμ. 18. Ἡ ἀνατ. παρειὰ τοῦ χειμάρρου καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἐργασιῶν, ἀπὸ Δ.

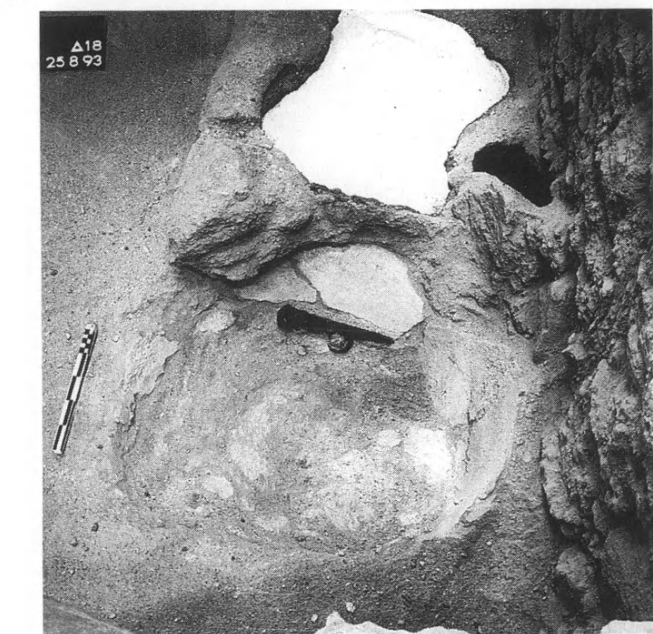
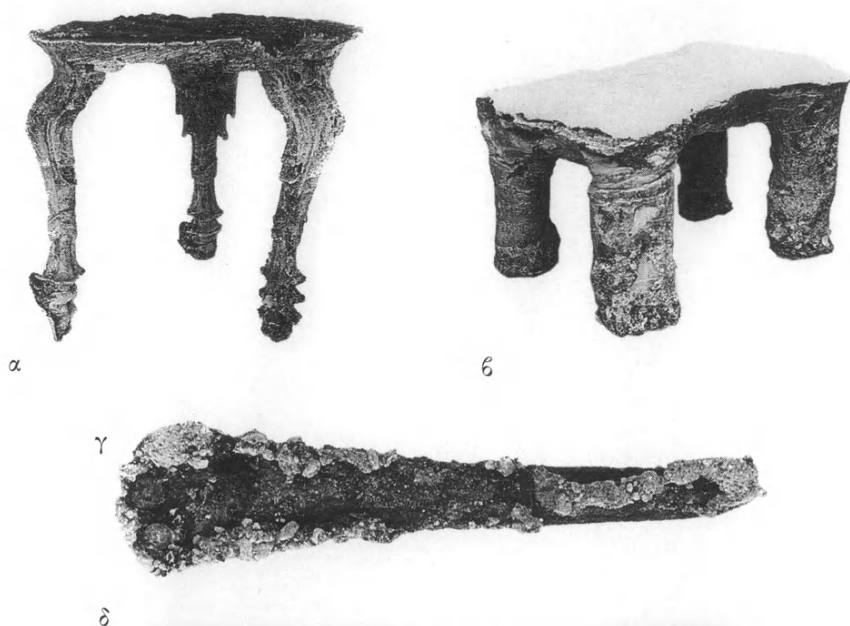
α-β. Συγκρότημα Δ, δωμ. 18α: α. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου ἀπὸ Δ. β. Τὸ δυτικὸ ἡμισυ τοῦ ἰσογείου, ἀπὸ Α.

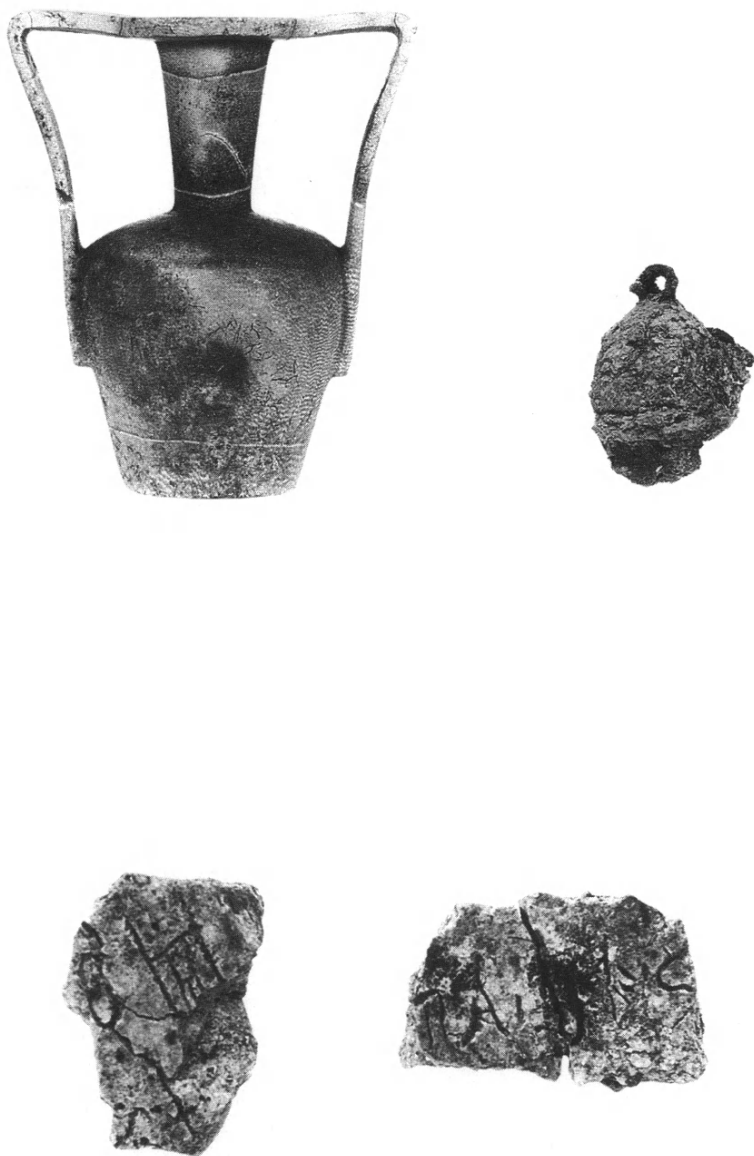
α-β. Συγκρότημα Δ, δωμ. 18α. Στάδια αφαίρεσης της επίχωσης, από Δ.

α-β. Συγκρότημα Δ, δωμ. 18α. Στάδια αποκάλυψης έκμαγείου τριποδικής τραπέ-
ζης, από Δ.

α. Τὸ ἐκμαγεῖο τῆς τραπέζης τοῦ πίν. 1116. β. Ἐκμαγεῖο σκίμποδος. γ. Μπρούντζινο ἐγχειρίδιο. δ. Τὸ μπρούντζινο ἐγχειρίδιο τοῦ ἀνωτέρω πίν. κατὰ χώραν.

α-γ. Συγκρότημα Δ, δωμ. 18α: α. Ἀλαβάστρινος ἀμφορίσκος. β. Μολύβδινο σταθ-
μίο. γ. Θραύσματα πινακίδων Γραμμικῆς γραφῆς Α.

α. Στερέωση τῶν ἐπιστυλίων στὸν χώρο τοῦ “Σαραπείου”. β. Κτίσματα λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο πρὶν ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμό.

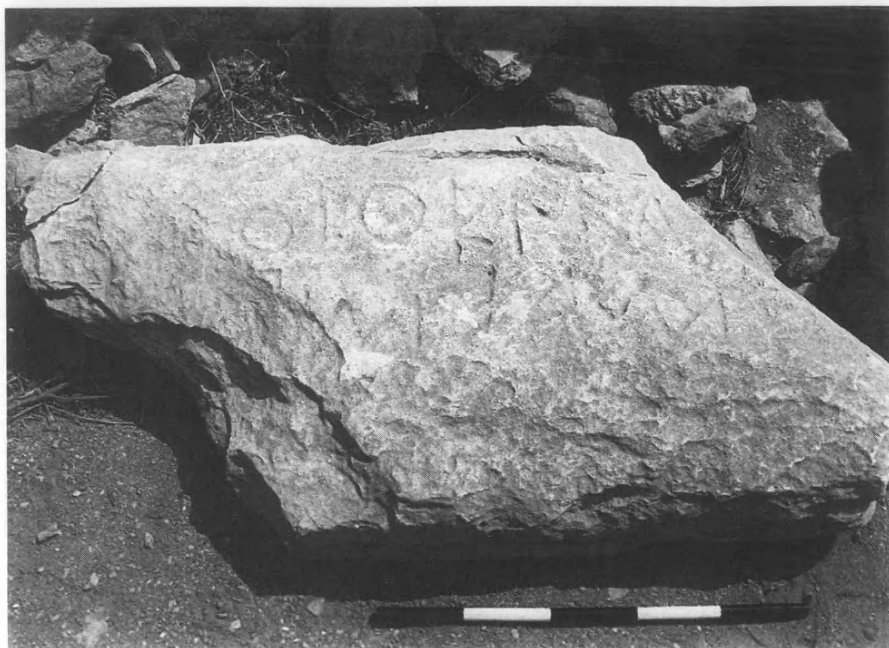
α. Ὁρθογώνιος χώρος 2 κατὰ τὸν καθαρισμό. β. Γενικὴ ἄποψη τοῦ δυτικοῦ τομέα τῆς Κάτω πόλης μετὰ ἀπὸ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου στοὺς ἀγροὺς Κωθαίου καὶ Νομικοῦ.

α. Τοίχος ανατολικά από την οχυρωματική κατασκευή (Α6). β. Μνημειακό βάθρο ανατολικά από την οχυρωματική κατασκευή.

α. Μνημειακή κατασκευή, τοίχος 4. β. Νοτιοδυτικό τμήμα τῆς μνημειακῆς κατασκευῆς: τοῖχοι 4 καὶ 5.

α. Θραῦσμα ἐνεπίγραφου λίθου ἀρ. Μ93/Α ἐ.1. β. Ἐνεπίγραφη πλάκα.

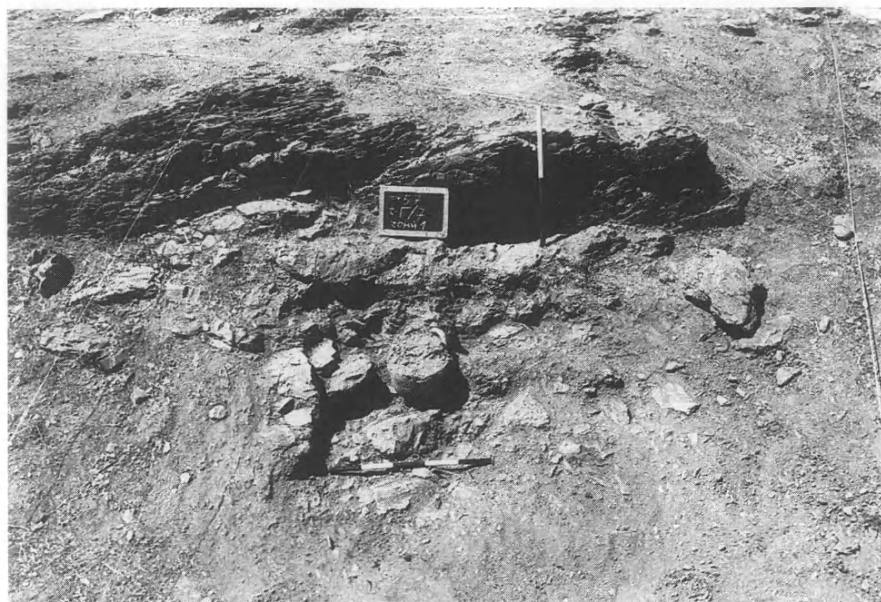
α-γ. Ὅστρακα γραπτῶν ἀγγείων ἀρχαῖκῶν χρόνων διαφόρων ἐργαστηρίων. δ-ς'. Θραύσματα ἀναγλύφων πίθων. ζ. Θραῦσμα πίθου μὲ ἐντυπὴ παράσταση χίμαιρας. η-ι. Ἐνεπίγραφα ὅστρακα.

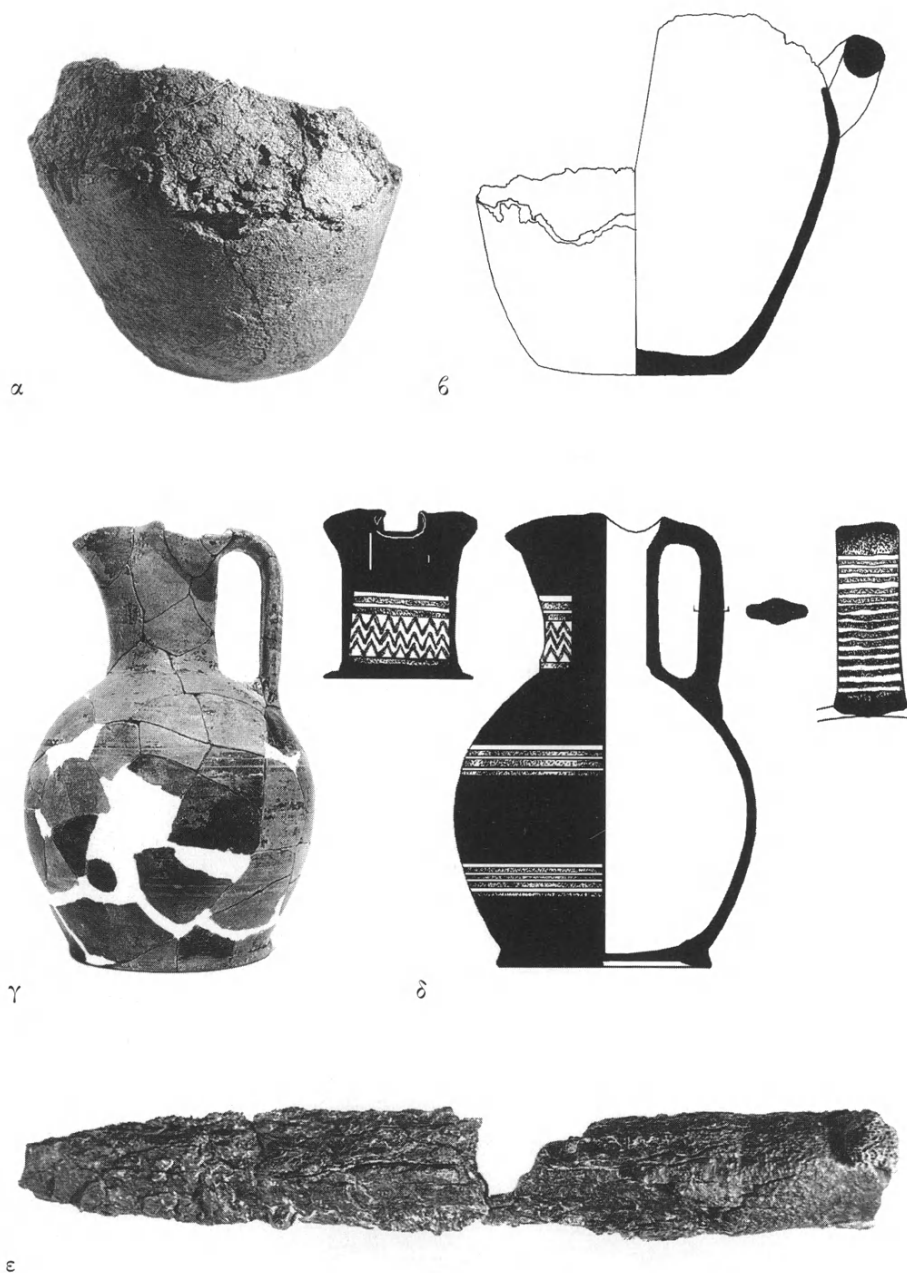
α. Πήλινη οίνοχόη από τὸ φρέαρ δυτικὰ τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς. β. Θραῦσμα μαρ-
μάρινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης.

α. "Αποψη του χώρου δυτικά τῆς δεξαμενῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Τὸ λαξευμένο στὸν φυσικὸ βράχο φρέαρ δυτικὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς.

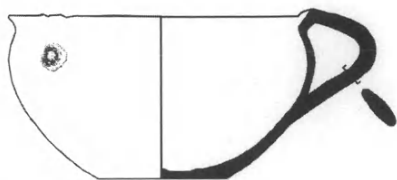
- α. Λαξευμένος βράχος ΝΔ από τὸ σταβλί καὶ ἀγγεῖο στερεωμένο μὲ λίθους.
 β. Κτερίσματα στὴν πυρά-καύση τοῦ “πολεμιστῆ”.

α-β. Τὸ ἀγγεῖο πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. γ-δ. Γραπτὴ ΜΓ οἶνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ πολεμιστῆ. ε. Λίχμη δόρατος μετὰ τὴ συντήρηση.

α

β

γ

δ

ε

α-β. Μόνωτο κύαθιο με μαστοειδή εξάρματα από την πυρά του πολεμιστή. γ-δ. Σφονδύλια και χάλκινη πόρπη από την πυρά-καύση γυναικός. ε. Πυρά-καύση γυναικός με την πόρπη κατά χώραν.

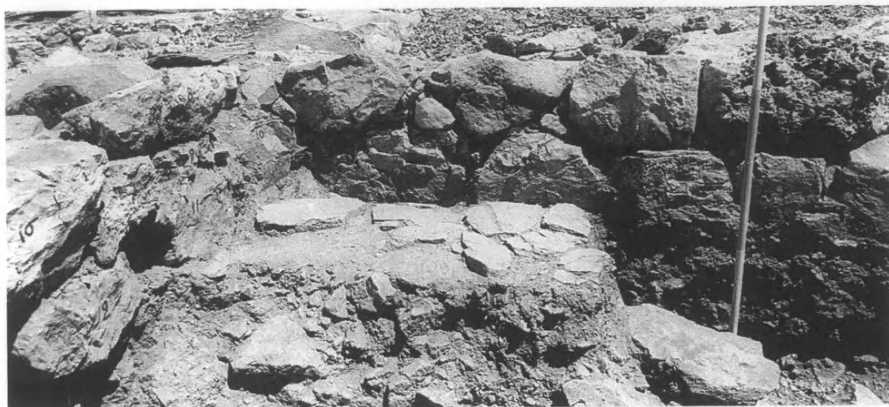
α. Ἀγγεῖα καὶ ὀστά τοῦ νηπίου μέσα στὸν ἀμφορέα κατὰ χώραν. β. Ὁ ἀμφορέας μετὰ ἀπὸ τὴ συντήρηση. γ. Κοσμήματα τοῦ νηπίου ἀπὸ τὸν ἐγχυτρισμό.

α-β. Ἀκόσμητο ληχύθιο. γ-ε. Γραπτός σκύφος. ζ'-ζ. Γραπτὴ οἰνοχοΐσκη.

Γενική άποψη του ιεροῦ (ἀπό Β).

α. Τὸ πλακόστρωτο στὴν ἐσωτ. γωνία τῶν F καὶ G (ἀπὸ ΝΑ). β. Κατάλοιπα τῆς ἀρχαίᾳς ἐστίας (ἐμπρός)· τοῖχος προγενέστερος τοῦ G-F (ἀριστερά)· ὀγκώδης κυβόλιθος νότιας γωνίας κρηπιδώματος (δεξιὰ· ἀπὸ ΒΔ).

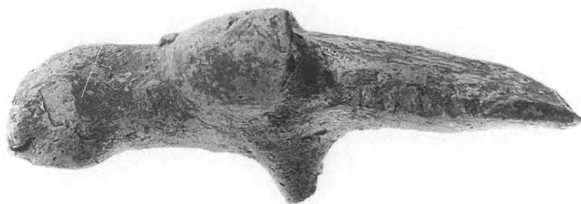
α. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κυβολίθου τοῦ κρηπιδώματος. β. Τὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο τοῦ ἀνατ. τοίχου τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Β).

α

β

γ

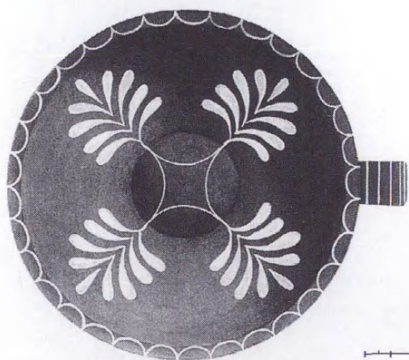
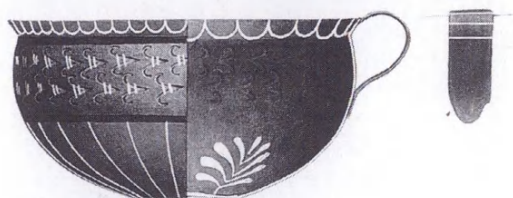
α. Χάλκινα εἰδώλια ταύρων. β. Εἰδώλιο πτηνοῦ. γ. Ὁ περίβολος Ub μέσα στή Β πτέρυγα τοῦ κτιρίου U καί τὸ πλακόστρωτο μέ τις βάσεις τῶν κιόνων τοῦ κτιρίου V (ἀπὸ Β).

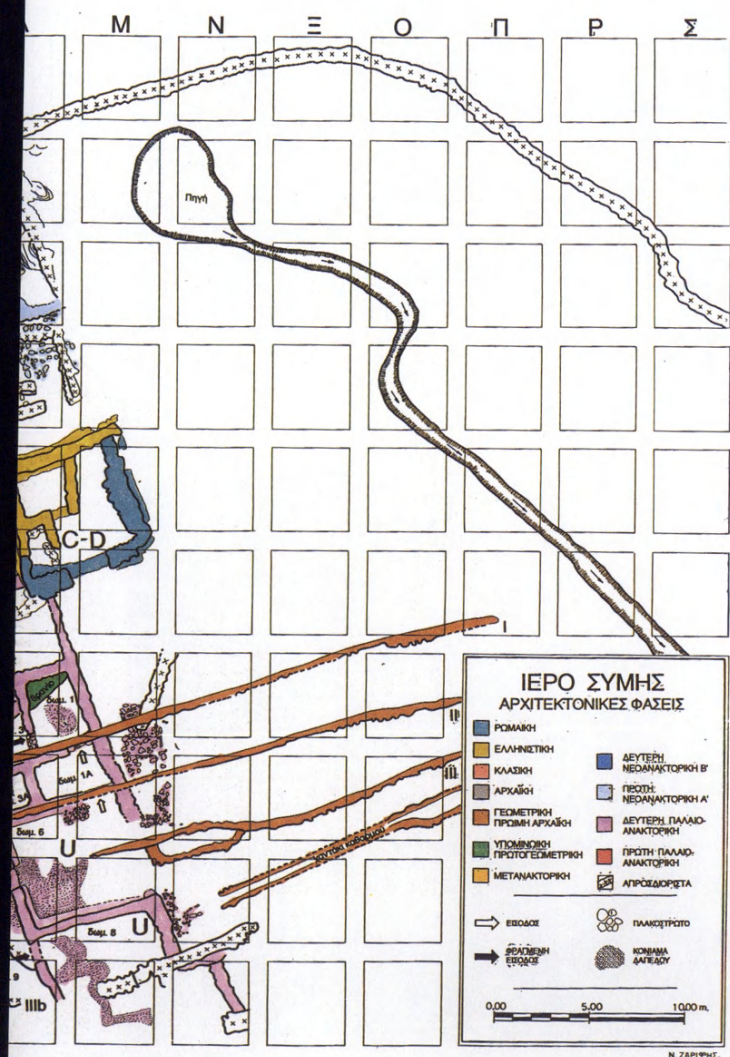
α. Ὁ βόρ. ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου U μετὰ τὰ δωμάτια 17 καὶ 18 νότια τοῦ κρη-
 πιδώματος σὲ σχέσηη μετὸν Ub (ἀπὸ ΒΔ). β. Τὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ τὸ ἀνάβαθρον λά-
 ξευμα τοῦ βράχου στὰ δυτικὰ τῶν διαχώρων τοῦ δωματίου 18 (ἀπὸ Α).

α. Ἡ θέση ἀνεύρεσης τοῦ MM IIB κυπέλλου μετὰ τὴν ἀφαίρεση πεσμένου λιθοπλίν-
θου τοῦ U (ἀπὸ Α). β. Τράπεζα προσφορῶν καὶ κύπελλο ἀπὸ τῆς ἀποθέσεως στὸν
περίβολο Ub.

α. Ἡ ἐπιγραφὴ Γραμμικῆς Α γραφῆς στὴν τράπεζα τοῦ πίν. 1326. β. Καμαραϊκὸ κύπελλο ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 18. (Σχέδιο Κ. Ἡλιάκη.)

α. Νότιος τοίχος Q, θεμέλιοι ὀγκόλιθοι νότ. σκέλους ἱεροῦ περιβόλου καὶ κατάλοιπα κτιρίων U καὶ V μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς λιθοσειρᾶς «I511» (ἀπὸ ΒΑ). β. Τὰ κατάλοιπα τῶν τοίχων τῶν δωματίων 19-22 τοῦ κτιρίου U μὲ τὸ σωζόμενο δάπεδο κονιάματος στὸ 19 (ἀπὸ Δ).

α. Ἡ κατάληξη τοῦ ἀνδρῆρου α2 στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου U κάτω ἀπὸ τὶς νεώ-
τερες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις (ἀπὸ ΝΔ). β. Στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο καὶ δίπλα στὸν
δείκτη ὁ δυτ. τοῖχος τοῦ κτιρίου U (ἀπὸ Δ).

α. Ἡ κατάρρευση τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδῆρου α1 (ἀπὸ ΝΔ). β. Ὁ ἀντερείσματικός τοίχος μὲ τὴ γωνία τοῦ παλαιότερου κτιρίου μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου α1 (ἀπὸ ΝΔ).

α. Ἡ ἴδια μετὰ τὴν 1386 (ἀπὸ ΒΔ). β. Οἱ πεσμένοι βραχόλιθοι στὸν ΒΔ τομέα τῆς ἀνασκαφῆς (ἀπὸ Δ).

α. Τὰ τμήματα τοῦ κατεστραμμένου ἀπὸ τοὺς βράχους θαμνιδωτοῦ πλακοστρώτου καὶ οἱ μεταγενέστεροι τοῖχοι (ἀπὸ Δ). β. Ὁ ἀντρεισματικὸς τοῖχος σὲ σχέση μετὰ τὸ κατεστραμμένο τμήμα τῆς πλακοστρώτης θαμνιδωτῆς ἀνόδου. Ἐμπρὸς κατάλοιπα δωματίου τοῦ κτιρίου W (ἀπὸ ΒΔ).

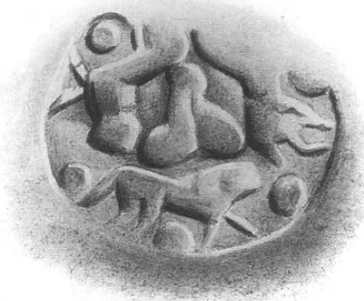

α. Ἡ στρώση τῶν πλακῶν ἐπάνω στὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο καὶ ἡ πρὸς Β συγκέν-
τρωση ὁμοίων πλακῶν (ἀπὸ Β). β. Οἱ δύο ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι μὲ τὰ κατάλοιπα
τοῦ πλακοστρώτου, τῆς ἐπικλινούσας πρόσβασης πρὸς τὸ κτίριο V (ἀπὸ Δ).

α

δ

β

γ

α. Λίθινη τελετουργική σφύρα. β. Σχέδιο παλαισανακτορικού σφραγίσματος.
γ. Δηνάριο Τραϊανού. δ. Λαβές και ὄστρακα ἀγγείων μὲ σημεῖα.

Χριστός Παντοκράτωρ.

Παναγία Ὁδηγήτρια.

Χριστός Παντοκράτωρ.

Βημόθυρο.

Βημόθυρο.

Παναγία Ὁδηγήτρια.

Τμήμα ἐπιστυλίου τέμπλου με τὴ μεγάλη Δέηση, λεπτομέρεια.

Ἅγιος Ἀθανάσιος.

Ἀπόστολος Πέτρος. Λεπτομέρεια ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ τὴ Μεγάλῃ Δέησι.

Βημόθυρο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1993
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 148
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1996
ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ
ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ OFFSET
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΑΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΠΙΝΑΚΩΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟΥ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ